

LUND UNIVERSITY

Det stängda landskapet

Stängselskyldighet och organiseringen av jordbruket i Sverige under 1700- och 1800-talen

Vorminder, Sarah

2026

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Vorminder, S. (2026). *Det stängda landskapet: Stängselskyldighet och organiseringen av jordbruket i Sverige under 1700- och 1800-talen*. [Doktorsavhandling (monografi), Institutionen för kulturvetenskaper]. Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.

Total number of authors:

1

Creative Commons License:

CC BY-NC-ND

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

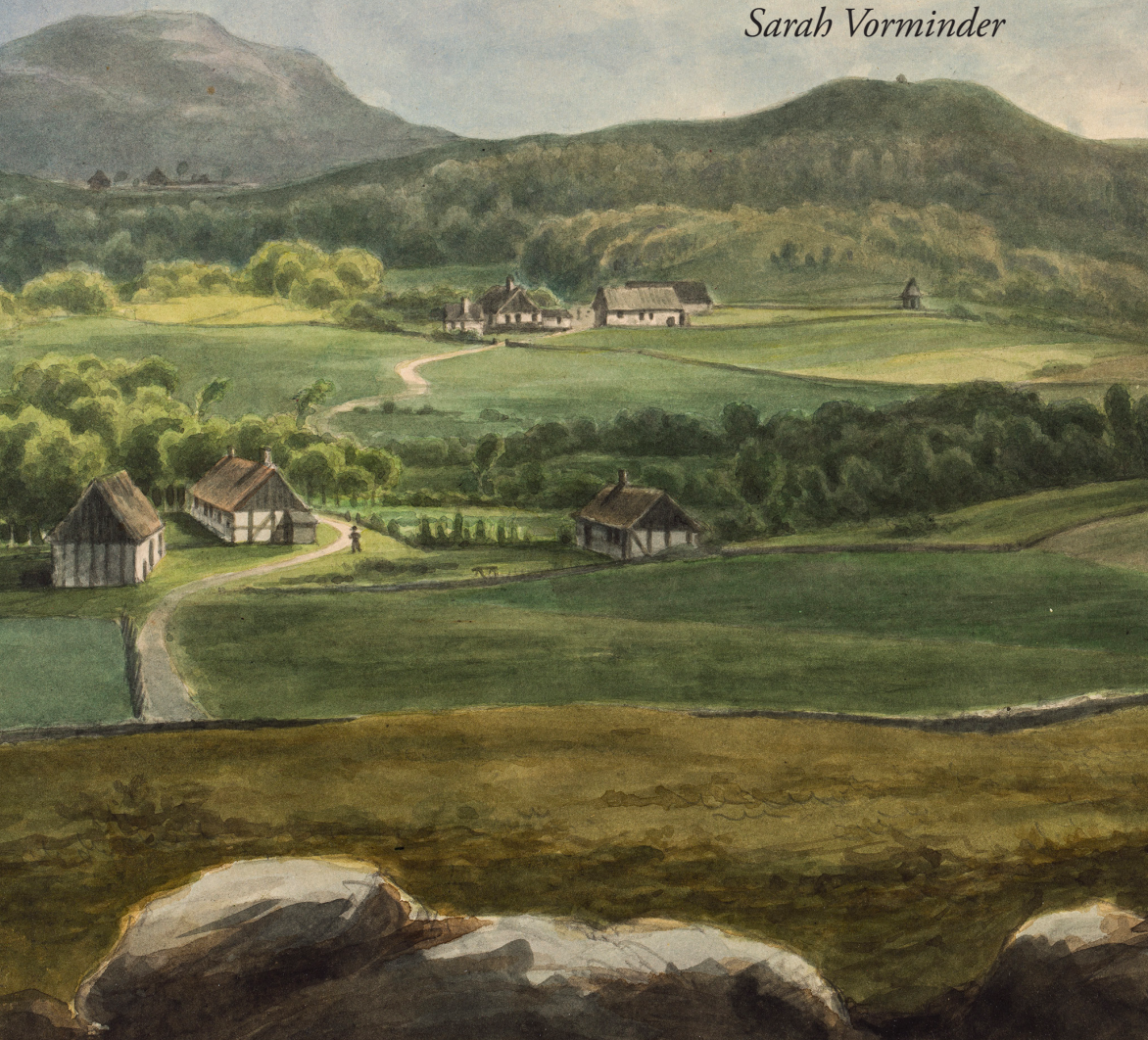
LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Det stängda landskapet

STÄNGSELSKYLDIGHET OCH ORGANISERINGEN AV
JORDBRUKET I SVERIGE UNDER 1700- OCH 1800-TALEN

Sarah Vorminder

MINERVA 24

Ugglan. Lund Studies in the History of Ideas and Sciences

DET STÄNGDA LANDSKAPET

Det stängda landskapet

Stängselskyldighet och organiseringen av jordbruket i
Sverige under 1700- och 1800-talen

Sarah Vorminder

LUNDS
UNIVERSITET

MINERVA 24

Ugglan. Lund Studies in the History of Ideas and Sciences

Ugglan. Minervaserien ges ut av Avdelningen för idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet. Minervaserien, som grundades av professor Gunnar Broberg 2001, är en delserie av Ugglan för forskningsmonografier och akademiska avhandlingar. Publicerade volymer genomgår sakkunniggranskning för att säkerställa en hög vetenskaplig kvalitet som motsvarar internationellt accepterade krav.

Ugglan. Minervaserien kan beställas via Lunds universitet: <https://www.ht.lu.se/serie/minerva/>

© Sarah Vorminder 2026

License CC-BY-ND-NC

Minerva 24

Lund Studies in the History of Ideas and Sciences

Avdelningen för idé- och lärdomshistoria,
Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet,
LUX, Box 192, 221 00 Lund
Serieredaktör: David Dunér

ISBN 978-91-90055-82-3 (tryck)

ISBN 978-91-90055-83-0 (e-bok)

ISSN 1650-7339 (tryck)

ISSN 2004-8688 (e-bok)

Omslagsfoto: Gustaf Nyblaeus, Kulladalen i Skåne, frihandsteckning, Nationalmuseum, Stockholm. Foto: Anna Danielsson

Omslagsdesign och sättning: Gunilla Albertén

Tryckt i Sverige av Media-Tryck, Lunds universitet, Lund 2026

Svanenmärkt trycksak, 3041 0903

Till Stina

Innehållsförteckning

Förord	11
Förkortningar	13
Kapitel 1. Introduktion	15
En exempelby cirka år 1750	19
Forskningslägesbeskrivning	23
Skiftesreformerna och relationen mellan centralmakt och lokalsamhälle under 1700- och 1800-talen	23
Hägnadens plats i historieskrivningen	37
Teoretiska perspektiv	46
Modern äganderätt, individualisering och exkludering från privat egendom	46
Förbättringsdiskurs och rationaliseringsprocesser	50
Metod och material	55
Avhandlingens struktur	62
Kapitel 2. Stängselskyldighet som reformstrategi	65
Hägnadssystemet i svensk historia	66
Hägnaden som förutsättning för individuella investeringar i jordbruket	80
Privatiseringen av samfälld mark	85
Kostnader för att övergå från kollektiv till individuell markförvaltning	91
Startskottet för en utvidgad stängselskyldighet	95
Reaktioner på propositionen i riksdagen 1800	99
Ovillkorligt stängselvitsord i gränsen mellan inäga och inäga	100
Det nya stängselvitsordet i gränsen mellan utmark och utmark	101
Förmildrande bestämmelser om stängselskyldighet för nyodlad utmark	105
Ständernas svar på utskottsberäkandet	108
1802 års stängselskyldighetsförordning	112
Sammanfattning	119

Kapitel 3. Skiftat fokus	123
Från avvikande storskiftesmetod till förordning.....	125
Stordriftsbruk och lantbruksvetenskap.....	127
Problemen med utbrytningarna före enskiftesförordningen	134
Enskiftesförordningarnas regelverk.....	135
Utflyttningsskyldigheten.....	136
Markslagskategoriseringen	138
Rationell ägofigur och jordbrukets idealförvaltning.....	139
Det partiella enskiftet och stängelskyldigheten	147
Bestämmelser om stängelskyldighet i enskiftesförordningarna	150
Hägnadskampanjen och förvetenskapligandet av hägnaden.....	152
1809 års riksdag och kritiken mot enskiftet.....	166
Inrättandet av skiftes- och lagkommissionerna.....	167
Debatten om stängelskyldigheten under 1810-talet.....	168
Frågan om den uppodlade utmarkens föränderlighet	169
Skogsbrist och kritik mot inhägnandet av utmarken	173
Att upprätthålla en enskild utmarkshägnad under kollektiva organisationsformer.....	174
Hägnader runt skogsplanteringar	178
Ytterligare förtydliganden och tillägg till lagen	183
1815 års förordning om boskapsägares ansvar att under vintertid hålla uppsikt över sin boskap	183
1815 års förordning om laggilla hägnaders beskaffenhet	185
1820 års kungörelse om ovillkorlig stängseldelning.....	193
Sammanfattning	198
Kapitel 4. Principiell kris	201
Bakgrund till förslaget om en ny grundprincip för stängelskyldighet	203
Anders Larssons reformförslag under riksdagen 1815.....	203
Bestämmelser om stängelskyldighet i lagkommitténs förslag till ny civillag (1826)	205
Den preliminära civillagens överläggning vid 1823 års riksdag.....	210
Laga skiftesstadgan 1827.....	213
Allmänna bestämmelser för laga skiftet	214
Markslagskategoriseringen och nyodlingen vid tiden för laga skiftet.....	215
Rågångsbestämmelser	217

Ägoutbyten och sänkta hägnadskostnader.....	219
Synen på äganderättens materialitet i laga skiftesdebatten	226
Kungl. Maj:ts proposition till ny stängselförordning 1828	228
Propositionens föreslagna lagrum	229
1828–30 års riksdag: Propositionen skjuts upp	233
Adelsståndets debatt om boskapsägarens ansvar	234
Hushållningssällskapen och landshövdingarnas utlåtanden	236
1834–35 års riksdag: Den omarbetade propositionen förkastas	239
1844–45 års riksdag: Utskottens reviderade lagförslag förkastas.....	243
Omstridda lagfarenheter: Äganderätten i strid med den ömsesidiga nyttan...	245
Den odlingsbara utmarkens stängselfrihet ifrågasatt	249
Den förhärskande slumpen	253
Hälftenprincipens omtvistade enkelhet.....	254
Ett jämlikt eller ojämnt ansvar	257
Dansk lagstiftning som inspirationskälla	261
Historiska rättsförhållanden i fokus.....	262
Byorganisationens tillstånd i samband med laga skiftet	268
Sammanfattning	273
Kapitel 5. Ägofred som betesorganisatorisk rättsprincip	277
Opinionsbildning vid det första allmänna lantbruksmötet.....	280
Lagberedningens omarbetade civillagsförslag (1847)	285
Debatten förflyttas in i riksdagen 1847–48	287
De ”nya” metoderna och boskapsskötselns ökade betydelse i lantbruksvetenskapliga kretsar under mitten av 1800-talet.....	289
1850 års kungörelse om frivilliga överenskommelser att avtala bort stängselskyldigheten.....	294
Lantbruksmötet vid Stora Halla (1850)	296
Motioner om att avskaffa stängselskyldigheten under riksdagen 1853–54	299
Stängselskyldigheten och skogsbristdebatten under 1840- och 1850-talen....	301
Skogsavverkning i samband med uppförandet av hägnader	302
Relationen mellan skogsbetet och skogsbruksvetenskapen.....	308
Förändrade rättsnormer kring åverkan	310
En ordnad skogs- och boskapsskötsel.....	327

Motstånd och medlingsförsök i debatten.....	328
Internationell inspiration.....	328
Liberal frihetsideologi och den interventionistiska statens tvetydiga roll i reformarbetet	332
Regional kultur och förslag om decentraliserad stängselskyldighetslagstiftning.....	336
Hiertas reservation.....	340
Bondeståndets sista offensiv.....	341
Fattigare bönders utsikter att valla boskap.....	343
1857 års förordning om ägofred.....	347
Regelverket i 1857 års förordning om ägofred	348
Reaktioner på propositionen under 1857–58 års riksdag.....	353
Tänkbara effekter av förordningen om ägofred	356
Sammanfattning	359
Kapitel 6. Slutsatser och diskussion	365
English summary.....	383
The Closed Countryside: The Prescriptive Duty to Fence and the Organisation of Agriculture in Sweden during the 18th and 19th Centuries	383
Käll- och litteraturförteckning	395
Otryckta källor	395
Tryckta källor	395
Elektroniska källor	421
Minerva.....	423

Förord

Att resa en hägnad är ett kollektivt arbete som kräver tid och resurser. Det samma kan sägas om ett avhandlingsarbete. Utan det stöd jag fått genom åren hade denna avhandling inte blivit verklighet. Det finns många jag vill tacka. Ansvar för eventuella fel och brister är dock mitt eget.

Jag har haft förmånen att ha två handledare som kompletterat varandra väl. Thomas Kaiserfeldt har varit min huvudhandledare från första dagen och under alla år en trygg stöttepelare som lyssnat på mina trevande idéer och läst allt jag skrivit med stor omsorg. Erik Bengtsson kom in som biträdande handledare under de sista åren av avhandlingsarbetet, med den ekonomisk historiska spetskompetens jag kände att jag saknade. Våra samtal har varit både roliga och forskningsgivande. Tack till er båda för att ni har varit så tålmodiga under dessa år. Avhandlingsarbetet har burits av vårt utmärkta samarbete.

Man vet aldrig i förväg vem man kommer att dela kontor med. Jag har haft turen att få de bästa kontorskamrater man kan önska sig, David Bowling och Ingrid Dunér. Tack vare er har det varit en fröjd att komma in till kontoret, och de dagar ni inte varit där har gått oerhört långsamt. Tack även till Ingrid för att du tog dig tid att läsa flera utkast ur min avhandling där mot slutet.

Ett särskilt varmt tack riktar jag till mina kära vänner och kollegor Disa Runeby, Magne Klasson, Adam Furbring, Astrid Grelz och Victor Pressfeldt. Tack för alla intellektuella, men också helt vardagliga samtal om strunt!

När jag påbörjade min forskarutbildning var det mitt under en pandemi. Trots det lyckades några av oss, törstande efter sällskap efter månader av isolering, finna varandra och bygga upp en fin gemenskap. Jag vill tacka er, 2020-generationen, för alla roliga stunder: Evelina Kallträsk, Katja Heldt, Karl Vesterberg, Markus Hansen, Rikard Heberling, Eskil Vesterlund, Julia Tibblin, Shirley Chan, Naja Bjørnsson, Greer Jarrett, Jens Niska, Astrid Persson och Nicolas Bugaud.

Under mina år på Institutionen för kulturvetenskaper har vi byggt upp en fin doktorandkollegialitet, med både skrivdagar, onsdags-AW och långa lunchsamtal. För varje år så har det kollektivet byggts ut. Det finns därför många människor, säkert många namn jag även har glömt att nämna, som jag skulle vilja tacka: Alexander Johansson, Ylva Haidenthaller, Molly Uhlmann Lindberg, Fannie Frederikke Baden, Alma Aspeborg, Camila Borges Freitas, Naoko Takayanagi, Kristofer Rolf Söderström, Emma Shachat, Simon Halberg, Carin Graminius, Anton Öhman, Philip Dodds, Josefine Löndorf Sarkez-Knudsen, Talieh Mirsalehi, Signe Leth Gammelgaard, Karin Lundin och Johannes Fahlström m.fl.

Min tacksamhet går såklart till Avdelningen för idé- och lärdomshistoria och det högre seminariet. Tack till David Dunér, Charlotte Christensen-Nugues, Bruno Hamnell, Jimmy Jönsson, Kristiina Savin, John Hennessey, Frits Gåvertsson, Victoria Höög, Anna Tunlid, Jonas Hansson, Matthew Norris, Henrik Brissman, Svante Nordin och Gunnar Broberg, för era konstruktiva kommentarer och aktiva stöd.

Det är också på sin plats att tacka Forskarskolan i historiska studier – en forskningsmiljö där jag fått delta i många givande samtal, lägga fram texter och ta del av resurser som gjort det möjligt att anordna en workshop, åka på skrivbordsutbyte och mycket annat.

Under åren har jag fått presentera mitt avhandlingsprojekt vid ett antal högre seminarier, som jag vill tacka för kloka råd och synpunkter. Tack till Högre seminariet vid Historiska institutionen i Uppsala, Teknik- och vetenskapshistoriska seminariet vid Göteborgs universitet och det Högre seminariet i agrarhistoria vid SLU Uppsala. Jag vill också tacka Leif Runefelt och Sven Widmalm för deras läsning av tidiga utkast till mina kapitel, liksom Victor Pressfeldt för värdefull feedback på kapitel 4 i dess slutskede. Slutligen vill jag tacka min slutseminarieopponent Anna Sténs för hennes gedigna läsning av och konstruktiva kommentarer på mitt manus.

Jag vill också tacka vår administrativa personal vid Institutionen för kulturvetenskaper, bland andra Gabriella Nilsson, Jonas Nordin, Christel Anderberg, Agneta Nilsson, Valeria Naters och Pia Eriksson, för er hjälp under åren.

Det sista året av avhandlingsarbetet har möjliggjorts av generösa anslag från Brandförsäkringsverkets stiftelse för bebyggelsehistorisk forskning och Helge Ax:son Johnsons stiftelse.

Det finns människor som har påverkat min akademiska väg mer än jag kunnat ana. En av dem är Örjan Kardell, min tidigare kollega i Uppsala. Redan vid vårt första möte fann vi varandra i vårt gemensamma intresse för lantmäteri och skiftesreformer. Att jag en dag skulle skriva om hägnader var det nog ingen av oss som trodde. Under mitt Erasmusår i Bologna som ung student tog jag en kurs i kulturgeografi, där professor Franco Farinelli lärde mig att kartor och gränser aldrig är objektiva utan formade av mänsklig påverkan. Utan denna kännedom hade jag förmodligen inte haft samma intresse för historien – och inte skrivit denna avhandling. Tack/Grazie mille!

Ett sista tack går ut till min familj! Utan ert stöd hade det här avhandlingsarbetet troligen inte blivit färdigt. Boken är dedikerad till Stina, min fina lilla katt som jag sa att jag skulle skaffa om jag någonsin fick en doktorandtjänst. Hon har stöttat mig på sitt eget sätt, inte minst genom att få upp mig ur sängen på morgonen för att få blötmat.

Förkortningar

Ad.	Adels- och riddarståndets riksdagsprotokoll
Bd.	Bondeståndets riksdagsprotokoll
Bg.	Borgarståndets riksdagsprotokoll
BB	Byggningsbalken
JB	Jordabalken
MB	Missgärningsbalken
Pr.	Prästeståndets riksdagsprotokoll
SL	Strafflagen

Kapitel 1. Introduktion

Den första människa som, efter att ha inhägnat ett stycke mark, fick för sig att säga ”det här är mitt” och fann människor godtrogna nog att tro honom, var den sanna grundaren av det civila samhället.¹

— Jean-Jacques Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (1755)

Hur ska ett svenskt jordbruk organiseras bortom bygemenskapen? Det utgjorde under den första hälften av 1800-talet en central och omstridd fråga i svensk ekonomisk debatt. Under denna period var byorganisationen under gradvis upplösning, samtidigt som bönder i ökande utsträckning omvandlades till självständiga jordbrukare. Mot denna bakgrund aktualiserades en rad frågor rörande jordbrukets organisering och förvaltning. I centrum för föreliggande avhandling står en fråga som kom att bli särskilt omtvistad: hur en enskild jordägare borde inhägna sina landområden och strukturera sitt jordbruk.²

Som läsaren förhoppningsvis observerat så lyder titeln på avhandlingen *Det stängda landskapet*. Valet av avhandlingstitel har delvis grundats på hur den svenska landsbygden såg ut mot mitten av 1800-talet. Enligt agrarhistorikern Örjan Kardell ökade den totala mängden hägnader i Sverige från omkring 550 000 kilometer vid

¹ Översättning från engelska från franskt original. “The first person who, having fenced off a plot of ground, took it into his head to say this is mine and found people simple enough to believe him, was the true founder of civil society”, Jean-Jacques Rousseau, *Discourse on the Origin and Foundations of Inequality Among Men* (1755), hämtad från Internet Archive 2026-03-19, s. 43.

² Jag kommer i avhandlingen att använda mig av hägnad som ett samlingsbegrepp för alla typer av stängselkonstruktioner där inte materialsammansättningen behöver preciseras. En hägnad förutsätter ett fysiskt stängsel. Den kan bestå av virke, sten eller andra av människan skapade avgränsningar.

sekelskiftet 1700 till cirka 1 000 000 kilometer vid 1800-talets mitt. Det är, som han finurligt målade upp sin beskrivning, lika mycket som tjugofem varv runt jorden.³

Valet av avhandlingstitel är också en lek med motsatsbilden: det öppna landskapet. Det valet hänvisas till en etablerad föreställning i internationell forskning om att landsbygden har varit mer öppen och att det genom historien pågått en ”spatial process” där såväl landskap som samhälle övergick från öppet till stängt – med bland annat hägnaden som verktyg.⁴

Vi vet sedan tidigare att det svenska agrarsamhället vid 1800-talets inträde stod i en fas av omdaning. En stegrande befolkningsökning hade påbörjat under föregående sekel och såg inte ut att bromsa inom närmsta framtid. De sociala strukturer som under flera hundratal år hade format såväl svensk landsbygd som den politiska arenan i Sverige luckrades sakta men säkert upp. Både produktionen och produktiviteten inom jordbruket skulle komma att avsevärt öka under århundradet. Svenska åkerarealerna dubblerades. Nya metoder och redskap introducerades för att bruka jorden på ett mer effektivt sätt. Från att ha varit beroende av spannmålsimport övergick Sverige till att bli en exportör av spannmål på en internationell marknad. Påföljden blev en allmänt förhöjd levnadsstandard på landsbygden, men som samtidigt gjorde de sociala klyftorna mellan jordägare och jordlösa mer påtagliga. Sammantaget brukar den här processen benämnas som den agrara revolutionen.⁵

³ Detta attribuerade Kardell till både laga skiftet och till 1857 års förordning om ägofred, se avsnittet om hägnadens plats i historieskrivningen. Örjan Kardell, *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900* (Uppsala 2004a), s. 79, 218–220, 234. I en engelsk kontext har ekologihistorikern Oliver Rackham påpekat att antalet häckar – en form av hägnad – som planterades mellan 1750 och 1850 i samband med deras *parliamentary enclosure* motsvarade lika många som under de föregående femhundra åren sammantaget. Oliver Rackham, *The History of the Countryside. The full fascinating story of Britain's landscape* (London 1989), s. 190–197.

⁴ Rackham 1989, s. 4–5; Jeanette M. Neeson, *Commoners: Common Right, Enclosure, and Social Change in England, 1700–1820* (Cambridge 1993), s. 5; W. G. Hoskins, *The Making of the English Landscape* (London 2005), s. 158–163; Michael J. Watts, ”Enclosure: a modern spatiality of nature”, i Paul Cloke, Philip Crang & Mark Goodwin [reds.], *Envisioning Human Geographies* (London/New York 2014), s. 50.

⁵ För en översikt se Carl-Johan Gadd, *Svenska jordbrukets historia. Bd 3. Den agrara revolutionen* (Stockholm 2000), exempelvis s. 256–257 där han la stort fokus på introduktionen av potatisodling och järnplogen; Lars Magnusson, *An economic history of Sweden* (London 2000), kap. 1; Mats Morell, *Agrar Revolution. Jordbruksproduktionen i Uppsala och Västmanlands län ca 1750–1920* (Uppsala 2022). Framför allt ökade exporten av havre under 1850-talet och framåt, se Gunnar Fridlitzius, *Swedish corn export in the free trade era* (Lund 1957). För den senaste forskningen med kvantifierbara siffror på hur mycket åkerarealerna och produktionen i Sverige ökade, se Erik Hallberg et. al, ”Sweden's agricultural revolution reassessed: A reconstruction of arable land and food production in 1810 and 1870”, *Agricultural History Review* 70:1 (2022), s. 81, 86–95.

Ett av dem mest betydande och kända jordreformprojektet som uppstod under denna period var skiftesreformerna: storskiftet (1757–1827), enskiftet (1803–1827) och laga skiftet (1827–1928). I likhet med motsvarande reformer i andra delar av Västeuropa syftade det svenska reformprojektet till att frigöra jordägare från beroendet av grannarnas arbetsorganisation och tidsanvändning.⁶ Sambruk och ägoblandning – det som karaktäriserade bysamhället – sågs bland annat av lantmäteriöverdirektören och storskiftets upphovsman Jacob Faggot som ett missbruk av naturresurserna och ett hinder för svenska jordbrukets ekonomiska utveckling. Med skiftesreformerna förutsågs svenska bönder bli mer benägna att effektivisera sitt jordbruk.⁷

Som agrarhistorikern Janken Myrdal så förträffligt formulerat det har hägnadsarbetet historiskt utgjort ”den viktigaste ekonomiska motiveringen för byorganisationen i större delen av Sverige”.⁸ Under flera hundra år samarbetade grannar i skötseln av hägnaderna, vilka i sin tur reglerade den gemensamma betesdriften och valet av odlingssystem. Arbetet med hägnaderna framstår därför som en av de mest betydelsefulla samverkansfrågorna i det äldre agrarsamhället.⁹ Bymedlemmarnas ömsesidiga rättigheter, men kanske ännu viktigare deras pliktåtaganden gentemot varandra, reglerades i sin tur genom olika formella och informella rättskanaler. Högst upp som ett överordnande ramverk återfinns den allmänna lagstiftningen som sipprade ner, snävades in, eller anpassades efter lokala sedvanor. Den skyldighet som av förklarliga skäl står i centrum för avhandlingen

⁶ En skiftesreform är förenklat sagt en omfördelning av jord och olika rättigheter kopplade till jord, mestadels genomförd i statlig regi. Några av de mest framgångsrika reformer som forskning pekat ut är de engelska *parliamentary enclosures*, danska *landboreformerne* (inkluderat *udskifte*) och svenska *skiftesreformerna*. Andra skiftesreformer, både västerländska och annorstädes, har ofta ingått i en större jordreform som framför allt inbegripit en överföring av jordrättigheter från adel till arrenderande eller livegna bönder. I Sverige handlade reformen främst om att omfördela jorden mellan redan självägande bönder. De generella dragen i andra länders skiftesreformer är utförligt redogjorda för i Ronny Pettersson, *Laga skifte i Hallands län 1827–1876: förändring mellan regeltvång och handlingsfrihet* (Stockholm 1983), s. 30–35, 55–79.

⁷ Jacob Faggot, *Svenska landbrukets hinder och hjälp* (Stockholm 1746).

⁸ Janken Myrdal, ”Hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget”, *RIG: Kulturhistorisk tidskrift* 60:3 (1977), s. 66. Denna förståelse av hägnaden är allmän europeisk, se Carl Dahlman, *The Open Field System and Beyond: A property rights analysis of an economic institution* (Cambridge/New York 1980), s. 111–130.

⁹ Olof Karsvall, Kristofer Jupiter & Anders Wästfelt, ”Fenced open-fields in mixed-farming systems: spatial organization and cooperation in southern Sweden during the seventeenth century”, *Journal of Historical Geography* 80 (2023).

benämndes stängselskyldighet. Den har varit lagstadgad i Sverige sedan medeltiden och ingick i ett rättssystem utformat för att upprätthålla byorganisationen.¹⁰

Undersökningen utgår ifrån ett antagande från tidigare forskning om att det förelåg en situation under 1700-talet och 1800-talen där lagreformer uppstod som bortprioriterade byorganisationen och gjorde det enklare för en jordägare att genomföra ändringar i sitt bruk utan sina grannars medgivande och inflytande. Detta bör ha haft påverkan på hägnadssystemen.¹¹ Gällande hägnadssystemens förändring i detta sammanhang uppstod enligt ekonomhistorikern Carl-Johan Gadd ”övergångsproblem”, som ännu är outforskade.¹² Förekommande ändringar i och omförhandlingar av stängselskyldigheten bör i sin tur spegla en större samhällsförändring. Jag menar att ett fokus på stängselskyldigheten kan vara fruktbart om vi vill komma åt intresseskiften och förändrade rättsuppfattningar i spåren av skiftesreformerna, eftersom det är ett exempel på en konkret samverkansfråga som bör ha ändrats med utgångspunkt att jordägandet blev alltmer knutet till individen. Avhandlingens huvudsakliga syfte är därför att klarlägga rollen som hägnader och stängselskyldigheten hade i reformen av svenskt jordbruk under 1700- och 1800-talen.

Ändringar i stängselskyldighetslagstiftningen kan med fördel ställas upp bredvid framställandet av skiftesstadgorna.¹³ Skiftesreformerna har däremot specifikt refererats till som en ”tjänstemannaprodukt”, då ramverket togs fram av ledande tjänstemän och beslutades om av riksrådet och kungen. Riksdagen har därför till stora delar setts

¹⁰ Den främsta experten på den äldre svenska lagstiftningen kring hägnader är också Myrdal. Janken Myrdal, *Det svenska jordbrukets historia. Bd 2. Jordbruket under feodalismen 1000–1700* (Stockholm 1999a), s. 22–24, 101–102.

¹¹ Hägnadssystem kommer i avhandlingen att förstås som sättet man organiserar marker och jordbrukspraktiker med hägnader rent generellt. Begreppet hör delvis samman med val odlingssystem (trädessystem, gärdessystem och växtföljd), men som Ulf Jansson förklarar överensstämmer dessa inte alltid. Se Ulf Jansson, ”Forskning om äldre odlingssystem under de senaste 100 åren – en översikt”, i Ulf Jansson & Erland Mårald [reds.], *Bruka, odla, hävda. Odlingsystem och uthålligt jordbruk under 400 år* (Stockholm 2005), s. 17–18.

¹² Carl-Johan Gadd, ”Odlingssystemens förändring under 1700- och 1800-talen”, i Ulf Jansson & Erland Mårald [reds.], *Bruka, odla, hävda. Odlingsystem och uthålligt jordbruk under 400 år* (Stockholm 2005a), s. 80.

¹³ Den äldsta men länge inflytelserika forskningen om skiftesreformernas regelverk kan hänvisas till Hilding Forssman, ”Om skifte och annan jorddelning”; Herman Juhlin-Dannfelt, ”Skifte och delning av jord ur ekonomisk synpunkt”, båda i *Svenska lantmäteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia, Del 2* (Stockholm 1928). Se även Ronny Pettersson, *Ett reformverk under omprövning: skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet* (Stockholm 2003), som kommer diskuteras mer ingående i teoriavsnittet.

som frikopplad från skiftesverket.¹⁴ Eftersom stängselskyldigheten var lagstadgad så krävde en omskrivning av lagen till skillnad från skiftesförordningarna granskning och godkännande i riksdagen för att fastställas. Det var först och främst i riksdagsrummet som lagen omförhandlades. Stängselskyldigheten skulle därmed kunna karaktäriseras som ett civilrättsligt spörsmål, som fångades upp i den allmänna ekonomiska debatten. Det är således i mötet mellan idéer, ekonomi och lagstiftning som avhandlingen preciseras.

Avhandlingen vill bidra till vår förståelse om jordbrukets omvandlingsprocess under denna period. Jag vill se om det finns ett samband mellan individualiseringen av jordbruket och ett bredare fokus på hägnaden. Stängselskyldigheten kan potentiellt ha hamnat i en egendomlig position, eftersom rättsinstitutionen befann sig i centrum av de lagar som i hundratals år burit upp bygemenskapen, där hägnadsarbetet utgjorde ett konkret uttryck för tidigare samverkansfrågor inom och mellan svenska byar.

Frågeställningarna som ska besvaras i undersökningen lyder således

- *Vilka funktioner tillskrevs hägnaden i debatten under 1700- och 1800-talen?*
- *Hur omförhandlades lagstiftningen om stängselskyldighet under 1700 och 1800-talen?*
- *Hur samverkade stängselskyldigheten med andra reformer och processer för att individualisera och rationalisera det svenska jordbruket under perioden?*

En exempelby cirka år 1750

I detta avsnitt presenteras en beskrivning av hur en typisk svensk by kan ha varit organiserad före skiftesreformerna. Framställningen är generaliserad, medan en mer detaljerad analys av byarnas organisation, med särskilt fokus på hägnadssystemen, återfinns i kapitel 2.

Vid tidpunkten levde uppemot 90 procent av Sveriges befolkning på landsbygden och livnärde sig på ett blandjordbruk som kombinerade åkerbruk med boskapsskötsel. Här måste också understrykas att jord under tidigmodern tid utgjorde människors främsta inkomstkälla. Svenska byar var relativt små i jämförelse med resten av

¹⁴ Göran Hoppe, "Jordskiftena och den agrara utvecklingen", i Bengt M. P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal [reds.], *Agrarhistoria* (Stockholm 1997), s. 265. Kalle Bäck och Ronny Pettersson har däremot visat att riksdagsdebatter kunde leda till mindre ändringar och tillägg i regelverket. Kalle Bäck, *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden: centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor* (Stockholm 1984a), s. 208–244; Pettersson 2003.

Västeuropa. Normalt omfattade en by fem till sex gårdar, men det fanns också ensamgårdar som bildade en egen by. Dessa gårdar återfanns vanligen i en klunga i mitten av byn. I närmast anslutning till gårdarna låg i regel den producerande jorden, åkern och ängen. På åkrarna såddes någon form av sädesprodukt medan ängen användes för att gro det gräs som utgjorde vinterfoder till boskapen. Huvudparten av det som producerades konsumerades i sin tur av hushållet, förutom det som skulle avläggas som skatt eller arrende. Boskap användes för såväl transport och dragarbete som kött- och mjölkproduktion. Beroende på bygdeförhållanden, som slätt- eller skogsbygd, livnärde man sig främst antingen på sädesproduktion eller på det man kunde producera utav boskapen. Handel mellan slättbygdsbönder och skogsbygdsbönder för att täcka upp alla behov var allmänt förekommande.¹⁵

¹⁵ Slättbygd karaktäriseras av ett ”starkt uppodlat landskap”. Till slättbygdsområden inräknas stora delar av Skåne, Skaraborg, Östergötland och vissa delar av Mälardalens områden (som Stockholm och Södermanlands län). Det finns även ett samband mellan slättbygd och godsdominans, i län som Skåne och runt Mälaren. Se Gadd 2000, s. 22–42, 64–69. Bonde ska i den här kontexten förstås som en hemmansägare eller arrendator (till kronan eller frälset), inte som en beteckning för jordlösa grupper. Jordnaturen (skattebonde, kronobonde och frälsebonde) kommer att diskuteras på valda ställen i avhandlingen, men i övrigt följer jag Gadds kategorisering. Carl-Johan Gadd, ”The agricultural revolution in Sweden, ca 1700–1900”, i Magnus Jerneck et. al. [reds.], *Different Paths to Modernity. A Nordic and Spanish Perspective* (Lund 2005b), s. 43.

Figur 1. Så här kunde en svensk by se ut innan skiftesreformerna, med gårdarna samlade i mitten av bykärnan. I förgrunden till hägnaden syns en skogsbeväxt utmark. Blyertsteckning av målaren August Winquist över Hellestad i Östergötland (1841). Källa: Nationalmuseum.

Tillsammans med tomtplatsen och vanligen små trädgårdar, bildade dessa åkrar och ängar markslagskategorin inägor. Inägorna utgjorde, förutom praktisk produktionsyta för spannmål och foder, en kameral kategori, då avkastningen från inägorna bestämde beskattningen.

Bortom inägorna återfinns utmarken, helt enkelt den mark som inte var klassad som inäga. Ett vackert sätt att beskriva svenska byar är att inägorna bildade små öar i ett hav av utmark. Hägnaden markerade enligt sedvana gränsen mellan dessa markslag i landskapet.¹⁶ Jag kommer genomgående att referera till markslagen skog, betesmark och utmark, där inte användningsområdet behöver preciseras, som utmark. Emellertid behövde en utmark inte vara trädbeväxt som det kan upplevas när den omnämns tillsammans med skog, utan som analysen kommer utvisa fanns det byar och områden med tämligen skoglösa utmarker.

¹⁶ Metaforen är hämtad från Gunnar Lindgren, *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt* (Uppsala 1939), s. 76.

Utmarken brukade ligga under sambruk eller samfällighet, vilket betyder att den ägdes och förvaltades gemensamt av byalaget eller mellan flera byar. Det är viktigt att särskilja de två begreppen. Samfällighet är en rättslig term medan utmarken i huvudsak beskriver jordens egenskap – att det inte är en inäga. Ett annat ord för samfälld mark är allmänning. Allmänningar kunde sträcka sig över bygränserna, ibland delas med hela socknen eller häradet. Den inkluderade vanligen skogsmark, betesmark, allmän mark och många gånger fiskevatten. Kronan hade även sina egna allmänningar, kallade kronoallmänningar, men som på olika sätt fick nyttjas för husbehov av befolkningen.

Utmarken utgjorde generellt sätt den största delen av byarnas samlade markområde. Nyttjandet av den var också mer mångsidig än inägorna. Framför allt användes den för betesdrift och inhämtande av olika råmaterial såsom lövtäkt, virke, eller torv för husbehov. Svedjande, anläggandet av tillfälliga odlingar, pågick också på utmarken, ofta som ett komplement till åkrar i skogsbygder.¹⁷

Runt byns samlade innehav gick rågången, i praktisk bemärkelse definierad som den yttre gränsen mot andra byalag, kronans, brukens och kyrkans markområden. Rågången kunde gå genom alla typer av mark och var sedan medeltiden markerad av alltifrån rå och rör, runstenar, vägar och ibland även hägnader.¹⁸ Enligt tidigare forskning intresserade sig staten under tidigmodern tid enbart för gränserna mellan byar, då gränserna inom byalaget bedömdes vara tillfälliga gränser för nyttjande inom byns samfälld. Skiljelinjerna som avgränsade bygrannarnas privata inägomarker, under den här tiden de långsmala tegarna associerade med äldre byar, var föremål för ekonomin – rågångarna för rättsväsendet.¹⁹

¹⁷ Karaktärsdragen i det agrara skogsbruket går att läsa i Janken Myrdal, "Skogshistoria i ett agrarhistoriskt perspektiv", i Ronny Pettersson [red.], *Skogshistorisk forskning i Europa och Nordamerika. Vad är skogshistoria, hur har den skrivits och varför?* (Stockholm 1999b), s. 128–129.

¹⁸ Tydliga gränsmarkeringar var enligt agrarhistorikern Clas Tollin viktigt för att kunna peka ut inte bara jordägarens rättigheter, utan även skyldigheter. Clas Tollin, *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid* (Lund 1999), s. 14–15, 51–62.

¹⁹ Knut Rodhe, *Gränsbestämning och äganderättstvist* (Uppsala 1944), s. 9.

Forskningslägesbeskrivning

Skiftesreformerna och relationen mellan centralmakt och lokalsamhälle under 1700- och 1800-talen

Forskningsläget om skiftesreformerna i Sverige skulle kunna sammanfattas med att den utmärks av ett fokus på skiftets bakomliggande socioekonomiska faktorer och konsekvenserna av skiftesreformerna på produktivitet och socialt samliv. Ett gemensamt drag inom forskningsfältet har varit utgångspunkten att skildra skiftets genomförande inom ett tydligt geografiskt avgränsat område.²⁰ Det är emellertid en generalisering som riskerar förbise en mycket mer omfattande och djupare forskningsdiskussion om frågor kring tvång eller handlingsfrihet – individuella drivkrafter och konflikt, som spänner över ett tidsspänn på nästan hundra år.

Äldre svensk agrar- och ekonomihistorisk forskning tenderade att förklara förändringar i odlingspraktiker som resultat av statens och elitens informationsspridning. Den länge dominerande tolkningen var att bönderna motsatte sig skiftesreformerna och att reformerna påtvingades dem uppifrån. Mycket av kunskapen byggde dessutom på källor skrivna av samhällseliten, vilket i efterhand har tolkats som att forskare okritiskt accepterade överhetens bild av bönderna som traditionsbundna och ovilliga till innovation.²¹

Bilden av skiftesreformerna nyanserades under 1970-talet. Det agrarhistoriska fältet fick ett rejält uppsving under denna period, där nya frågeställningar, perspektiv och metodologiska angreppssätt på den agrara revolutionen uppkom. Fokus riktades mot böndernas perspektiv och roll i processen, med inspiration hämtad bland annat från nymarxistisk teori.²² Det konstaterades att det i första hand var skattebönder som initierade skiften. På vissa håll visar det sig tvärtom att godsägarna intog en avvaktande hållning till reformerna. Ur denna forskningstradition har det senare uppkommit flera

²⁰ Se exempelvis Pettersson 1983; Carl-Johan Gadd, *Järn och potatis: jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860* = [Iron and potatoes]: [agriculture, technique and social change in county of Skaraborg 1750–1860] (Göteborg 1983); Pablo Wiking-Faria, *Freden, friköpen och järmplogarna: drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900* (Göteborg 2010); Maja Lundqvist, *Ett revolutionerande skifte?: Skiftesreformer och jordbruksomvandling i Uppsala län 1750–1880* (Uppsala 2025).

²¹ Patrick Svensson, *Agrara entreprenörer. Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne. 1800–1870* (Stockholm 2001), s. 98–102.

²² Anu-Mai Köll & Ronny Pettersson, ”Bönder och jordbruksomvandling. Teoridebatt och historieskrivning under 1900-talet”, i Fredrik Eriksson & Per Eriksson [reds.] *Perspektiv på lantbrukets organisering – historiografi, begreppshistoria och källor* (Stockholm 2016), s. 82–85.

betydande studier som behandlat bönders innovationsförmåga och entreprenörskap. Snarare är det bönderna som ska betraktas som moderna. Som historikern Christer Winberg har framhåvt bör snarare bönderna, än överheten, ses som de egentliga bärarna av Sveriges moderniseringsprocess.²³

Det finns dessutom en utpräglad föreställning om att de svenska skiftena – till skillnad från samtida jordreformer i många andra länder – var särskilt framgångsrika. Framgångsrika i den meningen att de faktiskt genomfördes i hög utsträckning. Här spelade initiativreglerna en avgörande roll: i Sverige krävdes endast en enda ansökan för att sätta processen i gång. En mer reformbenägen bonde kunde därmed tvinga fram ett skifte för hela byn. När en förrättning väl hade inletts var den svår, om än inte omöjlig, att stoppa.²⁴

Ett argument för att inte betrakta skiftesreformerna som ett resultat av informationsspridning ovanifrån är att bönder redan ska ha genomfört liknande delningar av såväl inägor som utmark innan den första storskiftesförordningen utkom under 1750-talet. Att skiftet fick en specifik lagstiftning innebar endast att sådana ägodelningar blev mer lagliga.²⁵

Bland historiker råder det en konsensus om att det skedde en rättslig och institutionell förändring av äganderätten under 1700- och 1800-talen, således under undersökningsperioden för innevarande avhandling. Då övergavs det tidigare systemet uppbyggt på en blandning av individuell och kollektiv äganderätt.

²³ Göran Hoppe, "Skiftesreformerna och agrarutvecklingen", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 5 (1983), s. 35–37; Birgitta Olai, *Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken* (Uppsala 1983), s. 99; Pettersson 1983; Bäck 1984a; Christer Winberg, "Another Route to Modern Society", i Mats Lundahl & Thommy Svensson [reds.] *Agrarian Society in History. Essays in Honour of Magnus Mörner* (London/New York 1990), s. 52–53; Göran Hoppe, "Svenska jordskiften och samhällsutvecklingen", i Janken Myrdal [red.], *Statens jordbrukspolitik under 200 år* (Stockholm 1991), s. 49–50; Svensson 2001; Martin Dackling har därtill med riksdagsdebatten om avskaffandet av börsrätten som utgångspunkt argumenterat för att svenska bönder var mer kommersiellt inriktade – och därmed mer moderna, än norska bönder. Martin Dackling, "Traditional or modern peasants? *odelsrett* and *börsrätt* in parliamentary debates, 1810–1860", *Scandinavian Journal of History* 46:1 (2021), s. 76–78.

²⁴ Pettersson har genom sin undersökning av laga skiftet i Hallands län visat att skiftet gick att förhindra. Det var vanligare under de inledande åren efter stadgans fastställelse. Genomförandet kunde också fördröjas, på grund av diverse tvister under förrättningen, se Pettersson 1983, kap VI; Hoppe 1991, s. 49–50.

²⁵ Hoppe 1997; Staffan Granér, *Samhåll och rågång. Om egendomsrelationer, ägoskiften och marknadsintegration i en värmäländsk skogsbygd 1630–1750* (Göteborg 2002), s. 53–54, 271–286.

Restriktionerna i bönders markutnyttjande från både kollektivet och staten lättades. Processen ses gemensam för stora delar av Europa.²⁶

Innan dess kan man hellre tala om att det fanns flera, ibland konkurrerande, rättigheter eller rättsanspråk till en vald ekonomisk resurs, där jord eller mark ingår. Sådana rättsanspråk kunde gälla alltifrån rätten att bruka resursen, rätten till avkastningen från den, till rätten att sälja den. Rättigheterna till jord eller andra naturresurser var aldrig givna. Agrarsamhället var strukturerat efter både individuella och kollektiva ägande- och nyttjandeformer, delvis beroende av jordnatur, men också sedvanor. Tillgången till och kontrollen över jord- och skogsbrukets resurser förgrenades både vertikalt och horisontellt.²⁷

Sedermera har forskare försökt förstå varför privata äganderättigheter uppstår. Tonvikten har lagts på olika faktorer som kan betraktas ha utgjort individuella drivkrafter för att genomgå exempelvis ett skifte, medan andra faktorer kan tänkas ha motverkat skiftena. Efterfrågan på jord, eller att byta riktning på sin verksamhet, kan exempelvis ses driva på en institutionell förändring, medan dålig kvalitet på jorden kan hålla tillbaka den. Demografiska förändringar spelar också enligt tidigare forskning roll. En stegrande befolkningsökning i närområdet skulle enligt denna förståelse kunna trigga i gång en resursknapphet, vilket försvårar möjligheterna till samverkan om resurserna. Situationen ska till slut bli ohållbar och på så sätt underlätta det för informationsflödet om nya innovationer att cirkulera. Uppkomna marknader kring vissa produkter, såsom ull eller specifika sädes- och skogsprodukter, kan också ses

²⁶ Se exempelvis Christer Winberg, *Grenverket: studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier* (Stockholm 1985); Mauritz Bäärnhielm, "Vad lagboken berättar", i Mats Widgren [red.], *Äganderätten i lantbrukets historia* (Stockholm 1995), s. 20, 25–32.

²⁷ Marc Bloch, *Feudal Society. Vol. 1. The Growth of Ties and Dependence*, övers. L. A. Manyon (London/New York 1989), s. 115–116; Pettersson 1983, s. 11–19; Mats Widgren, "Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhällen", i Mats Widgren [red.], *Äganderätten i lantbrukets historia* (Stockholm 1995), s. 7–13. För en mer allmän diskussion om de varierande rättigheterna man kunde ha till allmänningen i en engelsk kontext, se E. P. Thompson, *Customs in Common* (1980; Exeter 2010), kapitel III.

främja böjelsen till en precisering av äganderätten i och med att människor önskar få en starkare, enskild kontroll över resurserna.²⁸

Där äganderätt och hävdanspråk på jord tidigare varit förankrat i sedvanor och kollektivet (utgjort av byn och släkten) behövde rättsanspråken enligt Winberg knytas till en individ för att kunna komma ut på den fria jordmarknaden. Uråldriga arvsrättigheter behövde därmed upphävas och äganderätten preciseras. I Sverige skedde detta samtida med att många av de privilegier som tillfallit adeln avskaffades, samt att många av inskränkningarna i självägande bönders äganderätt togs bort i 1789 års förenings- och säkerhetsakt.²⁹

Forskare har också resonerat om ifall både olika investeringar i jordbruket och skiftesansökningar egentligen bör ses ha varit beroende av spannmålskonjunkturer. Vid högkonjunktur och stigande spannmålspriser får bönderna större ekonomiska möjligheter att våga satsa på skiften och investera i nya metoder. Åtkomsten på kredit är därtill betydelsefull. Att grundskatten låstes i Sverige under början av 1700-talet har tillskrivits en viktig roll i skatte- och kronoböndernas ekonomiska uppsving under denna period. De fick med indelningsverket behålla en större del av avkastningen på jorden, som kunde återinvesteras i jordbruket.³⁰

Samtidigt går det inte att förneka, vilket knappast någon agrarhistoriker skulle göra, att den svenska staten både hade intresse för och tryckte på sådana här processer under 1700- och 1800-talen. Bakgrunden till skiftesreformerna kan kopplas till frihetstidens

²⁸ Många av dessa förklaringar hämtar sin grund i neoklassiska ekonomiska teorier som betonat att övergången från ett system till ett annat, det vill säga kollektiva rättigheter till individuella, sker på avvägningar i förväntade vinster gentemot nedlagda kostnader. En knapphet på resurser kan ha gjort det mer lönsamt att vilja definiera tydligare äganderättigheter. Se forskningsöversikten i Terry L. Anderson & P. J. Hill, "The Evolution of Property Rights: A Study of the American West", *Journal of Law and Economics* 18:1 (1975), s. 163–165, 169; Gunilla Peterson, *Jordbrukets omvandling i Västra Östergötland 1810–1890* (Stockholm 1989), s. 5–8, 190–191; Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850* (Malmö 1992), s. 316–319; Ian Whyte, "Wild, Barren and Frightful" – Parliamentary Enclosure in an Upland Country: Westmorland 1767–1789", *Rural History* 14:1 (2003), s. 25–29, 36; Viktor Persarvet, Marja Erikson & Mats Morell, "Market growth, coordination problems and control – the timing of enclosures in East Central Sweden, 1807–1892", *Scandinavian Economic History Review* 71:3 (2022). Däremot är det som de sistnämnda menade svårt att avgöra vilka motivationer som kan tänkas ha drivit fram skifte och vad som blev ett resultat av skiftena i efterhand. Skiftena kan antingen uppfattas underlättade investeringar i jordbruket, eller snarare önskan att genomföra vissa investeringar en drivkraft till att skifta, se s. 18–20.

²⁹ Winberg 1985, s. 199, 208–212.

³⁰ Deidre [tidigare Donald] N. McCloskey, "The Economics of Enclosure: A Market Analysis", i William M. Parker & Eric L. Jones [reds.], *European Peasants and Their Markets: Essays in Agrarian Economic History* (Princeton 1975); Gadd 1983, s. 223–224; Om grundskattens läsning under början av 1700-talet, se Mats Olsson, *Skatta dig lycklig. Jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1900* (Möklinta 2005), s. 179–182.

fokus på vetenskap och ekonomi.³¹ Under upplysningens starka ljus fick naturen en ny potential. Det inleddes en storsatsning på att kartlägga och ordna upp de svenska naturtillgångarna och näringarna. I denna kontext kom vetenskapen, ekonomin och politiken att stå i nära förbindelse med varandra. Denna kartläggning sträcktes ut till samhället i stort, inriktat på att få insikter i vad den svenska befolkningen sysselsatte sig med, men helt klart också hur deras förhållandevis brokiga sätt att försörja sig kunde styras åt ett mer effektivt håll för såväl individens som det allmännas bästa.³²

Jordbruket står ut i den här kontexten. Under andra halvan av 1700-talet spreds en "agromani" över Västeuropa och ansatser till att modernisera jordbruket genom tillämpad naturvetenskap gjordes vid ett flertal nyligen uppkomna institutioner och sällskap.³³ Motsvarigheter till detta återfinns i Sverige, först vid Kungliga Svenska Vetenskapsakademien, efter sekelskiftet 1800 vid den nyligen uppkomna Kungliga Svenska Lantbruksakademien.³⁴ Försök att modernisera jordbruket försiggick också

³¹ Helmfrid, Staffan, *The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden: general features* (1961), s. 114–117.

³² För kartläggningen av det svenska landskapet och dess näringar, se Gunnar Eriksson, *Kartläggarna. Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870–1914* (Umeå 1978), s. 10–11, 41–43; Sven-Eric Liedman, *Den synliga handen: Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet* (Stockholm 1986); Karin Johannisson, *Det mätbara samhället* (Arlöv 1988); Sven Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten: geodesi och kartläggning, 1695–1860* (Uppsala 1990); Sven Widmalm & Sverker Sörlin, "Naturvetenskap som ekonomi", i Anders Björnsson & Lars Magnusson [reds.], *Jordpäron: svensk ekonomihistorisk läsebok* (Stockholm 2011), s. 293–295; För relationen mellan politik och vetenskap, se exempelvis Thomas Kaiserfeld, *Krigets salt. Salpetersjudning som politik och vetenskap i den svenska skattemilitära staten under frihetstid och gustaviansk tid* (Lund 2009).

³³ Se exempelvis Steven L. Kaplan & Sophus A. Reinert, "The Economic Turn in Enlightenment Europe", i Steven L. Kaplan & Sophus A. Reinert [reds.], *The Economic Turn: Recasting Political Economy in Enlightenment Europe* (London/New York 2019).

³⁴ För en bakgrund specifikt till den organiserade lantbruksvetenskapen i Sverige, se Erland Mårald, *Jordens kretslopp: lantbruket, staden och den kemiska vetenskapen 1840–1910* (Umeå 2000b). För en historik över lantbruksakademiens olika verksamheter, se Herman Juhlin-Dannfelt, *Kungl. Lantbruksakademien 1813–1912 samt Svenska landthushållningen under nittonde århundradet*, del I (Stockholm 1913); Nils Edling, *För modernnäringens modernisering. Två studier av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens tillkomst och tidigare historia* (Stockholm 2003); och Nils Edling, *De areella näringarnas välgörare. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien och dess donatorer* (Gävle 2010); Se även Ulrich Langes idéhistoriska analys av lantbruksakademiens experimentverksamhet, Ulrich Lange, *Experimentalfältet: Kungl. Lantbruksakademiens experiment- och försöksverksamhet på Norra Djurgården i Stockholm 1816–1907* (Uppsala 2000).

under de regionala hushållningssällskapen som uppstod under början av 1800-talet.³⁵ Att jordbruket var att betrakta som Sveriges modernäring, värd statsmaktens uppmärksamhet men också i stort behov av reform var etablerat inom lärda kretsar. Avsaknaden av bönder i dessa sammanhang är otvivelaktiga och vanligen uppmärksammat.

Detta infaller samtida med att adliga godsägare fick upp intresse för jordbruket. Från och med andra halvan av 1700-talet blev det socialt acceptabelt – till och med uppmuntrat – för adelsmän och andra ståndspersoner att sysselsätta sig med jordbruk. Bakgrunden till denna utveckling var delvis ideologisk, man hade börjat fånga upp idéer om jordbruksförbättring från England och Frankrike, men också ekonomisk, då räntan på frälsejorden stagnerade. I stället för att främst leva på räntor från frälsebönder började adeln i ökad utsträckning själva bruka jorden, nu med målet att skapa överskott och vinst. Jordbruket kom därmed att inriktas mot marknadsproduktion snarare än självförsörjning och överskottet återinvesterades i driften.³⁶

Idéhistorikern Leif Runefelts undersökning av tidiga mossodlingsförsök har bidragit med kännedom om överhetens och den lärda elitens syn på jordbruket förbättringsmöjligheter, samt uppmärksammat den många gånger återkommande konflikten mellan allmoge och överhet om hur denna förbättring skulle åstadkommas.³⁷ Det har dessutom flera gånger påpekats hur skriftmaterial framställda av ståndspersoner och lärda män hade en social funktion. Den tilltänkta läsaren var människor från den egna sociala gruppen, vilket påverkade framställningen av både allmogen och jordbruket. Runefelt har snarare framhållit att idéer om ett förbättrat jordbruk kan ses återspegla överhetens försök att upprätthålla en maktuppdeldad samhällsordning. Deras skildring av bönderna var således snedvriden. Genom att presentera den ”lata” bonden - traditionsbunden och oförmögen att ta till sig dem

³⁵ Hushållningssällskapen ska enligt Magnus Bohman ses som ”halvoffentliga institutioner”, i gränslandet mellan ”föreningsorganisationer” och ”en del av statsförvaltningen”. Men de kan också ses som ”ekonomiska sällskap”, vilket Mari Marjanen framhållit i sin studie av finska hushållningssällskap. I Bohmans studier av Malmöhus och Västerbotten läns hushållningssällskap argumenterade han för att deras roll som halvoffentliga institutioner gav dem möjlighet att influera den bredare offentliga debatten. Rolf Adamson har i sin tur hävdad att lantbruksakademien, även om den låg utanför statlig regi, ändå till stor del fungerade statligt i praktiken. Se Rolf Adamson, ”Staten och jordbruket”, i Bengt M. P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal [reds.], *Agrarhistoria* (Stockholm 1997), s. 247; Jani Marjanen, *Den ekonomiska patriotismens uppgång och fall. Finska hushållningssällskapet i europeisk, svensk och finsk kontext 1720–1840* (Helsingfors 2013); Magnus Bohman, ”Medlemsorganisation mellan majestät och medborgare? Representation och makt genom hushållningssällskapen under det tidiga 1800-talets samhällsomvandling”, *Scandia* 89:2 (2023), s. 177–184.

³⁶ Gadd 2000, s. 102–104, 211–218.

³⁷ Leif Runefelt, ”Svensk mosskultur som överhetsprojekt före 1866”, i Leif Runefelt [red.], *Svensk mosskultur: odling, torvanvändning och landskapets förändring 1750–2000* (Stockholm 2008).

moderna lantbruksmetoderna – som en antites till den ”aktiva” ståndspersonen framhölls ståndspersonerna som exemplariska och patriotiska medlemmar av samhället. Det rationellt bedrivna jordbruket utgjorde en slags idealbild av det jordbruk som ståndspersonen enligt deras självbild ansågs behöva sysselsätta sig med – och överföras genom ståndspersonen som förebild och förmedlare till allmogen. Framställningarna var samtidigt ideologiskt betingade, eftersom de inte bara speglade ståndspersonernas samhällsuppfattningar utan även ”föreställningar om hur den [samhället] bör och måste aktivt ordnas”.³⁸

Agrar- och ekonomhistoriker talar hellre om att bönderna gjorde förändringar inom ramen för vad som ansågs ekonomiskt gångbart. De risker som upprätthöll det äldre systemet kan ha blivit mindre påtagliga under 1800-talet. Kostnaderna för att övergå från ett system till ett annat blev därmed överkomlig. Bönderna förutsätts enligt denna förklaringsmodell göra aktiva, rationella val att exempelvis överge byorganisationen. Det vetenskapligt bedrivna jordbruket som ståndspersonerna prioriterade bör däremot inte ha lockat lika mycket, främst på grund av hur kapitalkrävande det var.³⁹

Staten kunde till synes såväl initiera en process som erkänna eller främja befintliga processer genom lagstiftningsarbete och reformsatsningar. Som Michel Foucault har poängterat var den västerländska liberala statens inre styrningslogik under 1700- och 1800-talen motsägelsefull, eftersom den uppmanade medborgarna till frihet samtidigt som den kontinuerligt organiserade och påtvingade sina medborgare denna frihet.⁴⁰ Detta kan vid första anblick framstå som paradoxalt, men enligt ekonomen Karl Polanyi var det ett normalt inslag under perioden. Hans forskning visar att staten var djupt involverad och hade ett betydande inflytande under övergången till det liberala samhället. Utan statliga lagstiftningsåtgärder ska denna samhällsförändring inte ha

³⁸ Ståndspersonerna ingick i en grupp som Runefelt benämnde herrgårdskulturen. Gruppen utmärktes av ett högre kulturellt – snarare än alltid ekonomiskt – kapital än allmogen och bestod av både godsherrar och ofrälse ståndspersoner, se Leif Runefelt, *En idyll försvunnen. Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen 1800–1860* (Lund 2011), s. 10–12, 90–94, 105–111. I historikern Linnea Bring Larssons avhandling om 1700-talets tidiga lantbrukslitteratur framställdes också den sociala funktionen av materialet på liknande sätt, se Linnea Bring Larsson, *På samma klot? Lantbrukskunskaper i 1720-talets Sverige* (Stockholm 2025), s. 158–163. Som hon menade befäste författarna befintliga sociala hierarkier i hur man tilltalade den tilltänkta läsaren, som skulle vara från en högre samhällsklass. För en internationell utblick till denna grupp, internationellt ofta benämnd ”gentleman farmers” eller gentlemannajordbrukare, se Douglas C. Stenerson, ”Emerson and the Agrarian Tradition”, *Journal of the History of Ideas* 14:1 (1953).

³⁹ Detta diskuteras exempelvis i Gadd 1983, s. 44–45.

⁴⁰ Michel Foucault, *The birth of biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978–1979*, övers. Graham Burchell (Basingstoke 2008), s. 45–65.

varit möjlig. Lagar och reformer fungerade som nödvändiga redskap för att omforma eller avveckla äldre institutioner.⁴¹ Ronny Pettersson har framhållit att det kan behövas en statsmakt som är villig att driva en ”långsiktig reformpolitik” för att skiftesreformer ska få ett genomslag. Staten har också tillskrivits möjlighet att legitimera och genom reformåtgärder sänka kostnaderna för delningen, bland annat genom att sätta initiativregler och ge delningen rättsligt sanktionsskydd.⁴² Man måste däremot vara försiktig med att inte läsa in för mycket av statens möjligheter att influera rådande förhållanden och praktiker. Statens intressen kan uppenbart inte ses som den enda drivkraften för förändring.

Interaktionen mellan statsmakt och lokalsamhälle, även detta ett enormt forskningsfält, skulle mer rättvist kunna beskrivas som grundad på både samförstånd och konflikt.⁴³ Lantmätarna, de tjänstemän som verkställde skiftena, fick potentiellt ett stort inflytande över hur hägnadslinjerna drogs i samband med skiftet. Vi vet förhållandevis lite om deras verksamhet under skiftesreformerna. Lantmätarna var tänkta att följa normativa regler (förordningar och instruktioner) de beordrats till. Om de alltid gjorde det kan avhandlingen bara spekulera om. De har däremot beskrivits som medlare mellan jordägarnas intressen och statens mål, såtillvida att de ibland har synts anpassa regelverket efter byarnas önskemål.⁴⁴

Analysen utgår främst från riksdagsdebatter, där bönderna representerades i bondeståndet. Liksom i forskningen om skiftesreformerna har bondeståndet tillskrivits ett växande inflytande i riksdagen från och med frihetstiden, i takt med

⁴¹ Karl Polanyi, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time* (1944; UK 2024), s. 160–174.

⁴² Särskilt inom den neoinstitutionella teorin betonas hur institutioner – såsom lagar, kontrakt och sedvanor – minskar transaktionskostnaderna för att definiera och upprätthålla rättigheter. Institutioner förstås här som de spelregler som formar mänskligt handlande. Teorin fungerar som ett komplement till den neoklassiska modellens fokus på individen som strikt nyttomaximerande aktör. Se Douglass C. North, *Institutionerna, tillväxten och välbståndet*, övers. Hans O. Sjöström (Stockholm 1993), s. 19–20, 33–36, 59–61. Resonemang som fångar upp denna teori går att läsa i Pettersson 1983, s. 21, 49–54; 344–345; Hoppe 1991, s. 50.

⁴³ Se Nils Erik Villstrand, ”Monolog eller dialog? Den tidigmoderna svenska staten i möte med sina undersåtar”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102:3 (2017), s. 458–479. Relationen mellan lokalt självbestämmande och centralmakt har undersökts av bland annat Peter Aronsson. Han återgav flera exempel på problem som uppstår i lokalsamhället som senare tog sig uttryck i Kungl. Maj:ts officiella dokument. Sådana beslut blev som Aronsson menade ”snarare en kodifiering av praxis”. Aronsson 1992, kapitel 7, specifikt s. 251–254.

⁴⁴ Pettersson 1983, s. 90–91; Birgitta Olai, ”-till vinnande af ett redigt storskifte-”: en komparativ studie av storskiftet i fem härader = [”-to achieve an orderly reallocation of holdings-”]: [a comparative study of the first phase of the Swedish enclosure movement in five districts] (Uppsala 1987), s. 75–78.

skatteböndernas ökade välstånd. Under 1700-talet ska en gradvis maktförskjutning ha skett både i rikspolitiken och i lokalsamhället från frälse till ofrälse.⁴⁵

Bondeståndet ska dock inte ses som en homogen grupp. Uppdelningar fanns i den inre sammansättningen, både i ideologisk övertygelse och social tillhörighet. Exempelvis hade bara skatte- och kronobönder representationsrätt i riksdagen. Frälsebönder som arrenderade mark av adeln och andra jordlösa grupper var uteslagna urståndet. Inte alla var heller regelrätta "bönder", utan som historikern Sten Carlsson belyst innehöll medlemskaran även ofrälse ståndspersoner såsom fogdar, gästgivare, inspektorer, sekreterare med flera. Det fanns en tydlig skillnad mellan småbönder och "herrebönder", vilket framträder i de betydande skillnaderna i storleken på deras egendomar. Det har senare bekräftats av ekonomhistorikerna Erik Bengtsson och Mats Olsson. Av deras forskning framgår att många bönder i bondeståndet innehade andra titlar och sysselsatte sig som lokalpolitiker. Bondeståndets riksdagsmän ska alltså över hela undersökningsperioden ha varit mycket förmögnare än den grupp de representerade i riksdagen. På samma gång representerade bondeståndet avsevärt flest människor, närmare 200 000 hemmansägare, medan exempelvis adelsståndet representerade 1 200 adelsmän. Man skulle som historikern Jan Christensen kunna hävda att bondeståndet hade "folklig auktoritet".⁴⁶

Mot mitten av 1800-talet analyseras politiken oftare ur ett ideologiskt perspektiv, med särskilt fokus på konflikten mellan konservativa och liberala. Inom den forskningen betonas särskilt den samtida förväntningen från liberalerna på statens minskade inflytande över den svenska samhällsekonomin. Bönderna ses därtill ofta

⁴⁵ Bland annat ska bönderna ha blivit rika på deras förvärv av frälsejord under frihetstiden. Carl Arvid Hessler, "Den svenska ständsriksdagen", *Scandia* 8:1 (1935), s. 20–21, 49–51; Sten Carlsson, *Ständssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ständssamhällets upplösning* (Lund 1949), s. 140–141, 247–261; Björn Asker, "Bondemakten, markegångsdeputerade och fyrståndssystemet. 1700- och 1800-talens politiska historia i agrar belysning", *Historisk tidskrift* 145:4 (2025), s. 741–769. Den inre kampen om privilegierna har också diskuterats i Winberg 1985.

⁴⁶ Carlsson 1949; Aronsson 1992, s. 328; Jan Christensen, *Bönder och herrar. Bondeståndet i 1840-talets liberala representationsdebatt. Exemplet Gustaf Hierta och J P Theorell* (Göteborg 1997), s. 108–112; Jan Christensen, "Radikalism som strategi. Bondepolitik vid 1800-talets mitt", *Historisk tidskrift* 126:4 (2006), s. 730 (där citatet är hämtat); Erik Bengtsson & Mats Olsson "Peasant Aristocrats? Wealth, Social Status and the Politics of Swedish Farmer Parliamentarians 1769–1895", *Scandinavian Journal of History* 45:5 (2020), s. 575.

som en kärntrupp för liberalismen.⁴⁷ Här finns dock vissa forskare som menat att 1800-talets politiska strider i vissa sakfrågor har liknande karaktärsdrag med äldre debatter, bara att de satts på etiketten "liberal". Det gäller exempelvis bondeståndets politik. Skillnaden enligt historikern Martin Almbjär mellan riksdagen före och efter 1809 års regeringsform är att 1800-talets kungamakt var svagare än dess föregångare. Framväxten av en "borgerlig offentlighet", exempelvis genom pressen, gav också människor utanför ständerna ett större inflytande över det politiska samtalet.⁴⁸ Christensen har dessutom återkommande lyft fram bondeståndets radikalism som strategiska manövrer. Han menade att bondeståndets agerande inte alltid kan ses karaktäriserade av ideologiska övertygelser utan många gånger egentligen av politiska och ekonomiska intressen. Särskilt värnade man om den självägande bondeklassens rättigheter. Historikern Kalle Bäck och ekonomhistorikern Carolina Uppenberg har kommit till liknande slutsatser i deras undersökningar av skogsdebatten respektive tjänstehjonsdebatten under 1700- och 1800-talen. Bondeståndet kunde många gånger till synes gå ihop med sina annars vanliga politiska motståndare, såsom adeln och prästerna, i sakfrågor om själva sakfrågan gynnade hemmansägargruppen.⁴⁹

Den svenska skiftesforskningen framstår nästan som en motpol till hur *enclosure*-rörelsen traditionellt har beskrivits i den engelska forskningslitteraturen. I den engelska historieskrivningen har forskarnas främsta fokus legat på de negativa konsekvenserna av *enclosure* för fattiga småbrukare och jordlösa grupper, särskilt deras förlorade tillgång till gemensamma resurser. Där ses *enclosures* ofta som tidiga markroffier från godsägares sida, med tydliga vinnare och förlorare i processen. Processen var i England mycket utdragen, men en kronologisk tyngdpunkt är de mer formaliserade *parliamentary enclosure* som pågick mellan 1750–1850. Introduktionen av ett kapitalistiskt förhållningssätt till jord på landsbygden ska ha resulterat i

⁴⁷ Se exempelvis Patrik Björklund, "Adlig opposition och borgerlig liberalism vid 1823 års riksdag" *Scandia* 30:1 (1964); Torkel Jansson, *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden* (Uppsala 1987); Torbjörn Nilsson, *Elitens svängrum: första kammaren, staten och moderniseringen 1867–1886* (Stockholm 1994); Martin Melkersson, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet* (Uppsala 1997). För en mer idéhistorisk analys av 1800-talets liberalism och konservatism, se Sven-Eric Liedman, *Från Platon till Gorbatsjov* (1972; Stockholm 1989), s. 144–150; Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år, del II 1809–2000* (Stockholm 2000), s. 69–83.

⁴⁸ Bäck 1984a, s. 98, 114, 290; Martin Almbjär, "Grävandet efter demokratins rötter. Riksdagen och kungamakten 1611–1866", *Scandia* 89: 1 (2023), s. 22–28.

⁴⁹ Bäck 1984a, s. 113–115; Christensen 1997, s. 4–5, 110; Christensen 2006, s. 729–730, 742–744; Carolina Uppenberg, "Masters writing the rules: how peasant farmer MPs in the Swedish Estate Diet understood servants' labour and the labour laws, 1823–1863", *Agricultural History Review* 68:2 (2020).

ekonomisk produktivitet, men fått tragiska sociala effekter när jordlösa grupper framtogs deras forna sedvanerättsliga rättigheter att exempelvis släppa ut boskap på allmanningen. Resultatet ska ha blivit en omfattande proletarisering, där den fattiga bonden tvingades bort från sina gårdar till lönearbete. Befolkningsökningen och avvisningen av jordlösa från landsbygden ska senare ha blivit en förutsättning för industrialiseringen, eftersom mänsklig arbetskraft frigjordes till industrisektorn.⁵⁰ Det är dock omdebatterat om huruvida proletariseringen började tidigare och ifall det egentligen är skiftena som orsakade utvecklingen, eller om rättigheterna till ett fritt betessläpp kan ha varit begränsad redan innan.⁵¹

Privatiseringen av samfälld utmark har i relativt begränsad utsträckning uppmärksamats i en svensk kontext. Framför allt finns tre forskningsinsatser som förtjänar att lyftas fram: ekonomhistorikern Staffan Granér's avhandling om tidiga skiften i Värmland, historikern Erik Hallbergs avhandling om befolknings- och marknadsutveckling i Dalsland under 1800-talet samt Hallbergs, tillsammans med kollegan historikern Lars Nyström, artiklar om förändringar i äganderätten till allmanningarna i Sverige. Där Granér's forskning visat liknande drag med den övriga

⁵⁰ Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy*, Vol. 1, övers. Ben Fowkes (London 1976), kap. 27; John Lawrence Hammond & Barbara Hammond, *The Village Labourer*, Vol. I (London 1948); E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789–1848* (New York 1962), s. 68–70; E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (New York 1966); Neeson 1993, s. 12–13; Konsekvenserna av *enclosure*-rörelsen har nyanserats i senare forskning, se Ian Whyte, "Parliamentary enclosure and changes in landownership in an upland environment: Westmorland, c.1770–1860", *Agricultural History Review* 54:2 (2006), specifikt s. 246–255. Han menade att skiftena skapade en flexibel jordmarknad som även små bönder kunde dra nytta av. Thompson riktade däremot kritik mot den senare agrarhistoriska och ekonomisk historiska forskningen som har försökt lyfta fram småböndernas och de jordlösas aktiviteter och försök till försörjning som något proto-industriellt. Se Thompson 2010, s. 167, 175–176.

⁵¹ Se exempelvis J. D Chambers, "Enclosure and Labour Supply in the Industrial Revolution", *The Economic History Review* 5:3 (1953); Leigh Shaw-Taylor, "Labourers, Cows, Common Rights and Parliamentary Enclosure: The Evidence of Contemporary Comment c. 1760-1810" *Past & Present* 171 (2001a), s. 104–118, 124–125; Leigh Shaw-Taylor, "Parliamentary Enclosure and the Emergence of an English Agricultural Proletariat", i *The Journal of Economic History* 61:3 (2001b), s. 658–659. Neeson menade dock att nästan alla som arrenderade en liten plätt jord hade haft möjlighet att släppa ut en ko eller två på bete innan *enclosure*-rörelsen. Se Neeson 1993, kapitel 2 och 4, specifikt s. 70–77, 113–118. Ekonomhistorikern Jane Humphries bekräftade detta när hon riktade blicken på arbetarfamiljers kvinnors förlorade rättigheter till försörjningsaktiviteter på allmanningen, som när de försvann i samband med *enclosure* gjorde familjen beroende av männens lönearbete. Jane Humphries, "Enclosures, Common Rights, and Women: The Proletarianization of Families in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries", *The Journal of Economic History* 50:1 (1990), s. 37–42.

skiftesforskningen i Sverige har Hallberg och Nyström intagit ett mer kritiskt perspektiv på privatiseringsprocessen.⁵²

Bland andra har historikern Maria Ågren, liksom Hallberg och Nyström, riktat fokus mot vad som sker när sedvanerättsligt ”öppen” mark läggs under individen och mångfalden av människor stängs ute. Särskilt vilka konflikter det kunde åstadkomma i lokalsamhället.⁵³ Sådana perspektiv lyser med sin frånvaro i mycket annan samtida skiftesforskning från Sverige. Som Hallberg kritiskt summerade de senaste årtiondenas historieskrivningen tycks de svenska skiftesreformerna såsom forskare framställt reformen ha saknat både förlorare och konflikt.⁵⁴ En motsvarande proletariseringssprocess som i England har identifierats i Sverige, men mer generellt kopplat till förändrade marknadsförhållanden och folkökningen under 1800-talet.⁵⁵ Det finns däremot belägg för att skiftesreformerna medförde att gatuhus försvann, att frälsegårdar avhystes och att en öppen kritik mot uppdelningen av allmänningar, till vilka fattiga tidigare haft tillträde, uppstod.⁵⁶ Å andra sidan har det framhållits att skiftena även frigjorde mark för anläggandet av torp, vilket innebar att fler människor kunde beredas tillgång till jord.⁵⁷

Undersökningar av relationen mellan centralmakt-lokalsamhälle i en svensk kontext brukar ta som utgångspunkt rättigheterna till nyttjandet av skogen, eftersom det har funnits så många intressenter som gjorde anspråk på de svenska skogarna och dess resurser: såväl staten som bruken, adeln och bönderna. Denna relation framstår

⁵² Granér 2002; Erik Hallberg, *Havrefolket: studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalboslätten 1770–1930* (Göteborg 2013), på s. 32 påtalade han att vi vet ytterst lite om utmarksskiftena i Sverige; Erik Hallberg & Lars Nyström, ”Den ursprungliga kapitalackumuleringen på svensk botten?”, *Historisk tidskrift* 141:1 (2021).

⁵³ Maria Ågren, *Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850* (Uppsala 1992); Hallberg & Nyström 2021. Ågren diskuterade dock inte bara skiftena utan andra sätt som denna process genomfördes, som diskuteras i teoriavsnittet senare. Se även Kent Sivesand, *Skifte och befolkning. Skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälardalen* (Uppsala 1979).

⁵⁴ Jag känner igen (och håller med) hans beskrivning av forskningsläget i min egen läsning av denna litteratur. Hallberg 2013, s. 23–32.

⁵⁵ Se exempelvis Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering: kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen* (Göteborg 1975); Maths Isacson, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860: Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län* (Uppsala 1979), s. 11–14, 173–175.

⁵⁶ Henrik Svensson, *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi. Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft* (Lund 2005); Karin Grundström & Mathilda Rosengren, ”Allmänningen – en central periferi? Gemensam användning av mark i sydvästra Skåne under perioderna 1783–1827 och 1990–2022”, *Scandia* 91:2 (2025), s. 332–335.

⁵⁷ Patrick Svensson, ”Peasants and Entrepreneurship in the Nineteenth-Century Agricultural Transformation of Sweden”, *Social Science History* 30:3 (2006), s. 405.

ha varit konfliktfylld genom historien. Växelvis ska den svenska staten ha haft en mer restriktiv och individualiserad hållning angående böndernas annars mångsidiga utnyttjande av skogsresurserna. Men ofta var det böndernas sedvanerättsliga beteenden på skogarna som kriminaliserade när industrier omkring skogsprodukter uppstod.⁵⁸

Perioden som den här undersökningen utspelar sig under beskrivs som en relativt privatiseringsvänlig tid, men också som den period där ett rationellt skogsbruk växte fram. Svenskt skogsbruk eller skogshushållning vilade som tidigare forskning belyst främst på två grunder: skogsplantering och besparingsåtgärder. Ståndspersonernas tidiga intresse i skogshushållningen har framhållits av agrarhistorikern Lars Kardell, som menade att allmogen inte kom att tillämpa skogsvårdsåtgärder förrän efter att skogen delades upp i samband med skiftesreformerna.⁵⁹

Specifikt skogsplantering kan ses ha konkurrerat med böndernas sedvanliga beteenden på skogarna, såsom den öppna betesdriften. Ur ett konfliktperspektiv har också både Lars Kardell och Örjan Kardell skildrat hur böndernas betespraktiker tidvis bestridits av överheten under tidigmodern tid. Lagstiftning som ett organisatoriskt

⁵⁸ Se exempelvis Valter Elgeskog, *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet* (Lund 1945); Bäck 1984a, kapitel 2; Granér 2002; Kerstin Sundberg, "Nordic common lands and common rights. Some interpretations of Swedish cases and debates", i Martina De Moor, Leigh Shaw-Taylor & Paul Warde [reds.], *The management of common land in north west Europe, c. 1500–1850* (Turnhout 2002); Hallberg & Nyström 2021; Erik Hallberg & Lars Nyström, "Kampen om Lärkeskogen. Skogskommissionerna och äganderätten till allmänningarna 1650–1800", i Martin Andersson, Ulrich Lange & Jesper Larsson [reds.], *Arbete och skörd. En festskrift till Patrick Svensson på hans 60-års dag* (Stockholm 2025).

⁵⁹ Svante Lindqvist, *Technology on trial: the introduction of steam power technology into Sweden, 1715–1736* (Uppsala 1984); Lars Kardell, "Skogsvårdens uppkomst", *Kungl. Skogs- och lantbruksakademiens tidskrift* 125 (1988), s. 169–171; För en inblick i ändrade attityder till skogsanvändningen från 1800-talet och framåt, se Erland Märald & Erik Westholm, "Changing approaches to the Future in Swedish Forestry, 1850–2010", *Nature and Culture* 11:1 (2016); För debatten om skogsbrist och de åtgärder som överheten kontra bönderna framhöll, se Alexander C. Engström, "Skogskris och resurskonflikt. Debatten om skogsödande i Sverige 1740–1820", *Historisk tidskrift* 144:2 (2024).

ramverk har intagit en betydelsefull funktion i dessa undersökningar, men hägnadernas roll i regleringen har behandlats väldigt lite.⁶⁰

Desto närmare innevarande avhandlings utgångspunkt är Per Eliassons miljöhistoriska avhandling *Skog, makt och människor* (2002), där skogspolitisk debatt sammanvävdes med framväxten av ett statligt högskogbruk under 1800-talet. Rent metodologiskt visade han hur politiken och skogsvetenskapen influerade varandra, samt hur olika idéer kunde vandra mellan riksdagen och skogsförvaltningen och hur detta påverkade varandra, på ett sätt som har varit inspirerande. Eliasson riktade även ljuset på skiftesreformernas inverkan på normer kring skogsanvändningen, framför allt äganderättssynen på skogen. Han utgick där ifrån att det skedde en kodifiering av skogsutnyttjandet med utgångspunkt i den moderna äganderätten, en kodifiering som också kunde användas ”som vapen” i konfliktlinjen mellan olika sätt att utnyttja skogen.⁶¹ Eliasson valde däremot att inte ta med vare sig stängselfrågan eller frågor om betesdriften i sin undersökning.⁶² Avhandlingen vill därför också bidra till forskningen om svensk skogshushållning och privatiseringen av allmänningarna under 1800-talet. Innevarande studie har möjlighet att lyfta fram böndernas reaktioner på och faktiska tillbakavisande av statens försök att inskränka på betesrätten och inhägnandet av

⁶⁰ Kardell 1988, s. 172; Lars Kardell, *Om skogsbetet i allmänhet och det i Klövsjö i synnerhet*, Rapport 105 för Svenska Lantbruksuniversitetet (2008); Örjan Kardell, ”Geten som skogens fiende”, i Katharina Leibring & Ingvar Svanberg [reds.], *Geten i Sverige: kulturhistoriska och samtida perspektiv* (Uppsala 2017); Anna Westin, Tommy Lennartsson & Tomas Ljung, *Skogsbeten och bondeskogar. Historia, ekologi, natur- och kulturmiljövård* (Stockholm 2022), s. 50–53. För en mer allmän beskrivning av förändringar i svensk beteskultur under historien, se etnologen Mátyás Szabó avhandling *Herdar och husdjur* (1970). Han menade att såväl befolkningsökningar, torpanläggningar på allmänningarna och åkerbrukets framskridande inverkade på såväl betesmarkerna som betesmöjligheterna. Allmänt bör man se det som att beteskulturen utveckling löper parallellt med förändringar i markanvändning och äganderättsliga förhållanden. Mátyás Szabó, *Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinavien och Mellaneuropas beteskultur och vallningsorganisation* (Lund 1970), s. 44, 49–54, 72–73.

⁶¹ Per Eliasson, *Skog, makt och människor: En miljöhistoria om svensk skog 1800–1875* (Stockholm 2002). Kodifieringen diskuteras exempelvis på s. 29. Eliasson har också stått som författare och medförfattare i andra undersökningar som är relevanta för avhandlingen, se Per Eliasson & Gustaf Hamilton, ”Blifver ondt att förena sigh’ – några linjer i den svenska skogslagstiftningen om utmark och skog”, i Ronny Pettersson [red.], *Skogshistorisk forskning i Europa och Nordamerika. Vad är skogshistoria, hur har den skrivits och varför?* (Stockholm 1999); Per Eliasson, ”När bruk av skog blev skogsbruk. Etablering av högskogbruk och trakthyggen i Sverige”, i Per Eliasson & Ebba Lisberg Jensen [reds.], *Naturens nytta. Från Linné till det moderna samhället* (Lund 2000).

⁶² Eliasson 2002, s. 26–27.

allmänningar i lagstiftningen och på en större skala framhäva konfliktlinjen mellan agrar skogshushållning och rationellt skogsbruk under 1700- och 1800-talen.⁶³

Hägnadens plats i historieskrivningen

Eftersom avhandlingen i hög grad kretsar kring hägnader är det nödvändigt att klargöra det forskningsläge som finns kring dem. Fokus i avsnittet ligger på de förändringar som hägnaden och hägnadssystemen har beskrivits genomgått under tidigmodern tid, med betoning på 1700- och 1800-talen.

Den anglosaxiska forskningen om hägnader är omfattande och väl etablerad. I historieskrivningen kring *enclosures* och framväxten av privat äganderätt intar hägnaden en grundläggande roll. En utblick till denna kritiska forskningstradition visar att hägnader tillskrivits större betydelse än några andra generella landskapsmodifikationer som uppkom i samband med *enclosure*-rörelsen. Först och främst som just en symbol för privatiseringen av allmänningen och den framväxande agrarkapitalismen under 1700- och 1800-talen. Hägnaden får många gånger representera förskjutningarna i socioekonomiska egendonsrelationer som ägde rum på landsbygden i samband med skiftena. Den får även spegla, eller direkt svara för, den sociala utsatthet som många grupper hamnade i efter skiftena, när dessa med hägnaderna fysiskt stängdes ute från att nyttja betesresurser de tidigare haft erkänd rätt till.⁶⁴ Även i postkolonial forskning, där hägnaden som objekt hopfogas med de

⁶³ Gränsen mellan agrarhistoria och skogshistoria ska som Myrdal hävdat ses som mindre betydelsefull innan industriskogsbruket växte fram. Myrdal 1999a, s. 126. Kardell delade upp skogsanvändningen i olika, generaliserade, kulturformer: I bondekulturen, som jag väljer att kalla agrar skogshushållning, ingår vedbrand, bete och produkter man kan behöva för husbehov. Det statliga skogsbruket inräknar jakt, ekvirke (exempelvis till flottan), master och flygsandsbekämpning. Bergsbruket, som endast kommer beröras i förhållande till tidigare forskning, behövde skogen exempelvis för kol och gruvved. Kardell 1988, s. 165.

⁶⁴ David C. Harvey, "Ambiguities of the hedge: an exercise in creative pleaching – of moments, memories and meanings", *Landscape History*, 38:2 (2017); Martina De Moor, Leigh Shaw-Taylor & Paul Warde "Comparing the historical commons of north west Europe. An introduction", i Martina De Moor, Leigh Shaw-Taylor & Paul Warde [reds.], *The management of common land in north west Europe, c. 1500–1850* (Turnhout 2002), s. 17; Thompson 2010, s. 144.

nya rättsideologier omkring privat ägande som ses tvingades på ursprungsbefolkningen av kolonialmakten.⁶⁵

Att hägnaden närmast framstår som synonym med skifte kan möjligen förklaras av att det engelska begreppet *enclosure* etymologiskt härrör från verbet *to close*, det vill säga att fysiskt inhägna ett landområde.⁶⁶ I själva termen inryms därmed en föreställning om den praktik som antas ha åtföljt uppdelningen av allmänningar och deras omvandling till privat egendom. Utanför den agrara reformkontexten betecknar *enclosure* dessutom helt enkelt en inhägnad. Någon motsvarande språklig koppling återfinns inte i svenskan, där *skifte* snarare syftar på en omfördelning eller bytesprocess av ägostycken, alternativt på ett jordstycke av obestämd storlek.

Utöver att hägnaden i efterhand har tillskrivits en mer uttalad symbolisk betydelse har många internationella forskare även sökt klarlägga dess syften, såväl historiskt som i samtida samhällen. Den har bland annat tillskrivits funktionen att dirigera och behärska flöden, det vill säga hur djur och människor tillåts röra sig i landskapet. I sin mest abstrakta form sägs den reglera sociala relationer och förebygga konflikter om markanvändningar.⁶⁷ Enligt geograferna Atkins et. al. är hägnaden en av många visuella symboler som influerar vår upplevelse av landskapet och formar våra beteenden. Hägnaden antyder specifikt privat egendom och förbud mot intrång. Deras poäng var dock att dessa symboler inte uppstår naturligt, utan produceras och vidmakthålls diskursivt.⁶⁸

⁶⁵ Peter Linebaugh & Marcus Rediker, *The Many-Headed Hydra: Sailors, Slaves, Commoners, and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic* (Boston 2000), s. 44; Lance van Sittert, "Holding the Line: The Rural Enclosure Movement in the Cape Colony, c. 1865-1910," *The Journal of African History* 43:1 (2002); Nicholas Blomley, "Law, Property, and the Geography of Violence: The Frontier, the Survey, and the Grid," *Annals of the Association of American Geographers* 93:1 (2003), s. 121–122; Allan Greer, "Commons and Enclosure in the Colonization of North America," *American Historical Review* 117:2 (2012). Greer menade däremot att hägnader och privatisering kom långt senare. Innan dess hade urbefolkningen redan blivit fördrivna från tidigare öppna marker. Med hägnaderna (samt matrikelkartor) stabiliserades däremot nya "property regimes", påtryckta av kolonialmakten, se s. 385.

⁶⁶ Det är ett låneord från franskan från 1100-talet. "Close, V." *Oxford English Dictionary*, <https://doi.org/10.1093/OED/1130145755>. Hämtad 26-03-21.

⁶⁷ Eugene Cotton Mather & John Fraser Hart, "Fences and farms," *Geographical Review* 44:2 (1954), s. 201–202; Robert David Sack, *Human Territoriality. Its Theory and History* (Cambridge 1986), s. 19–20; Theodore Steinberg, *Slide Mountain, or, The Folly of Owning Nature* (Berkeley 1995), s. 9; Thomas Nail, *Theory of the Border* (New York 2016), kap. 2, specifikt s. 47–49, 53, 62–63; Lisa L. Stenmark, "Fences on the Epistemological Prairie: A Settler Colonial Approach to 'Religion and Science'," *Religions* 16:3 (2025), s. 5–6.

⁶⁸ Peter Atkins et. al, *People, Land & Time. An Historical Introduction to the Relations Between Landscape, Culture and Environment* (London 1998), s. 220.

Geografen Nicholas Blomley, vars forskning jag kommer anknyta till genomgående i avhandlingen, menade att privat egendom inte enbart har en diskursiv dimension, utan ständigt måste formaliseras, visualiseras och upprätthållas för att bekräftas. Det är först då exploateringen av en resurs kan inledas. Privat egendom är enligt Blomley lika mycket ett verb som det är ett substantiv. Äganderättsliga anspråk upprätthålls genom praktiker. Sådana praktiker kan vara att uppteckna, kartera, läsa av, förmedla, lagstifta om – och att inhägna egendomen. Hägnaden kan därefter utgöra en opersonlig kontrollstrategi för att både se till att rätt person får tillträde till egendomen och nyttjas för att upprätthålla respekten för den privata egendomen. I hans forskning beskrivs därför hägnaden återkommande som ett verktyg (*tool* eller *device*) ämnad att vidmakthålla den privata egendomens okränkbarhet på marken.⁶⁹

Kulturgeografen David C. Harvey har framhållit både hägnadens egenskap som visuell markör för privat egendom, men satte likt Blomley ett större fokus på dess funktion som verktyg: "A hedge is a tool; a piece of technology for the purpose of control".⁷⁰ Harvey förespråkade däremot en mer nyanserad bild av hägnaderna, då han menade att det egentligen inte var hägnaderna som stängde människor ute från tidigare allmänningar, utan snarare själva rättsdiskursen och rättsväsendet som hade den makten.

Den här avhandlingen avser inte strikt jämföra den svenska skiftesrörelsen med den engelska. Svensk skiftesforskning förhåller sig förvisso ofta till den engelska eftersom inspiration kom därifrån, i synnerhet till överheten.⁷¹ När det gäller hägnaderna finns det däremot enorma skillnader. För det första kan vi konstatera att det engelska rättssystemet hade en annorlunda historisk utveckling jämfört med exempelvis Sverige och Danmark. Inom det engelska *common law*-systemet har det sedan medeltiden varit boskapsägaren som burit ansvaret för att övervaka sin boskap och säkerställa att de inte tog sig in på annans egendom.⁷² I Skandinavien påbjöds ett motsatt ansvarskrav. Det var ägaren till åkern och ängen som ansvarade för att skydda dessa markslag mot övertramp, vilket ägaren gjorde genom att med hägnader stänga ute

⁶⁹ För ett axplock ur Blomleys forskning som relaterat hägnader till den privata äganderätten, se Nicholas Blomley, "Law, Property, and the Geography of Violence: The Frontier, the Survey, and the Grid", *Annals of the Association of American Geographers*, 93:1 (2003); Nicholas Blomley, "Making Private Property: Enclosure, Common Right and the Work of Hedges", *Rural History* 18:1 (2007); Nicholas Blomley, "The Boundaries of Property: Complexity, Relationality, and Spatiality", *Law & Society Review* 50:1 (2016a), s. 235–238, 241–243. Mer tillkommer i teoriavsnittet.

⁷⁰ Harvey 2017, s. 113–122. Citat hämtat från s. 113.

⁷¹ Se diskussionen i Lange 2000, s. 44–46.

⁷² Denna lag härstammar i sin tur från kungen av Wessex lagsamling *Ines asetnessa* från cirka 688–695, se beskrivningen av den engelska lagstiftningen i L. Glanville Williams, "The Origin of the Prescriptive Duty to Fence", *Law Quarterly Review* 54:3 (1938).

boskap. Hägnader har därför sedan medeltiden funnits närvarande i den svenska landskapsbilden. Denna rättshistoriska och jordbrukspraktiska åtskillnad ger det svenska fallet en väldigt specifik utgångspunkt.

I stället uppkom många hägnader i England som ett direkt resultat av skiftet. I England fanns ingen samlad skiftesförordning, utan varje ansökan fastställdes genom parlamentsbeslut. Från 1700-talet och framåt fick dessa däremot en mer standardiserad form, som i regel fastställde att varje tilldelat skifte skulle inhägnas av den nya ägaren. Landskapet fick därmed, som juristen Jane Holder argumenterat, en "legally engineered" och massproducerad karaktär.⁷³ I Sverige fanns ett övergripande regelverk för hur ett skifte rätteligen skulle gå till i skiftesstadgorna. Stängselskyldigheten reglerades utanför dessa förordningar. Den svenska lagstiftningen kring stängselskyldigheten bildar därför på många sätt en intressant utgångspunkt för en undersökning av hur denna fråga diskuterades i samband med skiftesreformerna.

Jämförelsen med Danmark ligger kanske närmare till hands. Dansk forskning har visat att både stängselskyldigheten och hägnadssystemen ändrades i samband med de danska *landboreformerne* och *udskiftet*. Bland annat har historikern Thorkild Kjærgaard skildrat hur hägnader i samband med den danska skiftesreformen drogs fram i landskapet "in regular, military lines, dividing not merely forest from field, but field from field".⁷⁴ Inhägnandet av skogsplanteringar har också belysts av historikern Bo Fritzboeger, som kopplade hägnaden till en "aristocratization" av skogsägandet.⁷⁵ Men i Danmark fastställdes alla lagar berörande stängselskyldigheten under ett envälde, vilket återigen gör att det svenska exemplet står ut. Sedan förekommer skillnader mellan Sverige, Danmark och England i både social struktur, demografi och naturgeografi som potentiellt skapar en väldigt specifik förutsättning för lagstiftningsarbetet.

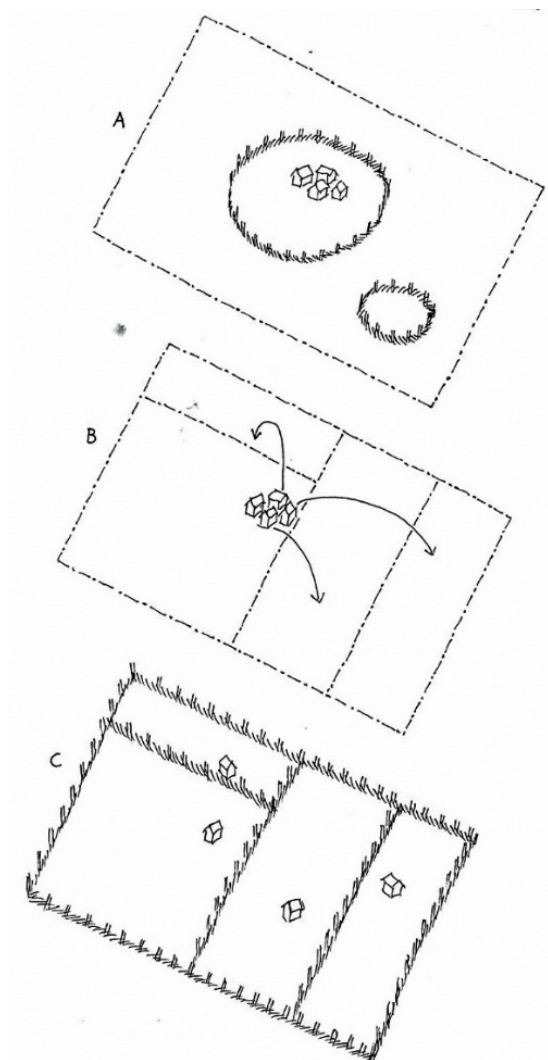
Eftersom regler om stängselskyldigheten förekom innan den tidsperiod som undersöks, samtidigt som det går att säga att landskapet aldrig helt och hållet har varit

⁷³ Jane Holder, "Law and Landscape: The Legal Construction and Protection of Hedgerows", *Modern Law Review* 62:1 (1999), s. 104–105; Om den engelska skifteslagstiftningen och tvånget att inhägna sitt skifte, se E. Pollard, M. D. Hooper & N. W. Moore, *Hedges* (London 1974), s. 40–46; Frank A. Sharman, "An Introduction to the Enclosure Act", *The Journal of Legal History* 10:1 (2007), s. 61–62.

⁷⁴ August F. Schmidt, *Hegn og markfred* (Braband 1953); Karen J. Friedman, "Fencing, Herding, and Tethering in Denmark, from Open-Field Agriculture to Enclosure", *Agricultural History* 54:4 (1984); Thorkild Kjærgaard, *The Danish Revolution, 1500–1800: An Ecobistorical Interpretation* (Cambridge 1994), s. 136–139.

⁷⁵ Bo Fritzboeger, *A Windfall for the Magnates. The Development of Woodland Ownership in Denmark c. 1150–1830* (Odense 2004), s. 345–346.

”öppet” i bemärkelsen att det fanns en avsaknad av hägnader, kan man fråga sig vad skiftesreformerna egentligen förorsakade när det gäller svenska hägnadssystem och synen på hägnaden.

Figur 2. Figurerna A–B illustrerar utvecklingen i en exempelby som genomfört laga skifte och C följden av 1857 års förordning om ägofred. Källa: Örjan Kardell, ”Hägnadssystemens fysiska placering i landskapet och deras förändring över tiden”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 47 (2004b). Renritad av Ulrich Lange.

Associationen mellan hägnader och utvecklingen av en liberal, privat äganderätt framkommer inte lika tydligt inom svensk forskning. Den beskrivs framför allt ha avgränsat mellan olika markslag eller resursanvändnings-områden: mellan odlad eller gräsbeväxt mark och öppen betesmark. Kardell kallade hägnaden ”produktionsförutsättning i det agrara systemet” av denna orsak.⁷⁶ Kardells avhandling *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900* (2004) har varit en viktig inspirationskälla till den här studien. Det är den enda boken som helt och hållet berört hägnadens betydelse, fast ur en mer praktisk synvinkel. Det huvudsakliga syftet med hans studie var att pröva hypotesen att omfattningen av hägnader i Sverige ökade över tid som en följd av laga skiftet och den därmed sammanhängande nyodlingen. Vilket den gjorde. Han uppmärksammade framför allt laga skiftet, som bröt upp bykärnorna, samt 1857 års förordning om ägofred, som tvingade upp hägnader runt gårdarnas nya fastighetsgränser, som orsaker till hägnadsmängdens dubblerande i Sverige under 1800-talet. Resultatet av denna process på hägnadssystemen speglas i figuren till vänster.⁷⁷ Den landskapsutveckling som avhandlingen utgår ifrån kan således sammanfattas med denna figur.

Flera agrar- och ekonomhistoriker har framhållit att de äldre hägnadssystemen inom ramen för byorganisationen ska ha upplösts i samband med enskiftet och laga skiftet. Ansvar för hägnaderna ska därmed ha lagts under individen. Sådana notiser uppgår dock många gånger inte till mer än någon mening.⁷⁸ Andra forskare, som Bengt-Arne Persson, menade tvärtom utifrån nytillkomna byordningar efter enskiftet i Skåne att hägnadsarbetet fortsatte utgöra en viktig samverkansfråga för byalagen även efter skiftesreformerna, tillsammans med vägarbetet och brandsäkerheten. Byorganisationen upplöstes inte enligt hans mening förrän efter 1857 års förordning om ägofred samt i och med att kommunalstämman tog över ansvaret för brand och vägfrågorna.⁷⁹

Samma forskare som hänvisat till en individualisering av hägnadssystemen tenderar också i samma mening poängtera hur hägnaderna då kom att bli besvärande ur

⁷⁶ Kardell 2004a, s. 72. Se även Gadd 2000, s. 115; Mats Widgren, ”Reading property in the landscape”, *Norsk Geografisk Tidsskrift / Norwegian Journal of Geography* 60 (2006), s. 1–2.

⁷⁷ Kardell 2004a, s. 62–63, 181–183.

⁷⁸ Se exempelvis Gustaf Utterström, *Jordbrukets arbetare: levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet, D. 1*, (Stockholm 1957), s. 569–570; Myrdal 1977, s. 66; Kardell 2004a, s. 5; Gadd 2005a, s. 80; Kalle Bäck, *Början till slutet: laga skiftet och torpbebyggelsen i Östergötland 1827–65*, rev. uppl. (Borensberg 2016), s. 39.

⁷⁹ Bengt-Arne Persson, ”Byalaget efter enskiftet. Studier i nordvästskånsk byorganisation”, *Skånes hembygdsförbunds årsbok* (Lund 1960–1963), s. 30–32.

ekonomisk synpunkt.⁸⁰ I den engelska kontexten ingår analyser av hägnadskostnader som en del av den bredare debatten om *enclosure*-rörelsens proletariseringseffekter.⁸¹ Det saknas en analys av hur dessa kostnader navigerades av staten i Sverige. Där har Hallberg och Nyström delgett att stängselskyldighetslagstiftningen kan tänkas ha spridit ut kostnaderna för privatiseringen av allmanningen, ett resonemang jag kommer understryka och utveckla.⁸²

Svårigheten att upprätthålla alla hägnader har delvis förklarats utifrån förändringar i markanvändningen under 1800-talet och en tilltagande brist på virkesmaterial att inhägna åkrarna. Specifikt spannmålsodlingens undanträngande av boskapsskötseln – och då åkermarkens ökande på bekostnad av betesmarkerna. Detta kan ha utgjort ett mer påtagligt tryck i Sverige än i England, då åkerarealen i Sverige ökade med mellan 80 och 250 procent under perioden 1700–1850, medan motsvarande ökning i England under samma tidsperiod bara uppgick till cirka 70 procent. Kostnaderna att stänga ute boskapen från åkern blev enligt Gadd högre än den att stänga inne boskapen.⁸³ Effekten ska då ha blivit ett minskat behov av samverkan och att man började hägna in boskapen i stället för åkermarken.

⁸⁰ Se exempelvis Utterström 1957, s. 548, 568–569; Bäck 1984a, s. 248; Lars Nyström & Erik Hallberg, "Two parallel systems: the political economy of enclosures and open fields on the plains of Västergötland, Western Sweden, 1805–65", *Historia Agraria*, 76 (2018), s. 109–110. Kostnader för att uppföra hägnader är också ett återkommande inslag i den typ av analys som fokuserat på drivkrafterna och hindren bakom övergången till privat äganderätt, se Anderson & Hill 1975, s. 171–173. Som Kardell menade var det framför allt anläggandet av nyhägnader i samband med enskiftet och laga skiftet som bör ha varit arbetskrävande, se Kardell 2004a, s. 182–183.

⁸¹ Hammond och Hammond argumenterade för att fattiga bönder inte hade råd med hägnaden och därmed tvingades sälja sin jord. McCloskey beräknade att en areal på 10 tunnland är dyrare per tunnland att inhägna än 100 tunnland, men bestred Hammonds och Hammonds tes om att detta ska ha varit orsaken till att fattiga sålde sin jord. Hammond & Hammond 1948, s. 93–97; McCloskey 1975, s. 140, 144–150; Dahlman 1980, s. 158 (footnot 12), 186; Pettersson 1983, s. 325–328.

⁸² Hallberg & Nyström 2021, s. 35.

⁸³ Carl-Johan Gadd, "Jordbruksteknisk förändring i Sverige under 1700- och 1800-talen – regionala aspekter", i Lennart Andersson Palm, Carl-Johan Gadd & Lars Nyström [reds.], *Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning* (Göteborg 1998), s. 85–86; Gadd 2000, s. 283–285; Gadd 2005a, s. 77.

Virkesbrist kan också som tidigare forskning visat ha föranlett människor att söka sig till uppförandet av hägnader i andra material än virke.⁸⁴ Överhetens försök att främja detta har behandlats i tidigare forskning med fokus på slättbygdsregionerna. Detta har då sammanvävt med det statliga fokuset på skogsbesparing.⁸⁵ Att virkesbrist ska ha lett till en övergång till nya hägnadstyper tillbakavisade dock Kardell i sin avhandling. Enligt hans tolkning förekom en viss virkesbrist i de södra slättlandskapen, men främst på grund av transportproblem.⁸⁶ I relation till övergången till nya hägnadstyper går det även att koppla den estetiska dimensionen av hägnaden, som har berörts i ett antal landskapshistoriska studier kopplat till godsens och godsägares ideallandskap, främst som en form av trädgårdskonst.⁸⁷

Forskare har alltså resonerat kring att en allmänt ökad markanvändning och tilltagande resursbrist gjorde det naturligt att omorientera hur jordbruket organiserades. Detta ska ha avspeglat sig i förändringar i lagstiftningen, men även dessa lagreformer är otillräckligt utforskade. Det främsta bidraget utgörs av Herman Juhlin-Dannfelts kortfattade och huvudsakligen deskriptiva översikt i hans framställning av lantbruksvetenskapens historia från 1913. Hans framställning fokuserade främst på tillkomsten av 1857 års förordning om ägofred. Att denna förordning uppfattas som så betydelsefull beror på att det var då rättsprincipen för stängelseskyldigheten förändrades, så att ansvaret för att skydda mark lades på

⁸⁴ Mats Morell, *Det svenska jordbrukets historia. Bd 4. Jordbruket i industrisamhället 1870–1945* (Stockholm 2001), s. 228, 240; I amerikansk forskning relateras ofta virkesbristen till uppfinningen av taggtrådstängsel, se Clarence H. Danhof, "The Fencing Problem in the Eighteen-Fifties", *Agricultural History* 18:4 (1944). Virkesbristen har därtill framhållits som ett viktigt inslag i den skogsbristdebatt som uppstod mot mitten av 1800-talet, samtida med att förordningen om ägofred fastställdes, se Ronny Pettersson, "Äganderätten, laga skiftet och skogarnas avtagande", i Mats Widgren [red.], *Äganderätten i lantbrukets historia* (1995b), s. 132–133.

⁸⁵ Se exempelvis Åke Campbell, *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader* (Uppsala 1929),

⁸⁶ Kardell 2004a, s. 219–231.

⁸⁷ Patrik Olsson, *Ömse sidor om vägen. Allén och landskapet i Skåne 1700–1900* (Lund 2012); Åsa Klintborg Ahlklo, *Åkerns blomma: trädgården som jordbrukets förebild i 1800-talets Skåne* (Alnarp 2012); Se även Emily Brady, "The Aesthetics of Agricultural Landscapes and the Relationship between Humans and Nature", *Ethics, Place and Environment* 9:1 (2006), där hägnadsobjekt som häckar och stenmurar tillskrevs både ett praktiskt och estetiskt syfte.

boskapsägaren. Syftet med lagändringen uppges främst ha varit att hantera just den tilltagande virkesbristen på slättbygden.⁸⁸

Sammantaget utgår alltså den mer agrarhistoriskt inriktade historieskrivningen i Sverige från ett förändrat naturresursutnyttjande och skiftesreformerna som förklaringsmodeller för både förändringar i hägnadssystemen och stängselskyldighetens förändrade rättsprincip under 1800-talet. Bristen på resurser i form av virkesmaterial, ofta präglad av regionala naturförhållanden och ökade åkerarealer, har sedermera kopplats till antingen nya sätt att inhägna eller ändringar i lagstiftningen kring hägnaderna.

Det finns dock forskning som har belyst hägnaden på ett sätt som liknar det angreppssätt som denna avhandling avser att pröva. Ur ett rättshistoriskt perspektiv har Maria Ågren hänvisat till allt fler konflikter gällande ansvaret för hägnaderna under 1800-talets första hälft, något hon såg som en effekt av den ökade konkurrensen om jord delvis till följd av uppkomsten av den fria jordmarknaden. Hägnaden hade enligt hennes förståelse införlivats i ideologin om privat äganderätt och kunde, med utgångspunkt i stängselskyldigheten som en rättslig institution, åberopas för att legitimera ett markanspråk. Rättstvister om hägnaderna kopplade Ågren mer direkt till "dispositionsrätten", som avser rätten över hur marken ska vara avgränsad och om rätten att bestämma över markanvändningen.⁸⁹ Avhandlingen ämnar inte undersöka sociala konflikter om hägnaderna i lokalsamhället, däremot spår av dessa konflikter så som de kan ha uttryckts i debatten.

⁸⁸ Juhlin-Dannfelt 1913, s. 54–55, 172–173, 286–287; Myrdal 1999a, s. 101–102. Myrdal har också lyft Juhlin-Dannfelts beskrivning av lagändringen i två artiklar, se Myrdal 1977, s. 67; Janken Myrdal, "Hägnadernas historia", *Bygd och natur* (Karlskrona 1979), s. 103. Örjan Kardells avhandling ger även den en kort övergripande teckning över lagstiftningens huvuddrag, se Kardell 2004a, kapitel 5. Delen som behandlar ändringarna i lagstiftningen under 1800-talet byggde nästan uteslutande på juristen G. K Hamiltons avhandling om ägofreden från 1857. För en beskrivning av en liknande rättsreform som genomfördes i USA under 1800-talet, se Mather & Hart 1954, s. 207.

⁸⁹ Ågren 1992, s. 158–159, 166–174.

Teoretiska perspektiv

Modern äganderätt, individualisering och exkludering från privat egendom

Den samhällsförändring som avhandlingen uppehåller sig vid är övergången från kollektiva till individuella organisationsformer av jordbruket, som också präglades av övergången till en starkare privat äganderätt. Det är en process som ägde rum i nästan alla västerländska länder under en närliggande period och är som nämnts välförankrat i forskningen.

Denna utveckling eller brytpunkt har förklarats med olika analytiska begrepp och ingångsvägar, men med likartade innebörder. Min förståelse av utvecklingen är grundad på Maria Ågrens beskrivningen av processen som en övergång från ett "splittrat ägande", där flera aktörer kan ha erhållit samma eller olika rättigheter till en viss resurs, till ett mer "samlat ägande", där rättigheterna till resursen läggs under en individ. Hon menade att det under tidigmodern tid skedde en "fördjupning" och "breddning" av äganderätten, som karaktäriseras av att rättsanspråken till fast egendom gick från "många och begränsade" till "få och omfattande".⁹⁰ En fördjupning sker exempelvis genom jordreformer, där andras rättigheter till samma objekt eller resurs konkurreras bort till fördel för enbart relationen mellan ägare och egendom. Breddningen består i sin tur av både köp av jord (eller liknande resurser man innehaft sedan tidigare) och utvidgningen av det egna jordinnehavet genom exempelvis nyodling.⁹¹

Denna process måste ses speglad i förändrade förhållanden mellan människa och natur, människa och människa – samt relationen människor hade till sin fasta egendom. Det påverkade däremot inte bara det sociala livet på landsbygden, utan också rent fysiskt landskapets utseende. Med skiftesreformerna växte vad jag väljer att kalla ett "skifteslandskap" fram. Det landskapet kännetecknas av en mer homogen landskapsbild, med uppbrutna bykärnor och enskilda gårdar förflyttade till utkanterna av den tidigare byn. Förändrad markanvändning, förflyttade gränser och uppförda hägnader är något som fysiskt ändrar landskapets utseende. Allt är inte naturgivet, utan i högsta grad människopräglad. Avhandlingen undersöker dock inte landskapet så som det faktiskt såg ut, utan olika aktörers föreställningar om hur det

⁹⁰ Ågren 1992, s. 19–23.

⁹¹ Ibid.

borde se ut och struktureras. Landskapet ska förstås som ett föremål för idealiseringar och konflikt.⁹²

Parallellt med denna diskussion har geografer tittat på den spatiala, territoriella dimensionen av denna process, företrädd av forskare som Blomley.⁹³ Jag väljer specifikt att lyfta denna disciplin eftersom de ofta fokuserat på hur privat egendom materiellt tar sig uttryck både ideologiskt och i landskapet. Blomley har argumenterat för att privat äganderätt kräver ”a discrete, sharply bounded and spatially fixed area, premised on spatial exclusivity [...] as developed within the modern liberal system”.⁹⁴ I processen från kollektiv till individuell äganderätt omformuleras marken till ett objekt, samtidigt som den börjar upplevas som objektiv. Den ovannämnda övergången följde dock inte en konfliktfri, rak tidslinje, utan som geograferna Briony McDonagh och Carl Griffin har framhållit kantades processen av flera prövningar och bakslag.⁹⁵

Perspektivet grundar sig på samma logik som Ågren förklarade med fördjupningen av äganderätten, nämligen *exkluderingen*. Exkluderingen utgör som Blomley menat själva logiken i den kapitalistiska äganderegimen. För att upprätthålla den privata egendomens exklusivitet behöver den avskiljas – exempelvis med hägnader – och exkluderas från utomstående. En jordägare förväntas i sin tur vara possessiv över sin egendom och över sina tillgångar.⁹⁶ Som Ronny Pettersson poängterat beror också

⁹² Gadd 2000, s. 314, 351–355. Här tar jag framför allt inspiration från Runefelts skildring av Ortsbeskrivningarnas stereotypa framställningar av landskap, påverkade av herrgårdskulturens ideologi, se Runefelt 2011, s. 49–50.

⁹³ Blomley anmärkte på att väldigt få ”property scholars” bemödat sig med att just utforska den territoriella, med andra ord spatiala, aspekten av egendomsrelationer. Nicholas Blomley, ”The territorialization of property in land: space, power and practice”, *Territory, Politics, Governance* 7:2 (2019), s. 234; Nicholas Blomley, *Territory. New Trajectories in Law* (Oxon/New York 2023), s. 27.

⁹⁴ Nicholas Blomley, ”The territory of property”, *Progress in Human Geography* 40:5 (2016b), s. 593.

⁹⁵ Briony McDonagh & Carl, J. Griffin, ”Occupy! Historical geographies of property, protest and the commons, 1500–1850”, *Journal of Historical Geography* 53 (2016), s. 2; Blomley 2019, s. 234–236; Blomley 2023, s. 27–33, s. 80.

⁹⁶ Blomley 2016b, s. 601–602; Blomley 2019, s. 235; Blomley 2023, s. 40–43, 63–77. Se även C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism. Hobbes to Locke* (Oxford 1962), för en överblick på de possessiva dragen i individualiseringen hos tänkare som Hobbes och Locke. Det engelska ordet för skifte, ”enclosure”, har resonerats om på samma sätt. Medan andra forskare har drivit hårt på motsatsparet ”enclosure” och ”the commons”, har geograferna Alex Vasudevan, Colin McFarlane och Alex Jeffrey argumenterat för att ”enclosure” bör ses som ”a complex set of logics of inclusion and exclusion operating through a variety of spatial territories and networks”. Alex Vasudevan, Colin McFarlane & Alex Jeffrey, ”Spaces of enclosure”, *Geoforum* 39 (2008), s. 1642.

”styrkan i en rådighet” på upprätthållandet av den genom ”rättsliga sanktionshot och andra åtgärder” för att skydda den mot intrång.⁹⁷

En exkludering behöver däremot varken vara önskad eller ske genom initierande av ett skifte.⁹⁸ Om det föreligger en maktobalans kring en viss resurs kan ofta, som tidigare forskning visat, etablerade regelverk utnyttjas av den större rättighetsinnehavaren för att stänga ute utomstående.⁹⁹ En skiftesreform behöver därför inte nödvändigtvis vara den enda lösningen på en iver att få en starkare individuell kontroll över en markresurs. Det kan ha funnits andra – beroende på plats och tidpunkt – utvägar för att säkra att den tillföll endast en individ.

Individualisering är ett mångfacetterat begrepp som kan tillskrivas olika betydelser i den här kontexten. Mer generellt pratar ekonomhistoriker om individualisering som den processen beskriven av Ågren ovan, att kollektiva rättigheter och skyldigheter gradvis flyttades över på individen. Begreppet är alltså nära förknippat med utvecklingen av en exklusiv äganderätt. Specifikt till bestämmanderätten kring markanvändningen. Denna tolkning tycks vara oproblematisk i forskningen och ses snarare som en förutsättning för det svenska jordbrukets moderniseringsprocess.¹⁰⁰ Här vill jag förtydliga att jag ser eventuella konflikter om hägnaderna, i förlängningen stängelskyldigheten, som specifikt en konflikt om dispositionsrätten, vilket enligt Ågrens definition berörde rätten att bestämma över markavgränsning och markanvändning.¹⁰¹

Skiftesforskare nämner gärna att byalagen bröts upp, men att prata om en övergripande individualisering i form av större kulturomvandling framstår som mer

⁹⁷ Pettersson 1983, s. 14, 23–24.

⁹⁸ En fullkomlig exkludering behöver som juristen Larissa Katz menat inte nödvändigtvis vara åtråvärd. Så länge ägaren känner sig säkrad i att han eller hon har bestämmanderätt över hur egendomen är använd kan utomstående tillåtas både tillträde och att nyttja den. Det viktiga är att ägaren kontrollerar tillträdet och får sätta agendan. Larissa Katz, ”Exclusion and Exclusivity in Property Law”, *University of Toronto Law Journal* 58 (2008).

⁹⁹ Maïka de Keyzer, ”The impact of different distributions of power on access rights to the common wastelands: the Campine, Brecklands and Geest compared”, *Journal of Institutional Economics* 9:4 (2013), s. 522–526.

¹⁰⁰ Så diskuterade bland andra Granér Ågrens forskning, se Granér 2002, s. 19. I Maja Lundqvists avhandling om skiftesreformernas påverkan på produktivitetssökningar i Uppsala län diskuterades individualiseringen återkommande som en förutsättning för jordägare att kunna fatta beslut om en ändrad markanvändning, till exempel att nyodla. Lundqvist 2025, exempelvis s. 43, 202–203.

¹⁰¹ Ågren 1992, s. 158–159.

kontroversiellt.¹⁰² Främst eftersom denna tolkning har framförts av forskare, framför allt sociologen Johan Asplund och pedagogen Per-Johan Ödman, som utgått ifrån att individualiseringen (och skiftesreformerna) var påtvingad bönderna. Skiftesreformerna framställdes i deras forskning som en del av ett större paradigmskifte mellan tradition och modernitet, där bondekulturen ställdes i direkt motsats till byråkratikulturen. I deras skildringar av processen förlorar bönderna all agens. Ronny Pettersson kritiserade denna tolkning i sin undersökning av laga skiftesdebatten. Han såg inga tecken på att skiftena sågs som ett kulturellt skifte.¹⁰³

Min avsikt är inte att ställa mig i ettdera läget. För att återknyta till en tidigare poäng menar jag att stängelskyldigheten kan lämpa sig väl för att studera normförändringar, eftersom den utgjorde en central samverkansfråga. Både försvar och ifrågasättande av byorganisationen och sedvanerätten kan ha enklare att komma till ytan i en debatt om just stängelskyldigheten.

Dessutom är det tydligt att rättigheterna till jord och andra naturresurser till stor del styrdes av rådande rättssystem, som då likt idag bestämde hur människor fick och inte fick agera. Rättssystemet är att betrakta som en ingång till att begripliggöra de rättspraktiker och normstrukturer som synliggörs i de historiska källorna. Lagar kan både legitimera och disciplinera. Förändringar i lagstiftningen – i förlängningen i rättsdoktrinen eller den överordnande ideologin, uppstår genom förändrade samhällsbehov som lagen i sin tur återverkar på.¹⁰⁴

Den studie som ligger närmast mitt eget angreppssätt är Petterssons *Ett reformverk under omprövning* (2003), där han behandlade laga skiftesstadgans tillkomst och reaktioner i samtiden. Utgångspunkten för hans studie var en kritik mot att tidigare forskning i huvudsak har koncentrerat sig på reaktioner på stadgans bestämmelser om utflyttningsskyldighet och sammanläggningsmålen. Enligt Pettersson var det i stället ”reformstrategiska” bestämmelser inriktade på institutionell förändring som öppnade upp för konflikt, men som också gjorde laga skiftesstadgan framgångsrik. Hur man skulle förhålla sig till äganderätten i reformarbetet utgjorde som han menade den mest

¹⁰² Bengt-Arne Persson menade exempelvis att man inte borde tala om byalagets upplösning, utan snarare använda begreppet ”bygemenskapens omorganisation”, eftersom många samverkansfrågor bestod efter enskiftet (exempelvis om hägnaderna). Sven B. Ek har därtill uppmanat forskare att eftersöka förändringar i böndernas vanor för att finna spår av en egentlig individualisering. Persson 1960–1963, s. 25–26, 30–32; Sven B. Ek, ”Fiktioer om 1800-talets kulturomvandling”, *RIG: Kulturhistorisk tidskrift* 55:1 (1972).

¹⁰³ Denna tolkning företräds av bland andra sociologen Johan Asplund och pedagogen Per-Johan Ödman. Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogisk historia* (Stockholm 1998), s. 442–468; Johan Asplund, *Människan som samhällsvarelse. Tid, rum, individ, kollektiv*, nyutgåva, (1983; Lettland 2022), s. 145–172, 203–230; Pettersson 2003, s. 122–128.

¹⁰⁴ Ägren 1992, s. 14–17.

brännande frågan.¹⁰⁵ I Ronny Petterssons undersökning förstods reformstrategier främst beröra frågor om bytesoperationen som, om de inte fastställdes, kunde skrämja bort bönder från att ansöka om skifte. Samtidigt brukade kritikerna till delar av stadgan också reformstrategier för att säkra sin egen äganderätt. Jag kommer i diskussionen om ändringar i stängselskyldighetslagstiftningen att använda mig av begreppet för att belysa på vilka sätt stängselskyldigheten var tänkt att underlätta skiftesreformerna, framför allt privatiseringen av skog och betesmark och möjligheterna för jordägare att ta ut sina tegar ur byalagets gärd – som jag förstår som en förutsättning för individualiseringen av jordbruket.

Förbättringsdiskurs och rationaliseringsprocesser

Från 1600-talet, med tyngdpunkt på 1700- och 1800-talen är det känt att det ekonomiska tänkandet i stora delar av Västeuropa skakades om. ”Förbättring”, direkt översatt från engelskans *improvement*, genomsyrade den lärda elitens och statsmaktens förståelse för samhällets fortskridande potential. Begreppet fångades upp i nästan alla politisk ekonomiska doktriner. Både utilister, fysiokrater, kameralister och merkantilister uppfattade sitt omliggande samhälle, sina medborgare och näringar i behov av förbättring, likväl med olika tolkningsramar.

Förbättringsdiskursen utgjorde en vision och ett narrativ om hur bland annat lantbruket borde förvaltas på ett effektivt, produktivt sätt. Narrativet var framtidsorienterat och normativt, då det ingav förhoppningar om en framtida materiell progression. Tilltro sattes till innovation, möjligheten att bemästra naturen. Begreppet började inte relatera till jordbruket förrän under 1600-talet, då det fångades upp i engelsk hushållningslitteratur som spred rön om hur godsägare kunde förvalta sina egendomar på ett mer företagsamt manér. Jordbruket blev då central för den brittiska lågadelns identitet. När begreppet senare började associeras med högre avkastningsförmåga och därmed högre räntor fick även statsmakten upp ett intresse för dess användningsområde. *Improvement* placerades då, som flera forskare pekat på, i en större nationell kontext som berörde nationellt välstånd. Det övergick från att ha varit ett av många narrativ till en ”ideology of improvement”, en omfångsrikare intellektuell kultur, som Paul Slack benämnde det. Begreppet abstraherades och

¹⁰⁵ Pettersson 2003, s. 11–19.

utvidgades till att beröra all form av mänsklig och social aktivitet som kunde leda till vinstmaximering och nationellt välstånd.¹⁰⁶

I avhandlingen avgränsas förbättringsdiskursen till ”land improvement”, relaterat till förvaltningen och organiseringen av jordbruket. Andra aspekter av diskursen, som handel, manufaktur, eller andra näringar, kommer lämnas åt sidan. Att inhägna utgör en bärande beståndsdel i organiseringen av lantbruket, samt en högst nödvändig investering jordägare måste göra, vilket jag menar gjorde den till ett brännande föremål för förbättringsdiskursen.

En central aspekt av förbättringsdiskursen är hur moral sammanvävdes med idén om materiell förbättring. Samhällsmedborgaren förväntades agera rationellt och allmännyttigt utifrån rådande kunskapsläge. Det ansågs slösaktigt att inte effektivisera sitt jordbruk, att inte ta vara på alla naturresurser som Gud givit människan.¹⁰⁷ Den moraliska aspekten av tidens ekonomiska tänkande har påpekats för Sverige, fast med utgångspunkt i upplysningens nyttoekonomiska utilism. Undantaget är Carl Wennerlind, som argumenterade för att se svenskt ekonomisk tänkande under 1600- och 1700-talen som en del av en överordnad pan-europeisk förbättringsdiskurs. Wennerlind särskilde dock svensk förbättringsdiskurs från exempelvis tysk med utgångspunkt i att den svenska fokuserade på ”the enhancement of the welfare of the general population”, inte ”the empowerment of the state”.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Keith Thomas, *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England 1500-1800* (England 1987), s. 254–263; Richard Drayton, *Nature's Government: Science, Imperial Britain, and the "Improvement" of the World* (New Haven/CT 2000); Douglas Lake, ”To improve the soil and the mind”: Content and context of nineteenth-century agricultural literature”, *Landscape Journal* 25:1 (2006); Paul Slack, *The Invention of Improvement: Information and Material Progress in Seventeenth-Century England* (Oxford 2014), s. 1–14; Paul Warde, ”The Idea of Improvement, c. 1520–1700”, i Richard W. Hoyle [red.], *Custom, Improvement And The Landscape in Early Modern Britain* (Oxon/New York 2016), s. 127–141; Esben Bøgh Sørensen, ”Reimagining Agrarian Management in Sixteenth- and Seventeenth-Century England”, *Agricultural History* 97:4 (2023), s. 549, 563–565.

¹⁰⁷ Drayton 2000, 3–25 54–55; Slack 2014, s. 2–3, Warde 2016, s. 137–143. För en fördjupad skildring av relationen mellan förbättringsdiskursen och dess religiösa drag, med dess koppling till Francis Bacon och millenairansk troslära, se Fredrik Albritton Jonsson & Carl Wennerlind, *Scarcity: a history from the origins of capitalism to the climate crisis* (Cabridge, Massachusetts 2023), kap. 2.

¹⁰⁸ Tore Frängsmyr, ”Den gudomliga ekonomin: Religion och hushållning i 1700-talets Sverige”, *Lychnos: Lärdomshistoriska samfundets årsbok* (1971–1972), s. 217–243; Karin Johannisson, ”Det sköna i det vilda: En aspekt på naturen som mänsklig resurs”, i Tore Frängsmyr [red.], *Paradiset och vildmarken* (Stockholm 1984), s. 58–59; Jakob Christensson, *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning* (Stockholm 1996); Leif Runefelt, *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egen nytta i frihetstidens ekonomiska tänkande* (Stockholm 2005), s. 9–35; Carl Wennerlind, ”Atlantis Restored. Natural Knowledge and Political Economy in Early Modern Sweden”, *American Historical Review* (2022), s. 1687–1689. Fokus i Wennerlinds artikel låg dock snarare på handel och manufaktur än jordbruk.

Förbättringsdiskursen kopplar an till framväxten av modern äganderätt och individualisering på ett påtagligt sätt, varför perspektiven med fördel kan användas tillsammans. I diskursen framställdes byarnas sedvanebaserade bruk som något som stod i direkt motsats till föreställningen om förbättring. För att jordbruket skulle bli mer produktivt behövde de dåvarande kollektiva äganderättssystemen och organisationsformerna avskaffas. I begreppet förutsätts dessutom en viss form av obalanserad maktdynamik, eftersom den rättfärdigar exkludering. På så sätt beskrivs begreppet också vara territoriellt.¹⁰⁹ *Improvement* har därför i sin tur rättfärdigat exploatering och bosättarkolonialism.¹¹⁰

Med utgångspunkt i bland andra Blomley har flera forskare argumenterat för att äganderätt fungerar som ett verktyg för att rationalisera landskap. När man delar in landområden och tillskriver dem en ägare lägger man också ett lager av ordning över naturen. Diskursen ingår således i ett mer omfattande civiliserings- och disciplineringsförsök att kontrollera naturen och människan. Så länge en resurs inte anses vara betydelsefull så ignoreras den, som exempelvis sumpmark på äldre kolonialkartor. Kartan prioriterar nämligen vissa saker, medan den struntar i andra. När ett intresse för en viss resurs uppstår ignoreras också alla andra användningssätt av resursen.¹¹¹

Denna beskrivning av en rationaliseringsprocess liknar vad statsvetaren James C. Scotts populariserat i sin bok *Seeing like a State* (1998). I boken skildrade Scott hur flera statliga reformprojekt, med tidigast utgångspunkt i det tyska kamerala skogsbruket, kom till men framför allt logikerna bakom deras design. Att stater började planlägga olika satsningar under tidigmodern tid byggde enligt Scotts beskrivning på deras behov och önskan att få mer kontroll över rikets naturtillgångar. Med standardiserande medel lyckades stater (men enligt hans teori till slut misslyckades när den applicerades utanför Europa) på kort sikt få denna kontroll. I staters försök att kontrollera samhällets riktning blir vissa saker läsbara, medan helhetblicken försvinner. Traditioner och lokala praktiker utsuddas på den snäva

¹⁰⁹ Drayton 2000, s. 54–57; Blomley 2019, s. 240–243; Albritton Jonsson & Wennerlind 2023, s. 57–62.

¹¹⁰ Här avsett kopplingen mellan ”improvement” i betydelsen att odla och bruka mark, vilket statsvetaren Barbara Arneil har visat var central i John Lockes tänkande och nära sammanflätad med samtidens koloniala diskurser. Barbara Arneil, ”Trade, Plantations, and Property: John Locke and the Economic Defense of Colonialism”, *Journal of History of Ideas* 55:4 (1994); Se även Blomley 2023, s. 7, 20.

¹¹¹ Steinberg 1995, s. 50; Richard W. Hoyle, ”Introduction: Custom, Improvement and Anti-Improvement”, i Richard W. Hoyle [red.], *Custom, Improvement And The Landscape in Early Modern Britain* (Oxon/New York 2016), s. 16–23; Michael Classens, ”The Matter of Matter: Making Property in the Holland Marsh”, *Society & Natural Resources* 31:2 (2018), s. 248–249.

projektionen. Samtidigt filtreras också icke-önskvärda praktiker ut, medan andra framhävs som önskvärda.¹¹²

Andra forskare har kopplat rationaliseringen av lantbruket specifikt till den moderna naturvetenskapen, individualiseringen och ordning.¹¹³ Det är också vanligt i studier av landskapsomvandlingar att prata om rationaliseringssträvanden, exempelvis vid gränsrätningar och specifikt till skiftena själva sammanläggningsmålen.¹¹⁴

Rationaliseringsfiltret har störst relevans för avhandlingen. Det är så avhandlingen kommer komma åt överheten och ståndspersonernas syn på vad som behövde

¹¹² James C. Scott, *Seeing like a state: how certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven 1998), s. 2–6, 12–14. Scotts begreppsapparat har därefter brukats av flera forskare, bland annat nyligen av idéhistorikern David Malm som använde begreppet läsbarhetsgörande i sin avhandling om den svenska statens försök till reformarbete av den statliga verksamheten under 1700- och 1800-talet, se David Malm, *Blind stat: Empiriseringen av politiken i Sverige sekelskiftet 1800* (Stockholm 2025). Därtill har Eje Åhs författat en kandidatuppsats i historia där läsbarhetsgörandet operationaliserades på ekonomisk debatt om jordbruket under 1700-talet, se Eje Åhs, *Dessförinnan famla vi i mörkret. Ett program för ett läsbart svenskt jordbruk under 1700-talet*, Kandidatuppsats i Historia vid Uppsala universitet (2020). Scott omvärderade några av sina tidigare poänger i efterhand. Stater kan exempelvis inte ses sträva efter total läsbarhet, utan väljer att rikta sin uppmärksamhet på naturresurser som vid tidpunkten uppfattas som mest åtråvärda. Statens uppmärksamhet kan därtill omdirigeras om nya resursbehov uppstår eller ny kunskap om en viss resurs framkommer. James C. Scott, "Further Reflections on Seeing Like a State", *Polity* 53:3 (July 2021), s. 513–514.

¹¹³ Tomas Germundsson och Nils Lewan har beskrivit rationaliseringen av jordbruket med att den skulle vara vetenskapligt grundad och individualiserad. Andra, som Sverker Sörlin, har kopplat det till ordning och skick i skogsbruket. Barbro Lindahl såg koppling mellan rationaliseringsbegreppet och upplysningstidens naturvetenskap och jordbrukspolitik. Thomas Kaiserfeld använde rationalisering för att beskriva lantbruksvetenskapens villkor under 1900-talet. Rationaliseringen betyder här, likt vad som nyss nämndes, att olika kunskaper kan hamna i blickfånget och ta över på bekostnad av andra. Rationaliseringen sorterar ut vilka kunskaper som ska betraktas som nödvändiga och vilka som kan förbises. Barbro Lindahl, "Svensk jordbrukspolitik under 200 år", i Janken Myrdal [red.], *Statens jordbrukspolitik under 200 år* (Stockholm 1991), s. 9; Tomas Germundsson & Nils Lewan, "Enskiftet i Skåne 200 år. Reformen 1803 i geografiskt perspektiv", *Ale* (I) (2003), s. 11; Sverker Sörlin, *Framtidslandet*, bearbetad och utökad nyutgåva (Luleå 2023), s. 209–212, 262; Thomas Kaiserfeld, "Näringen, rationaliseringen och akademiseringen. Avslutande reflektioner", i Karl Bruno & Per Lundin [reds.], *Önskad och ifrågasatt. Lantbruksvetenskapernas akademisering i 1900-talets Sverige* (Lund 2020), s. 287–295.

¹¹⁴ Ulf Sporrang, *Jordbruk och landskapsbild* (Lund 1970), s. 47; Tim Ingold, *Lines: A brief history* (London 2007), s. 160–161; Kimmo Katajala, "Maps, Borders and State-Building", i Marko Lamberg, Marko Hakanen & Janne Haikari [reds.], *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality* (Lund 2011); Kimmo Katajala, "Drawing Borders or Dividing Lands?: The Peace Treaty of 1323 between Sweden and Novgorod in a European Context", *Scandinavian Journal of History* 37:1 (2012); Kerry Goettlich, "The rise of linear borders in world politics", *European Journal of International Relations* 25:1 (2018).

förbättras, respektive vad som förtjänade att förbises eller rentav motarbetas.¹¹⁵ Läsbarhet är dessutom en viktig aspekt av den privata äganderätten som institution. Privat egendom måste, som Blomley har påpekat, vara möjlig att avläsa. I läsbarheten ingår en visuell ordning, som kommer belysas i överhetens bild av landskapet.¹¹⁶ Riksdagsledamöterna intar rollen som lagstiftare i det här sammanhanget. De författar lagar som upprätthåller äganderätten och försöker samtidigt läsa av samhällets behov av äganderättsliga omformuleringar av lagstiftningen.

Som historikern Elly Robson framställt, i kritik mot äldre forskning som använt förbättringsdiskursen som förklaringsmodell för det ekonomiska uppsvinget i England under tidigmodern tid, bör man inte ta förbättringsdiskursen "at face value", utan i stället se den som "forged in active conflicts situated within the landscape as newer perspectives clashed with older legitimating notions".¹¹⁷ Förbättring är bara ett av många sätt "of seeing and using the landscape".¹¹⁸ I stället för att bara förklara att ett fenomen ingick i förbättringsdiskursen måste forskaren beakta konflikter om markanvändningen. Lantmätarna och statsmakten stod enligt Robson för ett rationellt, grundat i kartografin och empirismen, perspektiv på landskapet, som stod i konflikt med ett sedvanerättsligt perspektiv. Förespråkarna för det sedvanerättsliga perspektivet bör däremot inte ses som apolitiska aktörer eller historiska förlorare. Protester och upplopp är också uttryck för politisk aktion. Deras motståndshandlingar belyser hur försök till reform, på deras bekostnad, kunde misslyckas.¹¹⁹ Förbättringsdiskursen måste också kontextualiseras i såväl tid som rum för att synliggöra hur diskursen anpassas till lokala förhållanden, såsom styrelseformer, naturgeografi, ekonomiska strukturer och rådande äganderättsregimer. Det handlar ytterst om att analysera diskursens materiella och institutionella villkor.¹²⁰

¹¹⁵ Leif Runefelt har, närmare innevarande studie, hänvisat till Scott för att förklara ståndspersonernas syn på bondejordbruket under samma tidsperiod, se Runefelt 2011, s. 109–111.

¹¹⁶ Nicholas Blomley, "Simplification is complicated: property, nature, and the rivers of law", *Environment and Planning* 40 (2008), s. 1825–1827, 1838–1839.

¹¹⁷ Elly Robson, "Improvement and Epistemologies of Landscape in Seventeenth-Century English Forest Enclosure", *The Historical Journal* 60:3 (2017), s. 601–602. Liknande spänningar mellan reformprojekt och deras möte med den sociala och materiella verkligheten har diskuterats i en spansk kontext, se Elena Serrano, "Making *oeconomic* people: The Spanish Magazine of Agriculture and Arts for Parish Rectors (1797–1808)", *History and Technology* 30:3 (2014).

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Robson 2017, s. 613–632.

¹²⁰ Ett exempel från forskningen är hur diskursen plockades upp på olika sätt i Skottland och Irland, se Sora Sato, "The Development of the Discourse Surrounding 'Social Improvement' during the Anglo-Irish Trade Dispute", *The Journal of Scottish Philosophy* 21:1 (2023), s. 2–6, 10–14.

Liknande invändningar har riktats mot Scotts teoretiska ramverk. Främst att han ignorerade folkligt motstånd och relationen mellan statlig administration och lokala aktörer, som ofta byggde på ömsesidiga utbyten. Statsbyråkratin hade ofta, som historikern Richard Hölzl framhållit, medborgarnas protester och lokal kunskap i åtanke. Det har även poängterats att Scott presenterade sin teori utan empiriska belegg. Andra har lyft att statens visioner om samhällsreformer inte alltid förverkligades. Reformarbeten är svåra att verkställa. Aktörerna i reformarbetet kan ha olika intressen, motiv, eller vidskilda syner på vad som är den rätta vägen framåt för reformen. Andra aspekter såsom marknadskrafter måste också fångas upp i analysen.¹²¹ Med tanke på att tidigare forskning poängterat den samtida förväntningen på statens minskande inflytande över den svenska samhällsekonomin uppstår följdfrågor som är av högsta relevans för innevarande undersökning att besvara: Hur långt såg sig den svenska staten benägen att gripa in i stängelskyldighetslagstiftningen och hur jordägarna organiserade sitt jordbruk?

Metod och material

För att fånga debatten har jag använt flera olika källgrupper. Syftet har dels varit att spåra idéernas ursprung, dels att fånga nyanserna i diskussionen. De olika materialtyperna visar både bredden i intresset för frågorna och hur de olika arenorna påverkade varandra, vilket framgår i undersökningen. Med detta angreppssätt kan idéer som uppstår i olika sammanhang ändå förstås som delar av samma diskussion. Urvalet bygger främst på publicerat material, även om vissa kompletteringar med otryckta källor gjorts när riksdagsdebatten hänvisat till dem.

Undersökningen avgränsas till perioden mellan de två stängselförordningar som utfärdades under 1800-talet, nämligen 1802 års stängselförordning och 1857 års förordning om ägofred. Därtill görs många tillbakablickar till det tidiga 1700-talet i avsikt att frilägga de problemen som låg till grunden för den första omförhandlingen av lagstiftningen. Däremellan tillkom ett flertal förslag till lagändringar samt betydande tillägg och omskrivningar av regelverket, vilka utgör en central del av

¹²¹ Richard Hölzl, "Historicizing Sustainability: German Scientific Forestry in the Eighteenth and Nineteenth Centuries, *Science as Culture* 19:4 (2010); Tina Loo & Meg Stanley, "An Environmental History of Progress: Damming the Peace and Columbia Rivers", *The Canadian History Review* 92:3 (2011); Karl Bruno, *Exporting Agrarian Expertise: Development Aid at the Swedish University of Agricultural Sciences and Its Predecessors, 1950–2009* (Uppsala 2016), s. 25–32; Jimmy Jönsson, *Den biologiska vändningen: biologi och skogsvård, 1900–1940* (Lund 2019), s. 228; Malm 2025, s. 7–8.

analysen. Därtill kommer påbud utanför stängselskyldighetslagstiftningen, men som berörde hägnaderna, att överläggas.

Att stängselskyldigheten var lagstadgad gör att det enkelt går att identifiera studiens aktörer. Mångfalden av dem röster som kommer höras i avhandlingen är de som var verksamma på den politiska arenan. Eftersom avhandlingen sätter punkt år 1857 är det ständsriksdagen avhandlingen utgår ifrån: främst med ridderskapet och adeln och bondeståndet i centrum. Framför allt rör sig studien i perioden efter 1809 års regeringsform, även om det första empiriska kapitlet utspelar sig i slutet av det gustavianska enväldet, med bakåtblickar till frihetstiden. Dessa uppdelningar kan tyckas vara arbiträra, men hade stor inverkan på riksdagens arbetsgång och vilka ämnen som låg på dagordningen. Detta är däremot inte fokus för avhandlingen, utan bidrar till att sätta ramen för debatten.

Avhandlingens statsbegrepp är hämtat från Martin Melkersson. Han menade att staten utgör den ”samhälleliga instans som inom ett visst geografiskt territorium gör anspråk på rätten till överordnad maktutövning”, alltså styr samhället genom olika institutioner. Institutioner som ingår i begreppet staten är exempelvis riksdagen, Kungl. Maj:t, landshövdingarna och andra lokala ämbeten. Samtidigt ska staten inte ses som stabil, utan en ”konfliktarena” där olika grupper kan göra anspråk på makt.¹²²

Det huvudsakliga källmaterialet utgörs av tryckta riksdagsprotokoll. För att hitta i protokollen har sakregistret till riksdagens protokoll som publicerades 1892–1893 nyttjats.¹²³ Utöver protokoll från ständerna har bland annat kommittébetänkanden, propositioner från riksrådet och utskottsbetänkanden – som brukar anses som förarbeten till lagstiftningen – använts.¹²⁴ Riksdagsprotokollen ska således i denna

¹²² Melkersson 1997, s. 15–18. Melkersson likställde överheten med staten, men jag skulle vilja vidga begreppet till att inkludera icke-statliga aktörer och använda begreppet mer generellt för de frälse och ofrälse ståndspersoner, med andra ord den agrara elit som exempelvis höll till i herrgårdskultursammanhang. Ofrälse ståndspersoner syftar här på exempelvis kyrkoherdar, inspektorer, brukspatroner, högt uppsatta militärer och andra civila ämbetsmän. Alltså mer i linje med hur Runefelt ofta använt begreppet. Runefelt 2008, s. 32; Runefelt 2011, s. 11–20. Se även Sten Carlssons kategorisering av ofrälse ståndspersoner, Carlsson 1949, s. 8–11. Kungl. Maj:t syftar därtill på riksrådet runt kungen, som från och med 1809 års regeringsform verkställde riksdagens beslut.

¹²³ Sakregister till rikets ständers protokoll med bihang för tiden från och med år 1809 till och med år 1866. Bd 2, L-Ö, ”Hägnad”, ”Gärdesgård”, och ”Stängselskyldighet” (Stockholm 1892–1893). Riksdagsmaterialet har hämtats ur Kungliga bibliotekets tjänst *Digitaliserat riksdagstryck 1521–1970*. Stängselskyldigheten avhandlades under samtliga riksdagar mellan 1800 och 1857: riksdagen 1800, 1809–10, 1812, 1815, 1817–18, 1823, 1828–30, 1834–35, 1840–41, 1844–45, 1847–48, 1850–51, 1853–54, 1856–58.

¹²⁴ Förarbetena var länge tänkta att vara lokalrätten behjälplig, genom att låta lagstiftaren förklara rätten. Richard Nordquist, ”Förarbetenas rättskällestatus – ett historiskt perspektiv”, *Juridisk publikation 1* (2011), s. 147.

studie uppfattas som planeringar och omförhandlingar av det rättsliga ramverket som förordningarna och stadgorna senare utgjorde. Rättstillämpning och lokala reaktioner, förutom de erfarenheter som återopades inom riksdagen i samband med att lagförslag lades fram, är dock inte något som studien kommer att gå närmare in på. Därav har heller inte material såsom skifteskartor och deras tillhörande protokoll analyserats.

Inlägg i debatten kom från samtliga riksdagsstånd, även om bondeståndet stod för ett genomgående högt deltagande. Det vore inte långsökt att betrakta stängselfrågan som en typisk bondefråga. Samtidigt tog adeln allt oftare ledning mot slutet av perioden, särskilt stora godsägare. Prästeståndet och borgarståndet tycks ha haft ett mer begränsat intresse av frågan. Vilket stånd som utövade störst inflytande på debatten kommer att diskuteras vid valda tillfällen, men främst i relation till hur staten balanserade olika grupperns intressen.

Ståndsriksdagens arbetsgång har beskrivits många gånger. Frågor eller ärenden som väcktes vid riksdagsständernas enskilda möten skickades vidare som motioner för granskning och utlåtande hos utskotten. Dessa riksdagsutskott, som uppkom under frihetstiden, var en fast punkt i ståndsriksdagslivet fram till år 1866 när man övergick till tvåkammarriksdagen och var kontinuerligt sex i antal. Utskotten fungerade som delvis som ett gemensamt organ för ständerna och ett maktmedel för riksdagen att särskilja sig från regeringen.¹²⁵

För att få remitteras till ett utskott var ärendet tvunget att vara godkänt av samtliga riksdagsmän inom det stånd där ärendet väcktes. Annars lades spörsmålet undan till nästa gemensamma sammanträde. Utskotten fungerade därefter som en samlingsplats för överläggning och jämkning av ståndens synpunkter. Förslagen kunde i utskotten endast "antagas" eller "förkastas". Om utskotten antog motionerna, med eller utan förbehåll, skickades ett förslag vidare till samtliga stånd för votering, därefter till Kungl. Maj:t för slutgiltigt beslut. För att skickas vidare till Kungl. Maj:t krävdes det en majoritetsomröstning, det vill säga att åtminstone tre ständer godkände förslaget. Om två stånd stod mot två kunde motionen återremitteras till utskottet för ytterligare överläggning.¹²⁶ Detta gällde efter 1809 års regeringsform. Eftersom enbart en riksdag från tiden innan regeringsformen kommer överläggas, 1800 års riksdag, är denna redogörelse av riksdagens arbetsgång passande.

¹²⁵ Gunnar Rexius, *Det svenska tvåkamarsystemets tillkomst och karaktär. Med särskild hänsyn till principernas grundläggning 1840–41* (Uppsala 1915), s. 101; Hessler 1935.

¹²⁶ Erik Fahlbeck, *Sveriges riksdag. Historisk och Statsvetenskaplig framställning. Förra avdelningen, Riksdagens historia intill 1865, Årtonde bandet, Ståndsriksdagens sista skede 1809–1866* (Stockholm 1934), s. 174–176; Olof Berger, "Riksdagsutskottens betänkanden", *Svensk juristtidning* 1 (1973).

Motioner om stängelskyldigheten behandlades av två utskott: lagutskottet och det allmänna besvärs- och ekonomiutskottet. I avhandlingen kommer det senare utskottet att benämnas som ekonomiutskottet. Ekonomiutskottet behandlade specifikt, vilket namnet vittnar om, riksdagens ekonomiska- och jordbruksrelaterade frågor – det vill säga om rikets hushållning. Lagutskottet behandlade i sin tur önskemål om ”stiftande, ändring, förklaring eller upphävande av civil-, kriminal- och kyrkolagarna”.¹²⁷ Ekonomiutskottet och lagutskottet bestod av fyrtioåtta respektive sexton ledamöter. Från och med 1809 års regeringsform förekom en jämlik fördelning av medlemmar från varje stånd i dessa utskott. Ledamöter i utskotten valdes i och med samfallande riksdag. Det fanns alltså en beständig rulljäng på ledamöter, samtidigt som det inte går att säga att ett stånd hade mer inflytande i antal. Från och med 1817–18 års riksdag kom också lagutskottet och ekonomiutskottet att sammanstråla för att utreda motioner som relaterade till jordbruksrättsliga frågor, dit stängelskyldigheten hörde in.¹²⁸ Där det sker kommer jag att referera till dem som utskotten.

Eftersom utskotten behandlade motionerna i grupp går det inte att urskilja enskilda röster i protokollen. Utskotten måste därför ses som en arena där riksdagsledamöterna som representanter för sina riksdagsstånd möttes upp. Däremot återfinns alltid eventuella reservationer som väckts vid utskottens sammankomster i slutet av dokumentet. Dessa ger åtminstone en antydning om vilka riksdagsledamöter som varit på plats vid mötena och hur kontroversiell eller okontroversiell en motion kan anses ha varit.

Vad som har eftersökts i riksdagstrycket är således ståndpunkter, reaktioner och konkreta lagförslag av både praktisk och principiell karaktär. För att återknyta till avhandlingens teoretiska ramverk förstås riksdagsledamöternas ståndpunkter och förslag till lagändring som uttryck för förändrade rättsnormer, värderingar och intressen. Yttranden som åberopar någon form av erfarenhet ses därtill som argument för att driva fram en lagändring mer än som ett uttryck för verklig upplevelse, även om det är svårt att separera erfarenheten från upplevd verklighet.

Ett ofrånkomligt problem med att undersöka riksdagsdebatten är att många ledamöter dyker upp ett år, för att aldrig synas till igen. Det är således svårt att fastställa en specifik riksdagsmans engagemang i frågan – om stängelskyldighetsfrågan verkligen sågs som brännande. Jag har därför försökt fokusera på vilka ämnen som väckte mest uppmärksamhet i debatten, snarare än lyfta allt som angavs. Detta påverkar också vilka paragrafer ur lagen jag väljer att diskutera. Urfjälls och utjords stängelskyldighet finns visserligen inskriven i lagen, men

¹²⁷ De andra utskotten var statsutskottet, expiditionsutskottet, bevilningsutskottet och det hemliga utskottet, där bondeståndet inte hade rätt till representation förrän 1809 års regeringsform. Se Fahlbeck 1934, s. 198–200.

¹²⁸ Fahlbeck 1934, s. 65–66, 214–215.

eftersom den diskuterades så sällan i riksdagen har jag valt att inte ta med den i analysen. Riksdagsmännens geografiska härkomst preciseras där det finns orsak att tro att härkomsten har påverkat uttalandet. Framför allt gäller det slättbygdens företrädare och riksdagsmän från välkända bruksorter. För bondeståndets ledamöter kommer, där det varit möjligt och kan tänkas ha influerat ställningstagandet, ekonomisk status uppmärksammas.

Eftersom det här är en idéhistorisk analys ligger fokus på hur de olika aktörerna såg på organisering och vad som ansågs som den mest angelägna vägen framåt för svenskt jordbruk. Syftet med att titta på debatten är att kunna belysa vilka såväl praktiska som principiella ställningstaganden och avväganden som gjordes när olika bestämmelser förhandlades – men också där försök till att jämka mellan olika ståndpunkter gjordes. Motstånd kommer att ges lika mycket plats som reformivrande. Där fångas mina analytiska begrepp såsom individualisering och förbättring upp.

Avhandlingen kommer delvis förhålla sig till överhetens uttalanden som tidigare forskning gjort. Många av ståndspersonerna involverade i stängselskyldighetsdebatten, både i och utanför riksdagen, tillhör obestridligt den grupp gentelmannajordbrukare som refererats till i tidigare forskning. Samtidigt bygger inte avhandlingen på förutsättningen att samhällsbevaringen utgjorde ensam drivkraft bland överheten i deras argumentation, i synnerhet eftersom undersökningen berör faktiska lagstiftningsåtgärder, det vill säga att aktörerna ville få igenom en lagändring. Egenintresse, solidaritet, ideologisk övertygelse och förväntad ekonomisk vinning är alla, skulle jag vilja hävda, godtagbara och rimliga skäl att föra en viss politisk linje. Samma gäller självfallet böndernas politik.

Ett annat källmaterial som ligger till grund för analysen är föreskrifter. Här ingår stängselförordningarna från 1802 och 1857, men också mindre förordningar och kungörelser som utfärdades däremellan. Utöver dessa förordningar gällde även 1734 års lag, som i undersökningen används som utgångspunkt för att förstå hägnadssystemet före skiftesreformerna och som jämförelsematerial för senare lagstiftning och lagförslag.¹²⁹

Skiftesförordningarna har också använts, med undantag för storskiftesförordningarna, som i avhandlingen belyses utifrån tidigare forskning. Jag kommer endast att behandla de delar av skiftesförordningarna som enligt min bedömning påverkade hur stängselskyldigheten uppfattades, samt de bestämmelser som direkt rörde hägnadsfrågor och stängselskyldighet. Cirkulär från lantmäterikontoret i

¹²⁹ 1734 års lag har lästs ur *Sveriges rikes lag. Gillad och antagen på riksdagen år 1734. Till 250-årsdagen av lagens tillkomst efter den första i antikva tryckta upplagan av år 1780 med inledning av Stig Jägerskiöld*, Rättshistoriskt bibliotek 1: 37 (Stockholm 1984).

Stockholm till de regionala lantmäterikontoren, med detaljerade instruktioner till lantmätarna och korrigeringar till förordningarna har också tagit med.¹³⁰

Förordningarna förstås som ett resultat av riksdagsbesluten, men också ett direkt uttryck för en omförhandling av tidigare regelverk. Nya lagar behövde under den här tidsperioden offentliggöras för att träda i kraft. Kungörelser om händelser och nya lagar tillkännagavs till allmänheten antingen från predikstolen, tinget, rådhuset eller sockenstugan. Eftersom gudstjänsten var obligatoriskt kan vi anta att nya regelverket kring stängselskyldigheten nådde ut till lokalsamhällena, så att alla fick kännedom om sina nya rättigheter och skyldigheter. Landshövdingar och lokala tjänstemän hade också i uppgift att se till att bestämmelserna efterlevdes.¹³¹ Föreskrifterna förväntades uppenbart åtyldas, men hur människor rättade sig efter lagen kommer inte kunna besvaras med det material som avhandlingen brukar.

Av betydelse att klarlägga är även att det svenska rättsliga ramverket, vid sidan av 1734 års rikstäckande lag, utgjorde en relativt heterogen och regionalt differentierad institution. Regler, lagar och särskilda föreskrifter var ofta fördelade över ett flertal mindre förordningar. När nya avgränsningar eller specifika bestämmelser behövde preciseras utfärdades i regel nya förordningar snarare än att befintliga reviderades. Även delningsgrunder och andra bestämmelser som berörde jordbrukets rättsliga område var regionalt beroende och förutsattes vara kända av befolkningen. Sådana bestämmelser kunde enligt dåtida jurister utgöras av jordeböcker, domar, roteringsverk och andra ”pålitliga dokumenter”.¹³² Den rättsliga sfären uppfattades alltså i samtiden som komplex och det var, som det också kan föreställas i efterhand,

¹³⁰ Samtliga skiftesstadgor, förordningar och cirkulär har hämtats ifrån sammanställningar som utkom under 1800-talet, se Carl Erik Enagius, *Samling Af Lantmäteri Författningar Ifrån Början Af 1763 till 1807* (Stockholm 1808); Theodor Björck, *Samling af alla gällande K:gl. förordningar, instruktioner, författningar och reskripter m.m., samt Kammarkollegii och Direktörsemetets wid Landtmäteriet och Justeringsverket i riket utfärdade cirkulärbref och föreskrifter rörande landtmäteriet och dermed sammanhang egande ämnen, til tjenst för landtmätare, domare, prester, kamerala tjänstemän, jordbrukare och andra, för hvilka det är af intresse och wigt att känna den juridiska och ekonomiska lagstiftningen i dessa ämnen* (Stockholm 1851); E. J. Schütz, *Om skifte af jord i Sverige: ett bidrag till kännedom om våra skifteslagars uppkomst och utveckling jemte försök till tolkning af gällande skiftesstadga* (Stockholm 1890); Hugo Ruuth, *Samling af författningar och cirkulär angående landtmäteriet m.m. i Sverige* (Östersund 1905).

¹³¹ Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket: studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* (Lund 2001), s. 50–60. Landshövding var och är än idag titeln på den högst uppsatta ämbetsmannen i svenska län. De räknas in i statsbegreppet, men deras position blir särskilt intressant eftersom de representerade både kronans och lokalinvånarnas intressen.

¹³² C. J. Haggren & Axel Westlinger, *Akademisk avhandling om ägodelningar, filosofi och juridik doktor, docens i allmänna hushållnings-lagfarenheten* (Uppsala 1811), s. 20.

lätt för konflikt och missförstånd att uppstå, något som riksdagsdebatten ger exempel på och som jag kommer att trycka på i undersökningen.

I samband med riksdagen år 1810 tillsattes även två kommissioner med uppgift att framställa nya ramverk för såväl skiftesverksamheten som den allmänna svenska civil- och brottslagstiftningen: skifteskommittén och lagkommittén. Dessa har Ronny Pettersson behandlat ingående, dock inte utifrån kommittéernas intresse för stängselskyldighetsfrågan.¹³³ Kommittébetänkandena ska i den här studien betraktas som explicita planer eller förarbeten till lagstiftning initierade av staten. Efterlämnade dokument från kommittéerna har därför varit av intresse. Skifteskommitténs efterlämnade dokument har studerats på Riksarkivet i Stockholm. För lagkommittén finns lagförslag, motivtexter och mötesprotokoll i tryckt form, vilka ingår i undersökningen. Även lagberedningens granskning av lagkommitténs civillagsförslag från 1840-talet, som också är tryckt, kommer att användas.

I och med att studien utvecklats har också andra historiska begrepp tagna ur aktörernas språkbruk kommit att undersökas närmare, för att finna samband och ursprung. Däribland termen ”ägofred”, som utgör analysobjektet i avhandlingens femte kapitel. Där har begreppet spårats till de tidiga lantbruksmöten som hölls från 1840-talet, varför efterlämnade mötesprotokoll från dessa möten har analyserats.

För att förstå omförhandlingen av stängselskyldigheten i riksdagen är det angeläget att känna till att riksdagen tidvis tog in utomstående röster, såsom landshövdingarna, hushållningssällskap och lantbruksakademin, för deras föreställda expertis i lantbruksfrågor. Vid de tillfällen då riksdagen inhämtade deras expertis har även detta material analyserats, exempelvis otryckta handlingar från lantbruksakademin. Valet att gå till dessa källmaterial stärks även av att de ämnen som diskuterades utanför riksdagen senare kom att influera den samma. I sin tur även lagstiftningen.

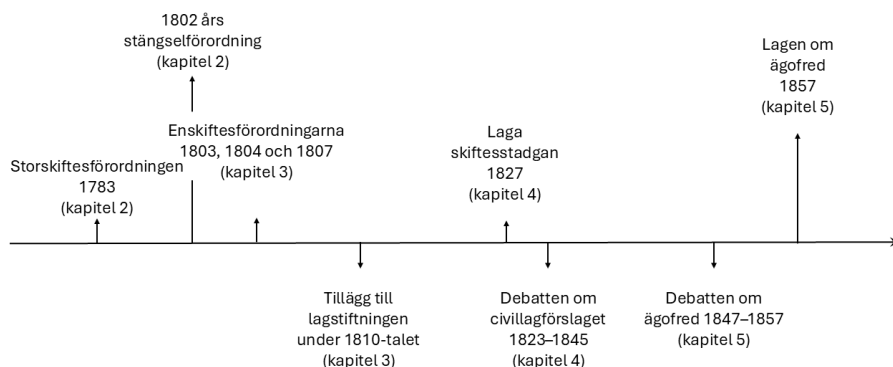
Den sista källkategorin utgörs av dissertationer och hushållningslitteratur, om än i mindre omfattning. Urvalet har, liksom för övriga källor, styrts av om materialet behandlar stängselskyldigheten eller hägnader. Under insamlingen har det framgått att ämnena behandlades inom juridiken, nationalekonomin och botaniken. I de juridiska och nationalekonomiska dissertationerna diskuterades stängselskyldighetslagstiftningen både med utgångspunkt i dess samtida betydelse och förankring i samhället men även dess historiska utveckling. Samtidigt fanns utrymme för en allmännare diskussion om lagarnas grunder och dess rättsfilosofiska aspekter. Inom botaniken diskuterades hägnaderna främst i relation till skogshushållningen. Här utgår jag, utifrån Bo Lindbergs beskrivning av genren, att avhandlingarna representerade vad som var tillåtet att presentera inför den lärda miljön.

¹³³ Pettersson 2003, s. 22–23, 31–37 och kapitel 3.

Författarskapet är svårt att fastställa, då respondentens uppgift främst var att försvara avhandlingen under disputationensakten.¹³⁴

Avhandlingens struktur

Avhandlingen följer i huvudsak en kronologisk struktur. Alla kapitel förutom kapitel 3 utgår från en specifik förordning eller lag och – antagen eller förkastad – och diskuterar dess rättsliga ramverk, motiven bakom den och givetvis debatten kring den. Tidslinjen som avhandlingen följer ser ut så här

Figur 3. Tidslinje över de viktigaste förordningarna och debatterna i studien.

Det första empiriska kapitlet, kapitel två, undersöker tillkomsten av 1802 års stängselförordning, den första allmänna förordningen utanför 1734 års lag om hur man skulle inhägna mark mellan och inom byar. Lagen härleds till storskiftesförordningen och behandlar utmarksskiftet och specifikt den av staten åtråvärda uppodlingen av utmarken. Kapitlet går i djupare dialog med tidigare forskning som resonerat om kostnader för privatiseringen av allmänningar och visar

¹³⁴ Det var ibland vanligt att ordföranden, eller annan utomstående, författade eller åtminstone översåg delar av respondentens dissertation. Alla dissertationerna jag har analyserat tillskrevs både respondent och ordförande. Vilket inflytande de senare hade på avhandlingarnas val av ämne eller textens innehåll är således svårt att fastställa. Bo Lindberg, *Disputation, dissertation, avhandling. Historien om en genre* (Stockholm 2022), s. 91–104, 186–191, 197–199.

hur stängselförordningen var tänkt att bemöta dessa kostnader, genom ett utvidgande av skyldigheten.

Kapitel tre dröjer kvar kring sekelskiftet 1800 och inleder med en genomgång av enskiftets framväxt. Här diskuteras hur enskiftets reformramverk påverkades av nya idéer om effektiv jordbruksförvaltning, där hägnader kom att spela en central roll. Vidare behandlas statens försök under den tidiga enskiftesverksamheten att reda ut en rad frågor om hur stängselskyldigheten skulle tillämpas i enskiftade byar. I kapitlets andra del analyseras reaktionerna på 1802 års stängselförordning i 1810-talets riksdagsdebatt, med särskilt fokus på de problem som lyftes fram, inte minst kritiken mot inhägnandet av utmarker. Avslutningsvis redogörs för de tillägg till lagstiftningen som rörde hägnader och som tillkom under det tidiga 1800-talet, vilka kopplas till jordbrukets individualisering och en växande oro för intrång på privat mark.

Kapitel fyra tar sin utgångspunkt i ett radikalt lagförslag om ny stängselskyldighet som presenterades i samband med fastställandet av laga skiftesstadgan (1827) under riksdagen 1828–30. Inledningsvis spåras lagförslaget bakåt i tiden till den lagkommitté som under 1810-talet fick i uppdrag att utarbeta en ny civillag. I kapitlet argumenterar jag för att denna lag var avsedd att samverka med laga skiftesstadgan och därigenom understödja individualiseringen av det svenska jordbruket. Lagförslaget kom dock, som kapitlet visar, att bli starkt omstritt och under nästföljande riksdagar upprepade gånger förkastas. Fokus för analysen ligger på överhetens olika försök att rationalisera stängselskyldigheten och hur dessa försök bemöttes och motbevisades. Samtidigt speglas en principiell kris i debatten, då det ändå tycks ha funnits ett behov av en stängselskyldighetslagstiftning som var mer anpassad efter ett mer individualiserat jordbrukslandskap.

I det sista empiriska kapitlet, kapitel fem, överläggs slutligen debatten om att flytta över ansvaret för stängselskyldigheten från ägaren till åker och äng till boskapsägaren, som fastställdes i 1857 års förordning om ägofred. Debatten om ägofred kommer sättas i ett sammanhang av ökad konflikt kring betesdriften på landsbygden, nya lantbruksvetenskapliga metoder och skogbristdebatten som växte fram runt 1800-talets mitt.

Kapitel sex utgör sammanfattning och diskussion av studiens resultat.

Kapitel 2. Stängselskyldighet som reformstrategi

Den 18 mars 1800 samlades Sveriges riksdag i Norrköping för deras första riksdagssammanträde på åtta år. Vid tillställningen, som varade under tre månader från den 15 mars till 15 juni, skulle den tjugotvå år gamla Gustav IV Adolf krönas under relativt anspråkslösa former. Under åren innan den nyblivna kungen sammankallade riksdagen hade svensk ekonomi stått inför stora trångmål. Den europeiska utrikeshandeln hotades bland annat av en sjöfartskonflikt mellan England och Frankrike. Därtill hade Sverige tre år i rad varit drabbad av missväxt.¹³⁵ Vid mötet tillställde Kungl. Maj:t ständerna tre frågor rörande den svenska näringen, vilka avsågs att diskuteras

- 1) En förbättrad tjänstehjonsstadga
- 2) En förbättrad författning om stängselskyldigheten
- 3) Om en förbättrad gästgivarordning

Samtliga punkter berörde svenska landsbygdens förbättringsmöjligheter.¹³⁶ En förändring i dessa lagar skulle enligt uttalande gynna statens ekonomiska mål.¹³⁷ I det här kapitlet kommer den andra punkten att stå i centrum, om en förbättrad författning gällande stängselskyldigheten. Framställningen skulle två år senare resultera i den första uppdaterade regleringen av byarnas organisering kring

¹³⁵ Carl Grimberg, *Svenska folkets underbara öden, VII. Gustaf III:s och Gustav IV Adolfs tid* (Stockholm 1913–1939), s. 575–580.

¹³⁶ Sveriges rikets ständers beslut, gjordt, samtyckt och förfäskedadt på den allmänna riksdagen, som slöts i Norrköping den 15 junii 1800 (Stockholm 1800), s. 18.

¹³⁷ Bd. 1800, s. 299.

hägnadssystemet sedan 1734 års lag: 1802 års stängselförordning. Det här kapitlet kommer att redogöra för tillkomsten av denna förordning, med särskilt fokus på motiven och de föreställningar som låg till grund för förordningen.

För att förstå varför bland andra Kungl. Maj:t ansåg att det fanns behov av en förändrad stängselskyldighetslagstiftning kommer kapitlet att undersöka förordningen i relation till de reformer av det svenska jordbruket som hade påbörjats under föregående århundrade. Tyngdpunkten ligger på två, i överhetens ögon nära sammanvävda verksamheter: storskiftet och nyodlingen. Den första delen av kapitlet utgör därför en fördjupad genomgång av forskningslitteraturen om drivkrafterna bakom och hindren för dessa verksamheter under det sena 1700-talet. Utifrån denna genomgång övergår jag därefter till att diskutera vilken roll hägnaden hade i denna utveckling utifrån den samtida debatten i bland annat riksdagen. Omförhandlingen av lagen kommer framför allt placeras i ett större perspektiv av statens ekonomiska intresse att skapa mer odlingsbar mark i Sverige. I en vidare kontext handlar kapitlet om den världsbild som dominerade i överhetens kretsar, där svenska bönder förväntades agera på sätt som ansågs gynna den svenska ekonomin¹³⁸.

Kapitlet placeras också i den forskningsdebatt som sedan 1970-talet har lyft fram hägnadskostnader som en central faktor i privatiseringen av samfällid utmark. På så vis bidrar kapitlet till forskningen om det svenska utmarksskiftet, vilket – som jag nämnde i introduktionskapitlet – inte har givits lika stor uppmärksamhet.¹³⁹ Det är inom denna kontext som stängselskyldigheten kommer skrivas fram som en reformstrategi avsedd att underlätta övergången till ett mer individuellt organiserat jordbruk.

Hägnadssystemet i svensk historia

I det här avsnittet presenteras ett slags grundläggande för hur det svenska hägnadssystemet rättsligt och praktiskt organiserades i svenska byar före skiftesreformerna. Jag kommer inte att gå djupare in på själva konstruktionen eller arbetsgången kring hägnaderna utan hänvisar i stället till Örjan Kardells och Janken Myrdals studier där de gängse sätten att bygga upp en hägnad har redogjorts för i detalj. Det bör dock nämnas att den vanligaste hägnadstypen i svensk historia – och som kommer fortsätta vara det under undersökningsperioden – var hankgärdesgården. Hankgärdesgården är nästan

¹³⁸ Se exempelvis Johannisson 1988; Liedman 1989; Eliasson & Jensen 2000; Runefelt 2005.

¹³⁹ Granér 2002; Hallberg 2013; Hallberg & Nyström 2021, s. 28–31.

helt unik för Skandinavien, på grund av tillgången på barrträd.¹⁴⁰ En sådan hankgärdesgård skymtar i figur 4, med sina snedlagda gärdsle mellan parallella störpar och hank eller vidjor som höll ihop konstruktionen. Andra hägnadstyper, såsom stenmuren, jordvallen och den levande häcken, kommer diskuteras i senare kapitel.

Figur 4. Akvarellmålning föreställande ett par och en ko som färdas på en mindre väg. I bakgrunden syns ett fält, avgränsad med en hankgärdesgård. Konstnär: Lars Vilhelm Kylberg (1842). Skissbok, Album II Källa: Nationalmuseum.

Den lag som var i kraft vid 1800-talets inträde var 1734 års lag. Den bestämde flera aspekter av hägnadssystemet. De huvudsakliga bestämmelserna om stängelskyldigheten samlades under byggningabalkens femte kapitel: Om laga värn, täppning och hägnad. Hur lagen förhöll sig till förbrytelser mot dessa regler återfanns både i kapitel fem, samt i andra kapitel ur byggningabalken och missgärningsbalken. Byggningabalken reglerade specifikt byalagens gemensamma angelägenheter och då

¹⁴⁰ Myrdal 1979, s. 97–101, 105–107; Myrdal 1999a, s. 82–84; Kardell 2004a, kapitel 7, 8 och 9.

grannarnas rättigheter respektive skyldigheter gentemot varandra. Kapitlet om stängelskyldighet utgick därför uttryckligen från byalaget som organisationsform.

Enligt 1734 års lag var delägarna inom byalaget skyldiga att hägna tillsammans kring sina egendomar.¹⁴¹ Byalaget bildade med andra ord ett stängsellag, med gemensam plikt över byns hägnader. Det var dock endast åkern och ängen – inägorna – som skulle vara inhägnade och detta från det att tjälen gått ur marken och den årliga jordbearbetningen kunde påbörjas. Inägorna skulle sedermera vara inhägnade tills det att vinterfodret till boskapen på ängen respektive skörden på åkern hade bärgats in, varefter bymedlemmarnas boskap kunde släppas in på åkern och den bärgade ängen för efterbete fram till perioden för vinterns stallfodring.¹⁴²

Byarnas inägor organiserades i åkergården eller åker- och ängsgården, varifrån det andra allmänt förekommande ordet för hägnader – gärdesgårdar – har hämtat sitt namn. Det finns också historiskt dialektala skillnader, som uttrycks i skillnaden mellan att exempelvis hägna, stänga och gärda. I Skåne, influerat av tiden under danskt styre, användes exempelvis i stället begreppet vång för att signalera ett gärde.¹⁴³

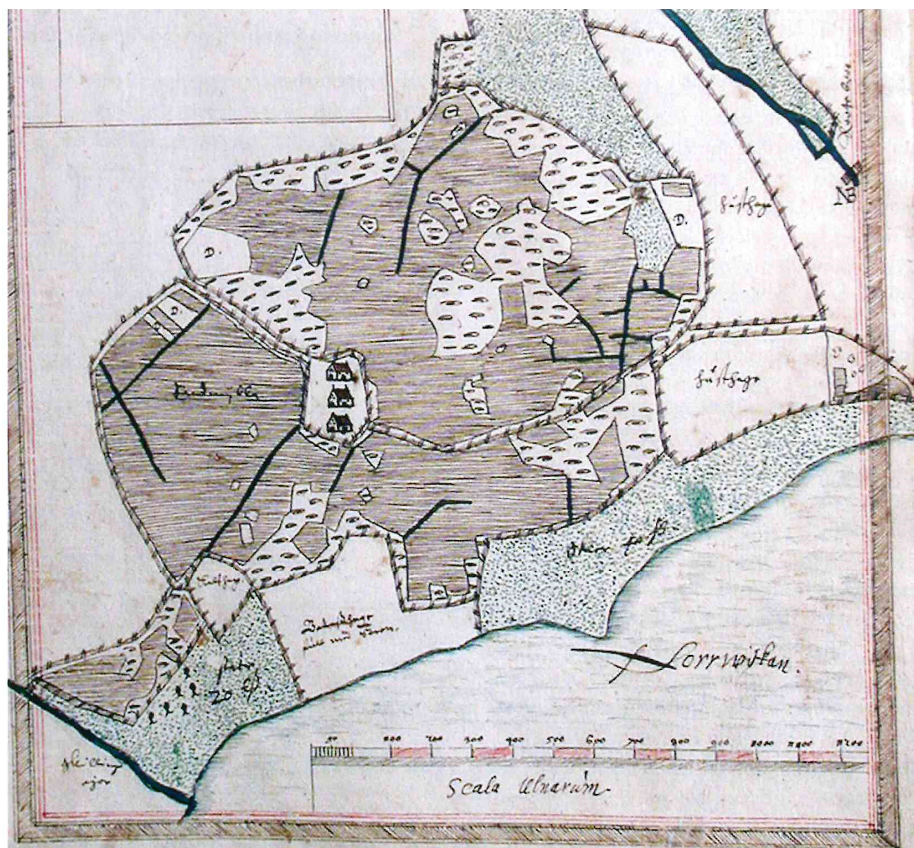
Som regel hade byarna upp till två eller tre gårdar. Detta berodde på valet av odlingssystem. Om byn odlade enligt tvåsädssystemet delades byns åkerbestånd upp i två gårdar, där det ena lades i träda. Trädan innebar i det här fallet att ena halvan av åkerarealen låg obrukad, i vila, under en säsong. Att lämna jorden obrukad en viss period var viktigt för att jorden skulle kunna återhämta sig. I ett tresädssystem delades åkern i stället upp i tre gårdar, med en till två fält i träda. Vilket eller vilka gärde(n) som låg under bruk roterade årligen. Det vanligaste var att då lämna trädan öppen för att låta boskapen beta på trädan och på så sätt tillgodose jordens gödselbehov och boskapens betesbehov. Men delar av trädan kunde även temporärt inhägnas för att besås med ärtväxter.¹⁴⁴

¹⁴¹ 1734 års lag, BB 5: 1 och 2. BB 5: 1 fastställde likväl att förekommande leder och grindar skulle vara gemensamt uppförda och underhållna runt byarnas vägar. Myrdal 1999a, s. 261–270.

¹⁴² 1734 års lag, BB 5: 4 och 5.

¹⁴³ Kardell 2004a, s. 241–246; Märten Sjöbeck, *Det sydsvenska landskapets historia och vård* (Landskrona 1973), s. 3–4. Se även Sigurd Fries, *Stätt och stätta i Norden. Ett verbalabstrakts betydelseutveckling och ett bidrag till studiet av hägnadsterminologien* (Uppsala 1964), för en historisk utveckling av begreppet hägnad.

¹⁴⁴ Olai 1983, s. 108–111; Gadd 2000, s. 129; Kardell 2004a, s. 72.

Figur 5. Karta över byn Rotsunda i Sollentuna sn och hd (1640). Lägg märke till hägnadssystemet som signalerar byns tvåsäte. Därtill hade byn två hästhagar, som syns till höger på kartan. Ett stort tack till Örjan Kardell för bilden!

I byar som följde ett ensädessystem brukades jorden konstant inom ett gårde utan regelbunden träda. Man kunde vid ensädesbruk i stället behöva växla mellan sädeslag, exempelvis korn och råg, för att inte utarma jorden. Här särhägnades heller inte ången från åkern utan dessa låg inom samma gårde.¹⁴⁵

Inom varje gårde återfinns vi de långsmala remsorna av mark (tegar) som karakteriserar tegskiftet, ett sätt att organisera jordbruket som var gemensam för stora delar av Västeuropa under tidigmodern tid. Därtill kan solskiftet nämnas, där organiseringen av tegarna utgick från gårdarnas belägenhet i byn. Här är det viktigt att

¹⁴⁵ Juhlin-Dannfelt 1928, s. 130; Gadd 2000, s. 125–129; Gadd 2005a, s. 65–66.

känna till att tegarna redan långt innan skiftesreformerna var individuellt ägda, bara att de låg utspridda och grupperade med resten av byalagets tegar. Beroende på bygdeförhållanden kunde svenska bönder ha alltifrån några få tegar till uppemot 30–50 tegar spridda ut över de olika bygårderna efter ett bestämt mönster.¹⁴⁶ Tegar återfinns även inom ängsgårderna. Ängen brukade vara särhägnad från åkern, men det är inte ovanligt att hitta samhägnad ängsmark inom åkergårdet. Att separera ängen från åkern var framför allt vanligt i regioner med omfattande produktion av höstsäd. Den separat inhägnade ängsmarken öppnades tidigare, emedan höslåttern skedde tidigare på året än skörden. På så sätt låg åtminstone en del av inäggorna öppna under hösten.¹⁴⁷

Bortom inäggorna låg som tidigare nämnts skogen, betesmarken och utmarken. I utmarken fanns inget hägnadskrav. Den omnämndes också i lagstiftningen som ”oinhägnad”. Utmarken användes huvudsakligen för det gemensamma sommarbetet, vilket i regel påbörjades runt början av maj. Boskapen strövade således tämligen fritt utanför de inhägnade åkerfälten och ängarna under dessa perioder. Hägnadens praktiska funktion var där att stänga ute den fritt strövande boskapen från inäggorna. Rättigheterna till byarnas utmarker och resurserna som fanns där grundades på delägarnas innehav i byalaget. Resurserna fick nyttjas för husbehov – vilket inkluderade hägnadsvirke för att upprätthålla stängselskyldigheten – men inte försäljas eller upplåtas till utomstående.¹⁴⁸

Bara för att boskapen gick runt fritt betyder det inte att de aldrig övervakades. Byalaget kunde gå samman om gemensam övervakning av boskapen genom vallgång. Den sysslan skulle enligt lag helst utföras av kvinnor, för att motverka tadelag, men utfördes i realiteten ideligen av män.¹⁴⁹

Den här organiseringen av jordägarnas splittrade men privatägda tegar inom gemensamma gården med öppna betesmarker och ett fritt efterbete på träda samt stubbåker och slätteräng måste ses som en grundförutsättning för svenska byar fram till skiftesreformerna. Det är också utgångsläget för hur byar organiserats i stora delar av Västeuropa under tidigmodern tid. Geografen Carl Dahlman presenterade i boken *The Open Field System and Beyond* (1980) teorin om att det var på grund av betesdriften som open field systemet, engelskans motsvarighet till tegskiftet, uppstod och bibehölls under

¹⁴⁶ Det var vanligare i slättbygder än skogsbygder för bönder att ha många tegar, se Gadd 2000, s. 112.

¹⁴⁷ Gadd 1983, s. 207–208; Birgitta Olai särskilde ängsmarkerna i ”odalängar”, som inhägnades separat från åkergårderna för att odla vinterfoder åt boskapen och ”gärdesängen”, som ingick i åkergårdet, se Olai 1983, s. 112–116.

¹⁴⁸ 1734 års lag, BB 10: 1; BB 11: 1.

¹⁴⁹ 1734 års lag, BB 11: 2 och 3. För en redogörelse av vallningsorganisationens mönster, se Szabó 1970, s. 191–209.

så lång tid. Ägoblandningen ska snarare då ses som en konsekvens av behovet av gemensam betesdrift.¹⁵⁰ Jag kommer återkomma till detta resonemang senare.

En annan förklaring för ägoblandningen har varit riskminimering. Med splittrade tegar i separata gårderna ska bland annat risken att gårdens årsavkastning gick förlorad vid missväxt ha minimerats. Separata gårderna försäkrade även enligt denna förklaringsmodell att varje delägare i byalaget fick en andel i både den bättre och sämre jorden.¹⁵¹

Några hägnader uppfördes alltså i allmänhet inte upp mellan tegarna. Tvärtom har det på sina platser, som i Frankrike, varit olagligt att inhägna en individuell teg. Äldre lagstiftning legitimerade och upprätthöll delägarnas rättigheter till fritt efterbete på stubbåkern och slätterängen. Anläggandet av enskild beteshage, därmed utesängandet av andra i byalaget från rätten till betesdrift, har så långt tillbaka som medeltiden setts som något skamligt och omoraliskt. Det var även rimligare att ha alla delägars boskap samlade för att effektivt kunna ta vara på deras avföring – som senare användes som gödsel på inägorna. Som den franska historikern Marc Bloch resonerat uppstod kollektiva betespraktiker på stubbåkern "first and foremost from an attitude of mind, from the notion that once land became unproductive it was no longer capable of individual exploitation".¹⁵² Solidaritet, en brist på "revirtänkande" och kollektivism har också kopplats till byalagets logik.¹⁵³ Någon egentlig individualism inom jordbruket under den här tidsperioden går det knappast att tala om. Den gemensamma betesdriften krävde att byarnas produktion i högsta grad samordnades, det vill säga att gårderna bearbetades gemensamt efter samma odlingsrytm (plöjning, såning, bärgning).

I vissa situationer kunde det vara motiverat att anlägga en beteshage i nära anslutning till byn, särskilt för kalvar som krävde större tillsyn och för dragdjur som behövde hållas lättillgängliga. Att låta boskapen ströva fritt långt från bebyggelsen utan övervakning var inte alltid rationellt. Tillfälliga beteshagar har dessutom anlagts sedan medeltiden för att koncentrera boskapens gödsel till ett begränsat område,

¹⁵⁰ Dahlman 1980, s. 111–130.

¹⁵¹ Denna hypotes, introducerad av Deidre McCloskey, har däremot ifrågasatts av historikern Lars Nyström med utgångspunkt i svenskt material. Lars Nyström, "Scattered land, scattered risks? Harvest variations on open fields and enclosed land in Southern Sweden c. 1750-1850", *Research in Economic History* 35 (2019).

¹⁵² Marc Bloch, *French Rural History: an essay on its basic characteristics*, övers. Janet Sondheimer (London 1978), s. 36–47; Myrdal 1977, s. 66; Myrdal 1999a, s. 81; Karsvall, Jupiter & Wästfelt 2023, s. 18–19, 27–30. Det fanns dock undantag till den regel om inhägnade tegar i regioner som Bretagne i nordvästra Frankrike. Där tenderade jordägarnas tegar att redan vara inhägnade innan skiftesreformerna, men det förklarade Bloch med att regionen var karaktäriserad av små byar med ett fåtal jordägare, se Bloch 1978, s. 56–62.

¹⁵³ Ödman 1998, s. 18–22, 437–439.

medan mer permanenta beteshagar enligt Szabó var privatägda. Detta gällde mestadels Syd- och Mellansverige.¹⁵⁴

För att motverka konflikter krävdes tydliga regler för hur byarnas hägnader skulle skötas. Det var här lagstiftningen kom in – för att upprätthålla grannsämjan och säkerställa ordningen i lokalsamhället. Varje gård eller hushåll ålades ett individuellt ansvar över sin andel av den gemensamma hägnaden. Detta var av stor betydelse, då den svenska lagstiftningen sedan de medeltida landskapslagarnas tid lade ansvaret för att hålla inägorna skyddade från betande boskap på jordägaren. Om boskap tog sig in på åkermark under växtperioden för grödorna, föll ansvaret för den uppkomna skadan på den delägare som brustit i underhållet av sin andel av hägnaden. Försummelse av detta ansvar var förenat med straffpåföljd. Bötesbeloppet för att inte ha sin sektion av hägnaden i rätt skick inför betessläppet låg i 1734 års lag på två öre per stör. Straffpåföljden för grind eller led som inte var korrekt uppsatt låg på en daler, men bara hälften om grinden eller leden ledde till ängen. Ängen värdesattes således inte lika högt som den sädesproducerande åkern. Därtill utdömdes straff till den delägare som lät sin boskap in på det gemensamma gärdet innan slåttern och skörden var avslutad. Tvister som uppstod kring hägnaderna hanterades av det lokala häradstinget.¹⁵⁵ Samarrangemanget kring åkerbruket och boskapsskötseln upprätthölls således till stor del av rättsväsendet, genom att utfästa böter om någon misskötte sin andel av hägnaden, eller inte upprätthöll hägnadens årliga underhåll.

¹⁵⁴ Szabó 1970, s. 74–76.

¹⁵⁵ 1734 års lag, BB 5: 4 och 5; BB 9: 1; Myrdal 1999a, s. 101–102. Till tinget kunde man också vända sig vid önskan om att uppföra nya hägnader, exempelvis vid byte av odlingssystem, se Jesper Larsson, "Odlingssystem i förändring. Domböcker som källa till åkerbruket i Gagnefs socken 1730 till 1800", i "Odlingssystem i förändring. Domböcker som källa till åkerbruket i Gagnefs socken 1730 till 1800", i Martin Andersson, Ulrich Lange & Jesper Larsson [reds.], *Arbete och skörd. En festskrift till Patrick Svensson på hans 60-års dag* (Stockholm 2025), s. 286–288.

Figur 6. Om boskapen tog sig igenom en hägnad ansågs detta enligt svensk medeltida lagstiftning vara ett tecken på att hägnaden inte hade uppförts korrekt. Samma rättsnorm rådde i 1734 års lag. Medeltida handskriftsornamentik över Magnus Erikssons lag. Gjord någon gång mellan 1425–1449. Källa: alvin-record: 472949.

Att lagen vid tidpunkten endast avsåg att hägnaden skulle stänga ute boskap och inte exempelvis människor, framgår i BB 5: 3, där måttangivelser för hägnaden specificerades. En hankgärdesgård skulle vara 2 alnar hög (1.19 m) med 2 alnar mellan störpåren, medan andra konstruktioner såsom stenmuren skulle vara ”så fast, at then ej lätteliga rifvas eller falla kan, och så hög och tät, att boskap och svin måge hållas ute”.¹⁵⁶

Fördelningen av ansvaret för byarnas hägnader utgick ifrån delägarnas andel i byalaget. En större andel krävde alltså en större enskild arbetsinsats. Material hämtades antingen in från byallmänningen eller utsynat virke från kronoparken, eller köptes in utifrån. En hägnad av trä kunde hålla i cirka tjugo år beroende på material och klimat. Enligt 1734 års lag skulle byarna årligen, efter behov, uppföra 50 famnar (cirka 89 meter) nyhägnad för att täppa igen gammal hägnad. Omkring sekelskiftet 1800 tog det cirka nitton arbetsdagar att resa 200 meter hägnad. Mindre underhållsarbeten krävde dock enligt Kardell bara några få arbetsdagar och utfördes i regel innan vårbruket i mars inför betessläppet i maj. Kardell har detaljerat arbetsmomenten utförligt i sin avhandling. Han såg att mycket virke tenderade att återanvändas när nya hägnader

¹⁵⁶ 1734 års lag, BB 5: 3.

skulle uppföras. Arbetet med hägnaderna genomfördes i regel av män, antingen ensamt av bonden eller tillsammans med en dräng eller en son.¹⁵⁷

Figur 7. Utklipp från en almanacka av konstnären Pehr Hörberg från år 1805 över årets sysslor i bondejordbruket. Bilden visar månaden mars, med två män till höger som utför underhåll på en hägnad. Källa: Nationalmuseum.

Svenska staten gav inte bara rättsligt skydd till byarnas hägnader. Ett sätt som staten kan anses ha övervakat byarnas hägnadspraktiker var genom husesynsordningar. Husesynsordningarna är högst relevanta i sammanhanget eftersom svenska bönder under tidigmodern tid hade en pliktskyldighet gentemot staten att sköta sitt jordbruk korrekt. Denna förpliktelse upprätthölls genom husesynerna, som genomfördes minst vart tredje år, då kronofogde eller länsman inspekterade byarna och anmärkte på gårdarnas skick. I inspektionen ingick att se till gårdarnas hägnader. En ogiltig hägnad som upptäcktes vid husesyn föranledde bötesstraff på ett öre per tre famnar (cirka 5.34 m), samt krav på en förbättring till nästa husesyn.¹⁵⁸

Byarna hade ett visst självstyre över hägnadsorganiseringen genom sina bystämmor och byordningar. Bystämman hölls årligen runt den första maj, under inseedning av en ålderman i byn. I samband med det mötet kontrollerade byalaget hägnaderna inför betessläppet.¹⁵⁹ Styrelsesättet var således mestadels informellt – präglad av muntliga överenskommelser – men de rättesnören som byalaget förväntades att förhålla sig till skrevs även tidvis ner i domböcker. Dessa tidiga byordningar stod inte utanför lagstiftningen, men fungerade på lokalt plan för att organisera byalagets samverkan

¹⁵⁷ 1734 års lag, BB 6: 4; Janken Myrdal, *Landbon, ladan och lagen och Hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget samt ytterligare 20 agrarhistoriska artiklar* (Stockholm 1996), s.140–143; Kardell 2004a, s. 143–146, 155–160.

¹⁵⁸ 1734 års lag, BB 6: 1 och BB 27: 1–5. Föreskrifter om husesynsordningar återfinns redan i de medeltida landskapslagarna, se Myrdal 1999a, s. 339–340.

¹⁵⁹ Myrdal 1999a, s. 102.

utifrån lagens bestämmelser. Sådana här byordningar återfinns över hela Sverige från och med 1600-talet. På sätt och vis kodifierade de befintliga sedvanor, men stipulerade böter vid överträdelser mot utsatt regel. I tidigare undersökningar av byordningar från Norrland och Uppsala av Olov Isaksson respektive Wolter Ehn framgår att frågor kring byarnas hägnadssystem och boskapsskötseln tog upp stor del av regelverket. Gadd har också funnit byöverskridande regelverk kring hägnaderna i byordningar från Nordskåne.¹⁶⁰

Liknande byordningar från den här perioden har påträffats i Danmark, kallade ”vide og vedtægter”. Danska byars självstyrning legitimerades även i landslagen. Störst självständighet över hägnadssystemen erhöll byalagen i *Jyske Lov* (1241) som föreskrev att ”hvorefter enhver skal holde hegn, som alle ejere samtykke”.¹⁶¹ I byordningarna återfinns bestämmelser som i stort motsvarar de svenska, som när hägnaden skulle vara i giltigt tillstånd, om tidpunkt för syningen av hägnader, val av hägnadstyp, antalet boskap som fick släppas på allmanningen, samt förbrytelser mot de uppsatta reglerna.¹⁶² Som framhållits i inledningen förelåg också en motsvarande stängselskyldighet i dansk rätt som i den svenska. Bestämmelser härom återfinns i de danska landskapslagarna från 1200-talet och framåt och kom senare att kodifieras i Christian V:s *Danske Lov* (1683). Den danska lagstiftningen upprätthöll principen om kollektiv betesrätt. Rätten för en enskild att inhägna en del av utmarken var exempelvis förenad med förbehåll, då åtgärden förutsatte övriga bymedlemmars samtycke.¹⁶³

Om vi återgår till Sverige bör det nämnas att byordningarna genomgick en omvandling under 1700-talet, som delvis förändrade deras karaktär. År 1742 uppstod så kallade ”mönsterbyordningar” – initierade på den svenska statens initiativ och pådrivna av myndigheterna, som möttes av generellt ointresse från allmogen. Dessa mönsterbyordningar ska snarare ha varit ett svar på statens ekonomiska intressen och ingick i den samtida statliga strävan att kontrollera bondesamhället ovanifrån i syfte att höja rikets välstånd. Syftet med mönsterbyordningen ska framför allt ha varit att få byarna att reflektera mer över sina praktiker. Ur den synpunkten kan mönsterbyordningarna dessutom tolkas som statliga medel för att sprida idéer om

¹⁶⁰ Olov Isaksson, *Bystämman och bystadga. Organisationsformer i Norrlands kustbyar. Om samspel mellan lokal tradition och central påverkan* (Uppsala 1967), s. 79–81, 94–10, 129–135; Wolter Ehn, *Mötet mellan centralt och lokalt. Studier i uppländska byordningar* (Uppsala 1991), s. I, 53–56; Kardell 2004a, s. 79; Gadd 2005a, s. 68.

¹⁶¹ Poul Meyer, *Danske Bylag. En fremstilling af det danske landsbystyre paa baggrunden af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer* (Köpenhamn 1949), s. 30.

¹⁶² Meyer 1949, s. 213–232.

¹⁶³ Friedman 1984, s. 584–589; Agnete Raaschou-Nielsen, “Danish Agrarian Reform and Economic Theory”, *Scandinavian Economic History Review* 38:3 (1990), s. 56.

förbättring.¹⁶⁴ Landshövdingen Thure Gustaf Rudbeck i Uppsala län ska ha varit snabb på att beordra utarbetandet av mönsterbyordningar i länet. Det verkar i allmänhet inte ha varit ovanligt att landshövdingar stod bakom arbetet med att framställa mönsterbyordningar under både 1700-talets andra hälft och in på 1800-talet. Dessa kunde dock bekämpas av allmogen, med utgångspunkt i att det redan fanns befintliga byordningar. Det blev dock svårare, som Isaksson utställde, om en ståndsperson var bosatt i byn, vilket inte var ovanligt i det svenska agrarsamhället.¹⁶⁵

Sammantaget visar regelverket hur viktigt det var att reglera hägnadssystemen och betessläppet inom byarna. Därtill framgår det att det fanns en viss flexibilitet i det rättsliga ramverket kring hägnadssystemen, eftersom byarna tilläts att anpassa fastställda skrivelser efter behov i byordningarna. Byarnas hägnadssystem har följaktligen genomgående under tidigmodern tid varit reglerade genom varierande styrningsverktyg på olika nivåer. Mycket tyder dock på att centralmakten och den lokala överheten har haft möjlighet att inverka på dessa styrningsverktyg. Överhetens inflytande på lokalsamhället kunde bli extra påtaglig om de var bosatta i närområdet.

1734 års lag bestämde således hur byalaget med utgångspunkt i hägnadssystemen skulle organisera sitt jordbruk. Det var högst betydelsefullt eftersom ett förvillat kreatur kunde riskera att förstöra frukten av hela årets arbete för alla inblandade. Men byarna låg ju inte ensamma, utan deras samlade innehav angränsade i regel till andra byar. Lagen fastställde därför tillika vilken rätt byarna hade att kräva biträde av grannbyarna vid uppförande och underhåll av hägnaden

Möter by annan by i åker och äng, och vil then ene sitt ifrån annars skilja; kan thet ske utan hans förfång; tå gifves honom vitsord, som stänga vil, och gärde then by mer, som för mera ligger, och den mindre, som för mindre ligger.¹⁶⁶

Här uppstår det med dagens språkbruk i åtanke främmande termen ”vitsord”. Dåtidens vitsord påbjöd en rättighet som kunde åberopas i olika rättsliga sammanhang. Som nämndes i introduktionskapitlet angående skiftesreformerna var vitsordet centralt i reformens ramverk, eftersom det berörde initiativreglerna för att påbörja ett skifte. Ett vidsträckt vitsord innebar, både i storskiftesförordningen och den senare laga skiftesstadgan, att det räckte med en anhållan för att inleda en skiftesprocess. För stängselskyldigheten innebar vitsordet (hädanefters stängselvitsord) att i mötet mellan två byars åker- och ängsmarker hade endera byarna rätten att tvinga upp en gemensamt underhållen hägnad med grannbyn. Dock enbart så länge det inte

¹⁶⁴ Isaksson 1967, s. 144–145; Gadd 2000, s. 267; Kardell 2004a, s. 79.

¹⁶⁵ Isaksson 1967, s. 106–108; Ehn 1991, s. 25–31.

¹⁶⁶ 1734 års lag, BB 5: 2.

orsakade grannbyn något onödigt lidande, genom att exempelvis förvägra den en tidigare erkänd rättighet till exempelvis vattenhämtning eller kör- och gångväg över den förra byns ägor. I frågan om stängselskyldighet fanns således ett undantag inskrivet i lagstiftningen, som utgick ifrån att en jordägares rätt inte fick gå ut över annan jordägares lika rätt.

Allmänna regler kring skötseln av hägnaderna inom och mellan byar har förekommit sedan de äldsta landskapslagarna. Den grundprincip för stängselskyldigheten mellan byar som citerades ovan härstammade från Magnus Erikssons landslag (cirka 1351). Där föreskrevs att

Mötas by i åkrar eller ängar, och vilja de sedan skilja sig åt med gärdesgård, är den ena satt till högre örestal och den andra till lägre, då skall den gärdade mera, som är satt till högre örestal, och den mindre, som är satt till högre örestal, och var och en efter sina ägor.¹⁶⁷

Denna bestämmelse upprepades nästan ordagrant i Kristofers landslag (1442) och i 1734 års lag. Att lagen grundades på äldre lagstiftning har sedan tidigare pekats ut av Kardell. Vidare ses 1734 års lag ofta bara bekräfta äldre lagstiftning och rättsnormer.¹⁶⁸ Om inte 1734 års lag förändrade grundprinciperna kring stängselskyldigheten i förhållande till medeltida lagstiftning måste det tolkas som att 1734 års lag mestadels upprätthöll befintliga organiseringsystem från äldre tider. Ett kanske inte helt oväntat resultat, men som är högst relevant i förståelsen av vad som skedde mot slutet av 1700-talet när stängselskyldigheten omförhandlades.

Den debatt som innevarande avhandling följer kommer framför allt att handla om den ovannämnda paragrafen. Det allteftersom skiftesreformerna bröt upp byorganisationen – och skapade en situation där det inte alltid syntes vara två byar som stötte ihop med varandra, utan i allt större utsträckning än tidigare två enskilda jordägare. Därtill kom förändrade markanvändningar, rättsnormer och statliga intressen att få stor inverkan på hur paragrafen kom att uppfattas. Riksdagsdebatten kom framför allt att kretsa kring två aspekter av paragrafen: 1) vem som skulle tilldelas stängselvitsord – och därmed vilket markslag som kunde omfattas av stängselskyldighet – samt 2) hur stängselskyldigheten skulle fördelas mellan de berörda parterna. I den följande analysen hänvisas dessa till som ”grundprincipen” för stängselskyldighet och ”delningsprincipen” för stängselskyldighet.

¹⁶⁷ *Magnus Erikssons landslag i nysvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén*, Rättshistoriskt bibliotek 1:6 (Lund 1962), Magnus Erikssons landslag, BB 5: 2.

¹⁶⁸ Kardell 2004a, s. 75–76; Bäärnhielm 1995, s. 32.

Utifrån detta går det att dra en slutsats att 1734 års lag tilldelade ett stängselvitsord till byar där deras åker- eller ängsmark gränsade till annan bys åker- eller ängsmark, med villkor att grannbyn inte fick lida av åtgärden. Eftersom utmarken enligt lag och sedvana låg öppen förekom inget stängselvitsord där två utmarker möttes.¹⁶⁹ Den enkla rättsliga förklaringen till att utmarken inte underkastades någon stängselskyldighet är att det vid tidpunkten enbart uppfattades vara åkern och ängen som var i behov av skydd mot boskapen. Därför förekom heller inget stängselvitsord då en inäga gränsade till en utmark. Det är den föreställningen som sakta skulle komma att utmanas under undersökningsperioden.

Den första delen av paragrafen hade således förklarat vem som hade stängselskyldighet och i vilken utsträckning stängselvitsordet kunde anses gällande. Den senare delen av paragrafen klargjorde i sin tur hur stor andel av ansvaret varje by skulle ta. Delningsprincipen ”gårde then by mer, som för mera ligger, och den mindre, som för mindre ligger” utgick ifrån en rådande rättvisaspekt, hämtad från den äldre landslagen. Den större byn ansågs ha större ekonomisk kraft att bära stängselskyldigheten och skulle därför stå för mer av hägnaden än den mindre byn. Jämväl den rättsprincipen, som ett uttryck för rätträdighet, kom att ifrågasättas under undersökningsperioden, något avhandlingen kommer att komma in på i senare kapitel.

Trots föreskriften att byalagen hade stängselvitsord vet vi idag att många byar under tidigmodern tid i praktiken samarbetade över bygränserna i formen för hägnadslag eller i Skånetrakten vångalag. Dessa samarbetsformer var mest vanligt förekommande på de uppodlade slättbygderna. Hägnadslag innebar rent praktiskt att två eller flera byar brukade sina intilliggande inägor efter samma odlingsrytm för att undgå att behöva inhägna inägor. På så sätt kunde de minska på hägnadskostnaderna där deras inägor stötte ihop. I en senare studie genomförd av agrarhistorikern Kristofer Jupiter och kulturgeograferna Olof Karsvall samt Anders Wästfelt, undersöktes hur grundläggande sådana arrangemang var i Falköpings slättbygdsområde före skiftesreformerna. Studien visade att byar kunde ha gemensamt nyttjande av såväl åker-, ängs- som betesmarker och därför dessutom dela hägnader med varandra.¹⁷⁰

Något som har förbisetts i den tidigare forskningen är att enskild delägare enligt 1734 års lag faktiskt hade rätt att uppföra en egen hägnad runt ”sin lott”, så länge man själv ansvarade för den. Däremot – och det här är viktigt – med förbehåll att en sådan inhägnad inte inskränkte på de andra delägarnas rättigheter. Vilka

¹⁶⁹ Så kallade rågårdar kunde dock, som Staffan Granér har skildrat, uppföras i utmarken mellan två ägor – men då utanför lagstiftningen. Se Granér 2002, s. 237–238.

¹⁷⁰ Enligt Gunnar Lindgren kunde organisationen kring hägnaderna sträcka sig både över flera byar och flera socknar i bygder där det fanns stora åkerarealer. Lindgren 1939, s. 84–88; Myrdal 1999a, s. 266–267; Karsvall, Jupiter & Wästfelt 2023, s. 27–30.

inskränkningar det rörde sig om specificerades inte i lagen, men ett sådant borde kunna vara till efterbetet. Önskade en delägare egen led till sin individuella åker- eller ängsteg var det också tillåtet, återigen med förbehåll att delägaren själv skötte leden.¹⁷¹ Svårare är det att beräkna om rätten att inhägna utmarken på eget bevåg. Fram till skiftesreformerna uppfattades utmarken i regel som öppen, men det fanns en paragraf som gav rätten för en delägare att göra anspråk på del av utmarken.

Vil jordägare i by intaga något thet oskift är; säge tå alla byamän til. Vilja the ej stänga och häfda med honom; söke tå Rätten om laga skifte [...]¹⁷²

Den som ville odla upp utmark kunde således, om grannarna inte gick med på det, få ett ärende om laga delning prövat hos rätten.¹⁷³ Efter att utmarken blivit skiftad bör den ha räknats som privat och därmed möjlig att inhägna så länge det återigen inte inskränkte på grannarnas rätt.¹⁷⁴ Möjligheterna fanns alltså redan i 1734 års lag för en jordägare att inhägna utanför byalagets ramar, men den rätten var förbehållen otaliga restriktioner, i utmarken troligen först krav på laga delning. Förmodligen var detta heller inte särskilt vanligt innan skiftesreformerna. Främst eftersom det vore dyrt att inhägna små spridda tegar. Jag återkommer till det i ett senare avsnitt.

¹⁷¹ 1734 års lag, BB 5: 2.

¹⁷² 1734 års lag, BB 10: 4.

¹⁷³ Att utmarken redan kunde vara skiftad vid tidpunkten för storskiftet bekräftas av Staffan Granér forskning. Han såg att skifte av utmark medgavs både i äldre skogsordningar och i 1734 års lag, likt storskiftet med vitsord. Han såg även liknande formuleringar mellan 1734 års vitsord och det vitsord som återfinns i 1757 års storskiftesförordning. Den stora skillnaden var att kostnaderna för skiftet under de tidiga utmarksskiftena låg på den sökande. Med storskiftesreformen kom dessa kostnader i stället att fördelas ut på hela byalaget. Granér 2002, s. 67–70, 290. De äldre skogsordningarna finns återberättade i Jan Eric Almquist, "Skogskommissionerna under det karolinska enväldet", i *Svenska lantmäteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia, Del 1* (Stockholm 1928c). Tidiga utmarksskiften innan skiftesreformerna har även belysts i Einar Stridsberg, "Om gränsläggning mellan byar och gårdar under 1700-talet. Fallstudie från norra Uppland", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 13 (1987). I hans fall uppkom utmarksskiftena på anmodan av överheten, i syfte att uppmuntra till nyodling, se s. 102–108.

¹⁷⁴ 1734 års lag, BB 10: 5; BB 11: 1.

Hägnaden som förutsättning för individuella investeringar i jordbruket

Bland forskare har det varit vanligt att resonera om att individualiseringen av jordägandet kan ha utgjort en förutsättning för den agrara revolutionen. Man utgår ifrån att en ökad säkerhet i jordbesittningen skapar gynnsammare förutsättningar för jordägare att genomföra olika investeringar.¹⁷⁵ Denna säkerhet kunde garanteras med olika medel. Vid den här tidpunkten såg lagstiftare inte med blida ögon på människor som gjorde anspråk på egendom genom hänvisande till en hävdvunnen rätt, enbart om egendomen hade tillfallit personen genom köp, gåva, byte eller arv. Kontraktskrivande blev under 1800-talet ansett som ett säkrare sätt att garantera att ett jordförvärv gått rätt till. Att stötta andra sorters förvärvsmöjligheter till egendom blev alltmer uppfattat som att uppmuntra till intrång på annans äganderätt.¹⁷⁶

Institutionella gränsdragningar måste också, som Hallberg och Nyström framhållit, ses som förutsättningar för den påbörjade privatiseringen av allmänningarna.¹⁷⁷ De nya fastighetsgränserna behövde ”garanteras av staten”, oavsett om det fanns existerande hävdanspråk eller inte

¹⁷⁵ Winberg 1985, s. 212; Svensson 2001, s. 16. I liknande ordalag beskrev, som redan nämnts, Ronny Pettersson att rådheter behövde vara säkrade från intrång för att jordägaren skulle kunna planera sin framtida verksamhet. Pettersson 1983, s. 23–24.

¹⁷⁶ Maria Ågren, *Att hävda sin rätt: synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd* (Stockholm 1997), s. 257–261.

¹⁷⁷ Hallberg & Nyström 2021, s. 36–37. Gällande deras ursprungliga artikel uppstod en intressant debatt mellan författarna och Clas Tollin och Mats Widgren, som jag tyvärr inte kan gå djupare in på. En kritik som jag delvis köper, är att medeltida gränser troligen inte var särskilt diffusa. Däremot håller jag med Hallberg och Nyström om att gränserna behöver erkännas igen av staten under skiftet, speciellt som en förutsättning för att kunna dela upp utmarken på gårdsnivå. Clas Tollin & Mats Widgren, ”Svar på Hallberg och Nyström av Clas Tollin och Mats Widgren”, *Historisk tidskrift* 141:4 (2021), s. 716–721; Erik Hallberg & Lars Nyström ”Svar på Tollin och Widgren av Hallberg & Nyström”, *Historisk tidskrift* 142:1 (2022), s. 65; Clas Tollin & Mats Widgren, ”Svar på Hallberg och Nyström av Tollin och Widgren”, *Historisk tidskrift* 142:2 (2022), s. 224.

[...] för att mark ska förvandlas till kapital måste den förses med geografiska och institutionella rågångar, så att den kan användas fritt av ägaren, bli föremål för investeringar samt för att den ska kunna säljas, användas som säkerhet eller arrenderas ut.¹⁷⁸

Karthistorikerna Roger J. P. Kain och Elizabeth Baigent har beskrivit denna gränsdragning på lantmäterikartor som en ”kodifiering” av den privata äganderätten i övergången från feodalt till kapitalistiskt jordäggande.¹⁷⁹

Men upprätthållandet av investeringarna måste i den här kontexten även ha förutsatt hägnader, för att säkra rätten till och kontrollen över alla resurser som kommer med ägande av ett välavgränsat område. Detta är något som sällan diskuteras inom svensk forskning. På grund av hur den svenska lagstiftningen var formulerad, med utgångspunkt i jordägarens skyldighet att försvara sina inägor från betande boskap, behövde säkerheten för egendomen upprätthållas genom hägnaderna.

Att svenska ekonomiska tänkare under 1700- och 1800-talen såg individualiseringen av jordägandet som en nödvändig aspekt av reformarbetet är vedertaget i historieskrivningen. Jorden föreställdes behövde ligga under en mer exklusiv äganderätt för att genomgå förbättringar. Det ansågs osannolikt att jordägare skulle genomföra några produktionsökningar om de inte visste vem som skulle få njuta av frukten av ens arbete. Den retoriken kan med stor sannolikhet antas ha inhämtats från England. Produktivitet och vinst förutsatte i engelsk 1600-talsförbättringsdiskurs både en privat besittningsrätt och ett fysiskt avgränsat markområde att lägga under egen förvaltning. Den fysiokratiska doktrinen *propriété, sûreté* och *liberté* – egendom, säkerhet och frihet, spelade därtill en central roll i förbättringsdiskursen.¹⁸⁰

Sådana idéer kom även till uttryck inom den svenska rättsvetenskapen under det tidiga 1800-talet. Rättsvetare och jurister utgjorde inflytelserika aktörer inom överheten och fungerade som ledande auktoriteter i frågor rörande bland annat äganderätt. En framträdande företrädare för denna grupp var Lars Georg Rabenius, docent i rättsvetenskap och sedermera professor i nationalekonomi vid Uppsala

¹⁷⁸ Hallberg & Nyström 2021, s. 57. Det är denna statliga legitimering som Blomley på flera ställen har refererat till gällande upprätthållandet av privat egendom, se Blomley 2017, s. 394; Blomley 2019, s. 238. Se även Blomleys diskussion med tidigare geografisk forskning angående kopplingen mellan fastställda ägogränser och möjligheterna till exkludering, i Blomley 2016a.

¹⁷⁹ Roger J. P. Kain & Elizabeth Baigent, *The Cadastral Map in the Service of the State: A History of Property Mapping* (Chicago 1992), s. 3–8, 23, 127, 343–344.

¹⁸⁰ Juhlin-Dannfelt 1928, s. 100–107; Germundsson & Lewan 2003, s. 9–10; Blomley 2017, s. 241–243; Robson 2017, s. 615–616.

universitet under 1800-talets första hälft. Han är mera känd som författare av läroböcker om den svenska kamerallagfarenheten och nationalekonomin.

År 1818 framlades avhandlingen *Laga Värn, Täppning och Hägnad* vid juridiska fakulteten vid Uppsala universitet, med Rabenius som preses och Carl Daniel Kallstenius som respondent. I dissertationen angavs tidigt belägg för hägnadens roll i det svenska jordbrukets framskridningsprocess. Förutsättningen för processen uttrycktes på samma sätt som vi sett i senare ekonomisk historisk forskning. Det var säkerheten, att varje jordägare kunde vara säker på att deras investeringar i egendomen inte rubbades av en utomstående, som ansågs ligga till grund för deras investeringsbenägenhet. Författarna menade att ingen jordägare skulle förbättra sin egendom om denne inte var försäkrad om att verksamheten förblev ostörd och fri från annans intrång. Säkerheten skulle vinnas genom kraftigt skyddande lagar samt

ankommer ofta nog på hvarje ägolotts afskiljande ifrån andras, och ett af andras hushållnings företag oberoende brukningsätt, samt i sammanhang dermed *rättighet till inhägnande af den upröjde platsen, hvilken rättighet kan anses oskiljaktig ifrån sjelfva ägande rätten*, som derförutan ofta skulle vara af föga värde och altför ofullkomlig.¹⁸¹

Här placerades hägnaden tydligt i en mer exklusiv äganderättslig kontext. Rätten att få inhägna sin mark framställdes som en förutsättning för äganderätten som institution. Hägnaden har troligen alltid betraktats som en säkerhet för byarnas odlingsföretag. Eller upplevd som en "fredningsanstalt", som hägnaden av samtida rättshistoriker också beskrevs.¹⁸² Denna dissertation anvisade dock inte äganderätten till någon rättighet att erhålla grannens medverkan i uppförande och underhåll av en hägnad. Snarare var det en oinskränkt rätt att få sätta upp en egen hägnad runt sin egendom som påkallades. Rätten att få disponera över sin mark utan inblandning från utomstående. Självförsvaret, som också bildade den rättsfilosofiska grundstenen i den rådande stängselskyldighetslagstiftningen, fick inte tillskrivas några inskränkningar på grund av vad grannen tyckte och tänkte. Ett sådant förhållande utgjorde enligt de samtida juristernas rådande rättsförståelse ett hot mot den privata äganderätten.

Rabenius har beskrivits som en så kallad "reformmerkantilist". Reformmerkantilisterna satte, till skillnad från merkantilisterna, sin tilltro till

¹⁸¹ Lars Georg Rabenius (preses) & Carl Daniel Kallstenius (respondent), *Academisk Avhandling om Laga Värn, Täppning och Hägnad* (Uppsala 1818), s. 1. Författarens kursivering.

¹⁸² Hans Samuel Collin (preses) & Fredrik Gyllenhammar (respondent), *Afhandling om Grannars Skyldighet enligt Sveriges Lag, att med hvarandra deltaga i Stängsels upprättande och underhållande* (Uppsala 1822), s. 1.

individualismen och färre statliga ingrepp i ekonomin, men ska inte betraktas som några "frihetskämpar" i egentlig mening. Friheten ansågs snarare som ett användbart medel i processen mot det egentliga målet: ett mer effektivt jordbruk.¹⁸³ Uppdelningen mellan merkantilister och reformmerkantilister har nyanserats i senare forskning. Ekonomihistorikern Lars Magnusson har framhållit att när 1700-talets ekonomiska idéer sätts in i sitt bredare intellektuella sammanhang blir bland annat influenser från naturrättsfilosofin tydliga. Inom denna filosofiska tradition ansågs statsmaktens viktigaste uppgift vara att skydda medborgarnas äganderätt, så att de kunde verka som självständiga och fria ekonomiska aktörer.¹⁸⁴

Jag menar att hägnaden även passade in i den naturrättsliga diskursen. Den representerade nämligen markanspråket i ockupationsteorin. Som Lars-Ingvar Sörensson visat i sin läsning av den nederländska humanisten Hugo Grotius' *Mare Liberum* (1609) ansågs mark vara privat när "någon uppfört en byggnad på den, ockuperat den, inhägnat den och länge tagit den i anspråk för privat bruk".¹⁸⁵ Med John Locke övergavs ockupationsteorin till fördel för idén om att jordbesittning uppstod genom arbete. Det enda som människan ägde, som Gud inte hade skänkt mänskligheten "in common" (alltså oförädlade naturresurser), var dennes kropp och resultatet av det kroppsarbete man utförde. I denna rättsfilosofiska förståelse blev förbättring, här i form av en arbetsinsats, sedd som en förutsättning för ockupationen. Arbetet uppfattades påverka markens värde. Men även om de allmänna resurserna var gudagivna hade inte Gud menat att resurserna skulle förbli outnyttjade. Den arbetsamma erkändes därför rätt, legitimerat av Gud och naturrätten, att tillägna sig del av naturresurserna för egen vinning. En begränsning i naturrätten hade varit att man inte skulle bruka mer än vad man själv behövde för att överleva. Varför så ut en massa säd som kommer hinna ruttna bort innan de hunnits förtäras? Introduktionen av pengar, av en marknad där man kunde byta varor och samla på sig en förmögenhet som inte riskerade förruttna, förklarade bort den begränsningen. Liknande idéer

¹⁸³ Eli F. Heckscher, *Svenskt arbete och liv: från medeltiden till nutiden* (Stockholm 1942), s. 348–349; Bäck 1984a, s. 289–290.

¹⁸⁴ Lars Magnusson, *Korruption och borgerlig ordning. Naturrätt och ekonomisk diskurs i Sverige under frihetstiden* (Uppsala 1989), s. 25–32.

¹⁸⁵ Grotius grundade i sin tur sin naturrätt på ockupationsrätten från Cicero. Utgångspunkten för hans teori var havet. Detta kunde uppfattas som ett fritt och allmänt tillgängligt rum, men den fisk som fiskaren drog upp ur vattnet övergick omedelbart i dennes privata ägo. Anspråket på privat egendom omfattade såväl lös som fast egendom. På motsvarande sätt kunde en inhägnad strand, liksom ett hus uppfört vid stranden, fungera som markörer för privat äganderätt. Se Lars-Ingvar Sörensson, *Naturrätt, egendomsrätt och praxis* (Göteborg 1997), s. 52–61. Citat hämtat från s. 55.

återfinns i Thomas Hobbes skrifter, där förbättring sågs som beroende av människans strävan efter egen vinning.¹⁸⁶

Men sambandet mellan inhägnader och privat egendom försvann inte. Att ta ett stycke mark i anspråk och göra det till privat egendom genom sitt arbete hängde hos Locke nära samman med att hägna in området. Enligt naturrätten var det dock omoraliskt att hägna in mer jord än man själv kunde bruka. Med införandet av pengar kunde detta ändå motiveras: uppodlad och förbättrad mark fick ett högre ekonomiskt värde än öppen allmänning. Drivkraften att inhägna mark, eller att utvidga sin jordegendom, berodde helt och hållet enligt Locke på marknaden.¹⁸⁷

Det är erkänt att produktionsvärdet på jorden ökar när den är inhägnad. Att inhägnad såväl jord som betesmark gav en högre avkastning spreds i engelsk hushållningslitteratur redan på 1500-talet.¹⁸⁸ Detta fångades senare upp inom svenska lantbruksvetenskapliga kretsar under 1800-talet

Enligt allmänna erfarenheten i England, gifver inhägnad jord, utan andra orsakers medverkan, en rikare afkastning, och betalas alltid med högre ränta. 50 tunnland i 5 afstängningar anses föda flera kreatur, än 60 tunnland uti en enda.¹⁸⁹

Internationell forskning har belyst vikten av att kunna investera i hägnader vid alla påbörjade investeringar i jordbruket, eftersom de måste skyddas från boskap. Utan hägnader får bonden det svårt att påbörja eller upprätthålla odlingsföretag såsom nyodlingar, som brittiska forskare visat.¹⁹⁰ En stängelskyldighetsreform kan därför vara effektiv för att strukturera ett privat jordbruk. Det klarlägger forskning om

¹⁸⁶ John Locke, *Two Treatises of Government* (London 1690), kap. 5; Liedman 1989, s. 118–120; Bäärnhielm 1995, s. 30; Sörensson 1997, s. 83–85, 113–125; Albritton Jonsson & Wennerlind 2023, s. 58–61.

¹⁸⁷ Locke 1690, punkt 31–35, 38–40, 48–49.

¹⁸⁸ McCloskey 1975, s. 140; Warde 2016, s. 129–131; Blomley 2023, s. 41.

¹⁸⁹ Kungliga Svenska Lantbruksakademien, Ä. a. E II:I, Statistiska avdelningen, Förslag och betänkanden rörande laggild stängsel, hvilka från Kongl. Landbruks akademien byggna s afdelningen blifvit till den statistiska aflemnade (1813–1814).

¹⁹⁰ I England drevs stora nyodlingsprojekt främst av stora jordägare, eftersom investeringarna var kostsamma. Arrendebönderna fick däremot stå för det löpande underhållet, exempelvis av hägnaderna. Forskning av Henry French och Leonard Baker visar att många arrendebönder hade svårt att bära dessa kostnader. Detta ledde till bristfälliga hägnader och återkommande konflikter om boskap som trängde in på andras marker. Henry French & Leonard Baker, “The result never quite equalled the promise’: risk, reward, and reclamation on Exmoor, 1840–1897”, *Agricultural History Review* 71:1 (2023).

skiftesreformerna i kapkolonin i Sydafrika under andra halvan av 1800-talet.¹⁹¹ Att materialbrist till hägnader stod i vägen för jordbruksinvesteringar har också belysts i amerikansk forskning. Först med introduktionen av taggtråden kunde dessa kostnader avsevärt reduceras och en mer privat äganderätt växa fram. I USA byggde stängselskyldighetslagstiftningen på samma rättsgrund som i Sverige, men jordägare saknade formell rätt till ersättning för intrång om de inte hade satt upp en hägnad. Med introduktionen av taggtråden förändrades inga rättigheter, utan snarare blev "the ability to exclude others' livestock [...] part of farmers' bundle of property rights over land", enligt ekonomhistorikern Richard Hornbeck.¹⁹² Något händer också med sättet att se på marken när man inhägnat den. Som Bloch understrukit så blir inte alltid en exkludering uppenbar förrän hägnader finns på plats: "the mere decision to exclude the herds was hollow unless there was a physical barrier to back it up".¹⁹³ Hägnaderna utgjorde således en viktig förutsättning för investeringar i jordbruket. Förekomster av hägnader säkrade det skydd som ett odlingsföretag behövde. Jordägare vågade investera i nya tekniker och metoder när de kände sig fullkomligt säkrade med sina jordinnehav. Hägnaderna bör därför ses som en katalysator för framväxande privat äganderätt. Äganderättsliga idéer är svåra att förverkliga utan det materiella skydd som hägnaden erbjuder.

Privatiseringen av samfäll mark

Det här knyter an till den forskningsdebatt som sedan 1970-talet diskuterat rationaliteten i äldre äganderättsliga ordningar, såväl tegskiftet som – i ännu högre grad – förvaltningen av samfällda marker. Inom den neoklassiska ekonomin har allmänningar ofta beskrivits som irrationella institutioner som tenderar att

¹⁹¹ I Sydafrika infördes skiftesreformerna av det brittiska styret, men liksom i England saknades länge en rättslig mekanism som kunde tvinga grannar att dela på kostnaderna för hägnader. Först under 1880-talet antogs stängselförordningar som tvingade grannar att gemensamt underhålla dem. Detta menade van Sittert skapade ett faktiskt incitament att upprätthålla hägnaderna, efter att enskilda stängsel tidigare rivits i protest mot privatiseringen av allmän betesmark. Men förordningarna sågs också "civilisera" både de koloniserade invånarna och landskapet, se van Sittert 2002, s. 97–104, 113–118.

¹⁹² Som Hornbeck i sin artikel kunde visa kom produktionen av spannmål i vissa områden att öka med hela 50 procent efter introduktionen av taggtråd. Mather & Hart 1954, s. 207–212; Anderson & Hill 1975; McCloskey 1975, s. 135–136; Richard Hornbeck, "Barbed Wire: Property Rights and Agricultural Development", *The Quarterly Journal of Economics* (2010), s. 768–771, 800–805, citat hämtat från s. 805.

¹⁹³ Bloch 1978, s. 229. Se även Blomley 2019, s. 241; Blomley 2023, s. 6.

uppmuntra resursslöseri.¹⁹⁴ Upphovet till denna tolkning brukar tillerkännas den amerikanske biologen Garrett Hardin. I Hardins inflytelserika essä *Tragedy of the Commons* (1968), återopades rätten till frisläppande av boskap på allmänna betesmarker som ett första exempel på den ekologiska kris som uppfattas uppstå med öppen tillgång till en vald resurs. Så länge människor har rätt att släppa sin boskap fritt menade Hardin att de kommer utnyttja regelverket – och i förlängningen resurserna – till sin egen vinning. I en allmänning fördelas kostnaderna för inträdet till allmänningen lika, men enligt tesen kommer somliga alltid att överexploatera den så länge inte tillträdet regleras. Exploateringen kommer också ske utan hänsyn till vilka konsekvenser det får för andra människor i omgivningen.¹⁹⁵

Hardin försökte med sin artikel säga något generellt om det mänskliga tillståndet. Att den rationella människan alltid kommer att agera själviskt när den ges möjlighet. En öppen betesmark blir ur det perspektivet en slags symbol för och ett bevis på människans egenlystiga beteenden. "Freedom in a commons", argumenterade Hardin, "brings ruin to all".¹⁹⁶ Det enda sättet att bryta med allmänningens tragiska tillstånd, enligt Hardin och hans efterföljare, var att privatisera eller inrätta hårdare styrinrättningar för nyttjanderätt till allmänningar. En marxistisk kritik skulle såklart vara att själva tragedin inte är kollektivt ägande, utan snarare upplösningen av kollektivt ägande genom privatiseringen och framväxten av agrarkapitalism. Dramat skrivs i den traditionen ut som en form av klasskamp med tydligare roller i form av skurkar och offer.¹⁹⁷

Det Hardin ska ha missuppfattat är att rättigheterna till allmänningen alltid har varit reglerad. Rätten till betessläpp och till andra resurser för husbehov från allmänningen var begränsad till medlemmarna inom samfälligheten – aldrig öppen för allmänheten. Dahlman bekräftade att ett tänkbart problem vore om medlemmarna i byns samfällighet släppte ut för mycket boskap som skulle beta över jordens kapacitet att bevara näringen. Men i det avseendet hade Sverige (som i andra europeiska länder) redan inrättade formella och informella institutioner som reglerade

¹⁹⁴ Denna litteratur har diskuterats mer ingående av Granér, se Granér 2002, s. 20–54.

¹⁹⁵ Garrett Hardin, "The Tragedy of the Commons", *Science* 162:3859 (1968), s. 1243–1248.

¹⁹⁶ Ibid.

¹⁹⁷ Debatten om allmänningens tragedi, med en genomgående beskrivning av såväl förespråkare som kritiker av Hardins teori, går att läsa i Ronny Pettersson, "Dramat på allmänningen, en tragedi i två versioner", i Ulf Jonsson & Johan Söderberg [reds.], *Från vida fält. Festskrift till Rolf Adamson* (Stockholm 1987), s. 212–230.

denna rättighet.¹⁹⁸ Riskerna för att någon överutnyttjade samfällighetens gemensamma resurser bör ha blivit avstyrda (eller åtminstone förmildrade) på grund av byarnas starka inre styrningssystem. Bland annat genom byordningarna, men förmodligen som Pettersson menade även genom ett "icke-kodifierat samarbete mellan enskilda nyttjare" som inte nödvändigtvis går att skymta i källorna. Torparnas, inhysesfolkets och backstugusittarnas betesrätt kunde som etnologen Mátyás Szabó poängterat uppfattas som ett problem i lokalsamhället, men deras rätt begränsades ofta till några få boskap.¹⁹⁹ Byarnas självreglering legitimerades dessutom av staten exempelvis i 1734 års lag, som påbjöd böter till byalaget vid överträdelser. Konflikter om betesresurserna kan mycket väl, kanske till och med högst troligen, ha uppstått i det tidigmoderna lokalsamhället, men dessa hanterades inom samma lokalsamhälle. Allmänningens tragedi kunde avstyras.

Tesen har bestridits med utgångspunkt i ett transaktionskostnadsperspektiv. Bland andra av den nobelpristagande ekonomen Elinor Ostrom, som menade att människor själva kan skapa stabila, kollektiva resurshanteringsinstitutioner utan statlig centralstyrning eller privatisering. Nyckeln till detta är hur institutionerna minskar transaktionskostnader, såsom för övervakning av resursen.²⁰⁰ Carl Dahlman utgick även han ifrån ett transaktionskostnadsperspektiv när han menade att kollektiv betesdrift kunde vara mer rationellt än att inhägna enskilda betesmarker. Det gällde både utmarken och betet på trädan och stubbåkern. Fördelen låg i att det höll nere jordägarnas övervaknings- och hägnadskostnader, eftersom gemensam betesdrift var billigare än individuell inhägnad. På så sätt delades kostnader som annars skulle kräva ständiga och kostsamma transaktioner. Först när en jordägare kunde förvänta sig att vinsten av ett skifte översteg kostnaden för att upprätthålla den kollektiva ordningen blev skiftet ett rationellt val.²⁰¹

Vilka skäl fanns det då för att bryta med samfälligheten och övergå till en mer individualiserad markförvaltning? Möjligheterna att säkra betesresurser till den egna

¹⁹⁸ Se Dahlman 1980, s. 7, 112–121; Thompson 2010, s. 147, 154–156. Som Jesper Larsson har framhållit kunde både byordningen, bystämman och fåbodlagen ("summer farm communities") utgöra formella institutioner som reglerade rätten till allmänningens resurser. Se Jesper Larsson, "Crises, commons and collective action. The changing use of woodlands and mountains in seventeenth-century upland Scandinavia", i Niels Grüne, Jonas Hübner & Gerhard Siegl [reds.], *Ländliche Gemeingüter: Kollektive Ressourcennutzung in der europäischen Agrarwirtschaft* (Innsbruck 2016), s. 207, 214–215.

¹⁹⁹ Meyer 1949, s. 160–163; Szabó 1970, s. 77–83; Pettersson 1987, s. 222–223; Ehn 1991, s. 66–67.

²⁰⁰ Elinor Ostrom, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge 1990). Se exempelvis s. 202–205, där hägnadskostnader och andra allmänna övervakningskostnader berördes.

²⁰¹ Dahlman 1980, s. 7, 116–119.

personen är ett tydligt skäl. Vi behöver bara kasta en blick på de engelska *enclosure* för att inse hur viktigt det kunde vara. I Frankrike etablerades nya lagreformer under 1760- och 1770-talet som gav rätten för jordägare att avlägsna och särhägna sina markandelar från "vaine pâture": det gemensamma efterbetet på åkern och ängen. Syftet med den reformen hade varit att säkerställa en andra omgång av höbärgningen under hösten, som annars riskerade bli uppäten av den insläppta boskapen under efterbetet eller uppsamlad av andra medlemmar i byn. Som Bloch betonade var det inte sädet som krävde skydd – utan gräset. Lagreformen blev dock varken särskilt långlivad eller omfattande.²⁰²

Som Maria Ågren framhållit kom betesmarken i Sverige från och med 1750-talet först och främst att bli åtråvärd på grund av möjligheterna till ökad nyodlingsaktivitet. Det av två skäl. För det första eftersom betesmarken kunde odlas upp – för det andra därför att nyodlingsföretag påyrkade ett stort antal boskap för att göra jorden bördig. I synnerhet om betesmarken bestod av mager jord.²⁰³

Att staten hoppades att skiftena skulle leda till ökad nyodling bland den jordbrukande befolkningen är välbelagt i forskningen.²⁰⁴ Sverige importerade under hela 1700-talet en stor mängd spannmål. Kopplat till detta befann sig den svenska ekonomin i ett uselt tillstånd efter det stora nordiska kriget. I statens blickfång hamnade därför outnyttjad mark som förväntades kunna bli jämngod med befintlig åkermark om den odlades upp. Syftet var tvådelat. Nyodlingen skulle inte bara öka produktionen utan även främja befolkningstillväxten. Parallellt med nyodlingen fördes befolkningsstatistik och gjordes beräkningar över hur mycket folkmängden kunde öka. För att kunna utnyttja de dolda naturresurserna krävdes ett mer folkrikt Sverige. I framkanten av den här rörelsen återfinns flera tongivande ekonomiska författare såsom lantmäteriöverdirektören och storskiftets upphovsman Jacob Faggot – samt Anders Berch, den första professorn i nationalekonomi i Sverige. Men listan kan göras lång.²⁰⁵

Ett nyodlingsföretag krävde även i allmänhet större arealer än vad tegskiftet tillät. Förespråkarna för storskiftet ämnade avvärja dessa hinder genom sammanslagning av delägarnas spridda tegar och lägga ägostyckena närmare gården. Om nyodling skulle

²⁰² Bloch 1978, s. 209–213, 219–223, 232; Pettersson 1983, s. 67–68, 79–80, 328–329.

²⁰³ Ågren 1992, s. 118–119, 173.

²⁰⁴ Pettersson 1995b, s. 131; Gadd 2000, s. 275.

²⁰⁵ Liedman 1986, s. 165–170; Rolf Adamson, "Statlig spannmålspolitik i övergången mellan merkantilism och liberalism 1810–1825", i Janken Myrdal [red.], *Statens jordbrukspolitik under 200 år* (Stockholm 1991), s. 33. För hans bilaga över svensk spannmålsimport mellan 1781–1830, se s. 44; August Håkansson, "Dränering, sjösänkning och ängsvattning", i Bengt M. P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal [reds.], *Agrarhistoria* (Stockholm 1997), s. 94–97; Runefelt 2008, s. 27–30.

företas kunde det också vara relevant att genomgå storskifte för att slippa behöva hägna på flera olika platser. Detta gällde inte bara utmarken utan kanske snarare nyodlingar på ängen.²⁰⁶

Fokus flyttade tidigt från möjligheten att förbättra befintliga åkrar och ängar till utmarken som markslag. Bland annat föreslog Faggot i sin broschyr *Tankar om Fäderneslandets Känning och beskrivande* (1741) att man – i den politiska aritmetikens anda – borde kartlägga Sveriges tillgångar på odlingsbar jord som ännu inte hade blivit uppodlad.²⁰⁷ Ett problem med att lägga om ängar till åkrar är nämligen att det riskerar att rubba den ekologiska balansen i jordbruket, som byggde på en symbios mellan åkerbruk och boskapsskötsel. Utan foder riskerar boskapen att bli svältfödda eller att jordbrukaren minskar sitt boskapsbestånd, vilket får konsekvenser för åkermarkens avkastning.²⁰⁸ Under 1700-talet och 1800-talets första årtionden var det främst uppodlandet av mossar, myrar och kärr som stod i centrum av de ekonomiska tänkarnas skrivelser. Om dessa marker uppodlades till ängsmark föreställdes den ekologiska krisen som nyodlingen förorsakade kunna avvärjas och mer odlingsbar mark frigöras. Då kunde dessutom torp och nybyggen anläggas för att befrämja folkökningen.²⁰⁹

De ekonomiska författarnas blickar riktades även norrut, till lappmarkerna och den östra rikshalvan, som uppfattades sitta på en mängd obrukade landområden. För att få i gång ett extensivt naturresursutnyttjande i dessa områden initierades ett omfattande nybyggesprojekt. Från medeltiden, men framför allt från 1680-talet och framåt, ägde en fortlöpande kolonisering av Sveriges norra halva rum, som pågick in på 1800-talets senare hälft. Den samiska rennärningen fick ofta vika undan för dessa projekt. Det finns dock belägg för att samerna kunde utnyttja statsmaktens regelverk genom att själva etablera nybyggen och därigenom säkra sina tidigare markområden för fortsatt mångbruk – jordbruk, renskötsel, jakt och fiske. I samband med

²⁰⁶ Myrdal 1979, s. 103; Morell 2023, s. 144.

²⁰⁷ Jacob Faggot, *Tankar om fäderneslandets kännedom och beskrifning, jemte påminnelser och anledningar till allt hvad dervid bör iakttagas och efterfrågas* (Stockholm 1741), s. 6. Den politiska aritmetiken genomsyrade den merkantilistiska politiken och vetenskapen. För en vidare läsning av Jacob Faggot författarskap, se Börje Hanssen, ”Jacob Faggot som ekonomisk författare”, *Kungl. Lantbruksakademins tidskrift* (1942). För en djupgående skildring av den politiska aritmetikens spridning i Sverige under den här tidsperioden, se Johannisson 1988.

²⁰⁸ Gadd 2000, s. 235–239, 315; Gadd 2005a, s. 67. För en inblick i hur nyodlingskrisen diskuterades av samtidens experter, se Runefelt 2005, s. 52–53; Runefelt 2008, s. 28–29.

²⁰⁹ Runefelt 2008, s. 28–29. Se även Annika Strandin Pers, *Mark i marginalen: drivkrafter, pionjärer och myrodlingslandskap* (Stockholm 2012), för en inblick i tidiga utdikningsprojekt på svenska myrar.

övergången till ett mer storskaligt och exportorienterat skogsbruk i Norrland under andra halvan av 1800-talet kom deras rennäring däremot att alltmer trängas undan.²¹⁰

Bara för att nyodling hade fångats upp i upplysningstänkarnas reformprogram för det svenska jordbrukets förbättring betyder det inte att praktiken att odla upp andra markslag till åker i sig var nytt. Det är något som agrarhistorisk forskning sedan 1970- och 1980-talen framhållit i syfte att motbevisa den tidiga forskningslitteraturen som menade att samfälligheter och tegskiftet hämmade en mer utbredd nyodling. Bönderna var inte låsta i ineffektiva mönster bara för att de samkörde sin produktion. Nyodlingsvågor har kommit och gått i Sverige sedan medeltiden.²¹¹ Bönder genomförde således nyodlingar långt innan det uppmärksammades inom den nyttoinriktade vetenskapen under 1700-talet.

Ett annat skäl för att privatisera allmänningarna framträder i den samtida så kallade skogsödadendebatt som undersökts av bland andra historikern Alexander Engström. Från både överhetens och bondeståndets perspektiv artikulerades skogsbristens lösning genom krav på en ökad privatisering av skogen. Bland överheten tog argumenten för samfällighetens upplösning en paternalistisk form, eftersom skogsskövlingen sågs orsakad av allmogens inkompetens på skogsvårdsområdet. Om skogsresurserna låg under enskild förvaltning förväntades allmogen avvärjas från att vara slösaktiga med sina skogsresurser. Där överheten överlämpade skulden för skogsödadet på allmogen menade i stället bondeståndet att statlig överreglering orsakade den felaktiga resurshanteringen. Som Kalle Bäck betonat var det inte av en ideologisk övertygelse som bondeståndet hade denna hållning, utan frigörandet från statens hårda reglering av skogarna gynnade skatteböndernas intressen. Bondeståndet såg i det privat ägandet av skogarna en möjlighet till avreglering.²¹² Bönderna hade dessutom redan skiftat samfälld mark sedan tidigare, vilket Granér belyst.²¹³ Med

²¹⁰ Nils Johan Päiviö, "Från skattemannarätt till nyttjanderätt – rättsutvecklingen för samerna fram till den första renbeteslagen 1886", i Inga Lundström [red.], *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr* (Stockholm 2007), s. 124–130; Runefelt 2008, s. 29–30; Kjell Danell, *Vilt, jakt och människor i Norrlands skogar 1870–1900* (Riga 2020), s. 20–22; Åsa Össbo, "Från lappmarksplakat till anläggarsamhällen", *Historisk tidskrift* 140:3 (2020), s. 431; Sörlin 2023, s. 54–72.

²¹¹ Hoppe 1983, s. 33–35; Olai 1983, s. 99–100; Myrdal 1999a.

²¹² Bäck 1984a, s. 98–102; Engström 2024, s. 212–215, 222. Det måste poängteras att överhetens synsätt på böndernas resurshantering av skogen liknar de tankegångar som framträdde i Hardins tes. Att Hardin var influerad av 1800-talets engelska skiftespropagandister, som i sin tur grundade sina teorier på tänkare såsom Thomas Robert Malthus, har även belysts av Thompson och historikern Peter Linebaugh. Se Thompson 2010, s. 107; Peter Linebaugh, "Enclosures from the Bottom Up", *Radical History Review* 106 (2010), s. 16–18.

²¹³ Staffan Granér har snarare föreslagit att skiftesreformerna – åtminstone vad gäller upplösningen av samfälligheten – bör förstås som "en del i en mycket långsiktig, lokalt förankrad process" som staten snarare kodifierade. Se Granér 2002, s. 290.

1789 års förenings- och säkerhetsakt, samt samma års skatteköpslag, erhöll till slut skattebönderna fullständig rätt till fiske, jakt och att avverka skog utan förbehåll på sin egendom. Kronobönder tilläts friköpa sin kronojord och därmed bli självägande bönder. Frälsejorden, som tidigare endast tillfallit adeln, kom därtill att frisläppas, med reservation för säterier och rå- och rörshemman.²¹⁴ Vi skulle alltså kunna förstå upplösningen av samfälligheterna inom ramen för den forskningstradition som under de senaste årtiondena lyft fram böndernas initiativförmåga och sociala uppsving under 1700-talet och framåt. Men om skiftet inte hade inneburit några problem hade debatten om stängelskyldigheten knappast behövt uppstå. Problemet blir tydligt när vi beaktar de kostnader som krävdes för att driva igenom denna förändring.

Kostnader för att övergå från kollektiv till individuell markförvaltning

Dissertationen från tidigare avsnitt hade framhållit ”samfälligheter” och ”brist på hägnader att afskilja enskilda ägolotter ifrån hvarandra” som de främsta hindren för det svenska jordbrukets förbättring. Den senare punkten uppfattades bero på både kostnaden för hägnader och de motstridiga uppfattningarna om nyttan av att inhägna sina skifteslotter.²¹⁵ Både att privatisera en allmänning och att överge ägoblandningen i gemensamma gården är att betrakta som kostnadskrävande. Däri inkluderat tänkbara investeringar i nyhägnader, vars kostnader sannolikt vägde tyngre för fattigare bönder.²¹⁶ Man kan fråga sig sådana kostnader kan tänkas ha haft avvärande effekt på skiftena. Det ligger utanför ramen för den här studien att undersöka. Ansatser att besvara den frågan har dock gjorts i tidigare forskning. Dahlman beskrev kostnaden för nyanläggning av hägnader i samband med skifte som en ”fast kostnad”. Det betyder att ansökaren eller ansökarna bör ha varit medvetna om den när de anhöll om skifte. Där kan vi även lägga till kostnaderna för lantmätarens lön (och under senare skiftesreformer även för anläggandet av nya vägar, diken och nyodling). Därtill tillkommer de ersättningar som utgick mellan grannarna i samband med bytet av vissa lotter. Vissa kostnader är svårare att i efterhand beräkna, som eventuella

²¹⁴ Bäärnhielm 1995, s. 20–22; Peter Aronsson, ”Bönderna och den svenska politiska kulturen”, i Bengt M. P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal [reds.], *Agrarhistoria* (Stockholm 1997), s. 297.

²¹⁵ Rabenius & Kallstenius 1818, s. 2.

²¹⁶ Se fotnot 82.

rättegångskostnader vid konflikter angående förrättningarna. Kostnaderna kunde snabbt skena i väg ju längre ett skifte drog ut på tiden.²¹⁷

En fast kostnad betyder dock inte att den inte kan vara avskräckande. Det är något vi kan sträva efter att försöka uttyda i efterhand, men som kanske inte speglar hur skiftesverksamheten uppfattades i tiden. Tvärtom framhöll Hallberg och Nyström i sin pilotstudie om svenska utmarksskiften att regioner inriktade på animalieproduktion tenderade att avstå från – eller åtminstone skjuta upp på – utmarksskiften eftersom det var billigare att behålla öppna betesmarker. De resonerade där om att det kunde ha varit enklare att skifta skogen (alltså rättigheten till träden) än betesmarker. Sammantaget med vad Granér framhållit framgår det att man kunde reglera rättigheterna till vissa resurser på utmarken, exempelvis rätten till timmerhygge, utan att förändra själva nyttjanderätten till det gemensamma betet. När sociala konflikter uppstod – som i Hallbergs undersökningsområde, där en säteriägare hamnade i tvist med närliggande byar i samband med ett skifte – handlade det främst om böndernas oro för att en nyligen fastställd ägogräns i en tidigare öppen betesmark skulle bli inhägnad.²¹⁸ Ur en rent ekonomisk synpunkt bör det ha varit mer kostnadseffektivt, åtminstone för småbönder, att behålla samfällda, öppna betesmarker för att slippa undan sådana kostnader.

I norra delarna av Sverige organiserades ofta betessläppet inom formen för så kallade fåbodrar: permanenta betesplatser på allmänningen ofta flera kilometer från byarna dit en medlem i hushållet (antingen en dotter eller inhyrd piga) vallade boskapen under sommaren för att hålla dem borta från byarnas inägor. Agrarhistorikern Jesper Larsson har genom sina undersökningar av det svenska fåbodsväsendet belyst att inte det inte bara var boskapsbete som ägde rum vid fåbodarna, utan en utbredd produktion av exempelvis smör, fallar och ull som utöver att brukas för hushållsbehov även såldes på en inhemsk marknad. Allmänningen har

²¹⁷ Översättning av "fixed-cost". Dahlman 1980, s. 179–181; För andra kostnader, se Pettersson 1985, s. 33, 67–68; Magnusson 2000, s. 13; Hallberg & Nyström 2021, s. 52–53. I Mälärregionen undersökt av Kent Sivesand togs dessa kostnader framför allt ut i form av arbete och spannmål. Rena kontanter betalades endast ut till lantmätnarna. Se Sivesand 1979, s. 51–60.

²¹⁸ Gadd 2000, s. 272; Granér 2002, s. 234–235; Hallberg 2013, s. 50–52, 61–68; Hallberg & Nyström 2021, s. 52–53.

därför uppmärksammats som en viktig källa till inkomster utanför åkerbruket i många områden.²¹⁹

Den franska reformen som nämndes tidigare ska framför allt ha ansökts om av större jordägare – med stora, samlade arealer – inriktade på boskapsskötsel. Kostnaderna för reformen stod nämligen jordägaren själv för. För jordägare som satt på mindre, utspridda tegar översteg kostnaderna för hägnaderna helt enkelt den eventuella vinsten av en sådan reform. Kostnaden för att genomföra en nyodling, därtill att upprätthålla jordens avkastningsförmåga, bör också som Maria Ågren menade ha överstigit vad den allmänna bonden klarade av. Hon har av den orsaken resonerat om att nyodlingen ”ofta gick hand i hand med en ökad social differentiering, trots att den rent hypotetiskt borde ha kunnat minska de ekonomiska skillnaderna”, eftersom en nyodling potentiellt frigör jord till fler människor.²²⁰ Att det främst kunde vara stora jordägare – exempelvis säteriägarna – som initierade de tidiga utmarksskiftena understryks dessutom av Erik Hallbergs undersökning. Säteriägarna hade försökt satsa på storskalig fårskötsel, vilket krävde tillgång till enskilda betesmarker.²²¹

Så länge risken för överexploatering hölls nere, exempelvis genom att de olika sociala grupperna som hade tillträde till allmänningen brukade resurserna för skilda ändamål, visar bland annat forskning om södra lågländerna (dagens Belgien) under 1700-talet att statsmaktens påtryckningar av allmänningsprivatisering kunde avvärjas. Förvisso utnyttjade de mest förmögna jordägarna i regionen reformen för att

²¹⁹ Jesper Larsson, ”The Importance of Commons in an Integrated Peasant Economy in Early Modern Northern Scandinavia”, i Aleksander Panjek, Jesper Larsson & Luca Mocarelli [reds.], *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond* (Koper 2017). När den samfällda fåbodsmarken privatiserades ökade också som Larsson visade transaktionskostnaderna. Fåbodväsendet behövde anpassas efter reformen, eftersom betesgången hädanefter försiggick på privat mark. För att reglera betet togs bland annat nya byordningar fram, för första gången efter mönstermodell. Se Jesper Larsson, ”Boundaries and property rights: The transformation of a common-pool resource”, *The Agricultural History Review* 62:1 (2014), s. 55–60.

²²⁰ Bloch 1978, s. 209–213, 219–223, 232; Ågren 1992, s. 118.

²²¹ Hallberg 2013, s. 59–62; Hallberg & Nyström 2021, s. 34.

lägga undan sin åker och ängsmark från kollektivt bete på stubben och trädan. Men allmänningarna bevarades långt in på 1800-talet.²²²

Den svenska jordägare som ville förändra sitt bruk skulle ha behövt ta undan sin del av betesresursen – antingen endast på inägor eller både på inägor och utmark. Annars riskerade den kollektiva betesdriften, som pågick under hela odlingssäsongen från det att boskapen släpptes ut på utmarken eller trädan i maj till att de hämtades in för efterbetet på stubbåker och slätteräng, att krocka med det egna arbetet. Utan hägnader hade detta varit svårt att reglera. Om staten ville stimulera investeringsvilja i bredare lager av bondeklassen behövde den därför införa strategiska åtgärder som sänkte dessa kostnader.

Vi känner till en strategi som staten hade för att hålla nere böndernas hägnadskostnader och således uppmuntra till investeringar i jordbruket under det tidiga reformarbetet. Den första allmänna storskiftesförordningen från 1757 hade stadgat att delägarna inom byn fortsatt skulle ha frihet att inhägna sina åkrar och ängar tillsammans, för att ”icke någon farhåga för ökad gärdesgårdshållning skulle framkalla ovilja mot förrättningen”.²²³ Jacob Faggot argumenterade även i sin monumentala skrift *Svenska landbrukets hinder och hjälp* (1746), att ”ty först är det icke allestädes högst nödigt, fast det vore nyttigt, at hvar stänger in sina egor”.²²⁴ 1762 års storskiftesförordning tillät därtill uppemot fyra skifteslotter inom varje befintligt gärde (både i åker och äng), vilket också tyder på att storskiftet fortsatte tillåta gemensamma hägnadssystem inom byalaget som organisationsform. Denna kompromiss ska ha uppkommit efter krav från flera ståndspersoner som hade uppmärksammat svårigheterna för bönder att uppföra separata inhägnader.²²⁵ Ett storskifte förutsatte alltså inte att hägnaderna skulle separera delägarnas egendomar. Det kan låta kontraproduktivt, eftersom huvudmålet med skiftesreformerna egentligen var att jordägarna skulle få sina ägostycken samlade i en ägofigur skild från resten av byalaget. Men det var alltså mest troligen endast en reformstrategi för att

²²² Även innan allmänningen skiftades hade dessutom betesresurserna varit indirekt reglerade genom att hushållen taxerades för sin boskap. Det medförde att väldigt små hushåll förmodligen inte hade råd med några stora antal boskap. Deras främsta inkomstmöjligheter från allmänningarna kom snarare via rätten till bränsle, som de sålde på en marknad. Esther Beeckaert, ”Inequality and commons in the Ardennes in the second half of the eighteenth century”, *Agricultural History Review* 68:2 (2020), s. 230–235; Hanne Cottyn, Eric Vanhaute & Esther Beeckaert, ”Peasant frontiers as a research strategy: peasant resilience and the reproduction of common land rights”, *Continuity and Change* 37:1 (2022), s. 52–54.

²²³ Citerat ur storskiftesförordningen den 5 april 1757, hämtad från Juhlin-Dannfelt 1928, s. 100.

²²⁴ Faggot 1746, s. 42.

²²⁵ Juhlin-Dannfelt 1928, s. 100, 106; Bäck 1984a, s. 245–249; Olai 1987, 75–76; Hoppe 1997, s. 260; Gadd 2000, s. 277.

inte skrämma människor från att ansöka om skifte – på grund av oron för ökade hägnadskostnader i samband med skiftet.

Det fanns heller inget krav i storskiftesförordningen på att skifta utmarken, utan markslagen fick skiftas var för sig. Tvärtom var initiativregeln länge inskränkt. Var utmarken dessutom delad sedan tidigare behövde merparten av delägarna godkänna ingreppet.²²⁶

I högsta grad föreställdes det som välgörande att jordägarna stängde runt sina samlade, avskilda ägor. Hägnaden knöts påfallande till idéer om den privata äganderätten. Ännu mer angeläget var däremot att ägoblandningen upphörde, till den grad det lät sig göras utan att avskräcka tänkbara skiftesansökare. För att uppmuntra storskiftets spridning tvingades företrädarna för reformen att reflektera över vad som var mest strategiskt gångbart, i det här fallet genom att tillåta fortsatt gemensamma hägnadssystem. Ett annat sådant strategiskt val var exempelvis att tillåta fler skifteslotter per delägare, trots att hela syftet med reformen hade varit att stoppa ägoblandningen.

I vägen för den som ville expandera eller individualisera sin produktion stod således ett tydligt hinder: hägnadskostnaderna. Det var detta hinder som den svenska staten såg sig föranledd att komma till rätta med. Skifteslagstiftningen kunde inte bemöta dem utan att undergräva syftet med reformen. Däremot fanns en rättsmekanism som kunde fördela kostnaderna redan på plats. Den svenska sedvanerätten att grannar hägnade med varandra menar jag var lämpad att anpassa till både nyodlingsföretagen och individualiseringen. Allt som krävdes var bara att utvidga skyldigheten.

Startskottet för en utvidgad stängselskyldighet

Kungl. Maj:ts proposition från 1800 års riksdag kan sammanfattas som kortfattad men innehållsrik

Det är af mycken angelägenhet för jordens odling och oländig marks upptagande, att dessa för Riket så nyttiga, men för odlaren särdeles i början kostsamma företag lättas och uppmuntras. [...] Såsom exempel derå will Kongl. Maj:t blott nämna, att stängsel-skyldigheten, detta ej sällan tunga besvär, är merendels hwälfd på

²²⁶ Forssman 1928, s. 20–22.

odlaren, då grannen deremot, som låter sin mark ligga obrukad, sig och det allmänna till förlust, är från billigt deltagande i sådant besvär befriad.²²⁷

Det första som märks är propositionens högst igenkännliga språk. Vissa ordval framträder särskilt tydligt, såsom ”nyttiga” och ”det allmänna till förlust”. I motsats till det allmännas förlust hittar vi den nästan mer grundläggande föreställningen om det ”allmännas bästa” eller då ”allmännyttan”, som var modeordet i tidens utilistiska nyttotänkande.²²⁸

Språket genomsyrades i sin tur av en synbart moralisk underton. Leif Runefelt har invänt mot tidigare forskning som gjort gällande att merkantilismens framväxt innebar en avmoralisering i det ekonomiska tänkandet. Nyttan hade inte bara ekonomisk betydelse utan likställdes med mer etiska föreställningar om människans kapacitet till dygd och förnuft. Den frihetstida förståelsen av nyttobegreppet grundades på aristotelisk affektlära, som hänvisade till att förnuftet skulle tygla människans begär. Den individ som trotsade sina affekter ansågs nyttig, i förlängningen nyttig för samhället, medan den som lät sig styras av sina häftiga passioner, eller hade oförmåga att se bortom sina egna begär, ansågs som egennyttig och därmed samhället till last. Människosynen grundade sig således på idén om att människan besatt möjligheten att vara rationell, om hon avsåg sig sina laster och agerade mer förnuftigt. I förlängningen dominerade föreställningen att den dygdlige medborgaren måste begränsa sina egna friheter och handla i det allmännas intresse för att undvika att skada andra. Förnuft kunde därtill läras upp, vilket gav överheten skäl för sina försök till informationsspridande och rättfärdigade deras position.²²⁹

Enligt överhetens föreställningsvärld var det däremot egentligen bara bönderna som behövde vara nyttiga, som behövde rätta sig efter vad riket var i behov av. En bonde skulle bruka jord. Saker som mångsyssleri och bisysslor stod i vägen för denna ”naturliga” uppdelning av arbetsdelningen. Dessa bisysslor, såsom hemslöjden, var som ekonomhistoriken Mats Morell menat troligen svåra att både kontrollera och beskatta. Överheten skulle i sin tur stå för styrningen, som skulle vara synlig och sträng: ”som pekade och befallde och rättade till så snart minsta ladugård, minsta vattenhjul, minsta teg eller stengärdesgård råkade i oordning”.²³⁰

²²⁷ Propositionen går att läsa i Bd. 1800, s. 299.

²²⁸ Widmalm 1990, s. 18, 56–63; Runefelt 2005, s. 19–35.

²²⁹ Dessa föreställningar samt uttryck för dygd och förnuft i form av nytta förekom som Runefelt förklarat inom flera samtida idéströmningar, såsom wolffianismen, naturrättsfilosofin och fysikteologin. Runefelt 2005, s. 21–45.

²³⁰ Mats Morell, *Bondeköpmän. Sörkörarnas arvtagare i Norra Ångermanland under sent 1800-tal* (Bjälsta 1982), s. 57–58; Liedman 1986, s. 198–216, citat hämtat från s. 211; Runefelt 2008, s. 30; Runefelt 2011, s. 201–204.

Karin Johannisson har i sin klassiker *Det mätbara samhället* (1988) ett fängslande exempel på 1700-talets, enligt hennes förståelse, ”optimistiska” synsätt på jordbrukets förbättringsmöjligheter. Hon tog upp den samtida finska lantmåteridirektören Ephraim Otto Runebergs (som även var Faggots svärson), beskrivning över Lajhela socken i Österbotten (från 1758), där han delade in och presenterade socknens markinnehav i odlad, brukbar och obrukbar. Delen obrukbar redogjordes för som extremt liten i förhållande till socknens totala markyta. Snarare uppfattade Runeberg att det bara fanns odlad eller åtminstone brukbar mark. Bilden av socknen, enligt Johannisson, var nästan utopisk.²³¹

Jorden bedömdes i dessa skrivelser så gott som alltid möjlig att förbättra. Att nästan vägra odla upp utmarken bedömdes ligga både individen och samhället till last. Det var att inte vara sparsam med sina naturresurser, de resurser som enligt den fysikteologiska ideologin hade tilldelats befolkningen av Gud, utan tvärtom sågs det som slösaktigt med de resurser som fanns tillgängliga.²³² Därför behövde nyodlingspraktiken gynnas över alla andra möjliga praktiker. ”Odlaren” som benämndes i Kungl. Maj:ts inledningstal hänvisade således inte till en jordbrukare i allmänhet, utan till just nyodlaren som enligt föreställningen av 1734 års lag hölls tillbaka av rådande stängelskyldighetslagstiftning.

I propositionen syns påtagligt hur markanvändningen färgade av sig på synen på bönderna och byarna. Genom att ställa olika grupper, ”odlaren” och ”grannen”, mot varandra framträder en idealbild. Vad grannen kan ha gjort på sin sida av gränsen skildras inte. Han eller hon kanske inte ens lät marken ligga orörd, utan möjligtvis nyttjades den som betesmark för boskap eller för andra hushållsbehov som var fullt gångbara inom självhushållningens premisser. Det var irrelevant i sammanhanget, vilket också belyser hur rationaliseringen fungerade i praktiken: den dolde andra aktiviteter än de som uppfattades som allmännyttiga.²³³ Tyngdpunkten i propositionen låg på att påpeka hur grannen ”låter den [marken] ligga i lika tillstånd, som naturen den lemnat”.²³⁴ Den enda praktik som framhövdes var den som kunde leda till att svenska bönder utvidgade sina åkerarealer. Det var således nyodlarens företagsamhet som behövde uppmuntras. Detta är särskilt relevant i sammanhanget, då det som tidigare

²³¹ Johannisson 1988, s. 114. Att vara optimistisk var, som Sven Widmalm och Sverker Sörlin framhållit, ett sätt att visa upp patriotism. Samma optimism fullkomligt genomsyrade naturvetenskaperna under 1700-talet, som då utgjorde ett brett fält inriktad på flera forskningsområden, bland annat botanik, fysik och kemi. Widmalm & Sörlin 2011, s. 289–293.

²³² Runefelt 2005, s. 67–68, 73–75. Detta överensstämmer med hur Drayton skildrat den engelska förbättringsdiskursen. Drayton 2000, s. 51–55.

²³³ Jfr Scott 1998, s. 301–304.

²³⁴ Bd. 1800, s. 299.

nämnts egentligen var markslagsindelningen som bestämde stängselskyldigheten, inte individerna. Även om det definitivt var individerna som drabbades.

Kungl. Maj:t såg sin roll som anstiftare och upprätthållare av olika ”kloka hushållsförordningar”, som den kunde fastställa för att upplysa och uppmuntra jordägare att ta fasta på sin hushållning. Det var runt den här tidpunkten viktigt för kungamakten att visa att den var villig att stötta sina medborgares företagsamhet. Ett uppseendeväckande sätt att göra det på var genom utgivandet av priser för framstående verksamhet.

Figur 8. Bilden föreställer en silvermedalj som togs fram år 1765 av dåvarande kronprins Adolf Fredrik att räckas över i belöning för ett förbättrat jordbruk eller nyodlingsföretag. I förgrunden syns en jordbrukare som med hjälp av två oxar plöjer upp en jord, i bakgrunden en hägnad och en gård. Konstnären var Carl Johan Wikman. Inskriften lyder: "Länder fridsamt intagne. Upodlad jord". På myntets framsida (ej i bild) skildrades kronprinsen. Källa: alvin-record: 79171, Uppsala universitets myntkabinett. Ursprungligen från *Sveriges och svenska konungahusets minnespenningar, praktmynt och belöningsmedaljer*, Volym 2, 35, s. 255.

Sådana här medaljer hade, enligt konsthistorikern Ylva Haidenthaller, inte varit tänkbara att ge ut till vanligt folk under tidigare århundraden. Medaljerna signalerade som hon beskrev det att den jordbrukare som hade fått priset var att betrakta som en förebild för resten av den jordbrukande befolkningen.²³⁵ Senare upplagor av samma medalj tillkom även under både Gustav IV Adolfs (1793–1809), Karl XIII:s (1809–1818) och Karl XIV Johans (1818–1844) regeringstid med en oförändrad scen.

När Kungl. Maj:t underströk ett ”billigt deltagande” syftade det inte på att hägnaden skulle bli billigare utifrån vår förståelse av ordets mening. Vid tidpunkten

²³⁵ Ylva Haidenthaller, *The medal in Early Modern Sweden. Significances and Practices* (Lund 2021), s. 269–273.

syftade ordet ”billigt” snarare på det som kunde anses överensstämma med vad som var ”rätt” och ”riktigt”.²³⁶ Hindret för det en ökad nyodlingsaktivitet var således inte hägnaderna i sig, även om propositionen tryckte på att kostnaden till en början skulle kunna vara en börda, utan snarare att inte alla grannar tog gemensamt ansvar om densamma. Kostnaden var underförstådd i resonemanget. När obrukad mark odlades upp till åker eller äng skapades automatiskt ett behov av hägnader, för att kunna skydda odlingen från boskap och för att upprätthålla stängselskyldigheten. Ansvarsperspektivet blev således centralt i förståelsen av förbättringsarbetets hinder. Genom att sprida ut stängselskyldigheten på fler parter kunde kostnaderna för den enskilde minskas. Parallellt med upplysningsoptimismen förekom också en paradoxalt pessimistisk syn på allmogen, som uppfattades som i huvudsak traditionsbunden och oförmögen att tillgodogöra sig den informationsspridning som initierades uppifrån.²³⁷ Genom lagändringar avsåg man att disciplinera dessa grupper och i praktiken förmå dem att medverka till andra bönders skyldighet att skydda sin egendom.

Nytan som begrepp kan alltså ses i en slags brytningspunkt mellan det juridiska och det ekonomiska. Att tillåta grannen med obrukad mark att stå över skyldigheten framställdes inte enbart som *onyttigt* i bemärkelsen att grannen agerade egennyttigt, utan i förlängningen som högst *orättvist*. Utifrån den synpunkten blev också lagstiftningen uppfattad som orättvis. Däremot är det tydligt att problemet uppfattades ligga i att hela ansvaret uteslutande låg på fel individ. Det var därför inte något bruk av ett jämlikhetsbegrepp i sin rätta mening. Rättvisan vävdes snarare in i idén om allmännyttan och utnyttjades som ett retoriskt medel för att främja målet att underlätta nyodlingsföretag.

Reaktioner på propositionen i riksdagen 1800

Två månader efter att Kungl. Maj:ts proposition hade lämnats över till ständerna kom ett betänkande från ekonomiutskottet. Som nämndes i introduktionskapitlet var utskottets roll inom ständsriksdagen att granska inkomna motioner, däri Kungl. propositioner på ständens begäran, men även att utarbeta konkreta lagförslag samt förmedla sina tankar till ständerna för vidare diskussion och beslutsfattande. Eftersom Kungl. Maj:t i propositionen hade efterfrågat råd och synpunkter på särskilda näringsfrågor var det rimligt att den överlämnades till ekonomiutskottet. Vi befinner

²³⁶ ”Billig”, *Svenska Akademiens ordbok* bd. 4 (Stockholm 1910).

²³⁷ Denna pessimistiska syn framträdde bland annat gällande nyodlingen, se Runefelt 2008, s. 30–31.

oss här under den gustavianska tiden. Till skillnad från under frihetstiden, där riksdagen hade fungerat som "landets högsta förvaltande myndighet", hade riksdagen vid denna tid en begränsad maktställning. Det var dessutom kungen som beslutade om vilka utskott som skulle tillsättas under riksdagen. I utskotten fanns representanter från samtliga stånd, men vid tidpunkten med en överrepresentation av medlemmar från riddarhuset och adeln.²³⁸

I propositionen hade inga egentliga lagparagrafer återopats, utan det blev upp till ekonomiutskottet att ta fram ett specifikt lagförslag utifrån de tankar som propositionen hade uppfört. Ett lagförslag som ständerna sedermera skulle besluta om. Utskottet sammanträdde under två dagar i mitten av maj. Samtliga stånd förutom bondeståndet kom att godkänna ekonomiutskottets betänkande. Samma betänkande överlämnades till Kungl. Maj:t den 13 juni för beslut.²³⁹ I följande avsnitt kommer utskottets betänkande att redogöras för. Där presenterades både konkreta förslag till lagändringar tillsammans med motiv. Betänkandet vittnar om deras syn på det svenska jordbrukets befintliga problem och hur dessa skulle komma tillrätta med. Därefter följer en analys av utskottsbetänkandet i bondeståndet och adelsståndet.

Ovillkorligt stängselvitsord i gränsen mellan inäga och inäga

Den första bestämmelsen i 1734 års lag som ekonomiutskottet ville ändra var det moment i BB 5: 2 som hade möjliggjort för en by att bestrida grannbyns anhållan om en gemensamt underhållen hägnad i rågången mellan deras inägor. För att återkoppla till tidigare avsnitt hade villkoret i 1734 års lag låtit: "Möter by annan by i åker och äng, och wil then ene sitt ifrån annars skilja; *kan thet ske utan hans förfång*; tå gifwes honom witsord, som stänga wil".²⁴⁰ Detta villkor uppmanade utskottet riksdagen att stryka, eftersom det ansågs vara alltför enkelt att missbruka. Utgångspunkten i deras resonemang var att den angränsande byn alltid åtnjöt fred av hägnaden, även om denne inte deltog i ansvaret.²⁴¹ Nyttan av hägnaden ansågs vara konstant för båda byarna, oavsett om endast den ena stod för kostnaden. Därför uppfattades det som orättvist att ena byn kunde avsäga sig ansvaret när den ändå förutsattes dra nytta av

²³⁸ Rexius 1915, s. 101; Magnus Isberg, "I väntan på en representationsreform. Riksdagens utskottsorganisation i 1809 års författningsverk", i Margareta Brundin & Magnus Isberg [reds.], *Maktbalans och kontrollmakt. 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv* (Stockholm 2009), s. 207–208.

²³⁹ Sveriges rikets ständers beslut, gjordt, samtyckt och förfasckedadt på den allmänna riksdagen, som slöts i Norrköping den 15 junii 1800, s. 18.

²⁴⁰ 1734 års lag, BB 5: 2. Författarens kursivering.

²⁴¹ Transskript av ekonomiutskottets betänkande i Ad. 1800:1, s. 735–736.

hägnaden. Hänvisandet till missbruk belyser dock återigen ett språkbruk som låg i tiden. Staten hade bestämt sig för att nästan alla inhägnader var nyttiga, oavsett om andra överenskommelser fanns tillgängliga eller lokalförhållanden förekom där hägnaden inte kunde anses nyttig. Argumentet legitimerade snarare en mer bindande stängselskyldighet.

Angående ett stängselvitsord för delägarna att tvinga upp hägnader mellan deras skiljelinjer menade utskottet att det hade varit önskvärt med tydligare eller mer ändamålsenliga regler. Ett sådant valde man dock inte framställa. I stället hänvisades till 1734 års lag, som bestämde att delägaren själv skulle stå för hägnaden. Ekonomiutskottets betänkande gör tydligt att bygrannar som hade sina tegar eller skifteslotter i ägoblandning fortfarande förväntades samorganisera sitt jordbruk. Annat gällde dock för de delägare som samlat alla sina ägor och därmed brutit sig loss från byalaget, en åtgärd som kommer diskuteras närmare i nästa kapitel. Där hade ett kungligt brev fastställts två år tidigare, som påtvingade grannarna att delta i den utflyttades stängselskyldighet runt inägorna, ett regelverk som utskottet föreslog skulle utvidgas till utmarken.²⁴²

Det nya stängselvitsordet i gränsen mellan utmark och utmark

Även i frågan om där skog, beteshage eller utmark mötte likvärdiga markslag uppstod tankar inom utskottet som gick i linje med överhetens rådande föreställning om jordbruket. Här gick det inte att hänvisa tillbaka till 1734 års lag, eftersom en sådan paragraf inte fanns. Den förordning som utskottet utgick ifrån gällande att formulera ett stängselvitsord för gränsmöten i utmark var en regional förordning som fastställts tio år tidigare: 1793 års förordning om stängselskyldighet mellan byar i utmark, skog och betesmark gällande för Västernorrlands län.²⁴³ I omförhandlingen av stängselskyldighetslagstiftningen vid 1800 års riksdag diskuterades 1793 års förordning med utgångspunkt i att utvidga den till resten av riket. Det är därför relevant att undersöka hur den tidigare förordningen kom till.

Bakgrunden till 1793 års förordning började i ett försök till rättelse av BB 5: 2 som hade överlämnats genom kungligt brev till hovrätterna år 1790 med förfrågan om eventuella synpunkter. Bestämmelsen som staten ville formulera har jag inte funnit i original, men den refereras till i introduktionen till förordningen och i en avhandling om stängselskyldighetslagstiftningens historia av G. K. Hamilton (1859):

²⁴² Ibid.

²⁴³ Ibid.

att de jordegare, hvilka åstunda att genom stängsel till större eller mindre del skilja deras egen skog, beteshagar eller utmark från andras lika beskaffade egor, ej kunde förbinda de sednare, att emot deras vilja taga med de förre del i skiljehägnad emellan hvarderas skog, beteshage eller utmark [...].²⁴⁴

Det kungliga brevet upprepade således 1734 års lag, att den som ville inhägna sin del av utmarken tog enskilt ansvar. Den enda rimliga förklaringen till varför lagen inte behövde fästa avseende vid utmarkshägnader är återigen att det enligt gällande grundprincip och rättsnorm var inägorna som skulle inhägnas från boskapen. All annan mark ansågs öppen för bete. När rättsen utfördes år 1790 verkar rättsnormen dock ha ändrats. Län som önskade ett sådant vitsord uppmanades i brevet att kontakta sin befallningshavare som skulle vidarebefordra deras ansökan till Kungl. Maj:t.²⁴⁵

Ett län hade nappat på denna förfrågan, Västernorrlands län. 1793 års förordningen utgjorde därför ett undantag för länet från den generella regeln. I förordningen framgår att en av bondeståndets ledamöter i samband med 1792 års riksdag hade lämnat in en ansökan om att låta länet få en undantagsbestämmelse från denna paragraf. Det hade ansetts angeläget: "[...] såsom hvarigenom mullbetes tillväxt och i samma mån boskapsskötseln, som derstädes är ett af allmogens betydligaste näringsfång, befrämjes." Dessutom påstods det att inhägnande av boskapen "uti samfalte utmarker" skulle bli billigare i kostnadsdrift än om byarna skulle behöva nyttja andra sorters övervakningsmedel såsom vallning.²⁴⁶

Det utvidgade stängselvitsordet som efterfrågades för Västernorrlands län var således inte tänkt att användas för att separera två jordägares privata betesmarker från varandra. Snarare värnade man om gemensam boskaphållning på bysamfällighetens betesmarker. Syftet med undantaget var att legitimera rätten för byar att hägna mellan varandras betesmarker, såsom redan försiggick enligt sed. Och samtidigt då hålla nere kostnaderna. Förordningen från 1793 kan därför ses bibehålla rådande kollektiva betespraktiker inom byalaget, men omorganisera dessa praktiker inom hägnad. Hägnadens funktion i sammanhanget var att styra boskapens rörelsemönster inom samfällighetens territorium. På samma gång kunde grannbyns boskap exkluderas från betesresursen.

²⁴⁴ K. Förordning, att i Västernorrlands län stängselskyldigheten mellan byar i skog, utmark och beteshage skall vara ömsesidig, liksom i åker och äng, den 31 maj 1793.

²⁴⁵ G. K. Hamilton, *Om ägofrid efter svensk lag* (Uppsala 1859), s. 21–22.

²⁴⁶ K. Förordning, att i Västernorrlands län stängselskyldigheten mellan byar i skog, utmark och beteshage skall vara ömsesidig, liksom i åker och äng, den 31 maj 1793.

Denna logik delades av andra inom bondeståndet. Under 1800 års riksdag lyfte exempelvis Håkan Larsson från Blekinge län upp att stängsel vore ”nyttig” mellan grannars boskap.²⁴⁷

I detta fall krävdes inte ens ett formellt skifte mellan byalagen, utan enbart en fastställd rågång mellan byarnas utmarker. Sådana bygränser fanns redan etablerade i området som en följd av det tidiga avvittringsverket, vilket inleddes i Ångermanland, Jämtland och Medelpad – vid tiden tillhörande Västernorrlands län – under 1700-talets senare hälft. Genom avvittringen fastställdes kronans respektive byarnas markområden genom nya gränsdragningar, vilket utgjorde en grundläggande förutsättning för den efterföljande skiftesverksamheten. I processen stärkte kronan på vissa håll sina anspråk på mark, medan den på andra håll avstod från dem. Avvittringen syftade dock inte enbart till att reglera ägoförhållanden, utan även till att främja befolkningstillväxt genom att uppmuntra nybyggen i annars skogsrika områden, samtidigt som statens skattebas utvidgades genom skattläggningen av nytillkomna hemman.²⁴⁸

Tidigare forskningen har resonerat om att det under 1700-talet skedde en ”förhugning” på utmarken, bland annat på slättbygderna och i skogsbygder med begränsad utmark. I vissa områden ska bönder tidigt ha kommit att inhägna beteshagar i stället för inägorna, men det är otydligt när och var det ägde rum. Hagarna ska också ha ökat på grund av befolkningsökningen, som tryckte på betesresurserna. Hagar på utmarken var däremot framför allt viktigt för svedjebruket, eftersom det vid tidpunkten endast var lagligt att svedja inom inhägnade hagar. Som geologen Mårten Aronsson beskrev det så ”markerade [hägnaden] rätten till svedjande”. Efter att svedjan odlats på under tre år öppnades hagen upp igen för bete.²⁴⁹ Det fanns således flera skäl att vilja uppföra en hage, exempelvis för temporära odlingar. Även böndernas svedjande kom dock att hamna i centrum av konfliktzonen mellan bönder och centralmakt angående de svenska skogarna under 1700-talet. För att få rätt till att svedja behövdes tillstånd från häradsrätten, som i Kalle Bäckes undersökning av Östergötlands län kom att bli mer restriktiva med sina medgivanden av sådana tillståndsansökningar. Först behövde man visa att det inte fanns möjlighet

²⁴⁷ Bd. 1800, s. 311.

²⁴⁸ Jan Eric Almquist, ”Det norrländska avvittringsverket”, i *Svenska Lantmäteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia, Del I* (Stockholm 1928a), s. 383–416, 433–445; Peter Ekbäck, *Mark- och fastighetsrättens utveckling i Sverige: En rättshistorisk orientering med betoning på fastighetsbildning och infrastruktur* (Stockholm 2017), s. 186–190.

²⁴⁹ Svedjebruk innefattar att man bränner det översta lagret av jorden för kunna odla rovor, råg eller frammana en grästäck som kunde användas för bete, under en kortare tidsperiod. Mårten Aronsson, ”Slätter- och betesmark i det äldre odlingslandskapet”, *Bygd och natur* (1979a), s. 87–89, 95; Szabó 1970, s. 67–68; Gadd 2000, s. 284. Rätten till svedjande reglerades i 1734 års lag, se BB 14: 1–4.

till mer permanenta nyodlingar. För att en svedja skulle godkännas krävdes att den inhägnades under tre till sju år efter bränningen, i syfte att möjliggöra återväxt. Även i denna fråga lyckades dock bondeståndets riksdagsrepresentanter från Östergötland driva igenom sin linje i opposition mot den mer restriktiva lagstiftningen.²⁵⁰

Frågan är om den västernorrländska betesresursen kan betraktas som begränsad? Mest sannolikt var utmarksvidderna i Västernorrland så vidsträckta att det på vissa platser ansågs mer rationellt att inrätta beteshagar nära byns centrum än att släppa ut och hämta in boskapen från längre avstånd, där boskapen dessutom riskerade att attackeras av rovdjur om ingen övervakade dem. Argumentet att inhägnade betesmarker skulle vara mer kostnadseffektivt än vallning kan räknas in i det resonemanget. Om boskapen släpptes på alltför omfattande arealer utan någon slags övervakning, eller med hägnaden som kontrollmekanism, fanns det troligen en stor risk att boskapen försvann i väg.

För att återknytta till Jesper Larssons forskning så menade han att det under andra halvan av 1700-talet blev vanligare att man både uppförde hägnader mellan byn och fåbodarna och mellan olika fåbodlag. Det för att försäkra om att boskapen inte rörde sig över de etablerade bygränserna. Dessa hägnader sattes alltså upp för att reglera vem som skulle ha tillträde till fåbodlagens markresurser. Det var dock vanligare – och troligen billigare – att retroaktivt utkräva böter vid den lokala rätten vid intrång. Detta försiggick som tidigare nämnts även efter skiftesreformerna.²⁵¹ Hans resultat pekar i samma riktning som mina egna iakttagelser. Genom att uppföra hägnader skapades förutsättningar för en mer individualiserad kontroll över utmarken, på bekostnad av tidigare kollektiva brukningsformer.

1793 års förordning klarlägger att staten vid tidpunkten var beredd att godkänna en stängselskyldighet mellan utmarker. Samma vitsord som enligt 1734 års lag gällde gränsmöten i inägor skulle gälla för Västernorrlands utmarker.²⁵² Staten kan därmed ses ha legitimerat en befintlig sedvanerätt, möjligen redan etablerade överenskommelser mellan byalag som 1790 års brev kunde ha råkat kriminalisera. Kanske förekom det redan påtryckningar från lokalt håll, som det kungliga brevet lämnade svar på. Alternativt kan det tolkas som att staten ville undersöka om ett stängselvitsord av detta slag borde införas. Oavsett skälen innebar 1793 års förordning att stängselvitsordet kom att omfatta nya typer av mark. Det möjliggjorde för

²⁵⁰ Bäck 1984a, s. 91; Kalle Bäck, "Skogspolitik och bondeopposition 1732–1756", i Kalle Bäck [red.], *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet* (Oslo 1984b), s. 205–209.

²⁵¹ Larsson 2014, s. 51–58.

²⁵² K. Förordning, att i Västernorrlands län stängselskyldigheten mellan byar i skog, utmark och beteshage skall vara ömsesidig, liksom i åker och äng, den 31 maj 1793.

riksdagen att sju år senare föreställa sig att en utmark kunde ha behov av att vara inhägnad. Emellertid kom utmarkens tänkbara inhägnande då att handla om att säkerställa andra praktiker än betesdriften, nämligen nyodlingar som upptogs på utmarken.

Förmildrande bestämmelser om stängelskyldighet för nyodlad utmark

När 1793 års förordning diskuterades i ekonomiutskottet framställdes den i helt andra ordalag än bönderna från Västernorrlands län hade avsett vid dess tillkomst. Det förekom ingen diskussion om att inhägna särskilda beteshagar, utan förordningen återropades för att återigen framhäva vikten av nyodlingen. Om förordningen för Västernorrland utvidgades till hela riket kunde den användas för att uppmuntra bönder att uppodla ”onyttig mark”, eftersom utmarksägaren då kunde få en gemensamt uppsatt och underhållen hägnad innan marken omvandlades till åker.²⁵³ Med ett regelverk som spred ut hägnadskostnaderna förväntades ytterligare incitament skapas för bönder att genomföra nyodlingar.

Det centrala i ekonomiutskottets argumentation som är värt att lyfta är det medel som föreställdes skulle stimulera den önskade nyodlingen. Utskottet förespråkade att det i förskriften skulle anges att den som deltog i inhägnandet av utmarken och sedermera odlade upp den inte skulle få någon tillökning i sin stängelskyldighet. De byar eller jordägare som nyodlade skulle få ”stänga efter den fördelning som förut skett”.²⁵⁴ Den bakomliggande avsikten med paragrafförslaget framstår som uppenbar: att säkerställa att hägnader kom på plats i utmarken innan en nyodling genomfördes och därigenom se till att grannar med obrukad mark deltog i stängelskyldigheten. Vilket också var vad Kungl. Maj:t uttryckligen hade efterfrågat i propositionen. För första gången i debatten ruckades den medeltida rättsprincipen att det endast var ägaren till åker och äng som kunde tillskrivas stängelskyldighet.

Ett återkommande argument i stängelskyldighetsdebatten grundade sig på föreställningen om agrarsamhällets utsikter att säkra framtiden för kommande generationer genom diverse ekonomiska lättnader kopplat till jordäggande. Fokuset på framtiden syns tydligt i utskottets förslag, i att lättnaden var tänkt för framtida förbättringar, inte nuvarande skick. Stängelskyldigheten skulle på så sätt driva fram nyodlingsföretag genom att inte negativt påverka den som önskade att nyodla på utmarken. Den jordägare som hade funderat på ett sådant företag, men möjligen

²⁵³ Ad. 1800:1, s. 736.

²⁵⁴ Ibid.

avskräckts av framtida beräknade hägnadskostnader, skulle uppmuntras att utnyttja förordningen genom rätten att allokera ut hägnadskostnaderna på sina grannar. Snarare bör det utvidgande ansvaret ha varit mest kännbar för den granne som utnyttjade sin utmark för betesdrift, eftersom denna tvingades medverka i uppförandet och underhållet av en hägnad som inte nödvändigtvis gynnade den egna resurshanteringen av utmarken.

Ekonomiska lättnader för nyodlingar diskuterades däremot inte enbart i stängelskyldighetsfrågan, utan i en mängd andra samtida politiska sammanhang. Som Valter Elgeskog skildrat bedrev den svenska kronan sedan 1500-talet en nybyggnadspolitik som avsåg främja uppodlingen av obrukade marker. Dessa obrukade marker återfanns ofta på bya-, socken- och häradsallmänningarna, men även på kronoparker. Under 1600-talet handlade politiken framför allt om att säkra antalet skatte- och kronohemman i syfte att stärka statskassan. Under 1700-talet tillkom också åtskilliga skattelättnader och borttagna restriktioner för att säkra uppodlingstakten av svensk obrukad mark. Bland annat stadfästes en skattebefrielse vid nyanläggning av torp på ”odugliga mossar”, en bestämmelse som först infördes i skogsordningen 1734 och senare omformulerades genom en kunglig resolution 1743 till att gälla all torpanläggning på skattejord.²⁵⁵

Staffan Granér kopplade skattebefriandet av torp till skatteböndernas stärkta äganderätt. De torp som efter 1743 års resolution inrättades på utmarken kom nämligen till skillnad från tidigare att få en mer obesutten karaktär, med färre rättigheter än under tidigare inre kolonisationer av utmarken. Tidigare gårdsbildningar på utmarkerna hade skattlagts och ibland även avsöndrats till så kallade avgärda byar. De äldre byarna, bolbyarna, hade under 1500-talet inte haft någon bestämmanderätt över vem som fick slå sig till ro på deras utmarker. Under 1600-talets mer skogsvänliga politik hade det skett en inskränkning i rätten till anläggandet av torp – vilket medförde att byarna beviljades laglig rätt att stoppa utomstående från att bosätta sig på deras utmarker. Men det innebar likväl att de skattebönder som ville etablera torp på sina egendomar inte gavs den möjligheten. Med 1743 års bestämmelse om skattefria nyodlingar och torpanläggningar kunde skattebönderna både ta ut ”jordlegotransaktioner” för att upplåta delar av deras utmark, samt markera skillnaden mellan de själva som självägande bönder och de icke-skattlagda torparna.²⁵⁶

Här tillkommer en mängd andra förordningar om skattefrihet på uppodlingar, bland annat på kronojord och frälsejord. Staten fastställde även 1741 en förordning

²⁵⁵ Elgeskog 1945, s. 27–42, 177–182, 190.

²⁵⁶ Elgeskog 1945, s. 191–205; Granér 2002, s. 77–86, 108.

om att dela upp uppodlingsbara kärr och mossar på härads- och sockenallmänningar. Dessa marker skulle därefter skattläggas, med villkoret att räntan inte fick höjas. En allmän skattefrihet skulle gälla i 50 år för ängen, med ett tillägg på 30 år om den inhägnades. Permanent skattefrihet utfästes även till alla nyodlingar som gjordes på skiftade eller enskilda ägor. Landbor på prästgårdar och kronoboställen kunde dessutom få förlängd nyttjanderätt om de genomförde nyodling. Denna förordning upprepades både år 1783 (skattefrihet för nyodlingar på utmark) och 1789 (skattefrihet på kärrodlingar på skattehemmanen), vilket tyder på att någon nyodlingsiver aldrig riktigt kom i gång under andra halvan av 1700-talet, vilket återigen kan förklara motivet bakom att utvidga stängelskyldigheten.²⁵⁷

Frighetstidens skogspolitik har annars beskrivits som starkt restriktiv, med en tydlig konfliktlinje mellan den agrara skogsanvändningen och bruksnäringens behov. Under perioden utkom ett flertal skogsordningar som inskränkte på böndernas resurshantering både på den enskilda skogen och på häradsallmänningarna, bland annat genom restriktioner på topphugning för lövtäkt (till boskapsfoder) och virkestag. Den restriktiva politiken drevs på i lokalsamhället av landshövdingarna. Detta tillbakavisades upprepade gånger i riksdagen av bondeståndet, som förespråkade en mer fri skogsanvändning.²⁵⁸

Som tidigare nämnts var nyodlingen tänkt att främja befolkningsökningen. Ett högproduktivt jordbruk behövde mer arbetskraft. Som ett led i den merkantilistiska politiken kom därför staten under 1700-talet att börja gynna hemmansklyvningarna. Genom att öka sina åkerarealer, eventuellt i samband med ett storskifte som samlade marken i större lotter, fick svenska bönder större möjligheter att klyva marken och därefter antingen lägga ut andelar till försäljning eller dela upp innehavet på fler arvingar. Hemmansklyvning medförde både att rättigheterna till tegarna och tillgången till samfällighetens resurser, samt skyldigheterna i form av skatten och räntan, delades upp på fler hemmansdelar. Det hade historiskt varit enklare att klyva sina hemman i regioner inriktad på boskapsskötsel, eftersom utmarkerna kunde nyttjas kollektivt. Men även där kunde konflikt uppstå om rätten till skogsresurserna lades ut på för många gårdar. I områden där åkerbruket utgjorde den främsta inkomstkällan var det svårare, i synnerhet eftersom åkerarealen som skulle uppdelas var mindre. Om hemmansklyvning inte reglerades riskerade åkrarna att delas i så små bitar att avkastningen på åkern inte kunde försörja ett helt hushåll. Hemmanet hamnade då under besuttenhetsgränsen, vilket innebar att de inte längre kunde betala

²⁵⁷ Juhlin Dannfelt 1928, s. 90–91.

²⁵⁸ Se Bäck 1984a, kapitel 2; Bäck 1984b, s. 182–211; Kardell 2017, s. 109–112; Se Sundberg 2002, s. 186–189, för några specifika rättsfall angående skogarna från denna period.

skatten. Staten fann därför böndernas hemmansklyvningar riskabla. Det fanns dock undantag i lagstiftningen för vissa orter, samt belägg för att mer grovdragen hemmansklyvning under besuttenhetsgränsen förekommit utanför statens blickfång över hela Sverige sedan tidigmodern tid. Väldigt få gårdar skattlades under 1700-talet till ett helt hemman.²⁵⁹

Staten kontrollerade därför hemmansklyvningarna, men pendlade under tidigmodern tid mellan att vara mer eller mindre öppen för sådana åtgärder. Det är välkänt att staten blev mer liberalt inställd till hemmansklyvningar under 1700-talet. Med en förordning från 1747 tilläts en mer fri hemmansklyvning ner till 1/6 och 1/8 mantal. Sverige uppfattades som redan nämnts fyllt av odlingsbar mark som stod obrukad. Det som saknades var människor som kunde ta den i anspråk. Hemmansklyvningar framställdes därför som både rättvisa och kostnadseffektiva, i linje med vad som ansågs vara ”moraliskt och statsekonomiskt riktigt”.²⁶⁰

Alla dessa förmåner och tillåtelser tyder på att man från statens sida var extremt mån om att nyodlingen och befolkningsökningen skulle ta fart. Statens roll i den här processen måste uppfattas vara att den kunde driva på och överse omförhandlingar av tidigare ”restriktiv” lagstiftning. Genom lagstiftande åtgärder kunde staten åtminstone försöka styra samhällets riktning. Den centrala frågan blir då hur stånden ställde sig till lagförslaget.

Ständernas svar på utskottsbetänkandet

Betänkandet väckte främst uppmärksamhet hos adeln och bondeståndet. Några av inläggen i debatten kommer att behandlas först i nästa kapitel, då de rörde bestämmelsen om utflyttade gårdars stängselskyldighet. Huvuddelen av anförandena kretsade dock kring förslaget att utvidga stängselvitsordet till utmarken.

Sammanfattningsvis kan det sägas att argumenten som framfördes under överläggningarna vid 1800 års riksdag i huvudsak kretsade kring vilken utmark som kunde anses vara i behov av inhägnad. Ett sådant bidrag hämtas bland annat från ett anförande i bondeståndet av Magnus Andersson från Östergötlands län, där han hävdade att

²⁵⁹ Ågren 1992, s. 250; Irené Andersson Flygare, ”Gård, hushåll och familj jordbruk”, i Bengt M. P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal [reds.], *Agrarhistoria* (Stockholm 1999), s. 190; Granér 2002, s. 73–76, 111–116.

²⁶⁰ Juhlin-Dannfelt 1928, s. 151–154.

den idogare jordbrukaren, hwilken uppodlar sin mark, icke må ensam betungas med stängseln, när hans granne eller nabo, å dess ditintill stötande ägor har lika lägenhet till odling, men sådant icke destomindre åsidosätter.²⁶¹

Tankegången tycks vid första anblick överensstämma med utskottets. Om två angränsande utmarker var av samma värde, möjlig att uppodla, ansågs det orättvist att den som tog tillfället att uppodla sin mark stod för hela skyldigheten. Men motionären, med stöd från flera av Bergslagens ledamöter, menade att föreskrivelsen inte kunde gälla alla utmarker, eftersom utmarkerna i deras hembygder var så magra, steniga och skoglösa att allmogen skulle få alldeles för mycket besvär.²⁶² Många menade således att en stängselskyldighet mellan utmarker skulle drabba en mångfald jordägare, vars utmarker inte satt på någon gömd rikedom, utan tvärtom kunde anses vara resursfattiga. Åtminstone fanns det inga resurser värda att hägna in. De skogsresurser som fanns beskrevs vara knappa och hade sina förefintliga ändamål: exempelvis att underhålla redan befintliga hägnader. Omfånget på utmarken uppmärksammades också, för att peka på hur orimlig en sådan hägnad skulle bli i förhållande till de virkesresurser som hägnaden krävde. Det ska sägas att denna kritik inte enbart lyftes av ledamöter från Bergslagen, utan flera riksdagsledamöter från Västergötland och Östergötland skrev under på anförandet.²⁶³ Den upplysningsoptimistiska bilden av utmarkens uppodlingspotential som utskottet hade avspeglat hamnade således snabbt i konflikt med den verklighet som riksdagsmännen ur bondeståndet hävdade sig se.

Det förutsågs också bli svårt att konstant kunna ha uppsikt över en hägnad som låg långt bortom bykärnan och den egna gården. Utskottet hade därför föreslagit en undantagsskrivelse från stängselskyldigheten, som skulle vara gällande när rågången sträckte sig över en halv mil. En viss rättviseaspekt återgavs därför i utläggningen – troligen eftersom riksdagen var medveten om att utmarkshägnad inte alltid var nödvändig.²⁶⁴

Att den föreslagna stängselskyldigheten bröt mot rådande sätt att organisera jordbruket inom byalagen var riksdagsmännen väl medvetna om. Jacob Brogren från Östergötland anmärkte på att om lagen gick igenom och hägnader sattes upp i samfällda utmarker skulle boskapen tvingas gå omvägar på uppemot flera mil för att komma till närmaste vattendrag. Inte bara skulle byn kunna ta bort sin andel av den samfällda skogen ifrån övriga byars nyttjande, utan även stänga grannbyarna ute. Samt

²⁶¹ Bd. 1800, s. 307.

²⁶² Ibid.

²⁶³ Bd. 1800, s. 308–311.

²⁶⁴ Transskript av ekonomiutskottets betänkande i Ad. 1800:1, s. 736.

därtill tvinga grannbyarna att medverka i sina egna utestängningar. Lars Olofsson från Bohuslän instämde, samt inflikade den kanske mest smärtande kritiken mot utskottsbetänkandet: att lagförslaget skulle möjliggöra för välbärgade jordägare att utnyttja sina fattiga grannar.²⁶⁵ Vad Olsson menade med det påståendet framgår inte i protokollet, men det skulle komma att bli ett vanligt argument mot ändringar i stängselskyldigheten. Möjligen bedömde han att förordningen skulle legitimera utestängandet av fattigare bönder och landbor från vissa resurser på utmarken. Eller helt enkelt att den rike skulle lämpa över kostnaden för sin hägnad på den fattige. Brogren kan ses ha gett uttryck för liknande tankar, men i hans resonemang låg tonvikten snarare på att den öppna betesdriften riskerade att försvåras.

I den överläggning av betänkandet som hölls hos adelsståndet tog häradshövdingen Jonas Samuel von Leijonstolpe från Skaraborgs län snabbt ordet och anmärkte i liknande termer som bondeståndets talare på stängselvitsordet mellan utmarker. Enligt hans mening kunde det tilltänkta vitsordet missbrukas för att förneka andra byar tillgång på ”botäppning, fädrift och vatten-tillgång”, något som föreställdes kunde leda till dessa byars ”oundvikliga undergång”.²⁶⁶ Motståndet till förslaget restes framför allt mot den tänkbara konfiskationen av kollektiva rättigheter till utmarken som väntades ske om den inhägnades. Han yrkade dock inte på att utesluta stängselvitsordet, utan ville att det skulle gälla på samma sätt som i 1734 års lag om vitsord för inägor: ”om thet utan annans förfång kan ske”.²⁶⁷ Det vill säga, att villkor skulle skrivas in i förordningen som förebyggde att lagen nyttjades av illvilja för att stoppa en annan jordägare från att nyttja en hävdvunnen rättighet.

Den förväntade verkan av förslaget återspeglade till stor del den privatisering av samfällida utmarker som ägde rum vid denna tid. I stängselskyldighetsdebatten blir dessutom individualiseringens effekter väl synliga i den kritik som lagförslaget väckte. Hägnaden kunde i teorin användas för att stänga ute människor från resurser de tidigare haft rätt till, exempelvis tillgång till vatten eller och betesdrift. Det är inte omöjligt att överenskommelser om att sådana rättigheter skulle kvarstå hade kunnat skrivas in i en skiftesförrättning. Men med det tänkta stängselvitsordet fanns en föreställd oro att sådana överenskommelser inte skulle efterlevas, eller åtminstone att de befintliga formerna för betesutsläppet skulle försvåras.

Vid den här tidpunkten kan det inte hävdas att alla byar i Sverige hade genomgått storskifte. Flera hade inte ens börjat. Kopparbergs län och Bergslagen fick sin första storskiftesförordning först år 1804, vilket berodde på att skiftesarbetet där krävde en

²⁶⁵ Bd. 1800, s. 311.

²⁶⁶ Ad. 1800: 1, s. 940–941.

²⁶⁷ Ibid.

mer omfattande förberedande utredning för att fastställa byarnas gränser samt klargöra vilken by respektive gård skulle tillhöra. Kopparbergs län har karaktäriserats av komplicerade ägarförhållanden. Där kunde byar ha uppemot hundra jordägare, varför introducerandet av skiftesreformen blev senarelagd.²⁶⁸ I oskiftade byar som delade utmark i samfällighet med andra byar fanns således en uppfattad risk att stängselvitsordet skulle användas för att reglera tillträdet till utmarken genom att rent fysiskt stänga ute andra byar.

Konteramiralen Carl Fredric Enesköld menade, som svar på von Leijonstolpes anförande, att den föreslagna stängselförordningen inte kunde användas för att frånta andra byars rätt till betesdrift och vattentillgång, eftersom sådana rättighetsanspråk redan behandlades av lantmäteriet (troligen i deras roll som ansvariga för skiftesverksamheten) och enligt lokala överenskommelser.²⁶⁹ Men här kan man fråga sig hur någon ska kunna bedriva betesdrift på en inhägnad, nyodlad utmark?

Jonas Samuel von Leijonstolpe kan inte ses som representativ för adelsståndets hållning till betänkandet. Tvärtom verkar han ha varit den enda inom adeln som i varje fall öppet hade en kritisk åsikt om betänkandet. Ämnet ledde i övrigt inte till någon vidare debatt. Enesköld menade att den jordägare som tidigare inte hade velat odla upp hade erhållit laglig rätt att förhindra andra jordägare från att göra det. Det var därför lagen behövde ändras. Adeln biföll betänkandet direkt efter Eneskölds svar. De bifogade dock von Leijonstolpes anmärkningar. Samma beslut hade borgarståndet och prästeståndet smärtfritt kommit fram till några dagar tidigare.²⁷⁰

Bondeståndet avvek således i allmän hållning från de andra stånden. De valde i samlad trupp att begära betänkandets förkastelse. Det spelade dock ingen roll eftersom betänkandet redan bifallits av övriga stånd. Det fanns dock de inom bondeståndet som instämde i utskottsbetänkandet. Dessa ledamöter kom från Malmöhus, Åbo och Karlstads län, men det fanns även utbrytare från län där motståndet i övrigt var starkt. Det mest intresseväckande argumentet till betänkandets fördel framfördes däremot av ledamöter från Kronobergs län: Johan Johansson, Johan Bengtsson och Per Jonsson.

Hvar landsort har sitt eget skick: hos oss är det fruktlös att tänka på odlingar och ett rikligt jordbruk, om ägorna icke afstängas: våra kostnader på storskiften och det

²⁶⁸ Forssman 1928, s. 20; Gadd 2000, s. 299; Pettersson 2003, s. 154–169. De komplicerade ägoförhållandena i Dalarna har beskrivits i Ulf Sporröng & Elisabeth Wennersten, *Leksands sockenbeskrivning Del X. Marken, Gården, Släkten och Arvet. Om Jordägandet och dess konsekvenser för människor, landskap och bebyggelse i Tibble och Ullvi byar, Leksands socken 1734–1820* (Solna 1995) och av Maria Ågren i hennes avhandling.

²⁶⁹ Ad. 1800: 1, s. 942.

²⁷⁰ Ad. 1800:1, s. 938–943; Bg. 1800: 1, s. 329.

mera blifwa i annat fall utan nytta och fördel: wi hafwa ej heller i allmänhet så widsträckt ägoskillnader, att detta kan falla någon tungt: den late och försumlige jordbrukaren kan endast tycka om att kunna undandraga sig sådant.²⁷¹

Resonemanget bekräftar det som nämndes i ett tidigare avsnitt om hägnader som förutsättning för investeringar i jordbruket. Det uppfattades inte finnas någon poäng att individualisera jordbruket om marken inte också inhägnades. Deras stöd till betänkandet var däremot främst regionalt motiverat, inte principiellt. Detta är inte förvånande då ledamöterna representerade sina valkretsars intressen. Frågan är då vad riksdagsmännen från Kronobergs län hade att vinna på att stödja förslaget. Enligt Gadd pågick vid denna tidpunkt en omfattande nyodlingsverksamhet i Kronobergs län, vilket kan ha påverkat deras ståndpunkt.²⁷²

Bondeståndet kan således inte ses som enat i sin generella inställning till ekonomiutskottets betänkande. Vissa ledamöter var positivt inställda till betänkandet på vissa punkter, framför allt gällande utvidgandet av vitsordet för inägor, men majoriteten bestred förslaget om att sträcka ut vitsordet till utmarken. Det första inlägget som ställde sig något positivt till förslagets första punkt gjorde emellertid det med viss försiktighet och med ett tydligt förbehåll. Ett striktare stängselskyldighetsvitsord behövde fastställas för att bistå den som ville förbättra inägorna, men lämpade sig inte för utmarker. De flesta av motståndarna till förslaget om att fastställa en stängselskyldighet mellan utmarker fäste blicken på den potentiella utmarksägaren som satt på icke-brukbar mark, som inte spåddes få någon nytta av hägnaden.

1802 års stängselskyldighetsförordning

[...] huruledes till de hinder, hvilka ännu finnas emot befordrandet och framgången af landet uppodling, äfven bör räknas den skyldighet, som på de fleste ställen i riket vidhäftar en jordegare, att ensam utan grannars deltagande upprätta och underhålla hägnad och stängsel omkring de egor, som antingen under skog och utmark begripas, eller inom by belägne äro, änskönt de till inegor höra.²⁷³

²⁷¹ Bd. 1800, s. 310–311.

²⁷² Gadd 2000, s. 236–239.

²⁷³ K. Förordning ang. stängselskyldighet, den 9 feb 1802. Hädanefter Stängselförordningen 1802.

Så började introduktionen till den stängselförordning som slutligen fastställdes den 9 februari 1802. Motivet återgav i princip samma argument som hade framförts i propositionen två år tidigare, att främja nyodlingen. För att återknyta till en tidigare poäng är det framför allt två aspekter av stängselskyldigheten som jag bedömt som särskilt viktiga att fästa blicken vid: 1) vem som skulle tilldelas stängselvitsord – och därmed vilket markslag som kunde omfattas av stängselskyldighet – samt 2) hur stängselskyldigheten skulle fördelas mellan de berörda parterna. Redogörelsen är inte heltäckande, utan fokuserar på de mest betydelsefulla nyheterna i förordningen.

1802 års stängselförordning inledde med att fastställa vad som skulle gälla för byar som möttes i åker och äng.

Då by möter annan by uti åker och äng, och någon jord- eller hemmansegare hägnads upprättande emellan byarne åstundar, gifves honom vitsord, som stänga vill; och böra alla hemmansegare i sådane byar efter det förmedlade hemmantalet uti sådan stängsel taga del.²⁷⁴

Stängselvitsordet mellan byar i gränsmöten mellan inägor blev såsom ekonomiutskottet föreställt sig i den nya stadgan ovillkorligt. Försättningsvis förordnades inget undantag, oavsett om grannbyn kunde tänkas lida av hägnaden. Den rådande föreställningen var att alla hade nytta av hägnaden runt inägorna. Kardell har hänvisat till att det här var slutet på de byöverskridande samarbetena om betesdrift på inägor efter slätter och skörd – det som titulerats hägnadslag. För framtiden skulle vardera byn sköta sitt.²⁷⁵ Det var således inte längre någon fråga om att låta byarnas inägor lämnas öppna. Vid åkallat stängselvitsord att stänga skulle hägnaden, utan några undantag, hållas gemensamt. Därutöver fastslog vitsordet att en sådan hägnad kunde påtvingas av en enskild jord- eller hemmansägare, vilken därigenom gavs rätt att fatta beslut som band såväl den egna byn som angränsande by.

Paragraf 2 stadgade emellertid att där en by tidigare hade haft erkänd rätt att korsa en annan bys inägor eller använda deras väg till vattendrag, skulle denna rättighet, eller servitut, fortsatt gälla. Grannbyn övertog däremot ansvaret för grinden och blev skyldig att ersätta eventuella skador om deras boskap tog sig in på den inhägnade marken. Stängselförordningen fick således inte tillämpas för att inskränka andra byars tidigare fastställda rättigheter till vissa resurser, något som bland annat hade väckt oro inom delar av bondeståndet.²⁷⁶

²⁷⁴ Stängselförordningen 1802: 1.

²⁷⁵ Kardell 2004a, s. 84.

²⁷⁶ Stängselförordningen 1802: 2.

För att förstå hur ansvaret för hägnaden fördelades måste vi först förstå hemmantalet. Hemmantalet utgjorde jordegendomens kamerala storlek, som beräknade ett hemmans (en gårds) skatteförmåga.²⁷⁷ Ett förmedlat mantal, som bestämmelsen utgick ifrån, innefattade en skattesänkning vid exempelvis nödår eller efter dåliga skördar. Detta kvarstod fram tills hemmanet kunde betala full skatt igen. Det oförmedlade mantalet, det vill säga ojusterat med full beskattning, användes till exempel som princip vid beräkningen av gårdens andel i samfälligheten. Delningsprincipen ”och gärde then by mer, som för mera ligger, och then mindre, som för mindre ligger”, som hade varit gällande sedan landskapslagarna, symboliserade ett rättvist förhållande, där den större byn skulle ha större ansvar för hägnaden.²⁷⁸ Den rättvisaspekten återfinns i det förmedlade och oförmedlade hemmantalet. Det var ett uttryck för att ansvaret för hägnaden motsvarade byns ekonomiska förmåga.

Där hade ekonomiutskottet velat se att stängselskyldigheten för inägorna skulle utgå från det oförmedlade hemmantalet, något som alltså inte skrevs in i den nya förordningen. I stället valdes det förmedlade hemmantalet som delningsprincip.²⁷⁹ En möjlig förklaring till att den motsatta ordningen infördes i förordningen återfinns i en annan av von Leijonstolpes anmärkningar mot utskottsbetänkandet. Han hade framhållit att det oförmedlade mantalet utgjorde en orättvis grund, eftersom byar som förmedlat sitt mantal i praktiken brukade mindre åker- och ängsmark. Om det oförmedlade hemmantalet lades till grund för stängselskyldigheten riskerade sådana byar att åläggas en större skyldighet än vad deras faktiska markinnehav motiverade. Som exempel anförde han att en by vars samlade mantal sänkts från 10 till 5 ändå skulle tvingas hägna dubbelt så mycket som en grannby på 5 mantal som inte genomgått förmedling.²⁸⁰ Om två angränsande byar hade likvärdiga hemmantal bör stängselskyldigheten således ha fördelats jämlikt. Så såg dock sällan förhållandet ut, något som kom att bli en central fråga i senare riksdagsdebatter.

Samma regler som gällde mellan byar skulle även gälla för enstaka gårdar/enstaka hemman. En enstaka gård kan antingen förklaras som en gård som redan innan skiftesreformerna hade valt att ta ut hela sitt markinnehav ur bysamfälligheten,

²⁷⁷ Mantal motsvarar heller inte alltid byns eller gårdens totala areal. En by kunde exempelvis innehå stora markarealer men endast ha ett halvt mantal, medan en annan by med ett helt mantal kunde ha mindre mark. Skatterna baserades på jordarnas avkastningsförmåga, inte deras storlek. Se diskussionen i Svensson 2001, s. 62–66.

²⁷⁸ Den äldre delningsprincipen ”gärde den by som för mera ligger...” hade följt skattetal som öretal och örtug, åttung och halv åttung, eller andra delningsgrunder inom byn. Se Rabenius & Kallstenius 1820, s. 5.

²⁷⁹ Bd. 1800, s. 303–304.

²⁸⁰ Ad. 1800:1, s. 941–942.

alternativt sådana gårdar som hade vuxit fram på en annan bys utmark. Dessa utgjorde i jordeboken egna byar. Den enstaka gården hade således samma vitsord att tvinga upp hägnader mot den angränsande byns eller enstaka gårdens inägor, med samma delningsprincip som mellan byar.²⁸¹

Inte helt förvånande kom också ett utvidgat stängselvitsord till utmarken att fastställas. Som paragraf 3 utvisade

Uti frågor om stängsels upprättande och underhållande emellan byar och enstaka gårdar uti skog, utmark och beteshage, ege den vitsord, som stänga vill.²⁸²

Därmed upphörde 1790 års rättelse av 1734 års lag och utmarken kom härefter att omfattas av stängselkyldighet. Som svar på den tidigare debatten om risken för att byarna skulle förlora sina rättigheter till väg och vattendrag föreskrevs att redan erhållna rättigheter skulle bestå, enligt paragraf 2. Märk dock att förordningen inte nämnde rätten till betesdrift. I utmarken utgjorde det oförmedlade hemmantalet delningsprincip för den mängd hägnad varje delägare skulle ansvara för. Om utmarken hade varit samfällad skulle skyldigheten däremot beräknas efter samma andelsförhållande som delägaren tidigare haft i samfälligheten.²⁸³

En annan central bestämmelse i förordningen är paragraf 6 som föreskrev att grannar inom samma by eller hemman som hade genomgått storskifte eller annan laga delning av inägorna skulle tilldelas lika rättighet till stängselvitsord som för byar och enstaka gårdar. Härigenom försvann således villkoret om enskilt ansvar för den hägnad som en jordägare uppförde utanför byns gemensamma gården. Bygrannar kunde hädanefter inhägna sina inägoskiften och ålägga angränsande grannar att delta i hägnadens underhåll. Här skulle den delningsgrund som använts vid skiftet följas.²⁸⁴ Förordningen gick således längre än vad ekonomiutskottet vid tidpunkten hade bedömt som rimligt.

Bestämmelsen omfattade även skiftad och laga delad utmark. Den granne som inte ville

till gemensamt mulbete nyttja den mark, som skiftad blifvit, utan en eller flere, större eller mindre del af deras skogslotter särskildt inhägna och för sig ensam nyttja

²⁸¹ Stängselförordningen 1802: 1.

²⁸² Stängselförordningen 1802: 3.

²⁸³ Ibid.

²⁸⁴ Stängselförordningen 1802: 6.

vill, det icke bör vägras den af de öfrige, som hela dess skiftade andel vill hafva inhägnad.²⁸⁵

Likt mellan inägor skulle ägaren till utmark ha rätt till hjälp med hägnaden från de angränsande grannarna inom byn. Gällande utmarken utgick fördelningen av ansvaret från det hemmantal som utmarken hade blivit skiftad. Villkoret för att få använda stängselvitsordet och stänga in sin utmark var således att den var skiftad sedan innan.

Till skillnad från 1734 års lag erhöll den enskilda jordägaren med 1802 års stängselförordning alltså ett stängselvitsord. Det enskilda ägostycket skulle brukas självständigt och till ägarens egen fördel, men för första gången med lagstadgat krav på medverkan i skyldigheten från grannen. Trots att storskiftet tillät fortsatt användning av gemensamma hägnadssystem skapade 1802 års stängselförordning ett starkare incitament för den som ville bryta ut sina ägor ur det gemensamma gårdet. Alla kostnader för nyhägnader som uppstod i samband med skiftesreformen kunde därmed fördelas ut på fler parter. Det kan, som även Hallberg och Nyström påpekade, ses som att ”privatiseringens kostnader” genom förordningen blev ”kollektiviserade”.²⁸⁶ Men i lika hög grad gällde det även kostnaden för individualiseringen av jordbruket. Det hjälpte troligen att överheten vid tidpunkten betraktade hägnaden som en förutsättning för individuella investeringar i jordbruket och därmed det rättvist för samtliga grannar att bidra till att hålla nere kostnaderna för de investeringsbenägna.

Samtidigt kunde rådande sedvanor som utgick ifrån att bymedlemmarna hjälptes åt med hägnaderna bevaras. Här syftar jag på det faktum att lagen inte fullständigt individualiserade hägnadssystemet. Som paragraferna om rågångshägnaden vittnar om så skulle grannarna fortsatt sköta hägnaden mot grannbyn gemensamt. Jag kommer förklara varför det blev så i nästkommande kapitel.

Ett stängselvitsord betyder däremot inte att hägnader omedelbart tvingas upp i landskapet. Någon måste först åberopa det för att vitsordet ska kunna träda i kraft. Det kan mycket väl vara så att ingen använde vitsordet, utan fortsatte använda sina privata utmarker som kollektiv betesmark, det arrangemang som Dahlman understrukt som logiskt ur en ekonomisk synpunkt.²⁸⁷ Stängselvitsordet kunde dock som 1793 års förordning för Västernorrlands län utvisade användas för att omstrukturera betesdriften mellan byar. I allmänhet avsåg stängselvitsordet, tillsammans med storskiftesreformen, möjliggöra för jordägare att frigöra sig från

²⁸⁵ Ibid.

²⁸⁶ Hallberg & Nyström 2021, s. 35.

²⁸⁷ Dahlman 1980, s. 117–119.

grannarnas hushållningssätt. Paragraf 6 förenklade dessutom för jordägare att stänga in en skiftad betesmark, mer än vad 1734 års lag kan anses ha gjort. Att inhägna en utmark hade tidigare krävt byalagets enhälliga godkännande, eller en rättsprocess, samt lagt hela kostnaden (både för delningen och för hägnaderna) på den enskilde. Stängselvitsordets avgörande betydelse för landskapsorganiseringen ligger i att den enskilde jordägaren tilldelades ett rättsligt, av staten sanktionerat, verktyg, vilket möjliggjorde att man fysiskt kunde stänga ute grannar från att utnyttja ens egna markresurser, såsom betesmark.

Men målet med stängselvitsordet för utmark måste, åtminstone från lagstiftarnas sida, förstås med utgångspunkt i att den skulle efterföljas av paragraf 5 som löd

De förändringar skog och utmark kunna undergå genom uppodlingar till åker, äng och planteringar, böra icke verka till annat förhållande uti skyldigheten till hägnads upprättande och underhållande, utan varde jorden eller marken, oaktadt sina förbättringar, ansedd efter dess förra beskaffenhet.²⁸⁸

Vid eventuella uppodlingar av skog och utmark skulle stängselskyldigheten inte förändras, utan skog och utmark fortsatt enligt lag vara kategoriserad utifrån sin förutvarande beskaffenhet. Den här paragrafen kan tolkas på två sätt. För det första som ett sätt att säkra skyldigheten. Om jordägare genomförde förändringar skulle det inte rubba en fastställd stängseldelning. Särskilt eftersom stängselskyldigheten för inägorna utgick ifrån det förmedlade hemmantalet, medan det oförmedlade gällde för utmarken. Den tolkningen förespråkade Örjan Kardell och han hänvisade till att paragrafen utgick från en rättviseaspekt.²⁸⁹

Paragrafen måste förstås i ljuset av att förordningen inte reglerade skyldigheten i mötet mellan inägor och utmark, utan hänvisade till 1734 års lag. Skälet var enkelt: rent juridiskt ansågs endast inägor ha behov av skydd mot boskap. Ett sådant grovt ingrepp i den äldre lagstiftningen hade förmodligen blivit svårt att acceptera vid tidpunkten. Före 1802 års stängselförordning bör den som nyodlade på utmarken själv ha ansvarat för hägnaden, vilket även Kardell påpekat.²⁹⁰ Paragrafens syfte var att ägaren till utmarken skulle säkerställa en gemensam hägnad runt området innan nyodling påbörjades, så att inte ägaren ensam bar ansvaret i efterhand. Att uppodlad utmark kategoriserades efter sin ”förra beskaffenhet” bör ses som ett reformstrategiskt grepp för att sprida ut kostnaderna och därigenom uppmuntra fortsatt nyodling.

²⁸⁸ Stängselförordningen 1802: 5.

²⁸⁹ Kardell 2004a, s. 77.

²⁹⁰ Kardell 2004a, s. 75.

Så som paragrafen var formulerad betyder det dock att om den uppodlade utmarken angränsade till en inäga bör ägaren till den senare ha behövt stå för hela hägnaden. Lagen skapade därmed ett tillstånd där markslagskategorisering gavs företräde över faktisk markanvändning.

Stängselvitsordet för utmark blev dock som riksdagen hade begärt begränsad. Om grannen eller grannbyn kunde visa att gränslinjen sträckte sig över 3000 famnar (cirka 5 340 meter) kunde deras stängselskyldighet reduceras. Tänkbart undantag skulle prövas i den lokala rätten. Lagen utgick då från att grannen inte hade lika stor nytta av hägnaden. Ansvaret kunde däremot aldrig helt avskrivas. I den samtida juridiska tolkningen av stängselskyldigheten förstods det vara ömsesidigt nyttigt för båda parter att ansvara för hägnaden, så länge inte ena parten bevisade motsatsen.²⁹¹ Denna användning av nyttobegreppet, till skillnad från tidigare retoriska hänvisningar till allmännyttan, var i högre grad behovsstyrd. Nyttan kunde således åberopas för att legitimera inskränkningar eller villkor i den gällande lagen. I och med 1802 års stängselförordning kunde väldigt få motsätta sig stängselvitsordet. Men det fanns fortfarande tydliga undantag, grundade på ett rättviseargument som utgick från en mer praktisk behovsanalys. Det blev dock upp till svaranden att bevisa att denne inte hade behov av hägnaden, för att kunna få ett undantagstillstånd.

En sista viktig punkt bland förordningens bestämmelser var den om vilken tidpunkt hägnaden skulle vara i giltigt tillstånd, med andra ord vilka tider om året som stängselskyldigheten var gällande. Enligt 1734 års lag hade stängselskyldigheten inträtt när tjälen gått ur jorden. Åkern och ängen skulle därefter hållas inhägnade tills höet och skörden bärgats in och boskapen kunde släppas in på efterbete.²⁹² Med 1802 års stängselförordningen skulle hägnaden runtom åker, äng och planteringar hädanefter stå i giltigt tillstånd året runt. Hägnader i skog, utmark eller beteshagar som förfallit under vintern kunde man vänta med att underhålla till tjälen sjunkit undan. Den som försummade att underhålla sin hägnad skulle böta 1 riksdaler 32 skilling, vilket delades mellan den klagande grannen och socknens fattiga. Om boskap tog sig in genom en ogiltig hägnad som någon hade försummat att underhålla, utdömdes samma bötesbelopp även när ingen skada uppstått.²⁹³ Ett principiellt skifte skedde således i lagstiftningen vid början av 1800-talet där inägnornas fredstillstånd

²⁹¹ Stängselförordningen 1802: 4; Collin & Gyllenhammar 1822, s. 18.

²⁹² 1734 års lag, BB 5: 4.

²⁹³ Stängselförordningen 1802: 11. Bötesbeloppet kunde också dubblas om skada uppstod på grund av försummelsen, dessutom med krav på ersättning. Om en granne fortsatte förvägra att sätta upp eller underhålla en hägnad erkändes jordägare rätt att själv stå för hägnadens uppförande och underhåll och kräva ersättning i efterhand. Ytterligare viten kunde bestämmas av befallningshavaren. Stängselförordningen 1802: 11–14.

blev alltmer brännande. Från att stängselskyldigheten hade varit rådande under specifika tidpunkter – kopplat till den årliga arbetsprocessen och relationen mellan åkerbruk och boskapsskötsel – till att jorden förutsattes vara i behov av ett konstant, allmänt skydd. Att hägnaden skulle stå i giltigt skick året runt tyder på att man inte längre kunde vara säker på att jordägare ville strukturera sitt jordbruk enligt samma rytm som tidigare. Hägnaden höll sakta men säkert på att få en mer permanent plats i landskapet.

Sammanfattning

Hägnaderna har sedan många århundraden tillbaka haft en bärande funktion i organiseringen av det svenska bysamhället. Hägnadens uppfattade syfte och funktion har i sin tur påverkats av relationen mellan människor och deras relation till omgivningen och sin fasta egendom. Organiseringen kring hägnaderna har varit reglerad i lagstiftningen sedan de medeltida landskapslagarna och som kapitlet utvisade riktade sig lagen framför allt till hur byalaget gemensamt skulle strukturera sitt blandjordbruk med fokus på både spannmålsodling och boskapsskötsel. Dessa regelverk förstärktes när de inlemmades i 1734 års lag. Denna lag var däremot restriktiv och riktades i princip enbart till upprätthållandet av byalagets gemensamma betesdrift.

Kapitlet har visat att hägnaden under 1700-talet började ses som en förutsättning för privata odlingsföretag. Storskiftesförordningen togs fram med det individualiserade jordbruket som förebild. I takt med att gårdarnas tegar sammanslogs och utmarken delades upp sågs den äldre lagen som hämmande. Den gällande stängselskyldighetslagstiftningen gynnade inte den enskilde jordägaren, eftersom denne själv behövde stå för kostnaden – en kostnad som uppfattades som hämmande. I den befintliga rättsnormen att grannarna skulle hägna med varandra fanns en potential som kunde utnyttjas för att hålla nere kostnaderna. Rådande förvaltningsideal kunde anpassas efter svenska förhållanden på ett högst gynnsamt sätt. Skulle svenska bönder förbättra sitt jordbruk, exempelvis genom att odla upp utmarken, behövde de enligt staten erhålla grannarnas hjälp med hägnaderna. I synnerhet för att de skulle ha medel över att investera i andra kostnadskrävande, produktionsökande verksamheter. Det utvidgade stängselvitsordet medförde att hägnadskostnaderna för individen spreds ut på fler parter. Genom att formalisera regelverket i stängselförordningen sänktes därmed kostnaderna för att genomgå ett skifte eller nyodla.

Det går som flera forskare menat att hävda att byarna efter storskiftet hade möjlighet att fortsatt organisera sitt jordbruk inom formen för det gemensamma hägnadssystemet.²⁹⁴ Detta villkor menar jag utgjorde en annan slags reformstrategi, för att inte avskräcka bönder från att våga skifta. I och med 1802 års stängselförordning hade däremot jordägarna två utvägar för att sänka sina hägnadskostnader; att fortsätta organisera sitt jordbruk i det befintliga hägnadssystemet med resten av byalaget, eller att använda stängselvitsordet för att påtvinga grannarna med likvärdig mark bredvid en del av ansvaret. Det senare alternativet hade inte varit möjligt tidigare. 1802 års stängselförordning kan därför betraktas som radikal gentemot tidigare sätt att reglera organiseringen av jordbruket i Sverige.

Den svenska individualiseringsprocessen av jordbruket präglades alltså tidigt av en kollektiv hägnadspraktik. Detta på grund av att stängselskyldigheten användes som reformstrategiskt verktyg för att sprida ut kostnaderna för hägnaderna.

1802 års stängselförordning kan karaktäriseras som både uppmuntrande och disciplinerande. För enskilda jordägare som önskade att nyodla kunde förordningen troligen utgöra ett incitament, eftersom dessa inte längre behövde stå för hela hägnadskostnaden. Samtidigt är stängselskyldigheten till sin natur ett tvång, en skyldighet som färre hädanefter kunde undandra sig. Med tanke på hur det ekonomiska tänkandet tog sig uttryck vid tidpunkten var förordningen på sätt och vis en piska förtäckt som en morot. Staten ville använda stängselskyldigheten för att styra bönderna i en specifik riktning. Stängselskyldigheten diskuterades främst i termer av den praktiska nytta lagen förväntades bidra med till de allmännyttiga nyodlingsföretagen. Genom att framställa det som att alla hade behov av hägnaden kunde stängselvitsordets utvidgning legitimeras trots att lagstiftningen egentligen var tänkt att gynna framtida nyodlare.

Det fanns som kapitlet visat motstridiga uppfattningar om för vem hägnaden kunde anses vara nyttig. Bondeståndet pekade på att hägnaden inte skulle vara nyttig, i förlängningen rättvis, i områden där utmarken inte hade lika stor omvandlingspotential. Där den föreslagna lagen blev bestriden var det alltså med utgångspunkt i markens tillstånd. Bondeståndet ville enbart utvidga stängselvitsordet runt den brukbara marken och således låta betesmarken förbli öppen. Detta ligger i linje med vad Hallberg och Nyström framhållit angående böndernas syn på utmarksskiftena. Det tänkbara användandet av hägnader för att stänga ute grannar eller grannbyar från att nyttja betesmarker var inte uppskattat av bondeståndet.

²⁹⁴ Se tidigare resonemang i slutet av avsnittet om kostnader för att övergå från kollektiv till individuell markförvaltning.

Konflikten rörde här både markanvändningen och markavgränsningen, det vill säga huruvida marken av sedvanerätt skulle hållas öppen eller tillåtas vara avstängd på en enskild jordägares begäran.

På sätt och vis skulle man kunna säga att den nya stängselförordningen drevs fram av representanterna för allmogen i Västernorrland. Dessa hade framför allt avsett utnyttja stängselvitsordet för uppförandet av hägnader i utmarken i syfte att exkludera utomstående från deras betesmarker. 1802 års stängselförordning skulle därför också kunna sägas legitimerade en pågående praktik. Detta resultat kan ställas till den forskning som visat att de agrara reformerna kodifierade en pågående utveckling i samhället. En mer hårdragen stängselskyldighet kan därför både ses som ett instrument för att uppmuntra till förändring i bönders praktiker, delvis ett bekräftande av sådana aktiviteter.

Samtidigt som denna debatt pågick genomfördes två parallella skiftesreformer. Även om diskussionen här ännu inte riktades specifikt mot skiftesverksamheten utan mot nyodlingen i allmänhet, kom stängselskyldigheten i arbetet med enskiftet att knytas ännu närmare den pågående rationaliseringen och omorganiseringen av jordbruket. Detta är en fråga som nästa kapitel tar upp mer utförligt.

Kapitel 3. Skiftat fokus

I föregående kapitel fastställdes att 1802 års stängselförordning tillkom i syfte att sprida ut kostnaderna för individualiseringen av det svenska jordbruket. Särskilt betonades statens ambition att underlätta enskilda nyodlingsföretag. I detta kapitel fördjupas kopplingen mellan individualiseringen och skiftesreformerna. För att göra det stannar framställningen kvar i perioden kring slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, men riktar blicken mot den samtida skiftesreform som ännu tydligare än storskiftet kan sägas ha drivit på individualiseringen: enskiftet.

För att återupprepa var syftet med skiftesreformerna från statens sida att bryta upp samfälligheten och minska ägosplittringen. I stället för att sprida ut ägorna i gemensamma gården – vilket krävde att bymedlemmarna samordnade sin produktion – skulle jordägaren frigöras från byalagets tvång. Storskiftet hade delvis minskat antalet tegar per gård, men inte gjort några radikala ingrepp i byorganisationen. Med enskiftet togs hela jordägarens andel av jorden ut ur byarnas gemensamma gården och placerades runt den enskilda gården. Många gårdar tvingades, för att kunna förverkliga den landskapsbilden, flytta ut. Byarna ”sprängdes”, som det ofta benämns i forskningen.²⁹⁵

Inom forskningen har det länge ansetts att enskiftet, av samtliga svenska skiftesreformer, var det som i störst utsträckning hämtade inspiration från den engelska skiftesrörelsen och det engelska jordbruket. Danmark har också lyfts fram som en väsentlig inspirationskälla.²⁹⁶ Enskiftet kommer diskuteras inte bara som en skiftesmetod, utan som ett helhetligt program för hur det svenska lantbruket borde förvaltas. Förbättringsdiskursen formade inte enbart hur lagstiftarna tänkte kring hur jordägare skulle inhägna sina egendomar, utan även vilka material och metoder som skulle användas vid uppförandet av hägnader. I detta sammanhang kommer

²⁹⁵ Wiking-Faria 2010, s. 241–242.

²⁹⁶ Se diskussionen i Lange 2000, s. 46.

botaniken och trädgårdskonsten tillskrivas ett betydande inflytande, men fokus också riktas till skogsbrukets uppkomst.

Flera forskare har resonerat om hur enskiftet (och laga skiftet) introducerade en individualiserad markanvändning och markorganisering i Sverige. Det till följd av att byarnas kollektiva organisationsformer, exempelvis kring att samordna betesdriften, ska ha försvunnit. Inom forskningen har det därför tagits för givet att hägnadssystemet samtidigt individualiserades.²⁹⁷

Det är emellertid oklart på vilka grunder det senare antagandet om hägnadssystemets faktiska individualisering vilar. Om individualisering här förstås som att jordägarna kom att hägna in sina avskilda marker, förefaller detta vara korrekt, vilket kommer att framgå av genomgången av enskiftets regelverk. Däremot är det mindre sannolikt att jordägarna ensamma ansvarade för all hägnad, såsom ibland antyds i äldre forskning. Tvärtom kommer jag, genom en analys av förordningar och senare cirkulär rörande organiseringen av hägnaderna i enskiftade byar, att visa att detta inte var avsikten. Snarare gav avsaknaden av tydliga bestämmelser om stängselskyldigheten för enskiftade gårdar upphov till betydande problem vid genomförandet av de tidiga utflyttningarna, vilka staten sökte hantera genom nya lagstiftningsåtgärder. Arbetet med att ta fram 1802 års stängselförordning kan därutöver ses ha pågått parallellt med enskiftesverksamhetens framväxt och innefattade även en strävan att lösa frågan om de enskiftade byarnas framtida hägnadssystem.

Kapitlet inleds med en genomgång av den tidiga enskiftesverksamheten som en avvikande storskiftesmetod, som sätter ramen för den enskiftesförordning som fastställdes för Skåne 1803. Det blir delvis överlappningar i tid med föregående kapitel, då jag kommer belysa hur enskiftesförordningen grundade sig i en dialog mellan Kungl. Maj:t och lokala företrädare för de södra länen om stängselskyldigheten under 1790-talet. Därefter presenteras och diskuteras enskiftesförordningens regelverk med utgångspunkt i hur jordbruket var tänkt att organiseras med enskiftet, med ett avsnitt om hur enskiftade gårdar därtill skulle inhägnas enligt förordningen.

²⁹⁷ Sven Dahl, *Torna och Bara: studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860* (Lund 1942), s. 186–187, 211; Magnus Bohman, *Bonden, bygden och bördigheten. Produktionsmönster och utvecklingsvägar under jordbruksomvandlingen i Skåne ca 1700–1870* (Lund 2010), s. 179; Helmfrid 1961, s. 114, för en generell utblick inte bara på Sverige med utgångspunkt i enskiftet och laga skiftet utan även Danmark och England efter skiftena. Om individualiserade hägnadssystem specifikt, se Linnar Linnarsson, *Bygd, by och gård. Gammal bygd och folkkultur i Gästene, Laske och Skånings härader I* (Uppsala 1948), s. 69, för Västergötlands län; Utterström 1957 I, s. 550–553 för Skåne och Skaraborgs län; Hallberg 2013, s. 14, nämnde att hägnadslagen på inägorna ska ha försvunnit runt Dalbosläätten.

Andra halvan av kapitlet tar sin utgångspunkt i den riksdagsdebatt om stängelskyldigheten som tog form under 1810-talet. Ronny Pettersson har som tidigare nämnts undersökt den samtida överläggningen av enskiftets regelverk.²⁹⁸ Trots att Pettersson således redan har bidragit väsentligt till förståelsen av skiftesverkets tidiga problematik vill jag ändå hävda att reaktionerna på 1802 års stängselförordning är av stor betydelse för att belysa vissa av de problem inom skiftesverket som uppfattades finnas under denna period. Under 1810-talet påträffas både tongivande debatter om den nytillkomna stängselförordningens brister, orättvisor och förmåner, samt konkreta tillägg till gällande lag som belyser hur viktig stängelskyldigheten ansågs för det framväxande skifteslandskapet. Genom att koppla omförhandlingen av stängelskyldigheten till skiftesverksamheten ska nya förståelser av de samhällsförändringar som ägde rum under 1700- och 1800-talen framträda.

Från avvikande storskiftesmetod till förordning

Processen att få byar att genomgå storskiftet gick under den senare delen av 1700-talet sakta framåt.²⁹⁹ Historien om hur enskiftet kom till är allmänt känd. År 1782 hade friherren och militären Rutger Macklean fått ta över sin morbror Gustaf Julius Covets säterigård Svaneholm strax utanför Lund, med tillhörande fyra byar och 90 gårdar. Bara ett år senare lät han sina ägor karteras och omfördelas under biträde av lantmätaren Carl Gideon Wadman. Arbetet tog fyra år. Byarnas ägor skulle delas upp mellan godsets frälsebönder enligt principen att varje frälsebondes ägor skulle ligga samlad i en ägofigur omkring den egna gården.³⁰⁰ Denna nya metod kom passande nog att kallas enskiftet, eftersom varje skifte skulle vara samlad i ett sammanhängande område, ett skifte.

Som nämndes i introduktionskapitlet så såg majoriteten av svenska byarna i inte ut på det här sättet. Delägarnas gårdar låg i regel samlade i centrum av byn, med inägora i gemensamma inhägnader i nära anslutning till tomterna som små skärgårdsöar och utmarkerna som hav runt omkring. För att åstadkomma relativt jämnstora ägostycken behövde majoriteten av frälseböndernas gårdar flyttas ut ur bykärnan, något som blir tydligt när man ser till kartan som upprättades av lantmätaren Wadman vid förrättningen.

²⁹⁸ Pettersson 2003, kapitel 2 och 3.

²⁹⁹ Se kartan i Helmfrid 1961, s. 120–121.

³⁰⁰ Gadd 2000, s. 286.

Figur 9. På enskifteskartan över Svaneholm av lantmätaren Carl Gideon Wadman har alla gårdar brutits ut så att ägorna omringar gården. Såväl den inre bytomtens gräns som den yttre ägo­gränsen är utmärkta med pilhäckar. Vägarna kantas av samma häckar. Enskifteskartan över Svaneholm, Skurups socken, Malmöhus län (1785). Källa: Wikimedia Commons.

Macklean har karaktäriserats som en fysiokrat, inspirerad av franska upplysningsidéer där jordbruket bedömdes vara samhällets sanna källa till rikedom.³⁰¹ Han ska ha besökt både England, Skottland och Belgien där han hämtade inspirationen till sitt skifte, men även Danmark där han hade en bekant som redan använt en liknande skiftesmetod. Spår av dessa influenser förekommer i de resonemang som fördes i Mackleans författade handbok *Lärobok i landtbruket för Skurups socken* (publicerad postumt av Johan Rabbén 1845). Boken var avsedd för godsets nya arrendatorer. Befolkningens upplysning i hur de skulle arbeta på sin jord ansågs av Macklean vara deras sanna möjlighet till frihet och självständighet. För att tillvägabringa denna självständighet var man tvungen att göra sig av med traditionella jordbruksorganisationsmönster: däribland tegskiftet och samfälligheten.³⁰² Som ett led i hans planer för ett produktivt jordbruk och böndernas självständighet avskaffade Macklean också dagsverken, den skyldighet som frälsebönder tidigare hade haft att arbeta på godset i gengäld för att få nyttja jorden. Dagsverken föreställdes ta upp för mycket av frälseböndernas arbetstid. I stället installerades arrendekontrakt, som skulle ge arrendatorerna större möjligheter att disponera sin tid. Även dessa efterliknade engelsk modell.³⁰³

Stordriftsbruk och lantbruksvetenskap

Göran Hoppe har argumenterat för att Mackleans enskifte på Svaneholms säterigård kan ses i utvecklingen "från traditionella landbogods till kapitalistisk godsdrift".³⁰⁴ Hoppes argument ingår i den historieskrivning som riktat blicken mot ståndspersoners anläggande av kapitalistiska storjordbruk under 1700- och 1800-talen. Ekonomhistorikern Sture Martinius var tidig med att uppmärksamma hur den svenska adeln under 1700-talet successivt övergick från feodala arrendeförhållanden

³⁰¹ Om Macklean faktiskt var anhängare till fysiokratin är omstritt. Eli F. Heckscher har varnat om historieskrivningens tendens att tillskriva människor titeln fysiokrater, eftersom gruppen var så snäv och sluten samt inte hade stor spridning i Sverige. Snarare kallade sig gruppens anhängare för "ekonomister". Ekonomisterna var dock djupt influerade av den franska upplysningen, som Macklean var. Eli F. Heckscher, "Fysiokratismens ekonomiska inflytande i Sverige", *Lychmos: Lärdomshistoriska samfundets årsbok* (1943), s. 3, 18.

³⁰² Rutger Macklean, *Lärobok i landtbruket för Skurups socken* (Arlöv 1985), s. 1–2; Beskrivningen av Mackleans inspiration till enskiftet är hämtad från Carl Gustaf Weibull, *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början* (Lund 1923), s. 126–127.

³⁰³ Anders Wästfelt, "Arrende och annan nyttjanderätt till mark i lantbrukets historia", i Anders Wästfelt [red.], *Att bruka men inte äga. Arrende och annan nyttjanderätt till mark i svenskt jordbruk från medeltid till idag* (Stockholm 2014), s. 21–23.

³⁰⁴ Hoppe 1997, s. 264.

till en mer kapitalistiskt organiserad storbruksdrift. Omställningen innebar att mark som tidigare brukats av frälsebönder lades under godset, samtidigt som stordriften krävde tillgång till omfattande arbetskraft, främst genom torpare och statare.³⁰⁵

Enligt Hoppe avhyste Macklean sina frälsebönder och ersatte dem med lönearbetskraft. Det har senare ifrågasatts av bland annat geografen Henrik Svensson. Han har poängterat att de flesta av Mackleans tidigare frälsebönder åtminstone initialt kom att stanna kvar på godsägorna. Något större missnöje syntes heller inte, vilket annars utgör den tidigare vedertagna bilden av enskiftena. Ulrich Lange har därtill framställt Mackleans säterigård som den minst ”brittiska” i förhållande till andra samtida godsherrars enskiftade godsdomäner, som mer kom att efterlikna engelska plattgårdar med inhyrd arbetskraft och intensivdrift. Detta har bekräftats av Mats Olsson, som i sin avhandling visade att skånska gods åtminstone fram till 1800-talets mitt använde lönearbete främst som komplement till dagsverksskyldiga frälsebönder och torpare.³⁰⁶ Att det fanns godsherrar som använde frälsebönder och torpare i stället för statare som arbetskraft betydde enligt Martinius inte att dessa versioner av storbruksdrift var ”traditionsbundna”, utan “[f]amiljejordbruket som produktionsform tycks ha varit ett lönsamt företagande inom stordriftens ram vid denna tid”. Framför allt med utgångspunkt i byggandet av lojalitetsband mellan godsägare och tjänstefolk. Statarna, till skillnad från frälsebönderna, var mer rörliga och kan tänkas ha varit mer benägna att lämna godset efter att deras korttidskontrakt avslutades om de inte var nöjda med sin arbetssituation.³⁰⁷ Carolina Uppenberg har däremot klarlagt att dessa ”lojalitetsband” mellan jordägare och torpare byggde på strikta regelverk där hot om våld och vräkning ständigt satte band på torparen. Torparna hade därför svaga skyddsnet.³⁰⁸

I stället för att lägga all jord under godset blev det i Skåne vanligt att anlägga så kallade plattgårdar, stora arrendegårdar efter engelsk modell. Då slogs frälseböndernas jordar samman till större brukningsenheter, vilka därefter brukades av en storbonde. Eftersom större godsägare i Skåne tidvis kunde äga hela byar och socknar finns det exempel på byar som försvann i samband med anläggandet av plattgårdar. Kulturgeografen Jens Möller har uppskattat att nästan en femtedel av de skånska frälshemmanen och andra mindre gårdar försvann under 1800-talet. Enligt

³⁰⁵ Sture Martinius, *Jordbrukets omvandling på 1700- och 1800-talen. Svensk ekonomisk historia* (Lund 1982), s. 6–7.

³⁰⁶ Lange 2000, s. 47; Mats Olsson, *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet* (Malmö 2002), s. 286–292; Svensson 2005, s. 63–90.

³⁰⁷ Martinius 1982, s. 7–8.

³⁰⁸ Carolina Uppenberg, ”Contracted Coercion: Land, Labour and Gender in the Swedish Crofter Institution”, *Scandinavian Journal of History* 48:5 (2023), s. 599–604.

ekonomhistorikern Gunnar Fridlitzius siffror bör godsens markandelar ha ökat med 50 procent under perioden 1805–1860, medan böndernas andelar sjönk med 24 procent.³⁰⁹

Stordrift syftar enbart på produktionsskalans omfattning. En skattegård kunde därför också bedriva stordrift, förutsatt att viljan och resurserna fanns, även om detta sannolikt enligt Köll var mindre vanligt. Som Gadd har påpekat behövde storbruksdrift heller inte vara mer lönsam än böndernas småskaliga drift.³¹⁰

Under 1800-talet var det heller inte längre enbart adeln som kom att äga säterier eller herrgårdar. Med 1810 års nya grundlagsstiftning försvann det sista av adelns tidigare privilegier på ensamrätt till frälsejorden. Den nya lagen kan ses ha legitimerat en samhällsutveckling som redan var påbörjad under 1700-talet. Stora delar av samtidens borgerliga adelsmän såg frälsefriheten som oförenlig med den uppkomna fria jordmarknaden och de tidsenliga liberala idéerna. Försättningsvis fick både säterier och rå- och rörshemman förvärvas av ofrälse, vilket ledde till att alltmer ofrälse ståndspersoner såsom handelsidkare och bruksägare kom att köpa upp och bedriva stordrift på säterigårdar (och skattejord).³¹¹

Vilket slags jordbruk kom då att utövas på storbruken? Macklean var, likt andra ståndspersoner i sin samtid, angelägen om att inte bara teoretisera om jordbruket utan faktiskt omvandla sina teorier till praktik, något hans gelikar ska ha prisat honom för. Det ingick i det samtida högreståndsidealet att vara närvarande på sina ägor, eller åtminstone utmåla sig som en aktiv jordbrukare. I herrgårdskulturens självbild ingick också som Runefelt poängterat att ståndspersoner skulle bidra med gott exempel till allmogen.³¹² Mackleans lärobok utgör ett exempel på den uppfostran som allmogen av ståndspersoner förutsattes vara i behov av. Läroboken var tänkt att nyttjas som

³⁰⁹ Gunnar Fridlitzius, "Population, Enclosure and Property Rights", *Economy and History* XXII:1 (1979), s. 17–19; Jens Möller, *Gods, gård och landskap. Domänstruktur och kulturlandskap i Ljunits och Herrestads härader, Malmöhus län, under 1800- och 1900-talen* (Lund 1983), s. 62–72; Olsson 2002, s. 294–317.

³¹⁰ Köll 1983, s. 16, 23–24; Gadd 2000, s. 202–204, 211–213, 220.

³¹¹ Carlsson 1949, s. 268; Winberg 1985, s. 164, 182–201; Christensen 1997, s. 105–106. När herrgårdar såldes under senare delen av 1800-talet kom de att likställas med bruk, vilket historikern Carl Mikael Wörn-Carlsson framhållit "tyder på att herrgårdsbegreppet började uppfattas som en agrar motsvarighet till bruket som industriell anläggning". Se Carl Mikael Wörn-Carlsson, "om en bonde bor på en herregård, så kallas den herregård ändock": Platsbegrepp i det svenska agrarsamhället, 1700–2020", *Historisk tidskrift* 143:4 (2023), s. 571.

³¹² Christensson 1996, s. 162; Lange 2000, s. 31–35; Mårald 2000b, s. 24; Runefelt 2011, s. 112–119. Ur ståndspersonernas dagböcker framgår det dessutom, enligt Runefelt, att de inte tillbringade särskilt mycket tid på sina jordbruk. I stället ägnades större delen av deras tid åt socialt umgänge med andra ståndspersoner. Se Runefelt 2011, s. 128.

vägledning för arrendatorerna i hans byar efter enskiftet. I läroboken fastställdes fyra huvudregler bakom ett välskött jordbruk

- 1) Upparbeta jorden väl
- 2) Dika henne väl
- 3) Gödsla henne väl
- 4) Ombyt henne årligen emellan säd och foderväxter.³¹³

Det räckte således inte med att ägosplittringen och den kollektiva byorganisationen upphörde. Målbilden för enskiftet utgjordes av den förvaltning av jordbruket som Macklean och hans samtida gelikar föreställde borde ske på ägorna i fortsättningen. Instruktionerna i läroboken omformulerades även till konkreta regler hans arrendator behövde förhålla sig till enligt deras arrendekontrakt.³¹⁴

Ståndspersonerna satte en stark tilltro till lantbruksvetenskaperna som ett medel för att höja bland annat produktionen av sädesprodukter. Rön om nya grödor, nya redskap och beprövade metoder från både utlandet och Sverige figurerade flitigt i den samtida ekonomiska litteraturen. Allt fler ståndspersoner kom att sträva efter att bedriva ett så kallat ”mönsterjordbruk”, utifrån samtidens lantbruksvetenskapliga teorier och metoder. Denna näringsinriktade vetenskap hade bedrivits i Sverige sedan början av 1700-talet. Framför allt emanerade deras verksamhet ur engelska godsägares jordbruk. Även då handböcker från tyska och danska agronomer spreds till Sverige ska kunskapen ursprungligen varit hämtad från England.³¹⁵

En utgångspunkt för det vetenskapligt grundade lantbruket blev ett fokus på jordens kemiska sammansättning. Sådant fick utlopp i jordbruksteorier som exempelvis ”humusteorin”. Hur humusen – det organiska materialet bestående av förmultnade växter och djur som återfinns i jordens översta lager – skulle tas till vara kom under den här tidsperioden att betraktas som en förutsättning för en välskött jord. Teorin hade utvecklats av den tyska agronomen Albrecht Thaer runt sekelskiftet 1800. Hans teori omvandlades till en metod som fokuserade på hur jorden skulle uppodlas, gödslas och bearbetas för att öka jordens fruktbarhet.³¹⁶ Av störst betydelse

³¹³ Macklean 1985, s. 1–2.

³¹⁴ Dessa arrendekontrakt har beskrivits i Per Nyström, ”En dag på Svaneholm”, *Ord och Bild* 12 (1942); Anders Marell, ”Rutger Macklean – jordbruksreformatorn som började inse skogens värde”, *Skogshistoriska essäer* (1996).

³¹⁵ Lange 2000, s. 34–50.

³¹⁶ Lange 2000, s. 21, 33–34, 45–50.

var att humusteorin bidrog till föreställningen om att all jord kunde, med rätt tillämpat hantverk, bli bördig – vilket diskuterades ingående i föregående kapitel.

Vid 1800-talets inträde uppstod flera organisationer och institutioner, som av Erland Mårald beskrivits kom att utgöra en ”agrarvetenskaplig infrastruktur”, där denna agromani och tilltro till lantbruksvetenskaperna kom att ta sig störst uttryck.³¹⁷ Det var framför allt här som de inhämtade kunskaperna om jordbruket från utlandet kom att utbytas och tillämpas. Hushållningssällskap började bildas från sent 1790-tal, som ”arenor” uppbyggda av medlemmar som visade intresse för jordbruksnäringen. Till en början utgjordes medlemsskaran främst av frälse ståndspersoner eller folk ur herrgårdskulturen, som också hade råd att betala avgiftskostnaden för medlemskapet. När exempelvis Malmöhus län grundade sitt hushållningssällskap 1814 hade kallelsebrev skickats runt till de som hade ”börd eller insatser inom politik, civilsamhälle, näringsliv eller militär”.³¹⁸

År 1811 inrättades även Kungliga Svenska Lantbruksakademien (i dag Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien) av kronprins Karl Johan och ämbetsmannen Abraham Niclas Edelcrantz. Edelcrantz blev också centralmyndighetens första direktör. Lantbruksakademins huvudsakliga uppdrag var att bedriva en teoretisk och praktisk tillämpbar lantbruksvetenskap, trycka aktuell forskning, därtill att sprida en moderniserad form av lantbruk genom hushållningssällskapen och andra pionjärer inom fältet ut till allmogen.³¹⁹ Som ett led i den verksamhetsbeskrivningen upprättades inom akademien ett experimentalfält på Norra Djurgården i Stockholm: en försöksplats där nya metoder, växter, tekniska instrument och avelsförsök skulle prövas för att utveckla ett rationellt jordbruk anpassat efter svenska förhållanden.³²⁰ Flera privatdrivna lantbruksinstitut för högre utbildning i lantbruksvetenskap kom därtill att inrättas från 1830-talet och framåt. Ett välkänt lantbruksinstitut är agronomen Edward Nonnens lantbruksinstitut Degeberg, i Skaraborgs län, grundat år 1834.³²¹

³¹⁷ Mårald 2000b, s. 8–9.

³¹⁸ Från varje härad skulle förvisso tre till fyra ledamöter härstamma från allmogen, men dessa saknade länge enligt Bohman egentligt inflytande. Bohman 2023, s. 181–183.

³¹⁹ Edling 2010, kapitel I.

³²⁰ Den verksamhet som bedrevs på Lantbruksakademins experimentalfält har beskrivits i Lange 2000.

³²¹ Om Degeberg som ett mönsterjordbruk går det att läsa i Klintborg-Ahlklo 2012, s. 78–86. Inrättandet av lantbruksinstituten föregicks av en längre riksdagsdebatt där en mer praktisk lantbruksvetenskap och lantbruksutbildning förordades. Rolf Torstendahl, *Teknologins nytta. Motiveringar för det svenska tekniska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810–1870* (Uppsala 1975), s. 44–52.

Ett sätt att bruka marken på ett rationellt sätt enligt den rådande lantbruksvetenskapens metoder blev att ersätta de tidigare odlingssystemen med ett cirkulations- eller växelbruk. Introduktionen av växelbruket innebar att man började rotera spannmålsodlingen på åkern med odling av foderväxter. Åkern tog därmed över ängens tidigare roll i produktionen av boskapens foder. Senare forskare har förklarat orsaken bakom den väldiga produktionsökningen i jordbruket under 1800-talet med övergången till växelbruket. Med växelbruket säkrades nämligen balansen mellan åkerbruk och boskapsskötsel.³²²

I växelbrukssystemet tillämpades som vanligast sju- och åttaåriga system. Det innebar att man delade upp åkern i åtta fält. Innan ett växelbruk kunde introduceras behövde jorden först stenröjas, dräneras och plogas upp ordentligt. I samband med växelbruket blev därför nya redskap såsom järnplogen och djupharven mer allmänna. Vid stenröjningen kunde den insamlade stenen användas för att uppföra stenmurar, något jag återkommer till senare. Systemet innefattade en årlig rotation på fälten. En sådan rotation på ett fält kunde vara att man började med att så råg eller vete under hösten. På våren såddes klöver eller gräsfrö. Vårsådden blev därefter till vallväxter, som användes som foder till boskapen. Detta pågick i tre år. Därefter sådde man havre under två vårar. Det hela avslutades med ett års utsäde av potatis och rotfrukter. På grund av växtföljden fanns det alltid ett fält som brukades för odling av exempelvis potatis, ett för havre, ett för foderväxter – och ett som låg i träda. Till skillnad från två- och tresådet blev det betydligt mindre arealer av åkern som låg i träda utom hägnad. Växelbruket innefattade därför en intensifiering av åkerbruket.³²³

Macklean införde endast fyraåriga växelbrukssystem på sina ägor, i syfte att inte avvärja arrendebönderna från att pröva metoden.³²⁴ Hans förkärlek till växelbruket som odlingssystem syns både i läroboken och i arrendekontrakten. De allmänna villkoren som föreskrevs i kontrakten utgick ifrån det vetenskapligt bedrivna jordbruket som skildrades i läroboken, med tillrättavisningar vid överträdelser eller misslyckande att följa hans föreskrifter. Macklean kunde vid underlåtande använda sitt eget arbetsfolk för att utföra sådana arbeten, vars kostnader arrendatorn stod för. Han reserverade även rätten att ta tillbaka arrendatorns besittningsrätt om arbetsuppgifterna inte utfördes korrekt. På grund av hur kontrakten var formulerade har det därför omtalats att dessa egentligen inte gav mycket självständighet åt arrendebönderna trots att dagsverken på godsets ägor avskaffades. Arrendatorn

³²² Mark Overton, "Re-establishing the English Agricultural Revolution", *Agricultural History Review* 44:1 (1996), s. 109–111; Morell 2023, s. 156–157. För en beskrivning av hur växelbruket fångades upp som rationell metod i lantbruksvetenskapen, se Lange 2000, s. 80–82; Edling 2003, s. 17.

³²³ Gadd 2000, s. 309.

³²⁴ Martinius 1982, s. 11.

påtvungades snarare andra arbetsuppgifter. Det överensstämmer med Gadds redogörelse av den utökade övervakningen av anställdas arbeten på godsens i samband med stordriftsexpansionen.³²⁵

Växelbruksmetoden introducerades först till Sverige i Bergslagen under 1700-talet. Drivkraften var inledningsvis främst ett ökat foderbehov eftersom regionen var inriktad på animalieproduktion och dragdjur behövdes till bruken. Omloppstiden var dock längre än de senare 7–8 åriga systemen. Försök att övergå till växelbruket genomfördes också i norra och västra Västergötland samt de sydvästra slättbygderna i Skåne av ståndspersoner under andra halvan av 1700-talet. Först därefter började metoden att spridas till andra regioner. Sådana försök uppstod dock enbart till en början vid storjordbruken och godsens.³²⁶

Enligt Runefelt ingick växelbruket i ståndspersonernas idealbild av ett föredömligt förvaltad jordbruk. Han hänvisade även till Scott i det sammanhanget. Det svenska jordbrukets utvecklingslinje framställdes som något som borde följa den engelska. Den lokala kunskap som bönderna besatt ansågs inte lika värd som den framväxande lantbruksvetenskapen. Med lantbruksvetenskapen blev jordbruket homogeniserat, förenklat och rationellt. Som konsekvens kom allmogens praktiker att suddas ut, eller undanröjmas, från framställningen av ett rationellt jordbruk. Problemet häri låg i att Sverige inte hade samma förutsättningar för att kunna driva igenom sådana reformer som exempelvis i England. Som Runefelt underströk fanns det inte tillräckligt många Rutger Mackleans i Sverige för att kunna tvinga fram sådana här metoder. Tvärtom utgjorde den självägande bondeklassen som upprepade gånger nämnts en stor och inflytelserik grupp både i det lokala agrarsamhället och i det politiska rummet. Att få till stånd en allmän reform krävde andra medel än arrendekontrakt. Skiftesreformerna sågs därför återigen som en förutsättning för att kunna frammana bönderna att överge sina sedvanliga praktiker och övergå till det som av överheten uppfattades som ett rationellt jordbruk.³²⁷

³²⁵ Nyström 1942, s. 536–537; Gadd 2000, s. 218–219; Johannes Ek, *Rätt börd och god skörd. En rätthistorisk studie om ståndsprivilegier och jordägande*, kandidatuppsats i Juridik vid Lunds universitet (2016), s. 50–52.

³²⁶ Gadd 2000, s. 307–308.

³²⁷ Scott 1998, s. 301–302; Runefelt 2011, s. 105–112.

Problemen med utbrytningarna före enskiftesförordningen

Enskiftsmetoden spreds efter Svaneholm till andra byar runt om i Skåne. Vid tidpunkten var dock enskiftet inte förordnat. I stället tillämpades åtgärden att samlas all sin mark i ett skifte utifrån storskiftesförordningen. Sådana enskiften kan kallas partiella enskiften. Ett partiellt enskifte utgick från paragraf 73 i 1783 års lantmäteriförordning. Denna åtgärd beviljades oavsett om övriga delägare ville erhålla fler skifteslotter i samband med storskiftet. Det var däremot få gårdar som genomgick ett partiellt enskifte innan 1803 års enskiftesförordning för Skåne. Henrik Svensson fann bara åtta byar där åtgärden tillämpades i sin studie av enskiften genomförda före enskiftesförordningen.³²⁸

Skattebönderna har visats vara både initiativtagande och drivande i genomförandet av partiella enskiften och senare enskiften. Snarare finns det exempel ifrån forskningen som visat att adeln var avvaktande när det kom till enskiftena, något som går emot den tidigare gängse bilden av de svenska skiftesreformerna som en byråkratiprodukt. Här är det dock relevant att ha i åtanke att stora godsägare som ägde hela byar heller inte nödvändigtvis behövde lantmäteribiträde för att omlägga sina ägor.³²⁹

I Henrik Svenssons undersökningsområde, där frälsebönder och skattebönder ofta bodde inom samma by, hamnade utflyttningsskyldigheten alltid på frälsebönderna. Skattebönderna kunde därför få till mer samlade ägområden utan att behöva riskera att det var de själva som behövde flytta sin gård. Det fanns således stora fördelar att hämta för skattebönderna, om de lyckades förhandla rätt under skiftesförrättningen. Vad frälsebönderna kände inför utflyttningarna går sällan att komma åt. Deras hållning till skiftesreformerna är allmänt svåråtkomliga eftersom deras röster inte hördes under förrättningen. Godsherrarna hade alltid formell rätt att bestämma både om frälsegårdarnas framtida läge och deras tänkbara avvisning. Medverkade godsherren inte i egen person skickades i stället en ”god man”, en ståndsperson i lokalsamhället, att föra dennes talan.³³⁰

³²⁸ Svensson 2001, s. 98; Germundsson & Lawen 2003, s. 13; Henrik Svensson, ”Enskiftena före enskiften – Pionjärerna i praktiken”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 55 (2008), s. 43–45.

³²⁹ Olai 1983, s. 34–58; Svensson 2008, s. 48–53. Det fanns, vilket Patrick Svensson har visat, viktigare variabler än social grupptillhörighet som inverkade på vem som ansökte om skifte; som läs- och skrivkunnighet, närhet till marknad, samt om man bodde i slättbygd eller skogsbygd – där bönder i slättbygd ska ses ha varit mer benägna att ansöka om skifte. Svensson 2001, s. 75–82, 119–129, 224. Det finns även exempel från innan Mackleans enskifte på godsägare som gradvis lagt sina ägor samlade runt godset. Se Germundsson & Lewan 2003, s. 8.

³³⁰ Caroline Ranby, *Krappertup och skifteslandskapet: laga skifte och agrar bebyggelseomvandling i Brunnby socken, Skåne 1830–1870* (Nyhamnsläge 2005), s. 14, 38, 46.

Partiella enskiften, så som åtgärden skrevs in i storskiftesförordningen 1783, hade sina problem. Det främsta problemet var att det inte fanns några bestämda riktlinjer att följa gällande utflyttningarna, som krävde betydande resurser. Bland annat kunde en utflyttad gård behöva bygga upp nya ekonomibyggnader, anlägga nya brunnar och dra fram nya vägar till gården. Gården riskerade även att tilldelas mindre välhävad jord, som då behövde odlas upp.³³¹ Hur problemet med utflyttningarna skulle lösas diskuterades på flera olika håll under 1780- och 1790-talet. Denna process har beskrivits utförligt av Carl Gustaf Weibull. Bakom förarbetet till enskiftesförordningen stod fyra centrala aktörer: Malmöhus läns dåvarande landshövding Tage Thott, hans efterträdare Gustaf Fredrik von Rosen, överdirektören för lantmäteriet Eric af Wetterstedt (som hade tagit över rollen efter Jacob Faggots frånfalle 1777) – och ingen mindre än Rutger Macklean.³³² Lantmäteriöverdirektören af Wetterstedt utarbetade samtliga enskiftesförordningar, även om de byggde mycket på de förslag som Thott, von Rosen och Macklean hade framfört under 1790-talet. Resultatet av arbetet blev 1803 års enskiftesförordning för Skåne, ett år senare en motsvarande förordning för Skaraborgs län, sist en rikstäckande förordning som utkom 1807.³³³

Enskiftesförordningarnas regelverk

K. förordningen om ägors fördelande i Enskiften och utflyttning från större byalaget i Skåne, fastställdes den 31 mars 1803 – närmare tjugo år efter enskiftet vid Svaneholm.³³⁴ Med enskiftet fanns två valmöjligheter. Antingen kunde byalaget komma överens om att låta lägga hela byns markinnehav under åtgärden, eller så kunde enskilda delägare ansöka om den för dem själva. Det betyder att storskiftets initiativregler, där det räckte med att en delägare ansökte om skiftet för att få till stånd ett skifte för hela byn, aldrig kom att gälla för enskiftet. Tvärtom hade Macklean varit mycket mån om var att enskiftet inte skulle kunna påtvingas med hjälp av liknande initiativregler som storskiftet. Snarare behövde bönderna uppmuntras till enskifte. Det uttrycktes en oro för att enskiftet skulle framkalla en ”farhåga i anseende till äganderätten” hos allmogen, vilket kunde få dem att bestrida reformen. Vitsordet

³³¹ Storskiftesförordningen 1783: 73.

³³² Processen beskrivs utförligt i Weibull 1923, s. 142–151.

³³³ De hade även behandlats av stadssekreteraren Mathias Rosenblad. Weibull 1923, s. 151; Juhlin-Dannfelt 1928, s. 126; Pettersson 2003, s. 34–36.

³³⁴ K. förordningen om ägors fördelande i Enskiften och utflyttning från större byalaget i Skåne, 31 mars 1803. Hädanefter Enskiftesförordningen 1803.

garanterade däremot rätten till enskifte för den delägare som ville få sina ägor utbrutna ur byalaget. Detta vitsord skulle råda oavsett om byn tidigare hade genomgått storskifte eller andra delningar.³³⁵

Den senare rikstäckande förordningen från 1807 tog fasta på många av de paragrafer som återfanns i förordningen för Skåne (1803) och Skaraborgs län (1804), om än med lite mer försiktig framtoning.³³⁶ Analysen av förordningarna riktas mot de paragrafer som enligt min bedömning hade störst påverkan på stängelskyldigheten. Förordningar analyseras i ett samlat grepp, även om vissa beröringspunkter mellan olika bestämmelser kommer att jämföras.

Utflyttningsskyldigheten

Enskiftet möjliggjordes som redan framkommit genom utflyttningar av vissa gårdar. Utflyttningen framstår som den mest genomgripande förändringen av landskapsbilden till följd av de senare skiftesreformerna. I Torna och Bara härad, undersökt av Sven Dahl, kom så mycket som uppemot 725 bönder att åläggas skyldighet till utflyttning, medan siffran på de bönder som tilläts bo kvar låg på cirka 425.³³⁷ Vilken gård eller vilka gårdar som behövde flytta ut bestämdes under vägledning av lantmätaren vid förrättningsstillfället. Om bara en, eller några få, delägare hade ansökt om enskifte, blev det enligt enskiftesförordningen för Skåne (1803) upp till någon av initiativtagarna att flytta ut. Bestämmelsen upprepades i 1807 års förordning. Däremot skulle en allmän plan alltid upprättas över byn oavsett om bara en delägare hade ansökt om enskiftet.³³⁸

Där hela byalaget skulle ingå i en enskiftesförrättning fanns en tydlig hierarki. De delägare som hade bäst kvalitet på sina byggnader eller hade genomfört ”nyttiga anläggningar” på sina tomtplatser tilläts att stanna kvar, medan de sämst hävdade gårdarna tvingades flytta ut. Om alla delägars verksamheter kunde bedömas vara av lika värde instruerades lantmätaren att lotta om utflyttningen.³³⁹ Det framgår tydligt

³³⁵ Enskiftesförordningen 1803: 2.

³³⁶ Kongl. Maj:ts Förordning om Enskiften, 2 februari 1807. Hädanefter Enskiftesförordningen 1807. Specifikt paragraf 2 vittnar om en insikt att enskiftet inte kunde användas som skiftesmetod för alla byar. Till skillnad från tidigare skiftesförordningar skulle goda män tillkallas om någon hade åberopat vitsordet för enskifte för att se till att jordarna inom byn var tillräckligt jämgoda att ett byte av jord kunde ske utan att orsaka resterande delägare lidande. De goda männen bestämde alltså om enskiftet ens kunde äga rum.

³³⁷ Dahl 1942, s. 186.

³³⁸ Enskiftesförordningen 1803: 7; Enskiftesförordningen 1807: 6.

³³⁹ Enskiftesförordningen 1803: 8; Enskiftesförordningen 1807: 6.

att utflyttningsskyldigheten hängde samman med tomtplatsen och dess anläggningar snarare än den egentliga produktionen på jordbruket. Nyttiga sidoverksamheter och välskötta byggnader belönades.

För att uppmuntra till utflyttning kom staten lägga undan en summa av 10 000 riksdaler årligen av statsmedlen som skulle gå till understöd till de hushåll som flyttade ut. En utflyttningersättning gavs ut oberoende hemmanets natur (om det var en skatte-, krono- eller frälsegård och så vidare). Stödet skulle gå till uppbyggandet av nya byggnader av bränt eller obränt tegel, sandsten eller gråsten.³⁴⁰ I ett senare sammanhang kopplat till reformarbetet hävdades det dock att ”väl uppsatta lerhus” kunde bli lika varaktiga som de av bränt tegel – och att jordägare som byggde sina hus i lera därför borde tillerkännas samma understöd.³⁴¹

Det uppfattades bland ståndspersoner att utflyttningarna kunde förmå bönderna att uppföra bättre, mer resurseffektiva och mindre virkeskrävande byggnader.³⁴² Exempelvis la den samtida läkaren Eberhard Munck af Rosenschöld i ett memorial till Kungliga Sundhetskollegiet år 1816 fram en instruktion på hur utflyttade gårdar skulle bygga upp de mest hälsofrämjande byggnaderna. Enligt Rosenschöld skulle jordägaren fästa avseende vid jordens fasthet och välja ett smart byggnadsmaterial: kalk, sten eller tegel, så länge det inte var fuktigt. Helst så skulle jordägaren plantera träd så att träden skyddade huset mot hårda vindar, men samtidigt inte för tätt så att inte solljus och luft hindrades från att tränga in. Luftcirkulation tillmättes en stor betydelse. Anläggandet av trädgårdar uppmuntrades, med förslag på passande buskar och fruktträd efter jordmån och klimat. Nybyggda stall skulle även byggas torra, ljusare och luftigare, för att motverka boskapssjukdomar.³⁴³ I framställningen av skifteslandskapet fästes blicken inte bara på ekonomiska nyttigheter, utan även moraliserande och hälsobringande nyttoaspekter. Det kan ses hänga ihop med ett allmänt högre ståndsideal, eller för den delen överhetens bild av agrarreformerna som ett led i strävan att uppfostra befolkningen.

³⁴⁰ Om antalet fastställda utflyttningar per år översteg anslaget förordnades en turordning. De senare verkställda utflyttningarna fick då vänta till nästa år på utdelningen av understöd. Enskiftesförordningen 1803: 11 och 12.

³⁴¹ Kommitterade till granskning av storskiftes- och enskiftesförfattningarna, ÄK621 (1810), Vol. II, Ink. uppgifter från landshövd., 10 januari 1815, Skaraborgs län.

³⁴² Macklean förordnade exempelvis sina arrendatorer att bygga nya bostäder av lera enligt en byggteknik som kom att döpas efter honom själv, mackelering. Lange 2000, s. 99–100.

³⁴³ Kommitterade till granskning av storskiftes- och enskiftesförfattningarna, ÄK621 (1810), Vol. 1, Skr. till K. M:t, Konzept, K. Bref, Memorial till Kongl. Sundhets Collegium undertecknad Munck Rosenschöld, 19 mars 1816.

Markslagskategoriseringen

Utöver att bryta upp byorganisationen så var målet med utflyttningarna att förmå bönder att odla upp jordar i utkanten av byarna. Som Hoppe har poängterat så utgick "[s]älva genomdrivandet av ett skiftesstadgande [...] med utgångspunkt i ett synsätt, sannolikt, med tanke på den spridningsbild som uppstod tidigt, de spannmålsproducerande slättböndernas."³⁴⁴ I citatet refererade han till storskiftet, men det är också något som framträder med enskiftet. Den generella uppfattningen som synliggörs i introduktionen till enskiftesförordningen för Skaraborgs län var att slättbygderna i Skåne och Skaraborgs län satt på stora mängder obrukad men odlingsbar jord. På grund av avstånden till den odlingsbara jorden i utkanten av byarna utnyttjades inte jorden på rätt sätt, utan byarna sågs vid 1800-talets början överflödande av "ödeliggande ägofält".³⁴⁵ I förordet till den rikstäckande förordningen från 1807 pekades det med tillfredsställelse på den påbörjade uppodlingen av dessa områden i slättbygden efterföljande enskiftet.³⁴⁶ Som erfarenheten visade hade utflyttningarna bidragit till en ökad nyodlingsaktivitet.

Vid uträkningen av vilken jord som skulle ingå i skiftesförrättningen kom enskiftesförordningen till skillnad från storskiftesförordningen att lägga större fokus på odlingsbar mark. Det gick inte med enskiftet längre att skifta markslagen separat. Den gård som skulle flytta ut kunde behöva ta odlingsbar utmark i utbyte mot åker. I den rikstäckande enskiftesförordningen beordrades lantmätarna att beräkna vilken mark som var duglig respektive oduglig. Dessa kategorier användes för att särskilja mellan den mark som kunde tänkas bli odlingsbar genom uppodling och den som kunde lämnas utanför förrättningen.³⁴⁷

Den delägare som vid förrättningen tilldelades sämre värderad jord erkändes ekonomiskt stöd från de övriga delägarna. Vid ett enskifte, liksom vid storskiftet, fanns alltid en risk att delägarna förlorade sin tidigare välhävdade jord. I enskiftesförordningen medräknades exempelvis sådan jord som delägarna kunde ha erhållit under tidigare förrättat storskifte och sedermera förbättrat.³⁴⁸ Ett annat exempel på en sådan ersättning var att delägaren fick behålla den jord som sedan tidigare varit privat inhägnad. I statens reformstrategi ingick det att säkerställa jordägarnas förbättringar, så att inte deras "jordförmögenhet", som Pettersson kallade

³⁴⁴ Hoppe 1983, s. 38.

³⁴⁵ K. Förordning ang. Enskiften i Skaraborgs län, 25 juli 1804. Hädanefter Enskiftesförordningen 1804.

³⁴⁶ Enskiftesförordningen 1807.

³⁴⁷ Enskiftesförordningen 1803: 11; Enskiftesförordningen 1807: 4.

³⁴⁸ Enskiftesförordningen 1803: 1 och 2.

det, hamnade i andras händer utan skälig ersättning.³⁴⁹ Odlingserättningen skulle uppbäras av resten av byalaget i form av spannmål tills att den erhållna enskifteslotten gav en avkastning som motsvarade den tidigare innehavda jorden.³⁵⁰

Rationell ägofigur och jordbrukets idealförvaltning

Med enskiftet framträder en helt ny landskapsbild, karaktäriserad av en friliggande bebyggelse med samlad mark kring enskilda gårdar. Allt som har nämnts hittills är vedertaget i den svenska historieskrivningen om skiftesreformerna. Något som också har uppmärksamrats i forskningen är hur den räta linjen, ordnad efter linjalstreckat på kartan, fångades upp i denna landskapsbild. Där har forskningen framför allt utgått från den fysiska omvandlingen av vägar och fastighetsgränser.³⁵¹ De räta vägarna, alléerna och rågångarna skulle helst, som Patrik Olsson har belyst, prydas med pilträd: fysiska attribut som enligt tidens ideal förskönade landskapsbilden, något jag återkommer till senare i kapitlet.³⁵²

I enskiftesförordningen för Skåne uppmärksammades bland annat detta direktiv till lantmätarna

att enskifteslotterne få läggas, att de helst med räta lineer omfattas och göras kvadratiske, eller åtminstone, att längden ej mer än dubbelt må öfverskjuta bredden, så framt omständigheterna ej till annan indelning föranleda.³⁵³

All egendom, ”tomter, åker, äng, uppodlingsjord, betesland, samt skog och utmark med flera samfällighetens tillhörigheter”, skulle organiseras i en kvadratisk ägofigur och fixeras med rätlinjiga gränser.³⁵⁴ Ser man till enskifteskartan över Svaneholm är det märkbart vilken referensram beträffande gårdarnas organisering i landskapet som enskiftesreformen utgick ifrån.

³⁴⁹ Pettersson 2003, s. 51–52.

³⁵⁰ Enskiftesförordningen 1803: 9.

³⁵¹ Se exempelvis Dahl 1942, s. 187–188; Möller 1983, s. 38; Gudmunsson & Lewan 2003, s. 22; Lars-Eric Jönsson, ”Landsbygdens landskap”, i Anna Christina Ulfspärre, Mats Greiff och Lars-Eric Jönsson et. al [reds.], *Helsingborgs historia. Del VIII: 1 Landsbygd* (Malmö 2010), s. 28–32;

³⁵² Olsson 2012, s. 39–42.

³⁵³ Enskiftesförordningen 1803: 7.

³⁵⁴ I ett cirkulär till lantmätarna daterad den 12 juli samma år framgår att kartan inte fick räknas som färdig förrän alla ägor var samlade. I samma cirkulär upprepades att utmarken skulle delas även om den inte gick att odla på. Landtmäterikontorets Cirkulär till samtelige Enskiftes-Landtmätare, hwad de wid förrättningar af Enskiften hafwa att iakttaga, den 12 juli 1803.

Paragrafen ovanför antyder inte om att det fanns någon explicit motivering bakom den kvadratiske ägofiguren, men den något omskrivna paragrafen i enskiftesförordningen för Skaraborgs län ger en klarare bild. Där framgick i stället att

Wid denna utbrytning bör äfwen iakttagas, att på enskifteslotterne tjenlige tomtplatser må wara att tillgå, att desse lotter icke gifwas oformeliga figurer, utan, så mycket locala belägenheten medgifwer, blifwa reguliera, och att längden, om möjligt är, icke mer än dubbelt må öfwerstiga bredden, samt att i allmänhet indelningen så göres, att hwar och en kan winna de beqwämligheter ett förmonligt landtbruk fordrar, och bysamfällighetens beskaffenhet medgifwer.³⁵⁵

Den reguljära ägofiguren uppfattades vara mer lätthanterlig. "Bekvämlighet" uppskattades i termer av ägornas lättillgänglighet i förhållande till gården.³⁵⁶ Med ägostyckena samlade runt gården i en kvadratisk ägofigur föreställdes det bli enklare för den enskilda jordägaren att överskåda sin egendom. Detta fokus på överblickbarhet och ordning fann också Åsa Klintborg Ahlklo i Mackleans skifte. Hon kopplade det till trädgården som ideal för de mönstergårdar som togs fram av reformatorer som Macklean.³⁵⁷

Blomley har beskrivit en sådan "panoptic territorial arrangement" med utgångspunkt i Cressy Dymocks 1600-talsmodell över ett ordnat jordbruk under en så kallad mönstergård. Dymock var en av många följeslagare i det pan-europeiska nätverket "Hartlib Circle", situerad runt den polsk-engelske jordbruksreformatorn Samuel Hartlib. Modellen publicerades i Hartlibs bok *A Discoverie for Division or Setting Out of Land, as to the Best Form* (1653).³⁵⁸ Förbättringsdiskursen cirkulerade inom Hartlib-nätverket. Rättare sagt kan nätverket sägas ha fulländat diskursen. Det var enligt den danska historikern Esben Bøgh Sørensen aktörer inom det nätverket som omvandlade idén om arbetsamhet till en nationell fråga.³⁵⁹ Hartlib-nätverkets projekt sträckte sig emellertid bortom främjandet av nationellt välstånd. I sitt arbete med att bland annat förbättra lantushållningen vägledades nätverket av utopiska föreställningar om framsteg, grundade i en puritansk profetia om Kristi återkomst, enligt vilken han skulle leda mänskligheten in i en epok av obegränsad rikedom.

³⁵⁵ Enskiftesförordningen 1804: 6.

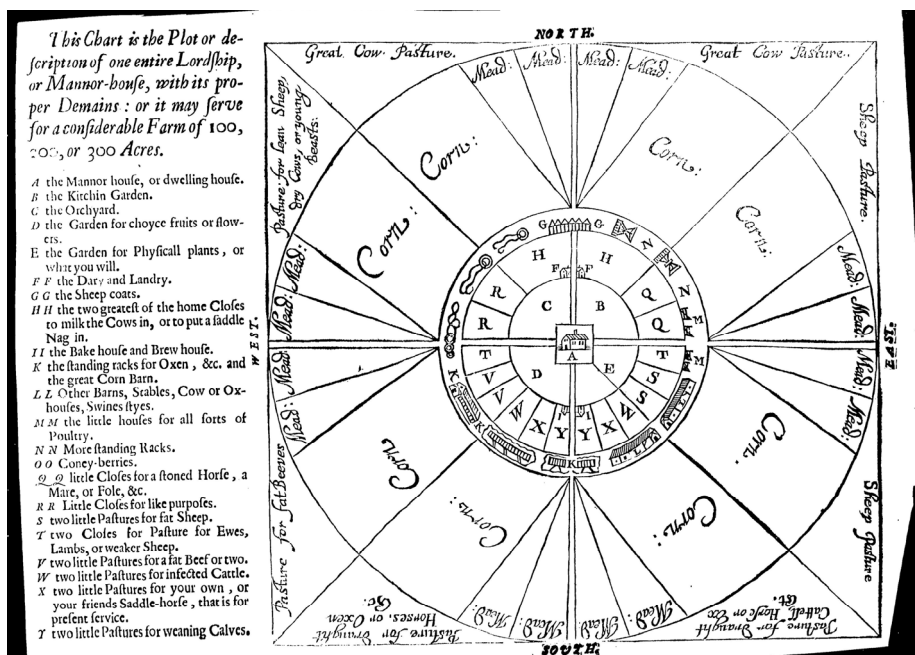
³⁵⁶ Definition hämtad ur Svenska akademins ordbok: Bekvämlig: 1) "lämplig, passande, tjänlig, läglig" eller 3) ej förorsakar eller medför swårigheter, som ej wällar beswär". 3 a) i fråga om läge och naturlig beskaffenhet: lätt tillgänglig eller wäl belägen. "Bekwäm", *Svenska Akademins ordbok*, bd. 3 (Stockholm 1903).

³⁵⁷ Klintborg Ahlklo 2012, s. 60–70.

³⁵⁸ Blomley 2019, s. 241–243.

³⁵⁹ Sørensen 2023, s. 561–568.

Genom hängivenheten till naturvetenskaperna förväntades människan närma sig Gud. Det naturvetenskapliga framåtskridandet ansågs därmed tjäna såväl ekonomiska intressen som människans andliga frälsning.³⁶⁰

Figur 10. Cressy Dymocks modell över ett gods eller större gård på uppemot 300 engelska tunnland, i Samuel Hartlib, *A Discoverie for Division or Setting Out of Land, as to the Best Form* (London 1653). Källa: Early English Books Online. Original: The Huntington Library, Kalifornien, USA.

Dymocks modell kan med rätta beskrivas som ett panoptikon, en övervakningsmodell kanske främst associerad med fängelsedesignen i Jeremy Bentham's *Panopticon, or the Inspection House* (1791) – senare utarbetad till en allmän metafor för moderna institutioners övervakningsmetoder i Michel Foucault's *Övervakning och straff* (1975). I närmast anslutning till bostaden skulle olika trädgårdar anläggas, med inhägnade betesmarker (se *Closes*) utanför inägora och ekonomiska byggnader i utkanten av figuren. Modellen fokuserade på funktion och lättillgänglighet. Exempelvis skulle mjölkkor (H) beta inom en särskild inhägnad i nära anslutning till den ekonomiska

³⁶⁰ Albritton Jonsson & Wennerlind 2023, s. 48–57.

byggnad som användes för produktion av smör och ost. Egendomen skulle slutligen inramas av häckar som skydd mot angränsande jordägares eller boskaps intrång.

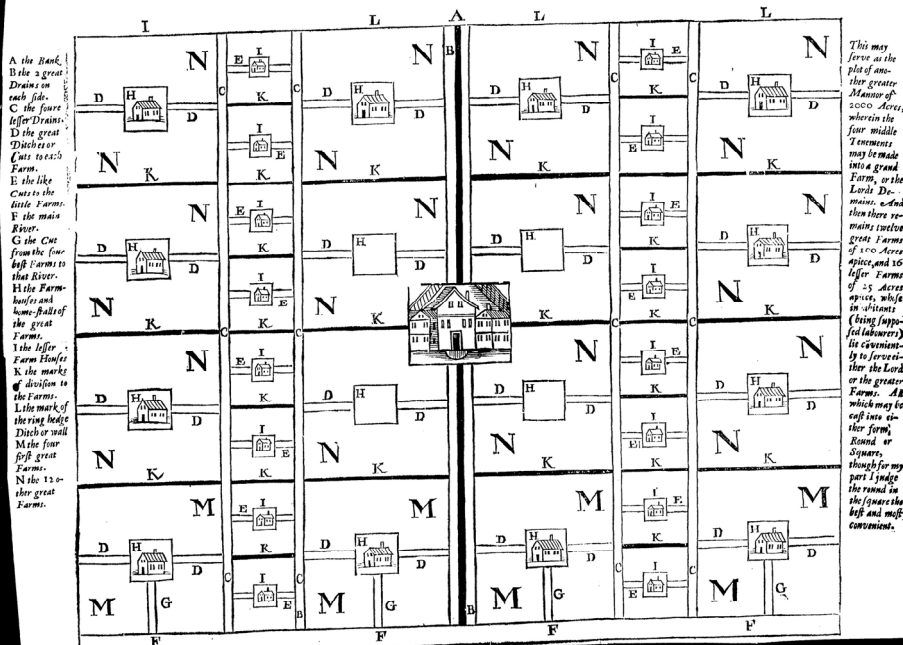
Även om den enskiftade ägofiguren föredrogs vara fyrkantig snarare än cirkulär kan vi ändå se tydliga likheter. Bägge förutsatte att huvudbostaden placerades i centrum av ägorna med en tydlig överblick över egendomen. Bådadera väntades, som jag återkommer till, vara inhägnade. Observera att Dymocks modell utgick ifrån en herrgård eller en större gård (*farm*) på uppemot 300 engelska tunnland (*acres*), vilket skulle motsvara 121 hektar. Att skapa en herrgård i miniatyr relaterar dock tillbaka på metaforen "every mans house is his castle", som Blomley argumenterat underbygger privat äganderätt.³⁶¹ Förekomsten av – och tilltron till – hägnaden som ett verktyg för att upprätthålla och synliggöra privat ägande bör i detta sammanhang förstås som ett uttryck för en ökad betoning på "spatial discipline and control". Resultatet blev, som både Blomley och Sørensen betonat, en mer generaliserad och opersonlig förvaltning av egendomen.³⁶²

Det finns en till modell från samma bok, där den andra är påfallande lik enskifteskartan över Svaneholm.

³⁶¹ Blomley 2016b, s. 601–602.

³⁶² Blomley 2007, s. 5; Blomley 2016a, s. 216–217; Blomley 2019, s. 241–243; Blomley 2023, s. 40–41, 63–70, citat från s. 40; Sørensen 2023, s. 559–560, 566.

This Chart contains 2000 Acres, consisting of or divided into 16 great Farms, containing 100 Acres apiece, and 16 lesser Farms, consisting of 25 Acres apiece: And that so as each 100 Acres may be considered apart, as being divided in the middle by the great Bank or high way, with the two great Drains on each side of the same.

Figur 11. Cressy Dymocks modell över arrendegårdar som skulle anläggas på ett gods dränerade kärrmark, i Samuel Hartlib, *A Discoverie for Division or Setting Out of Land, as to the Best Form* (London 1653). Källa: Early English Books Online. Original: The Huntington Library, Kalifornien, USA.

Den här modellen representerar, precis som den föregående, en fullskalig rationalisering och läsbarhetsgörande av landskapet.³⁶³ Eventuellt bör modellerna betraktas som uttryck för olika skalor. Den förra illustrerade hur godset (eller *farmen*) skulle förvalta sitt jordbruk vid huvudgården, medan den senare planlade den övergripande förvaltningen av godsägarens egendom. Här måste dock poängteras att planläggningen utgick ifrån hur godsägaren skulle anlägga plattgårdar på en nyligen

³⁶³ Scott 1998, s. 36–38.

dränerad kärrmark, inte omlägga redan inrättade byar.³⁶⁴ Den torrlagda marken utgjorde ett "tabula rasa", ett tomt ark ivrigt inväntande ett första penseldrag. Dymocks modell utgjorde ett förslag på en rationell förvaltning av ett gods eller *farm*, mer än ett exempel på någon egentlig sådan.³⁶⁵ Herrgården representerades i mitten av modellen, med sina arrendegårdar ordnade i olika storlek på alla sidor. Även arrendegårdarna skulle vara inhägnade. På modellen syns hur både de större gårdarna (H) och de mindre gårdarna (I) inramas av diken (C), häckar (L) eller andra naturliga avgränsningar (F). Som jag beskrev i figurtexten på Svaneholmskartan var också pilläckar utritade mellan ägofigurerna.

Den kvadratiske ägofiguren besatt tydliga estetiska värden. Detta ideal återspeglas i en lantmäteriberättelse från 1783 som med ett utsmyckande bildspråk framställde storskiftets effekter på landskapet: "de delade fälten med nya, städade och räta hägnader fredade, åkrarna dikades och brukades över vanligheten".³⁶⁶ Det uppfattat städade, eller ordnade, speciellt i kombination med det rätlinjiga och inhägnade, är troligen nyckelorden vi måste fästa blicken vid för att förstå hur skiftesförespråkarna betraktade det ideala landskapet vid tidpunkten. Ett produktivt odlingslandskap kännetecknades av regelbundenhet, enkelhet – men också hägn.³⁶⁷ Konnotationer mellan estetik och det praktiska är inget unikt för Sverige, utan snarare ska den geometriska estetiken förstås genomsyrade tidens byråkratiska reformprojekt och överhetens natursyn. Dessutom var den överensstämmande med samtida kartografiska ideal runt om i Västeuropa.³⁶⁸ Några belägg för det rent estetiska, åtminstone med hägnaderna, kom dock sällan att yppas i riksdagsdebatten.

³⁶⁴ Det ligger dock i linje med den svenska statens intresse för nyodlingsföretagen. Särskilt på torrläggningen av mossor och kärr. Se Runefelt 2008. För en inblick i 1600-talets engelska dräneringsprojekt, där också Dymocks modell diskuteras, se Eric H. Ash, "Reclaiming a New World: Fen Drainage, Improvement, and Projectors in Seventeenth-Century England", *Early Science and Medicine* 21 (2016).

³⁶⁵ Sørensen 2023, s. 564. Det går att jämföra med forskningen om bosättarkolonisationen i Amerika, den kanske grövsta uppvisningen av vad ett utsuddande av lokala praktiker och organisationsformer genom kategorisering av land som "tomma ark", eller "terra nullius", kan åstadkomma. Stenmark 2025, s. 6–7.

³⁶⁶ Citat hämtat från Juhlin-Dannfelt 1928, s. 105.

³⁶⁷ Se exempelvis Keith Thomas redogörelse av de engelska *improvement*-tänkarnas natursyn. Thomas 1987, s. 256–257. Kopplingen mellan skönhet och produktivitet har också uppmärksammat i ståndspersonernas samtida ortsbeskrivningar, se Runefelt 2011, s. 50, 77. Olsson nämnde dessutom återkommande i sin avhandling just "ordnad" som ett landskapsideal. Detta kopplar han specifikt vid ett tillfälle till Mackleans planerade landskap. Olsson 2012, s. 229–230.

³⁶⁸ Kain & Baigent 1992, s. 229–231; Scott 1998, s. 141; Denis Cosgrove, "Modernity, Community and the Landscape Idea", *Journal of Material Culture* 11 (2006), s. 55.

Den jord som svenska arrendebönder kom att bruka var inte deras. Rent formellt ägdes jorden av godsägaren, som stod för den egentliga förvaltningen av ägorna, numera möjlig att förvalta från skrivbordet. Det återkopplar till arrendekontrakten. Formulerandet av strikta arrendekontrakt, med omfattande beskrivningar av vad godsägaren avkrävde från arrendatorerna, gav godsägare potentiellt en större kontroll över både sina arrendebönders verksamhet och sin egendom. Såväl kartan som kontrakten speglar en form av disciplinering av arrendatorerna och landskapet. Att det specifikt ska ha varit Dymocks modell som inspirerade Macklean kan jag inte belägga med mina källor. Men utifrån den internationella forskningen är det tydligt att Dymock bara var en av många engelska reformatorer som uppmuntrade en sådan här förvaltning.³⁶⁹ Den geometriska enkelheten ansågs därför också beundransvärd eftersom den upphöjdes i engelsk hushållningslitteratur relaterad till ideal godsförvaltning.

I den bild av skifteslandskapet som framträder i cirkulärbreven förekommer även ett mått av förmynderi. Rätlinjigheten uppfattades enkel att förmedla till allmogen. Detta framträder i ett cirkulärbrev till lantmätarna i Skåne som utkom i samband med enskiftesförordningen. I cirkulärbrevet uppmärksammades lantmätarna på nytt att göra enskifteslotterna räta ”så att ingen stridighet om deras gränсор må i framtiden uppstå”.³⁷⁰ En mer bisarr föreställning gav sig tillkänna i den samtida danska skiftesdiskursen som Eva Krause Jørgensen redogjort för i sin avhandling *Breaking the Chains* (2015). Dansk överhet föreställde nämligen att den polygonala formen gjorde arrendebönderna förvirrade, något den kvadratiske ägofiguren sågs kunna motverka.³⁷¹

En mer utvecklad instruktion utkom i ett senare cirkulärbrev där lantmätarna instruerades att slutföra enskiftet så att

[...] ägornes skötsel göres dem [jordägarna] så lätt och beqwämlig som möjligt är, samt att Enskiftesdagare i allmänhet så skiljas ifrån sina Grannar både inom och utom byalaget, att alla ämnen till ägotwister må för ewiga tider upphöra, och de således ostörde kunna lemna sig till sina ägors odling och skötsel.³⁷²

³⁶⁹ Warde 2016, s. 129–131; Sørensen 2023.

³⁷⁰ Landtmäterikontorets Cirkulär till samtelige Enskiftes-Landtmätare, hwad de wid förrättningar af Enskiften hafwa att iakttaga, 12 juli 1803.

³⁷¹ Eva Krause Jørgensen, *Breaking the Chains. An Intellectual History of the Discursive Struggles over the Danish Agrarian Reforms, 1784-1797* (Aarhus 2015), s. 59.

³⁷² Landtmäterikontorets Cirkulär till Enskiftes-landtmätare i Skåne, 12 september 1803.

Med enskiftet skulle jordägarna vinna självständighet från vad som uppfattades som byalagets hämskor, fria att bestämma över sin markanvändning. Då förväntade sig företrädarna för enskiftet att alla former av konflikter kring ägande skulle upphöra. Den rätta linjen rationaliserade på samma gång ägo gränserna och förutsågs lösgöra den privata egendomen från tidigare sedvänjor. Dessutom fungerade rätlinjigheten som ett kontrollverktyg ur statsmaktens synvinkel. I den händelse att en rättstvist skulle uppstå var det nog enklare att hänvisa till en linje ritad på en karta än att beakta andra sorters hävdanspråk. Den geometriska ägofiguren gjorde således jordägarnas privata egendom mer läsbar för staten.

En annan förklaring till varför särskilt kvadraten uppmuntrades kan hämtas från organiseringen av växelbruket. I en senare beskrivning av hur man på bästa sätt övergick till växelbruket i läroboken *Handbok i svenska jordbruket* (1879), menade botanikern Jonas Petter Arrhenius att jordbrukaren behövde ordna sina fält i lika storlek så att den ”påräknade afkastningen må för framtiden under alla år förhålla sig någorlunda lika”.³⁷³ Den kvadratiske formen på ägorna förväntades hjälpa jordägaren att strukturera upp sitt jordbruk. Indelandet av jorden i olika kvadrater gjorde uträkningen på avkastningen på det som odlades mer exakt och uträkningsbar, vilket uppfattades bidra till mer effektiv förvaltning.

En sista rimlig förklaring till varför ägofiguren helst skulle vara kvadratisk härrör till utflyttningarna. Ronny Pettersson har delgett, dock om laga skiftet, att lantmäterna ofta erbjöd delägarna smala, avlånga ägofigurer som tillät att fler gårdar kunde stanna kvar i bykärnan.³⁷⁴ Det kan därför med rätta tolkas som att den största vinsten med den kvadratiske formen var att bryta upp byarna. Ett kvadratisk rutnät som modell medförde fler utflyttade gårdar. Men det går även att se det från andra hållet, att om man inte flyttade ut gårdarna så skulle dem tvingas erhålla mer oformliga ägofigurer, vilket Kalle Bäck menat betraktades som olämpligt i sig.³⁷⁵ Antingen så kan syftet ha varit att få fler utflyttade gårdar, eller så bör utflyttningen ses som ett resultat av att de som formulerade enskiftesförordningarna idealiserade den kvadratiske ägofiguren. Min tolkning är enskiftet byggde på en omorganisering av landskapet som både fysiskt krävde en separation av de forna bymedlemmarna från varandra och gav jordägaren en större överblick på sin egendom.

Att förverkliga den landskapsbildens krävde dock att delägarna löpte hela linan ut och faktiskt samlade hela sitt markinnehav. Så var dock inte alltid fallet, utan enskiftena kom efter en kunglig förordning 1821 precis som storskiftet att tillåta fler

³⁷³ Johan Petter Arrhenius, *Handbok i Svenska Jordbruket. Första delen*, fjärde omarbetade upplagan (Stockholm 1879), s. 392.

³⁷⁴ Pettersson 1995b, s. 133.

³⁷⁵ Bäck 2016, s. 36–37.

skifteslotter per delägare: däremot bara upp till två skiften i odlingsbar mark, tre inberäknat utmarken.³⁷⁶ Den senare förordningen utgjorde uppenbart en reformstrategi för att få byar utanför slättbygderna (där den mest homogena jorden återfanns) att genomgå enskiftet.³⁷⁷

Det partiella enskiftet och stängelskyldigheten

Enskiftesförordningarna var inte de första i sitt slag som inkluderade bestämmelser om hur byarna skulle inhägna sina marker, men det var den första skiftesförordningen som av naturliga skäl kom att hänvisa direkt till den nyutkomna stängselförordningen. Samtidigt hade, vilket jag antydde i föregående kapitel, paragrafen om partiellt enskifte i storskiftesförordningen influerat utformningen av 1802 års stängselförordning. För att förstå hur dessa förordningar påverkade varandra måste vi återigen gå tillbaka till 1790-talet.

En bra utgångspunkt är det kungliga brev som Kungl. Maj:t sände till lantmäteriöverdirektören Eric af Wetterstedt år 1798 angående de samtida utbrytningarna. Likt argumenten om nyodlingen som överlades i föregående kapitel synliggör det här brevet vilken målbild staten hade med de agrara reformerna. Här låg tyngdpunkten tydligt på jordbrukets organisering. Kungl. Maj:t intygade i brevet om den positiva "erfarenheten" med samfällighetens upphävande och "att hvar och en jordegare och åbo får sina egor sammandragne, utbrutne och i skifte lagde".³⁷⁸ Det framgår därtill att storskiftet ansågs undermåligt i förhållande till enskiftesmetoden, eftersom ägorna inte blev tillräckligt sammandragna och bysamfälligheten med gemensamma hägnadssystem i stor utsträckning bibehölls.

Ett problem med de partiella enskiftena, som kopplade an till bristen på ersättningar för utflyttningarna, var hur stängelskyldigheten skulle tillämpas. Enligt Kungl. Maj:t försvarades enskiftet av att kvarvarande delägare i byn vägrade att underhålla den del av hägnaden som löpte längs skiljelinjen mot den gård som brutit sig ut ur bykärnan. Enligt 1734 års lag hade ju heller inte en enskild delägare något stängselvitsord gentemot bygrannarna. Den som ville stänga in en egen äga fick hålla hägnaden allena. I brevet beklagade Kungl. Maj:t att det var möjligt att förmå grannarna att medverka i fullgörandet av stängelskyldigheten gentemot den utflyttade gården, vilket medförde en betydande ekonomisk påfrestning på gården

³⁷⁶ Gadd 2000, s. 291.

³⁷⁷ Svensson 2008, s. 42.

³⁷⁸ Kungl. brev till överdirektören om hägnad i Enskifte, 19 oktober 1798.

utöver de omfattande investeringar som utflyttningen i övrigt krävde.³⁷⁹ I 1783 års storskiftesförordning fanns inga bestämmelser om sådana ersättningar. Återigen framträder bilden av hägnaden både som en positiv investering, nästan livsavgörande i hänseende till behovet att försvara sina odlingar, på samma gång som den ansågs betungande med utgångspunkt i de resurser som behövde nedläggas på den. Den positiva effekt som staten föreställde sig individualiseringen ha på det svenska lantbruket fick således vid upprepade tillfällen motsatt effekt så fort stängsel-skyldigheten togs med i beräkningen.

Enligt Weibull ska af Wetterstedt i ett utlåtande från 1795 ha hävdad att det inte behövdes nya regler för stängsel-skyldigheten, eftersom det fanns bestämmelser i byggningsbalken som var användbara. Landshövdingarna i Malmöhus län hade dock upprepade gånger poängterat detta problem. Exempelvis hade Thott år 1791 lämnat in en skrivelse till Kungl. Maj:t där han lyfte problemet med att grannarna inte ville hjälpa den utflyttade gården med dess nyhägnader. Samma år som det kungliga brevet utkom uppges ändå af Wetterstedt ha omprövat sin ståndpunkt, efter att han hade tagit del av lantmätarnas rapporter rörande skiftesförrättningarna i Skåne.³⁸⁰

Med det kungliga brevet från 1798 påtvingades grannarna att i framtiden bistå den utflyttade grannen med hägnaderna i skiljelinjerna emellan deras inägor.³⁸¹ Om det var så att af Wetterstedt hade ändrat sin mening före eller efter det kungliga brevet utkom är oklart. Det spelar kanske mindre roll. Oavsett var inspirationen kom ifrån kan det ha sporrat af Wetterstedt när han utformade enskiftesförordningen något år senare.

När ekonomiutskottet hade samlats under 1800 års riksdag för att ta fram den nya stängselförordningen hade det nytillkomna brevet kommit på tal. Under mötet uppmärksammades att bestämmelsen enbart hade berört inägor, medan många utflyttade gårdar i praktiken erhöll utmark som behövde uppodlas. I betänkandet föreslogs därför ett villkor att utflyttade gårdar skulle "njuta lindring i hägnaden" genom grannars biträde med utmarkshägnaden under de första tolv åren efter utflyttningen.³⁸² Bestämmelsen liknade på så sätt den lindring som skrevs in i 1802 års stängselförordning för den som uppodlade sin utmark, fast här tänkt att vara tidsbestämt.

Ett annat problem som uppmärksammades var att den utflyttade delägarrens ägor kunde råka stöta in med sin skiljelinje i en rågång och då möta en annan by. Där föreslog utskottet att byns yttre- eller rågångshägnader fortsatt skulle ligga kvar under

³⁷⁹ Ibid.

³⁸⁰ Weibull 1923, s. 143–148.

³⁸¹ Kungl. brev till överdirektören om hägnad i Enskifte, 19 oktober 1798.

³⁸² Bd. 1800, s. 302–303.

byns gemensamma ansvar, vilket i sin tur förklarar en av anledningarna till att stängselförordningen hade gjort en åtskillnad på den gemensamma rågångshägnaden i paragraf 1 och enskilda hägnader mellan grannarnas skiljelinjer i paragraf 6. Att rågångshägnaden skulle vara gemensam för tegskiftade och storskiftade byar är inte förvånande. Men att den skulle vara det för enskiftade byar är ett viktigt resultat som motbevisar tidigare forskning. Detta var främst angeläget ur en rättvisaspekt. Om den utflyttade gårdens skiljelinje hamnade i en rågång som bestod av en naturlig avgränsning, såsom ett vattendrag, ansågs det orättvist gentemot grannarna eftersom hägnaden skulle bli överflödig. Dock så föreslogs att alla grannar få sin andel av rågångshägnaden i så nära anslutning till den personliga egendomen som möjligt.³⁸³

Utskottets betänkande gör tydligt att en utflyttad gård fortfarande betraktades som medlem av byns stängsellag, en standpunkt som i samband med mötet mottog kritik från greven Corfitz Ludvig Beckfriis. Han hävdade att den utflyttade gården skulle betraktas som en enstaka gård och därmed befrias från ansvar för byns gemensamma rågångshägnad. Den utflyttade gården skulle endast svara för att inhägna de gränssträckor som var belägna i direkt anslutning till den egna marken.³⁸⁴ Beckfriis syns ha eftersträvat att de utflyttade gårdarna helt skulle frigöras från det tidigare byalagets gemensamma angelägenheter. Vid tidpunkten fick en sådan standpunkt inget medhåll i riksdagen. Detta bekräftar, men förstärker också, den poäng som Bengt-Arne Persson lyfter fram: att enskiftade byar behöll flera gemensamma angelägenheter, bland annat när det gällde hägnaderna.³⁸⁵ Han såg detta i skånska byordningar – men som jag kan visa gällde det alla enskiftade byar enligt den allmänna lagstiftningen. Det går inte vid tidpunkten att säga att riksdagen såg bygemenskapen som förlorad. Ett totalt individualiserat hägnadssystem förekom inte och var heller inte önskvärt.

³⁸³ Ibid.

³⁸⁴ Protokoll från mötet den 12 maj i ekonomiutskottet. Ad. 1800, s. 747–748.

³⁸⁵ Persson 1960–1963.

Bestämmelser om stängelskyldighet i enskiftesförordningarna

Enskiftesförordningen för Skåne (1803) hänvisade generellt till 1802 års stängselförordning

Wid bestämmandet af stängelskyldigheten, så för den utflyttande, som de qwarblifwande Grannarne, följas de grunder Wår derom under den 9 Februarii förledit år utfärdade nådiga Förordning utstakar, [...].³⁸⁶

1802 års stängselförordning skulle äga giltighet såväl för den utflyttade gården som för de gårdar som stannade kvar i bykärnan. Enskiftesförordningen bestämde därmed ett gemensamt ansvar för hägnaden längs rågången. Detta förtydligades även i den avslutande meningen i paragrafen om stängelskyldigheten i 1807 års enskiftesförordning: ”Emot tillstötande särskilte byar fullgöres stängseln efter Förordningen, utan att enskiftsutbrytningen någon förändring må förorsaka”.³⁸⁷ Med 1802 års stängselförordning upphävdes 1798 års kungliga brev, eftersom delägarna i stället kunde tillämpa det stängselvitsord som erbjöds i förordningen vid uppförandet av hägnader längs skiljelinjerna, såväl mellan inägor som mellan utmarker. Det blev dessutom upp till lantmätaren och de gode männen att skyldigheten fördelades korrekt utifrån bestämmelserna vid enskiftesförrättningen. Om tvist skulle uppstå beordrades lantmätnarna att lämna över ärendet till landshövdingen för prövning. Landshövdingen hade därtill rätt att besluta om fördelningen av ansvaret och när hägnaderna skulle vara i behörigt tillstånd. Beskrivningen är närmast identisk i enskiftesförordningen för Skaraborgs län (1804) och den rikstäckande enskiftesförordningen (1807). Så föreskrevs även rättsordningen vid tvistemål i 1802 års stängselförordning.³⁸⁸ För att möjliggöra ett snabbt genomförande av utflyttningarna var det av central betydelse att de utflyttades ägor inhägnades. Om en rättstvist rörande stängelskyldigheten drog ut på tiden bör det ha varit svårt för den utflyttade gården att få i gång en ordentlig produktion. Det var därför av stor vikt att sådana tvister avgjordes skyndsamt.

I de senare enskiftesförordningarna återfinns bestämmelser om att den delägre som vid utflyttning tvingades lämna sina gamla hägnader skulle ha rätt till ersättning.

³⁸⁶ Enskiftesförordningen 1803: 10.

³⁸⁷ Enskiftesförordningen 1807: 14.

³⁸⁸ Stängselförordningen 1802: 13–15; Enskiftesförordningen 1803: 10; Enskiftesförordningen 1804: 9; Enskiftesförordningen 1807: 14.

För Skåne förtydligades det i ett senare cirkulärbrev till lantmätarna. Där beordrades de att se till att ”de [jordägarna] med minsta möjliga stängsel kunna frånskiljas, enär det med bibehållande af wars och ens Delägares förmon och beqwämlighet kan förenas”.³⁸⁹

Enskiftesförordningen för Skaraborgs län avviker från de andra i att den specifikt uppmärksammade vilka sorters hägnader som i samband med enskiftet kunde uppföras. I områden

hwarest både skog och sten till hägnaders uppförande saknas, Gode Män böra öfwerwäga, om icke jordwallar med nytta kunna anläggas, och i sådant fall tillse, att enskiftes-rårne utstakas så breda, att sådan wall med diken å ömse sidor må kunna uppföras.³⁹⁰

Stora delar av Skaraborgs slättbygd kännetecknades som svårhägnade landskap. I synnerhet i avseendet att det förekom en brist på virke till hankgärdesgårdar. Situationen hade förvärrats sedan 1700-talet. Både Juhlin-Dannfelt och Utterström har utifrån detta resonerat om att virkesbristen utgjorde ett hinder för genomförandetakten av enskiftena i slättbygdsområdena runt Skaraborgs län. Här finns ett exempel från forskningen på en by vars medlemmar även lämnade in en besvärsskrift till Kungl. Maj:t efter enskiftet om att de varken kunde uppföra eller underhålla den mängd hägnad som de hade påtvingats med skiftet. Skaraborgs län tillhör även den ”västra utmarksregim” som Hallberg och Nyström menat kom att skifta utmarken långt senare på grund av bristen på hägnadsmaterial. Att byar ingick i hägnadslag hade varit vanligt förekommande i denna region före skiftena.³⁹¹

Bristen på hägnadsmaterial kom att prägla utformning av den regionala enskiftesförordningen i Skaraborgs län. För att underlätta genomförandet av enskiftet kom Skaraborgs läns hushållningssällskap bland annat dela ut premier till jordägare som anlade stenmurar, jordvallar och andra hägnadstyper som inte krävde virke. En gård som saknade nyttjanderätt till skog kunde enligt enskiftesförordningen tillerkännas ersättning i form av virke för uppförandet av nya hägnader. Sådan ersättning utgick dock endast i områden där det rådde brist på sten eller annat material

³⁸⁹ Landtmäterikontorets Cirkulär till Enskiftes-landtmätare i Skåne, 12 september 1803: 4; Enskiftesförordningen 1804: 9; Enskiftesförordningen 1807: 14.

³⁹⁰ Enskiftesförordningen 1804: 9 och 11.

³⁹¹ Juhlin-Dannfelt 1913, s. 54–55; Juhlin-Dannfelt 1928, s. 130; Linnar Linnarsson, *Edsveden. En häradsallmännings historia* (Skara 1954), s. 30–32; Utterström 1973, s. 548, 569; Stefan Bohman et. al., *”Oss arma folk att plåga...” Skiftet i västgötabyen Kungslena* (Stockholm 1976), s. 49–50; Gadd 1983, s. 22; Hallberg & Nyström 2021, s. 46–48, 52–54.

för anläggande av jordvallar.³⁹² Jordvallar intog den högsta positionen i hierarkin över lämpliga hägnadstyper för Skaraborgs län, medan hankgärdesgårdar endast antogs som undantag. I frågan om hur stängselskyldigheten skulle verkställas i enskiftade byar anpassades regelverket delvis efter regionala förutsättningar. Samtidigt erbjöds tillfälle att uppmuntra svenska jordägare att anlägga andra hägnadstyper än hankgärdesgårdar. Detta kommer fördjupas i följande avsnitt.

Hägnadskampanjen och förvetenskapligandet av hägnaden

Under 1700-talets första hälft cirkulerade farhågor kring huruvida böndernas användning av hankgärdesgårdar belastade det svenska skogsbeståndet. Att den svenska staten återkommande genom historien visat upp en rädsla inför att det svenska skogsbeståndet skulle förtyna har flera forskare pekat på. I synnerhet den ved och träkol som bergsbruken hade behov av. Idéhistorikern Svante Lindqvist har menat på att alla siffror som togs fram på det svenska skogstillståndet under den här perioden antingen var felaktiga eller i varje fall bristfälliga. Statens oro inför allmän skogsdöd under 1700-talet grundade sig därför inte i någon bevislig brist på skog, eller ens att de svenska skogarna var i dåligt skick, utan den föreställda risken att skogarna i framtiden skulle försvinna. Liknande föreställningar har agrarhistorikern Jakob Starlander funnit från 1600-talet. Skogsdöd skrevs in i en lång framtidsvision. Själva föreställningen grundade sig just på idén om att människor avverkade skog utan att återinvestera i skogens återväxt. Detta gör dock inte, som jag är beredd att hålla med om, upplevelsen av skogsbristen under den här perioden mindre intressant. Att Sverige stod inför en framtida skogsbrist var allmänt accepterat och genomsyrade stora delar av den svenska statens reformarbete under 1700- och 1800-talen.³⁹³

Statliga försök att uppskatta den mängd timmer som förbrukades till hägnader genomfördes, men dessa resulterade i endast grova beräkningar, baserade på den odlingsbara markens areal och antalet hemman inom socknen.³⁹⁴ Mot bakgrund av denna debatt går det som jag menar att se hur hägnaden ”förvetenskapligades”, en process som detta avsnitt kommer behandla. Begreppet hämtas ifrån Ulrich Lange,

³⁹² Enskiftesförordningen 1804: 9.

³⁹³ Lindqvist 1984, s. 36–37; Kardell 1988, s. 168–169; Jakob Starlander, ”Skogen och bonden. Förvaltning av skogsallmänningar i Norra Österbotten under 1600-talet”, i Annika Karlholm, et. al [reds.] *Träd i Sverige. Kulturhistoriska och samtida perspektiv* (Uppsala 2022), s. 91–93, 95–98.

³⁹⁴ Lindqvist 1984, s. 48–50; Bäck 1984a, s. 63.

där han avsåg lantbruksakademins och andra godsherrars försök att ta fram rationella ladugårdar och andra ekonomiska byggnader under 1800-talet. I min användning av begreppet ingår både experiment med hägnader gjorda av virke och undersökningar av andra hägnadstyper som kunde uppfattas som nyttiga att uppföra.³⁹⁵

Förvetenskapligandet av hägnaden kan därtill anknytas till den ”skogsvårds- och hägnadskampanj” som Åke Campbells skildrade i sin avhandling *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet* (1929). Kampanjen, som ingick i statens restriktiva skogspolitik, gick ut på att få skånska bönder att uppföra stenmurar, jordvallar och plantera pilvallar för att spara in på skogsresurserna. Flera av ståndspersonerna som var aktiva i kampanjen rekommenderade också statsmakten att ta fram straffbestämmelser för de bönder som inte planterade tillräckligt med skog eller vägrade att uppföra stenmurar.³⁹⁶ Ett liknade kampanjande har uppmärksamats för Västergötlands län och Uppsala län från samma period. För att beviljas virke till hägnader från allmänningsskogen avkrävde landshövdingen i Uppsala att den sökande antingen hade uppfört en viss mängd (ospecificerat antal) stenmur eller planterat träd. Han ställde även upp krav på uppförandet av stenmurar eller jordvallar i länets mönsterbyordningar.³⁹⁷ Uppmuntran till sparsamhet kunde alltså samverka med tvångsmedel på lokal nivå.

Att jordvallar och stenmurar uppmuntrades i enskiftesförordningen för Skaraborgs län ingår således i en längre tradition där staten med hjälp av olika medel har försökt avstyra bönder från att uppföra hankgårdesgårdar. En likadan uppmuntran hade införts i stängselförordningen endast två år tidigare

Vi med särdeles nådigt välbehag anse de jordegare, som både för varaktighet och skogsbesparing anlägga stengårdar, samt dem, hvilka, i synnerhet på skoglösa orter, plantera lefvande häckar, som till stängsel tjena kunna.³⁹⁸

³⁹⁵ Ulrich Lange, *Ladugården. Om lantbrukets bebyggelse och arkitektur 1600–2000* (Huskvarna 2011), s. 103–105.

³⁹⁶ Campbell 1929, s. 25–33; För andra forskare som skrivit om kampanjen, se Kardell 2004a, s. 205–206; Kardell 2008, s. 19–20; Olsson 2012, s. 210–214; Carl-Johan Gadd, ”Från ensäde till tresäde. Falbygden och norra Småland, ca 1500–1800”, i Martin Andersson, Ulrich Lange & Jesper Larsson [reds.], *Arbete och skörd: en festskrift till Patrick Svensson på hans 60-års dag* (Stockholm 2025), s. 229–230.

³⁹⁷ Gunnar Arnborg, *Stenmur'n. Odlarmöda i Västergötland* (Mölnlycke 1980), s. 16–17; Ehn 1991, s. 23–24; 55–56.

³⁹⁸ Stängselförordningen 1802: 10.

Svensk överhet var inte ensam om att diskutera sambandet mellan skogsbrist och hägnader.³⁹⁹ Inte heller var den svenska centralmakten ensam om att försöka motarbeta allmogens användande av virke. Den danska historien om hägnadskampanjer är avsevärt längre än den svenska. Påbud om planterande av häckar utkom så tidigt som under 1300-talet, med nya ansatser från kungamakten under 1600-talet. Den skånska hägnadskampanjen kan som etnologen Gunnar Hobroh menade ha hämtat sin inspiration därifrån.⁴⁰⁰ I den danska reformlagstiftningen under 1700-talet användes både premier och tvångsmedel. Men till skillnad från den svenska stängelskyldighetslagstiftningen tog den danska stängselförordningen från 1794 bort rätten att inrätta hägnader av virke.⁴⁰¹ Dansk lagstiftning kan därmed betraktas som striktare än den svenska. Där den svenska staten främst använde informationsspridning och belöningar som metoder hade den danska motsvarigheten möjlighet att bruka tvångsmedel. Här spelar både styrelseformen – att Danmark låg under ett envælde – och naturliga förutsättningar en betydande roll. På många platser i Sverige förelåg ingen brist på skog som påkallade ett allmänt förbud. Dessutom stod det danska skogsbeståndet under 1700-talet inför en verklig kris, som kommer diskuteras senare i kapitlet.

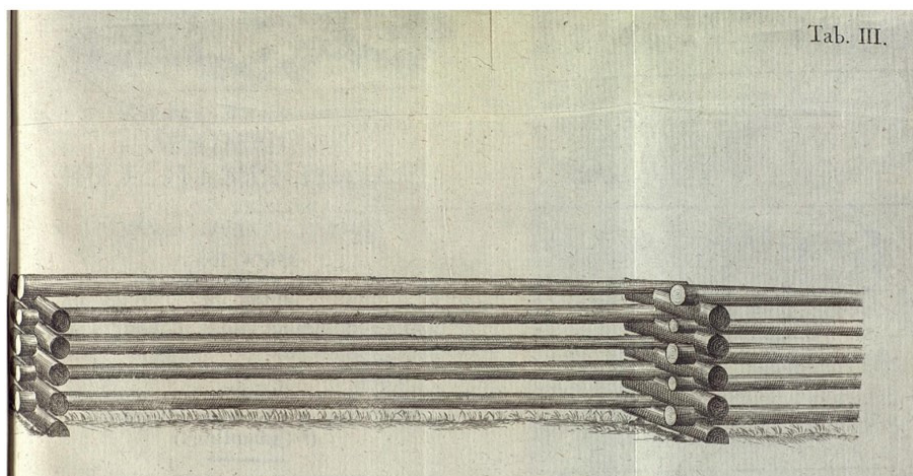
Att hägnaden förvetenskapligades kan tydliggöras genom de experiment som genomfördes. I vetenskapsakademiens handlingar återfinns två exempel på experiment från 1700-talet med hållbara hägnader som syftade till att hålla nere virkesanvändningen. Ett sådant exempel är köpmannen och bruksägaren Johan Abraham Grills timmerkonstruktion från 1789.⁴⁰²

³⁹⁹ Inte ens i England – där levande häckar idag präglar upplevelsen av engelsk landsbygd – var häckanläggningen helt spontan. Tvärtom propagerades häckanläggning i engelsk hushållningslitteratur från och med 1600-talet, av samma orsaksbakgrund. Se Warde 2016, s. 134.

⁴⁰⁰ Gunnar Hobroh, "Till de skånska pilvallarnas historia", *Folkkultur. Meddelanden från Lunds universitets folkminnesarkiv* 4 (1944), s. 37, 60–62.

⁴⁰¹ Schmidt 1953, s. 14–16; Friedman 1984, s. 594.

⁴⁰² Johan Abraham Grill, "Försök med Timrade Gärdesgårdar", *Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar* (Stockholm 1789).

Figur 12. Teckning över en timrad gärdesgård. Okänd tecknare, möjligen författaren själv. Källa: *Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar* (1789). Tabell III.

En snarlik timrad hägnad ska ha tagits fram av den finländska skriftställaren Pehr Adrian Gadd i boken *Försök till en systematisk inledning i den Svenska Landtskötseln* (1773–1777), med referens till amerikanska hägnader från New Jersey och Pennsylvania. Modellen påminner om amerikanska så kallade ”split-rail fences”, på svenska ett slanstaket, som också ska ha förts till Nordamerika med Savolax-Karelska finländska emigranter under 1600-talet. Gadd hade dock enligt Grill aldrig redogjort för hur länge en sådan hägnad kunde bestå. I artikeln låg fokus både på hägnadens konstruktion och hur den skulle skötas för att förbli stabil under längre tid, liksom kostnaderna för dess anordning och underhåll. Utöver att konstruktionen enligt uppgift förlängde hägnadens livslängd skulle den även vara enkel att anpassa så att den blev mer attraktiv.⁴⁰³

Experiment med anläggandet av pilläckar spreds också i vetenskapsakademiens handlingar.

⁴⁰³ Grill 1789, s. 57–75; Terry G. Jordan, “The Material Legacy of New Sweden on the American Frontier”, i Carol E. Hoffecker, Richard Waldron & Lorraine E. Williams, et. al., [reds.], *New Sweden in America* (Delaware 1995), s. 302–305, 313–316.

Figur 13. Vacker gravyr av målaren Jean Eric Rehn som visar en levande häck av pilträäd. Gravynen illustrerar två personer som arbetar med häcken, bland annat personen i förgrunden som kapar grenarna. Källa: *Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar* (Stockholm 1740). Tabell VII.

Syftet med experimentet var samma som för Grill, att ta fram en hållbar hägnad som sparade in på ungträden. Enligt Johan Julius Salbergs beskrivning "warandes samma gärdesgård waraktig barn efter barn, samt til skogarnas och tidens besparing mycket nyttig och nästan oskatbar".⁴⁰⁴ En fördel med levande häckar var således att den uppfattades ha en större bärkraft än den mest gängse brukade hankärdesgård.

Levande häckar kom, föga förvånande, att väcka intresse bland svenska botanister. Under sin resa genom Skåne begründade Carl von Linné varför levande häckar inte uppfördes i särskilt stor utsträckning på slättbygden.

Häckar äro ovanliga gärdesgårdar i Sverige, som i våra steniga provincier med mycket besvär och ofta aldrig med båtнад kunna anläggas; men skånska slätten däremot, där ingen sten eller klippa förhindrar, är den aldrä tjänligaste orten till levande häckar, så att var man kan undra, huru denna ås oumgängeliga nödvändigheten här kunnat uppskjutas till våra tider på ett skoglöst land, som är utställt för all blåst, och där själva matjorden måste nyttjas till stängsel; ja uti ett så

⁴⁰⁴ Johan Julius Salberg, "Huruledes en stark/waraktig ock lefwande Gärdes-gård/med liten möda ock kåstnad/inom 2 a 3 år, at nytia til nödig hägn, kan århållas", *Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar* (Stockholm 1740).

härligt land, där inbyggarna äga allt utom bränsle och lugn, och där gärdesgårdarne giva dageligt arbete.⁴⁰⁵

Vad han möttes av i Svenstorp var i stället torvdiken. Torven, som i den rådande föreställningsvärlden bland den jordbruksintresserade eliten ansågs ge näring till betesmarken, misshushållades enligt Linné.

Vi ömme oss upp i landet ej utan skäl, då vi nödgas taga skogen till stängsel, som dock icke tjänar till föda för boskapen eller är en matjord för växterna. Vi ömme oss ock, då vi se lantmannen hugga sin torv på betesmarken, att därmed täcka sina tak; ty kunne vi icke utan ängslan åskåda denna torvskärningen uti ett så härligt land, men denna bedröveliga nödvändigheten till outhärdligt stängsel kan icke hävas utan genom häckars planterande.⁴⁰⁶

Genom anläggandet av levande häckar sågs de svenska skogsresurserna, däribland torven, kunna bli förskonade från att ruttna bort som hägnader. Slånbärsbusken, förtätad med vinkelräta stötpar, beskrevs i en tidigare passage som en av dem mest ändamålsriktiga hägnaderna, ”över vilka ingen kan kliva”, vilket gjorde den till ”det säkraste stängsel i landet”.⁴⁰⁷

Här måste man dock beakta den avsedda läsaren av dessa texter. Läsarkretsen för såväl vetenskapsakademiens handlingar som den samtida hushållningslitteraturen bestod framför allt av andra lärda män och storbönder. Endast ett fåtal rön ur vetenskapsakademiens handlingar lästes upp från predikstolarna i lokalsamhället.

⁴⁰⁵ Carl von Linné, *Carl Linneus skånska resa. Carl Linnæi skånska resa på högsta överhetens befallning förrättad år 1749*, red. Carl-Otto von Sydow (Stockholm 1975), 6 juli 1749.

⁴⁰⁶ Linné 1975, 6 juli 1749. Torven kunde även enligt den samtida ekonomiska litteraturen användas som alternativ till kol och ved som bränsle, se Runefelt 2005, s. 60.

⁴⁰⁷ Linné 1975, 28 maj 1749.

Botaniken blev också ett ämne som lockade till sig den lärda elitens amatörintresse, i synnerhet under 1800-talet.⁴⁰⁸

Under insyn av flera av Linnés lärjungar, som senare i livet kom att bli professorer vid svenska universitet, författades ett flertal dissertationer om anläggandet av häckar för att motverka skogsbristen i Sverige. Pehr Kalm, tycks i synnerhet ha varit investerad i att undersöka alternativa hägnadstyper. Under hans tid vid Åbo universitet var han både ansvarig över den botaniska trädgården och presiderade över två dissertationer över anläggandet av levande häckar som en virkesbesparande åtgärd. I sin egen reseskildring över resan till Nordamerika (1748–1751) beskrev Kalm också regelbundet de hägnader han kommit i kontakt med. En annan av Linnés lärjungar, Carl Peter Thunberg, presiderade även han över en dissertation om vilka trädslag som var mest tjänliga till anläggandet av häckar i Sverige. I den dissertationen hänvisades ett flertal gånger till Thunbergs arbetsinsatser vid botaniska trädgården i Uppsala, där han ska ha genomfört experiment med plantering av olika utländska trädslag som kunde nyttjas för ”levande hägnader”.⁴⁰⁹ Vi vet med säkerhet att Kalm och Thunberg

⁴⁰⁸ Som etnologen Karin Gustavsson poängterat var botaniken ett stort intresse bland den grupp hon kallade för ”vetenskapliga amatörer”, godsherrar eller andra tjänstemän med både stora och små experimentträdgårdar. Amatör ska i denna bemärkelse inte ses som oprofessionella, utan i sin ursprungliga mening en person som älskar konsten och vetenskapen. Karin Gustavsson, ”Den vetenskaplige amatören i herrgårdsträdgården”, *Bulletinen för trädgårdshistorisk forskning* 24 (2011), s. 16–19; Henrik Björck & Thomas Kaiserfeld, ”Akademiens historia”, i Johan Kärnfelt, Karl Grandin & Solveig Jülich [reds.], *Kunskap i rörelse: Kungl. Vetenskapsakademien och skapandet av det moderna samhället* (Göteborg 2018), s. 136–137. Det normativa inslaget i hushållningslitteraturen, att författarna beskrev hur jordbruket *borde* bedrivas, har uppmärksamrats. Samtidigt ska diskussionsämnenas många gånger ha vidrört en pågående ändring i bondejordbruket – kunskaper som de högre stånden ville komma åt. I jämförelse med England, där vetenskapliga artiklar om trädgårdsodling dominerade, kom också skogsvård att inta en betydande plats i den svenska lantbrukslitteraturen under 1700- och 1800-talen, se Janken Myrdal, ”Lantbrukslitteraturen under 1700-talet som indikator på djupgående mentalitetsförändringar i samhället”, i *Den svenska lantbrukslitteraturen från äldsta tid t.o.m. år 1850, Bibliografisk förteckning uppgjord av Per Magnus Hebbe, Faksimilutgåve med korrigeringar, kompletteringar och tillägg av Olof Kährström* (Halmstad 2014), s. 18–20, 33–39; Ulf Jansson, ”Värmlands landskap och odling under 1700- och 1800-talen: Jord, skog och järn”, i Olof Kährström [red.], *För den värmländska lantushållningens väl: landshövdingar, akademiker och hushållningssällskap i arbete för agrar modernisering 1790–1820 skildrat i samtida och nyskrivna texter* (Stockholm 2015), s. 18–19.

⁴⁰⁹ Pehr Kalm (preses) & David Erik Högman (respondent), *Trän til häckar eller lefvande gärdes-gårdar* (Åbo 1756); Pehr Kalm (preses) & Isaac Schroderus (respondent), *Sätt att hägna Åker och Ång med Skogens stora besparing* (Åbo 1778); Pehr Kalm, *Pehr Kalms resa till norra Amerika* (Helsingfors 1904–1929); Carl Peter Thunberg (preses) & Jonas Unger (respondent), *Om häckars plantering till lefvande gärdes-gårdar, senare delen* (Uppsala 1820). Författarskapet till dessa dissertationer är, liksom tidigare, svårt att bedöma. Åtminstone Thunberg ska själv ha hävdats att han författade de dissertationer som han presiderade över, se Lindberg 2022, s. 96.

reste runt i världen och hämtade hem frön och kunskap om utländska växter som hypotetiskt kunde anpassas till Sverige naturförhållanden. På hemmaplan experimenterade de med dessa vid de botaniska trädgårdarna i Åbo respektive Uppsala. Experimenten omvandlades till sist till allmännyttig tillämpbar kunskap om häckarnas fördelar och allmännytta. De lärde fick därför visa upp sig som patriotiska medlemmar av samhället.

När det kom till den uppfattade skogsbristen på slättbygden kunde emellertid andra hägnadstyper vara användbara. Mer allmänt förekommande under den här tidsperioden var den tidigare nämnda jordvallen, även om den bitvis blev förbisedd på grund av dess känslighet för regn och snö. Trots det så blev jordvallen återkommande propagerad för av staten och inom hushållningssällskapen i samband med enskiftet. Jordvallen kunde också med fördel förstärkas med pilträd.⁴¹⁰

Likaledes den dubbla stengärdesgården, med två rader av stora stenblock och mindre stenar emellan, har klargjorts spreds i överhetens propaganda.⁴¹¹ Dessa blev gradvis vanligare under 1700- och 1800-talen, men främst i södra Sverige. Uppförandet av stenmurar hade, som Kardell påtalat, främst inte att göra med någon skogsbrist utan med de stenröjningar som följde av de nyodlingar som initierades i samband med skiftesreformerna. Nyodling fördröjdes nämligen i vissa regioner av stenbundna marker.⁴¹² Eftersom stenröjningen tenderade att resultera i uppförandet av nya stenmurar, vilka fick ”den dubbla eller tredubblade rollen av ’odlingsrösen’, hägnader och gränsmarkeringar” – har Gadd menat att ”gärdsgårdsbyggandet kom i gång på allvar” i samband med laga skiftet.⁴¹³ Att stenröjningen beredde plats för ökad odlingsaktivitet sågs i tiden som en positiv effekt av stenmursuppförandet.⁴¹⁴

Såväl jordvallen som stenmuren kunde dock kräva häckar eller kvistar av annat material ovanpå om de allra minsta boskapen skulle stängas ute, vilket nämndes i en ekonomisk avhandling från 1761 under preses av Clas Blechert Trozelius. Att gräva fram diken i samband med anläggandet av jordvall uppmuntrades, eftersom diket

⁴¹⁰ Magnus Berglund fann dock att jordvallar inte bara brukades i slättbygd, utan även i flera mellanbygder och skogsbygder runt om i Skåne. Se Magnus Berglund, *Skånska jordvallar och andra hägnader i det träd- och stenfria landskapet* (Uppsala 2002), s. 16.

⁴¹¹ Engström 2024, s. 219.

⁴¹² Sjöbeck 1925, s. 76–78; Myrdal 1979, s. 101–102; Kardell 2004a, s. 203–204.

⁴¹³ Gadd 2000, s. 310–311.

⁴¹⁴ Ulrik Johan Åberg (preses) & Lars Petrus Collin (respondent), *Observationer i den värmländska hushållningen*, hämtad från Olof Kährström [red.], *För den värmländska lantushållningens väl: landshövdingar, akademiker och hushållningssällskap i arbete för agrar modernisering 1790–1820 skildrat i samtida och nyskrivna texter* (1801; Stockholm 2015), s. 78–79.

kunde avleda vattnet som annars riskerade att förstöra vallen när tjälen smälte undan om våren.⁴¹⁵

I såväl svensk som internationell förbättringsdiskurs framhölls levande häckars överlägsenhet i förhållande till andra hägnadstyper, eftersom de ansågs ha fler funktioner än att enbart hålla boskap ute eller inne. De beskrevs som ogenomträngliga och ansågs därmed erbjuda ett effektivt skydd, dels mot inträngande boskap, dels som skydd för den egna boskapen mot vind och stark sol. Vidare tillskrevs de en funktion som insynsskydd, vilket enligt samtida framställningar i Danmark uppfattades ha en psykologiskt rogivande verkan. Från häckarna kunde man dessutom hämta både timmer, frukter och bär. På så sätt utgjorde häckar, till skillnad från andra hägnader, en egen resurs. I de svenska dissertationerna uppmärksammades till exempel sibiriska äppelträd (*Pyrus baccata*) vars äpplen kunde kokas ner till äppelmos och agaven (*Agave americana*) som producerade en flytande söt sirap liknande socker. Den senare ansågs däremot osäkert om den trivdes i det svenska klimatet. Tuppspår-hagtorsbusken, möjligen hämtad hem till Sverige från amerikaresan av Pehr Kalm, skulle enligt uppgift tåla det finska klimatet om den såddes ut på torr jord. Författarna reflektera ofta över vilka utländska trädarter som kunde anpassas till svenskt klimat. Men även inhemska arter såsom pil, gran, alm eller lönn blev enligt beskrivningarna höga och ståtliga. När pilvallen hamlades kunde också grenarna användas till bränsle, bakugnsris, ved, material för korgflätning och till halmtak. Lövtäkten kunde också bli till utmärkt foder för grisar och fjäderfän.⁴¹⁶

Den levande häcken var som framgått hittills inte bara moderiktig i Sverige, utan del av en större internationell trend. Att det engelska landskapet kännetecknades av levande häckar var den lärda eliten i Sverige väl medvetna om. Det kunde tjäna som inspiration. I den tidiga hushållningslitteraturen direktöversattes kunskapen om

⁴¹⁵ Clas Blechert Trozelius (preses) & Jonas Hultqvist (respondent), *Tankar om Stängsel* (Lund 1761), s. 10–13.

⁴¹⁶ Trozelius & Hultqvist 1761; s. 23–36; Kalm & Schrodeus 1778, s. 9–10; Thunberg & Unger 1820, s. 11–12; Berglund 2002, s. 24; Halberg 2025, s. 80–81. Det fanns anledning att propagera för användandet av inhemska trädarter. Som Leif Runefelt har framhållit pågick det många försök under frihetstiden riktade åt att hitta inhemska variationer på utländska plantor och produkter för att förebygga den stegrande importen. Runefelt 2005, s. 55–59. För den internationella kontexten, se Blomley 2007, s. 8; Jørgensen 2015, s. 59. Ett av avsnitten i Mackleans lärobok ska även ha titulerats ”om jordvallar och deras besättande med pil till bränsle och lugn”, men detta avsnitt saknas tyvärr enligt utgivaren i manuskriptet. Macklean 1985, s. 46 (avser punkt 16).

häckanläggande från engelska författare.⁴¹⁷ I *Tankar om Stängsel* (1761) beskrevs hur den engelska jordbrukande befolkningen med vördnad likt den gamla skalden Mantuanus (Baptista Spagnuoli Mantovano) sjöng: ”Arva virent textae lento de vimine sepes”, vilket kan översättas med ”Åkrarna grönskar, flätade av mjuk kvist [är] inhägnaderna”.⁴¹⁸ Botanisterna hade även koll på vilka arter engelska jordbrukare nyttjade, exempelvis syrenen (*Syringa Vulgaris*), som ansågs lättskött och åtnjöt vackra, väldoftande blommor.⁴¹⁹ Inom den svenska botaniken, i förlängningen den samtida lantbruksvetenskapen, formulerades således en idealbild som i sin fysiska landskapsutformning efterliknade det engelska skifteslandskapet. Enligt denna idealbild skulle lantbruket även förvaltas enligt ett mycket specifikt tillvägagångssätt. Detta ideal är emellertid svårt att förstå utan att beakta hur ägorna var avsedda att inhägnas, särskilt med avseende på anläggandet av levande häckar.

Det är uppenbart att den levande häcken tillskrevs märkbara estetiska värden. Språket som användes för att tala om dem var förskönande. Levande häckar ansågs vara en fröjd för sinnena. De tilltalade synen genom trädens vackra blommor och blad, hörseln eftersom de lockade till sig kvittrande fåglar och surrande bin, samt luktsinnet genom att nästan lägga ett väldoftande täcke över närliggande fält.⁴²⁰ Denna estetiska aspekt av levande häckar har uppmärksamats tidigare av den amerikanske historikern Paul G. Bourcier, med utgångspunkt i den amerikanska gentelmannajordbrukarkulturen under 1700- och 1800-talen. Anläggandet av levande häckar sågs som en form av trädgårdskonst, som signalerade status, god smak och respektabilitet (*gentility*). Det var karaktärsdrag som amerikanska gentelmannajordbrukare ville visa upp, eftersom det förband deras praktiker till deras engelska jämlingar på andra sidan Atlanten. En vältrimmad, rätlinjig och synbart omhändertagen häck reflekterade dessutom ens dygd, tålmod och arbetsamhet, de mest betydelsefulla egenskaperna i både de engelska och amerikanska

⁴¹⁷ Bland annat i Jacob Serenius *Engelska åkermannen och färdaherden* (1727), som hämtade sin kunskap från John Mortimer. Se Bring Larsson 2025, s. 81, 98–101, 307–308, 323–326. Därefter sprids kunskapen om häckanläggning till andra svenska ekonomiska författare som Erik Salander, se samma källa s. 122.

⁴¹⁸ Översättningen är gjord av min kollega Kristiina Savin, lektor i idé- och lärdoms historia vid Lunds universitet. Enligt Savin fortsätter originalet som citerades med att säga att inhägnaderna ”bär frukt”. Ordföljden ”med mjuk kvist” bör därför mest troligen ha avsett fruktträd. Citat hämtat från Trozelius & Hultqvist 1761, s. 23.

⁴¹⁹ Kalm & Högman 1756, s. 4.

⁴²⁰ Trozelius & Hultqvist 1761, s. 23–24.

gentlemannajordbrukarnas självförståelse vid tidpunkten.⁴²¹ Bilden av hägnaden som en karaktärsmarkör – inte bara för godsherrar utan även bönder – figurerade återkommande i amerikanska reformivrars skrifter under 1800-talet enligt Lisa Brenner Bishop. Hägnaden laddades med föreställningar om bondens moral, sociala status och förmåga att förvalta sitt hushåll.⁴²²

Att inhägna odlingar med levande häckar betraktades därutöver som ett uttryck för gentlemannajordbrukarens ansvar gentemot det omgivande samhället. Häckanläggande kom därmed att laddas med moralisk betydelse och uppfattades som ett krav riktat till individen i rollen som god samhällsmedborgare. Den som underlät att anlägga häckar kom, liksom i många andra frågor kopplade till samtidens förbättringssträvanden inom jordbruket, att betraktas som en belastning för samhället.⁴²³ Det måste understrykas att den amerikanska slättbygden präglades av en uttalad skogsbrist under hela 1800-talet. Den vanligaste häcktypen i dessa områden var en citrusmullbärsbuske (*Osage orange*). Häckplanteringar hade sin storhetstid under 1840- och 1850-talen, innan den ersattes av taggtråden.⁴²⁴

Den levande häckens likformighet, om väl omhändertagen, representerade ett ”tamed, civilized, agricultural landscape”, som visade upp för eventuella betraktare att jordbrukaren hade kontroll över sitt jordbruk. Vildvuxna häckar signalerade motsatsen. Amerikanska gentlemannajordbrukare “who concerned themselves with enclosure of any form equated beauty with regularity and regularity with virtue”.⁴²⁵ Leif Runefelt har belyst samma diskursiva koppling mellan just estetik och produktivitet i svenska herrgårdskulturens föreställning om det välordnade landskapet. Nyttaspekten kunde i många sammanhang betraktas som estetiskt tilltalande.⁴²⁶ Den välskötta, ansade häcken kringgårdande ett ordnat landskap representerade på sätt och vis en tillflykt från verkligheten. Ett Arkadien, som Bourcier kallade det. Svenska 1700-talsaktörer likställde detta landskap, inramat av levande häckar, med skaldernas beskrivningar av Hesperien och Elysium. Alla tre ingår i

⁴²¹ Thomas 1987, s. 264–265; Danhof 1944, s. 169; Paul G. Bourcier, “‘In Excellent Order’: The Gentleman Farmer Views his Fences, 1790–1860”, *Agricultural History* 58:4 (1984), s. 547–554; Lake 2006, s. 73–77.

⁴²² I sin forskning utgick Bishop emellertid framför allt från hägnader runt hustomten. Lisa Brenner Bishop, *A Social History of the Private Fence in Nineteenth-Century America*, Dissertations, Theses, and Masters Projects. College of William & Mary (2000), s. 10–20.

⁴²³ Bourcier 1954, s. 559–560.

⁴²⁴ Se Danhof 1944, s. 168–171; Mather & Hart 1954, s. 209.

⁴²⁵ Bourcier 1984, s. 554–556.

⁴²⁶ Runefelt 2011, s. 50, 76–82.

samma pastorala landskapsbild.⁴²⁷ Ett fröjdfullt landskap som upplevdes tämjt och enhetligt. En egen liten idyll.

Jämförelsen mellan landskapet och ett Paradis ska inte betraktas som något egendomligt, utan en del av den tanketradition som härrör tillbaka till bland annat Francis Bacon och den naturfilosofiska tradition som växte fram under 1600-talet. Människan hade enligt denna världsbild fått tillbaka verktygen från Gud att kunna återskapa en tämjd version av paradiset på jorden, uppenbarad i det produktiva jordbruket. Detta återspeglades i den dominerande natursynen och ingick i den bredare förbättringsdiskursen. Naturen uppfattades i högsta grad möjlig att bemästra, att bli lagd under människans herravälde. Under 1700-talet skrevs Paradiset också in i den fysikteologiska ideologin som förordade allmännyttan och rent konkret uppodling av de mest odugliga av jordar. Men rötterna till dessa idéer är alltså äldre än så.⁴²⁸ Paradiset tog sig uppenbarligen inte bara uttryck som en metafor, utan ett faktiskt landskapsideal som med rätt handhavande kunde återskapas på jorden.

Godsherrarnas ekonomiträdgårdar bildade som landskapsarkitekten Åsa Klintborg Ahlklo förklarar en slags förebild och gemensam referenspunkt i föreställningen av hur landskapet borde gestaltas under 1800-talet. Däribland hos reformatorer som Macklean. I förlängningen kom den välskötta trädgården att fungera som en symbol för ett välordnat samhälle.⁴²⁹

Thorkild Kjaergaard menade att godsherrarnas trädgårdar och åkerlandskap bytte roller. Symmetrin i det barocka parklandskapet flyttade ut till åkrarna och ängarna, där häckarna skulle inrama all verksamhet.⁴³⁰ Detta sammanföll med att det franska, symmetriska idealet för trädgårdar var i färd att bytas ut mot den mer lummiga, otyglade engelska parken. I takt med att ett mer romantiskt naturideal växte fram mot slutet av 1700-talet fick den föreliggande symmetrin ge vika för det vilda och oordnade. Keith Thomas argumenterade i *Man and the Natural World* (1987) att den engelska romantikens natursyn bör ses som en motreaktion på den under 1700-talet fortgående jordbruksrationalisering. Den nya natursynen var ett aktivt motstånd mot processer som *enclosure*. Ett exempel på hur natursynen tog sig uttryck var i det samtida engelska landskapsmåleriet, där konstnärer enligt konstvetaren Ian Waites återkommande porträtterade orörda, öppna landskap där alla symboler associerade med de engelska skiftena sågs frånvarande. Utanför England kom den engelska parken att bli en symbol för frihet och individualism. Här är det viktigt att framhålla att denna natursyn framför allt var föremål för ett högreståndsideal. Det var nog inte

⁴²⁷ Trozelius & Hultqvist 1761, s. 23–24; Bourcier 1984, s. 554.

⁴²⁸ Johannisson 1984, s. 38–46; Mårald 2000b, s. 24–25; Sörlin 2023, s. 68.

⁴²⁹ Runefelt 2011, s. 50, 76–78; Klintborg Ahlklo 2012, s. 39, 49–70; Olsson 2012, s. 229–230.

⁴³⁰ Kjaergaard 1994, s. 136–139.

många som hade råd att lägga undan sin kultiverade mark för nöjets skull.⁴³¹ Kanske var det heller inte alltid önskvärt. Enligt mönsterbilden för anseelig trädgårdshushållning skulle man så ut nyttiga växter snarare än fokusera på prydnadsväxter.⁴³²

Dessa målade beskrivningar med hänvisning till utopiska miljöer motiverade, menar jag, hägnadskampanjen i syfte att spara in på de svenska virkesresurserna. Estetiska ideal sammanvävdes med praktiska behov. På slättbygden framträdde dock en reell skogsbrist som både stängselförordningen och enskiftesförordningen tog hänsyn till. Att just den levande häcken lyftes fram och förespråkades som den hägnadstyp som svenska bönder borde övergå till att använda hade sannolikt dock andra bakomliggande orsaker. Det förband snarare den svenska lärda eliten till en större internationell vetenskaps societet och gentlemannakultur.⁴³³

Att hägnadskampanjen behövde fortsatt stöd in på 1800-talet kan få den att framstå som initialt misslyckad. Det är förvisso känt att överhetens tidiga insatser för att främja en övergång till alternativa hägnader aldrig ledde till någon betydande förändring i allmogens vanor. Försöken att sprida kunskap om dessa hägnadstyper fick sällan, som Kardell poängterat, något genomslag utanför elitens egen grupp. Det tog framför allt alldeles för lång tid att resa upp andra hägnadstyper i jämförelse med hankädesgården. Den levande häcken behövde exempelvis flera år innan den var funktionsduglig.⁴³⁴ Svenska bönder, åtminstone utanför slättbygderna och i områden där man ändå behövde bryta sten, fortsatte långt in på 1800-talet att anlägga hankädesgårdar, till staten och ståndspersonernas återkommande förtret.

Störst möjlighet att inverka på böndernas hägnadval hade överheten förmodligen i samband med skiftena, eftersom man kunde förvänta sig uppförandet av nyhägnader. Både i samband med den danska och svenska skiftesreformen utkom handböcker i exemplarisk skötsel av skiftade gårdar. En av dessa, Hans Jörgen Christian Hoeghs *Vejvisning for en Bonde, som har faaet sine Jorder udskiftede af Fællesskabet* (1794), översattes till svenska år 1799 och återfinns i Mackleans personliga bibliotek.⁴³⁵ Hoeghs bok innehöll ett kapitel om vilka hägnader som ansågs mest lämpade för

⁴³¹ Johannisson 1984, s. 27–35, 46, 61–63; Thomas 1987, s. 261–269; Kjaergaard 1994, s. 139–142; Ian Waites, "The Common Field Landscape, Cultural Commemoration and the Impact of Enclosure, c. 1770–1850", i Matthew Cragoe & Paul Readman [reds.], *The Land Question in Britain 1750–1950* (London 2010), s. 25–32. Även Macklean ville skapa en engelsk park på Svaneholm. Enligt Anders Marell var detta ett av skälen till att Mackleans strikta arrendekontrakt föreskrev skogsplantering. En stor skog passade den engelska parkens estetik. Marell 1996, s. 50.

⁴³² Klintborg Ahllo 2012, s. 69.

⁴³³ Jfr Bourcier 1984; Bring Larsson 2025, s. 355.

⁴³⁴ Campbell 1929, s. 25–33; Hobro 1944, s. 40; Ehn 1991, s. 55; Kardell 2004a, s. 43, 167.

⁴³⁵ Boken återfinns i Mackleans bibliotek enligt inventariet på Svaneholms slottsmuseum.

skiftade gårdar att uppföra: dubbeldiken med tillhörande jordvall i skiljelinjerna, med levande häckar av törn, hassel, pil eller hagtorn ovanpå eller på sidan av vallens ena kant.⁴³⁶ En motsvarande svensk bok för enskiftade gårdar utkom år 1809, författad av prosten Fredrik Wilhelm Nibelius, där jordvallar med tillhörande hasselnöts-, pil-, och poppelhäckar förespråkades som hägnader.⁴³⁷ Syftet med att förespråka levande häckars anläggning i samband med ett enskifte var mångfaldigt. Framför allt ansågs ett stundande skifte som ett ypperligt tillfälle att få bönder att reflektera över sina val av hägnader. I Nibelius bok framställdes övergången från ett misskött till ett välförvalt enskifte som en långsam men nödvändig process. De levande häckarna ansågs värda den väntan som krävdes innan de uppfyllde sitt syfte.⁴³⁸

I ett långsiktigt perspektiv framstår kampanjen som framgångsrik, åtminstone i den skånska slättbygden. Denna utveckling har satts i samband med införandet av enskiftet och ett förnyat kampanjande från överheten, vilket torde ha bidragit till en övergång mot mer virkesbesparande hägnadssystem. I samband med enskiftet intensifierades även planteringen av pilträd. Pilvallar kom huvudsakligen att anläggas längs fastighetsgränser och utfartsvägar – inslag som kom att prägla landskapsbilden under återstående delen av århundradet. Här råder dock skilda åsikter i forskningen om huruvida pilvallen – alltså en pilhäck som anläggs som stöd för en jordvall – också hade funktionen att stänga ute boskap, eller om den endast hade en juridisk funktion som markör för fastighetsgränsen.⁴³⁹ Med utgångspunkt i det tidigare anförda citatet

⁴³⁶ Stenmuren diskuterades kortfattat i slutet, men den skulle enligt uppgift redan ha varit erkänd. Hans Jörgen Christian Hoegh, *Anvisning til et wäl inrättadt jord-bruk för landthushållare, som hafwa fått sin jord utskiftad från sambäfd. Brukbar äfwen för andra jord-brukare; Pris-skrift, som af Kongl. Landthushållnings-Sällskapet i Dannemark erhållit 1:sta Guld-Medallien år 1794, första delen* (Stockholm 1799), s. 11–28 om jordvallen, s. 29–41 om levande hägnader, s. 45–49 om pilträd, s. 50–51 om stenmur.

⁴³⁷ Boken dedikerades till Macklean. Jacob Faggot hade dessutom redan under 1740-talet framställt anläggandet av levande häckar som en bot mot skogsbristen och allmogens motvillighet att genomgå storskiftet på grund av hägnadskostnaderna vid nyhägnad. Faggot 1746, s. 27, 42; Fredrik Wilhelm Nibelius, *Jesper Hanssons Barn, En i synnerhet till Allmogens upplysning författad historia om bästa och förmånligaste bruk af Enskiftes lotter* (Lund 1809).

⁴³⁸ Nibelius 1809, s. 19–22.

⁴³⁹ Mårten Sjöbeck, *"Pilträd plantera Åboerne flitigt...": några anteckningar om pilodlingen i Sydsverige* (Stockholm 1934), s. 50–62; Hobroh 1944, s. 36–39, 48–51. I flera arrendekontrakt från skånska herrgårdar under 1800-talet, däribland Svaneholm, framgår dessutom att arrendatorer ålades att årligen plantera träd i särskilt angivna hagar samt att ersätta hankädesgårdar med pilhäckar, stenmurar och jordvallar. Bland hushållningssällskapen propagerades det även starkt för anläggandet av sådana skogshagar. Det diskuterades bland annat att utlova premier till den som inhägnade skogen från boskap i sex år, se Kardell 1988, s. 177; Marell 1996, s. 48–49; Klintborg Ahlklo 2012, s. 135–136; Olsson 2012, s. 223.

från Gadd kan det emellertid konstateras att exempelvis stenmurar kunde fylla dubbla funktioner, dels som hägnad, dels som markering av fastighetsgräns. Eftersom pilträden anlades ovanpå eller bredvid en jordvall tyder det på att den delvis var ämnad att förhindra att boskapen tog sig in genom hägnaden, som just ett förstärkt stöd till jordvallen.

Cressys modell, som behandlats i ett tidigare avsnitt visar tydligt hur skifteslandskapet förväntades utformas. Den spatiala disciplineringen var inte fulländad utan levande häckar, vilka Blomley har beskrivit som tidens organiska motsvarighet till taggtråd.⁴⁴⁰ Det var också troligen från England, om än inte direkt från Cressy, inspirationen till övergången mot användning av levande häckar runt enskiftade gårdar hämtades. Samtliga dessa inslag samverkade i en övergripande föreställning om hur lantbruket skulle organiseras i enlighet med rådande diskurs om en förbättrad jord- och skogshushållning.

1809 års riksdag och kritiken mot enskiftet

Enskiftet genomgick sina mest formativa år som förordning under en politiskt invecklad period i svensk historia. Kriget mot Ryssland 1808–1809 hade slutat i ett nederlag vilket bland annat tvingade Sverige att ge upp den östra rikshalvan. Gustav IV Adolf sa på riksdagens begäran upp tronen och Karl XIII tog över som kung, vilket skedde samtida med att en ny grundlagsstiftning och regeringsform togs fram. Enligt Adamsson var perioden mellan 1772–1809 en ”parentes i riksdagens utveckling. Den sammankallades sällan och hade små möjligheter att agera självständigt”.⁴⁴¹ Med 1809 års regeringsform stärktes i stället riksdagsständernas maktposition på bekostnad av regeringens. Gunnar Rexius menade att statsmakten kom att bli uppdelad i två separata sfärer där riksdagen fick ensamrätt på lagstiftningen, regeringen på förvaltningen.⁴⁴²

1810 års riksdagsordnings betydelse för riksdagens praxis har förklarats med att den blev mer ordnad än tidigare. Riksdagen kom att sammanträda med tätare mellanrum och fick enligt regel fortsättningsvis sträcka sig över högst tre månader. Utskotten fick också en stärkt ställning och blev en del av riksdagens standardiserade arbetsgång.⁴⁴³

⁴⁴⁰ Blomley 2023, s. 39–41.

⁴⁴¹ Adamsson 1997, s. 246.

⁴⁴² Rexius 1915, s. 99–100; Fahlbeck 1934, s. 49–54.

⁴⁴³ Fahlbeck 1934, s. 38, 136, 174–181, 192–200, 239; Isberg 2009, s. 203–204, 229–230.

Den nya regeringsformen gav också bondeståndet ett större inflytande över den ekonomiska politiken. De fick även för första gången en plats i alla utskotten.⁴⁴⁴

På grund av utrikeskonflikterna hade riksdagarna varit frånvarande sedan 1800, där stängelskyldigheten senast diskuterades. 1809–1810 års riksdagssammanträde i Stockholm, den första som hölls på nio år sedan 1800 års möte i Norrköping, blev därför riksdagens första tillfälle att kommentera de nya skiftesstadgorna som fastställts under interim perioden, något i synnerhet bondeståndet tog tillfälle att göra genom att rikta särskild kritik mot den rikstäckande enskiftesförordningen och förespråka dess avskaffande.⁴⁴⁵

Riksdagen var i frågan om skiftesverksamheten oense om dess problem. Erfarenheten hade ännu inte bevisat ifall enskiftet faktiskt var lämpligt eller inte. Men något skavde. Somliga grupper eller enskilda riksdagsmän var mer reformkritiska än andra. Den kritik mot enskiftet som väcktes under 1810- och 1820-talet bottnade främst i att enskiftet inte ansågs genomförbart i andra områden än kring de homogena slättmarkerna runt Skåne och Skaraborgs län. Särskilt bekymrande ansågs enskiftesförordningens tillåtande av utbyten mellan inägor och utmark. Ju mer homogen jorden var desto mer utbytbar ansågs den. Enskiftena kom därför främst att få spridning i Skåne, Blekinge, Västergötland och på Öland, där de fysiska förutsättningarna fanns för en mer genomgripande omvandling av landskapet.⁴⁴⁶ Enskiftet hade således både förespråkare och motståndare. Något alla kunde enas om var att skiftesverket inte kunde fortgå i det skick det befann sig vid denna tidpunkt.

Inrättandet av skiftes- och lagkommissionerna

Som svar på bondeståndets initiala kritik vid riksdagen 1809 tillsattes år 1810 en skifteskommission som skulle undersöka och ta fram lämpliga åtgärder för skiftesverksamheten. Ett nytt ramverk för skiftena, med ett enhetligt regelverk fast lämpat efter regionala variationer, var tänkt att utarbetas i kommissionen. Skifteskommissionen var sammansatt av bland annat lantmäteriöverdirektören Eric af

⁴⁴⁴ Både Christensen 1997, s. 103–106 och Pettersson 2003, s. 38–39, 44 har beskrivit det politiska läget och bondeståndets influens i det ekonomiska lagstiftningsarbetet. Dock så fick bondeståndet inte igenom någon sänkning av grundskatterna, vilket de hade velat. Frälsejordens befrielse från grundskatt och rotering ska också ha varit något bondeståndet bestred, eftersom det höjde priset på frälsejorden vid köp och riskerade att skapa en inre konflikt inom ståndet Christer Winberg har framlagt adelns syn på frågan. Där sågs skattefriheten på frälsejord som en förvärvat egendom. Att avskaffa skattefriheten på frälsejorden sågs därmed som ett ingrepp i äganderätten. Winberg 1985, s. 194–199.

⁴⁴⁵ Pettersson 2003, s. 24–25, 38–39.

⁴⁴⁶ Helmfrid 1961, s. 124; Sporrang 1970, s. 43; Pettersson 2003, s. 24–27; 48–49.

Wetterstedt, som vi också vet var en stor förespråkare för enskiftet, hans skötebarn. I kommittén satt även statsrådet och friherren Mathias Rosenblad, som tidigare hade bistått vid behandlingen av enskiftesförordningarna, samt justitierådsordföranden Olof Elias Lagerheim. Rosenblad valdes ut som kommitténs ordförande. Kommittén överlämnade sju år senare ett förslag till statssekreteraren Magnus Georg Danckwardt, som därefter tillsammans med förste expeditionssekreteraren Per Nils Poignant bearbetade och utarbetade ett eget förslag. Danckwardt var även verksam inom kammarexpeditionen, som mellan åren 1809–1840 utgjorde en separat avdelning i kansliet. Kammarexpeditionens sakfrågor berörde avgörande jordbruks- och bergsbruksfrågor. De hade även ansvar för att inspektera och bearbeta lantmäteriärenden.⁴⁴⁷ Arbetsgruppen var till synes sammansatt av högt uppsatta tjänstemän med stark anknytning till antingen skiftesverksamheten eller statens jordbrukspolitik.

Parallellt med skifteskommissionen sattes det även på samtliga ständers begäran år 1811 ihop en lagkommitté som skulle arbeta fram en ny lagsamling tänkt att ersätta 1734 års lag. Varför jag har valt att nämna dessa kommittéer i det här kapitlet är framför allt eftersom deras pågående arbete höll tillbaka en allmän omförhandling av stängselskyldigheten. Det är alltså relevant för läsaren att ha kännedom om dessa kommittéers existens. Resultatet av lagkommitténs arbete kommer dock först diskuteras mer ingående i kapitel 4.

Debatten om stängselskyldigheten under 1810-talet

Det var inte enbart enskiftesförordningen som kom att bli föremål för diskussion i samband med att riksdagen efter krigsåren åter började sammankallas mer regelbundet. Även stängselförordningens för- och nackdelar kom att fortlöpande dryftas under 1810-talet. Under återstående delen av kapitlet analyseras den debatt som kretsade kring olika spörsmål, oklarheter och explicita krav på ändringar och rättelser i stängselskyldighetens regelverk. Särskilt fokus riktas mot den diskussion som under 1810-talet – med vissa utblickar mot 1823 års riksdag – rörde just rätten till stängselvitsord för utmark.

⁴⁴⁷ Erik Thyselius, *Förteckning öfver komitébetänkanden. [1], Afgifna under åren 1809–1894* (Stockholm 1896), s. 53; Pettersson 2003, s. 32–33.

Frågan om den uppodlade utmarkens föränderlighet

Drygt tio år efter att 1802 års stängselförordning hade trätt i kraft började flera riksdagsledamöter anhänga om ett återkallande av dem lättnader som införts för att underlätta etableringen av nyodlingsföretag. Paragrafen som återkommande lyftes upp som problematisk var paragraf 5: om att en nyodling på utmarken inte fick förändra stängselskyldigheten, utan utmarken skulle fortsatt vara ansedd som utmark. Med denna paragraf som utgångspunkt går det att härleda debatten till ett centralt tema: utmarkens tänkbara föränderlighet och oföränderlighet.

Vid riksdagen 1817–18 kom paragrafen att bli hårt kritiserad från två håll: av bonden Eric Svensson från Bohuslän och godsägaren Karl Fredrik Hammarhjelm. Deras kritik mot paragrafen bottnade framför allt i att lättnaden i stängselskyldigheten enligt paragraf 5 skulle vara för evigt. De menade att om en uppodlad utmark låg intill en inäga så tvingades ägaren till den senare stå för hela hägnaden mot utmarken.⁴⁴⁸ Den uppodlade utmarken fick inte, enligt stängselförordningen, bli kategoriserad som en inäga. Av den anledningen, beroende på utmarkens placering i förhållande till resten av grannarnas ägor, kunde ägaren till den uppodlade utmarken njuta av hägnaden, men enbart avkrävas ett deltagande i skyldigheten gentemot annan utmark.

Motionerna lade fram två olika förslag på lösningar. Svensson förespråkade att markslag inte borde spela roll för stängselskyldigheten. Snarare borde man författa ett allmänt stängselvitsord. Hammarhjelm anhöll i stället om en ändring i regelverket som gav "friheten" från stängselskyldigheten ett tydligt slutdatum: den som uppodlade utmark skulle förbli fri att inhägna mot inägor under 25 år, "men efter den tiden anses egenskapen av nyodling hafva upphört".⁴⁴⁹ Hammarhjelm's förslag var således mer praktiskt inriktat. Det grundades på en föreställning om att uppodlad utmark efter ett antal år kunde anses jämbördig i produktivitet och avkastningsförmåga som en åkermark. Vid den tidpunkten skulle det anses mer rättvist att ägaren till den uppodlade utmarken medverkade jämbördigt i stängselskyldigheten.

Svenssons syn på problemet visar i stället upp en helt annan bild av stängselskyldighetens mer principiella betydelse. Han argumenterade att grunden till stängselskyldigheten utgick ifrån "den rättighet hvar och en Samhällsmedlem bör äga, att få mitt och ditt behörigen afskildt från hvartannat".⁴⁵⁰ Ur den aspekten spelade det ingen roll om utmarken var uppodlad eller inte. Ägaren till utmark behövde tillskrivas stängselskyldighet gentemot grannes inäga eftersom stängselvitsordet

⁴⁴⁸ Bd. 1817–18: 2, s. 395–398; Ad. 1817–18 2: 1, s. 145–148.

⁴⁴⁹ Ad. 1817–18 2: 1, s. 145–148.

⁴⁵⁰ Bd. 1817–18: 2, s. 395–398.

utgjorde en större rättighet än bara att säkra skydd mot boskap. Den härrörde till den privata äganderätten. Svensson anhöll därför inte om rättelse i 1802 års stängselförordning, utan om en radikal omtolkning av 1734 års lag angående stängselskyldigheten mellan inägor och utmark. Lag- och ekonomiutskotten höll dock inte med. Ägare till utmark som inte var uppodlad kunde inte enligt deras mening anses ha någon nytta av hägnaden.⁴⁵¹ Eric Svensson var inte ensam i sin förståelse av stängselskyldigheten. Men det kan sägas ha varit en kontroversiell åsikt i riksdagen i tiden. Detta kommer diskuteras mer ingående i nästa kapitel.

Vid riksdagen 1815 hade teologen och sekreteraren inom Älvsborgs läns hushållningssällskap, Peter Ekelund, lagt fram ett liknande förslag som Hammarhjelm. Hans bild av det tänkbara förloppet var dock att så snart en utmark hade uppodlats skulle den anses ”till natur och afkastning” jämbördig åker och äng och därmed behandlas enligt lag som en inäga. Till skillnad från vad rådande förordning stadgat om lättnad för uppodlad utmark ville han att stängselskyldigheten skulle bestämmas ”utan afseende på *hvad den* [marken] *tillförrene varit*, men blott *hvad den nu är*”.⁴⁵² Om inte annat skulle befrielsen vara tidsbegränsad. Tidsbegränsningen höll ekonomiutskottet med om, som en rättvis inflikning i gällande lagstiftning. Någon sådan rättelse tillkom dock aldrig, vilket sannolikt är anledningen till att liknande motioner återkom vid senare riksdagar. Orsaken till att en rättelse aldrig fastställdes kan förklaras med att utskotten valde att yrka på motionens vidarebefordran till den skifteskommitté som vid tidpunkten översåg storskiftes- och enskiftesförfattningarna. När det snarlika förslaget dök upp igen av Hammarhjelm vid riksdagen 1817–18 besvarades det aldrig av utskotten, som hellre fokuserade på Svenssons mer radikala förslag.⁴⁵³

I den aktuella debatten framträder en tydlig spänning i frågan om hur utmarken som markslag skulle tolkas i relation till stängselskyldigheten. Kunde en utmark rättsligt uppfattas som en inäga om den brukades på samma sätt? Det går även att fråga sig motsatsen: kunde en inäga i sin karaktär liknas vid en utmark? Vad bestämde egentligen hur markslagens karaktär skulle tolkas inom ramen för stängselskyldigheten? Fick lagstiftningen om stängselskyldighet beakta markens föränderlighet?

Riksdagen hade uppenbart svårt att komma fram till någon konsensus i frågan. När Eric Svenssons motion överlades under bondeståndets sammanträde bemöttes den

⁴⁵¹ Bihang 1817–18: 7, N:o 58, s. 246–247.

⁴⁵² Pr. 1815: 1, s. 530–531. Att Peter Ekelund var sekreterare inom hushållningssällskapet har jag lyckats lista ut via Nils Edlings bilaga över ledamöter i lantbruksakademien. Edling 2003, Bilaga B: Svenska ledamöter invalda 1813–20, s. 203.

⁴⁵³ Bihang 1815: 5: 4, s. 399–401; Bihang 1817–18: 7, N:o 58, s. 246–247.

med hård kritik från ståndsbröderna. Pehr Jonsson hade markerat kraftigast mot motionen. Enligt Jonsson ansågs det som kallades inägor kunna bedömas vara ”de ägor, som från urminnes tid varit inägor” medan utmark var det markslag som ”i äldre tider bevisligen varit utmark”.⁴⁵⁴ Markslagen föreställdes alltså som fasta, oföränderliga kategorier. Oavsett markanvändningen menade Jonsson att stängselskyldighetslagstiftningen borde utgå ifrån det markförhållande som alltid varit förekommande.

Även utanför riksdagen ansågs det här som en angelägen fråga. Frågan diskuterades i den rättshistoriska dissertationen *Afhandling om Grannars Skyldighet enligt Sveriges Lag, att med hvarandra deltaga i Stängsels upprättande och underhållande* (1822). Här förordades, som tidigare talare i riksdagen hade avsett, att det var ägornas kulturtillstånd som borde ligga till grund för vitsordet i stängselförordningen. Inte markslagskategorier såsom inägor och utmark. All mark som ”gifver en product” eller begagnades för en produktion – och därmed i praktiken behövde fredas från boskap – kunde anses ha nytta av hägnaden.⁴⁵⁵

I det sammanhanget kom paragraf 5 i 1802 års stängselförordning att betraktas som orättvis, eftersom den uppodlade utmarken som då låg under produktion kunde betraktas ha nytta av hägnaden. Det fanns ingen rättsgrund att stå på i denna paragraf, utan paragrafen kunde enbart bli förstådd som att lagstiftarna hade velat uppmuntra och ge förmåner till de som var i stånd att eller i framtiden avsåg att uppodla sin utmark. Dissertationen belyste dessutom ett annat problem i lagstiftningen – nämligen att 1802 års stängselförordning enbart refererade till utmark som kunde undergå uppodling, men inte åkermark som blivit utlagd. Lagen fokuserade enbart på tänkbara ”förbättringar” en mark kunde genomgå – aldrig eventuella ”försämringar”.⁴⁵⁶ Om villkoret för stängselskyldigheten skulle vara att all mark som begagnades för produktion hade nytta av hägnaden, borde mark som inte längre brukades därmed inte vara föremål för stängselskyldighet. Men som lagen föreskrevs skulle en inäga alltid, utan hänsyn till bruk, vara påtvingad stängselskyldighet. Att det senare förhållandet inte beaktades i lagstiftningen gjorde lagen missvisande. Det stora fokuset på förbättringar i formuleringen av stängselskyldigheten stod i konflikt med jordbrukets komplexa, ombytliga tillstånd. Det var en inbillning, en ren önskedröm, att tro att jorden enbart kunde förbättras. I den optimistiska förbättringsdiskurs som reformarbetet utgick ifrån togs ingen hänsyn till någon tänkbar stagnation.

⁴⁵⁴ Bd. 1817–18: 2, s. 401.

⁴⁵⁵ Collin & Gyllenhammar 1822, s. 13–18.

⁴⁵⁶ Collin & Gyllenhammar 1822, s. 15–16, 23–28.

I avhandlingen poängterades därmed hyckleriet i att utvidga stängselvitsordet men samtidigt tillåta vissa jordägare att slippa undan besväret. Men framför allt kritiserades lagstiftarna för att inte ha dragit sitt önskade mål – att få upp mer permanenta hägnader i landskapet – tillräckligt långt, eftersom de var oroade att det skulle väcka ilska hos befolkningen.⁴⁵⁷

Varken ur en allmännyttig eller äganderättsligt principiell mening kunde lättningen i stängselskyldigheten för uppodlad utmark som skrivits in i 1802 års stängselförordning anses rättvis. Referenser till utmark och inägor som utgångspunkter för stängselskyldighet började spela ut sin roll när all mark kunde uppfattas som odlingsbar. Däremot är det tydligt att majoriteten av de som deltog i debatten vid tidpunkten framför allt såg hägnadens funktion som skydd för odlad mark från boskap. Det var fortfarande ingen fråga om att utvidga stängselvitsordet mellan inägor och egentlig betesmark, det vill säga tillskriva boskapsägaren en stängselskyldighet, även om sådana tankar höll på att gro. Exempelvis bland riksdagsmän som Svensson. När lagutskottet tog emot kontraktsprosten Abraham Rehnströms motion vid 1812 års riksdag om att sträcka ut stängselvitsordet till gränsmötet mellan inägor och utmark avlogs motionen med utgångspunkt i att ”ett stadgande af denna art i allmänhet skulle medföra lidande”.⁴⁵⁸ Rehnström hade i sin motion pekat på att värdet på utmarkerna hade ökat den senaste tiden sedan allt fler jordägare hade börjat inhägna sin andel av utmarken från resten av byalaget. Eftersom utmarken redan kunde konstateras vara fysiskt inhägnad ansågs utmarksägaren lika gärna kunna delta i skyldigheten att hägna gentemot inägorna. Ett sådant förfarande på individnivå kunde dock som utskottet menade inte ligga till grund för en allmän lagstiftning.⁴⁵⁹

Debatten ger delvis förbud på att den gängse bilden av rättsprincipen att enbart ägaren till inägor skulle stå för markens fridlysande höll på att förändras. Det fanns dock inte några utbredda planer om att överlåta stängselskyldigheten till boskapsägaren. Rättare sagt ville, om än vid tidpunkten få, riksdagsmän att stängselvitsordet inte skulle ta hänsyn till markslagen. Det här kommer diskuteras mer ingående i kapitel 4. Samtidigt speglar debattens konstanta repeterande av samma paragrafer angående utmarksägarens stängselvitsord, med olika inställningar till paragraferna, en trevande process där hägnadens värde runt utmark inte var självklar och själva stängselskyldigheten omförhandlingsbar. Vissa ansåg att stängselvitsordet var alldeles för vagt, andra alldeles för omfattande.

⁴⁵⁷ Collin & Gyllenhammar 1822, s. 13, 18.

⁴⁵⁸ Bihang 1812: 1, s. 709–710. Betänkandet godkändes av ständerna, se Ad. 1812: 1, s. 679; Bd. 1812, s. 472; Bg. 1812: 1, s. 422; Pr. 1812: 1, s. 315.

⁴⁵⁹ Pr. 1812: 1, s. 148–150.

Skogsbrist och kritik mot inhägnandet av utmarken

Under 1810-talet återkom den tidigare kritiken mot stängselskyldigheten mellan utmarker, numera artikulera i erfarenheter av vitsordet snarare än spådd verkan. I motionerna artikulera båda svårigheterna med att uppföra hägnader på grund av skogsbrist, vilket sammanfördes med ifrågasättanden ifall skogslösa och ofruktbara utmarker ens kunde anses ha behov av att vara inhägnade. Riksdagsmän från Bergslagen kunde peka på att en stor del av böndernas skogsresurser togs upp av bergsbruken och dagsverken, vilket försvårade uppförandet av hägnader. Den skog som lämnades kvar beskrevs som vidsträckt och bedröglig och inte lämpad till annat än husbehov. Det påpekades också att många bönder, vars skogslotter låg djupt inne i byns skogsmark, kunde ha upp till en fjärdedels mil eller mer att transportera virke till platsen – något som ytterligare försvårade uppförandet och underhållet av hägnaden. Men även i Stockholms län beskrevs en by kunna vara välsignad med mycket skogsmark medan grannbyn saknade både skog och resurser att köpa till sig hägnadsmaterial.⁴⁶⁰ Anders Pettersson från Skaraborgs län, vars slättbygder vi vet kännetecknades av skogsbrist, anmodade riksdagen att inskränka på stängselskyldigheten mellan utmarker på grund av skogsbristen i regionen.⁴⁶¹

En liknande övertygelse av skogsbrist som ett hinder till uppförandet av nyhägnader tog sig uttryck i ett brev som skickades från länsmyndigheten i Uppsala län till skifteskommissionen. Enskiftena beskrevs hade med framgång spridits i länet, men hindrades på en allmän nivå av ”brist på erforderlig Skog till nya husbyggnader och till de hägnader, som äro af nöden för att afstänga de enskiftade ägorne och hvarförutan den åsyftade nyttan med delningen går förlorad”.⁴⁶² Enskiftesförrättningar genomfördes, men svårare var det att faktiskt verkställa dem efteråt så att den rationella jordbruksförvaltningen kunde komma i gång.

Lagutskottet tryckte återkommande på att det var högst angeläget att behålla stängselvitsordet för utmarksägaren. Inga författningar kunde som de menade vara helt rättvisa för alla län. Lagen behövde ha som grund det ”allmännares” bästa, inte särskilda läns behov.⁴⁶³ Lagutskottet gick däremot med på att förespråka en smärre modifikation till paragrafen som tillät en mildrad stängselskyldighet även vid skiljelinjer kortare än 3000 famnar, såvida byn ”icke kan anses draga särdeles nytta as

⁴⁶⁰ Bd. 1810, s. 348–350; Bihang 1810: 3, s. 151. Motion av Jonas Jonsson från Östergötlands län och Nils Larsson från Stockholms län.

⁴⁶¹ Bd. 1812, s. 449.

⁴⁶² Kommitterade till granskning av storskiftes- och enskiftesförfattningarna, ÄK621 (1810), Vol. I, Skr. till K. M: t, Konzept, K. Bref., 10 juni 1814, Uppsala län.

⁴⁶³ Se exempelvis Bihang 1810: 3, s. 256–259; Bihang 1812: 2, s. 1093–1095.

markens fränskiljande”. Det innebar dock, som tidigare nämnts, inte att man kunde befrias från skyldigheten helt och hållet. Kompromissen godkändes av ständerna, med reservation från prästeståndet, men tycks aldrig ha fastställts i någon förordning.⁴⁶⁴

Att upprätthålla en enskild utmarkshägnad under kollektiva organisationsformer

I 1810-talets stängselskyldighetsdebatt låg alltså fokus återkommande på den uppfattade skogsbristen i flera svenska lokalsamhällen. Erfarenheten visade att 1802 års stängselförordning hade förvärrat skogstillståndet, något som bondeståndet redan i samband med 1800 års riksdag hade befarat skulle ske. Skogsbristen kunde däremot också, som jag menar, åberopas som ett retoriskt medel.

Detta framträder specifikt i en motion som från 1823 års riksdag. Frågan som avhandlades berörde ännu en gång vem som skulle tillåtas stängselvitsordet. Eric Larsson från Södermanlands län härledde specifikt utarmningen av skogen i det egna länet till den ”ensidiges vink” att tvinga närliggande grannar att inhägna hans skiljelinjer i utmarken. Ihop med att den mesta dugliga skogsmarken i hans mening hade uppodlats, så att den utmark som fanns kvar främst bestod av sandmo och stenbunden jord, ska 1802 års stängselförordning ha medfört att ytterst lite skog fanns kvar i länet. Larsson begärde därför att skogsägare skulle frikännas från stängselskyldigheten vid uppdelning av samfällda utmarker förutom vid anläggandet av regelrätta beteshagar.⁴⁶⁵

Det här skulle, med visst förbehåll att det bara finns några få exempel, tolkas avspegla en underliggande kritik mot den pågående privatiseringen av allmänningarna. Skogsbristen ansågs förorsakad av att en jordägare ville ha sin skiljelinje i utmarken inhägnad. Deras användande av stängselvitsordet skedde på grannen eller grannbyns bekostnad, särskilt om de senare inte hade något behov av hägnaden då utmarken brukades gemensamt i byalaget, vilket Larsson menade. Den motion av Anders Petterssons som nämndes i föregående avsnitt ställde sig uttalat kritiskt mot att tidigare öppen betesmark stängdes igen. Flera socknar som ”sedan

⁴⁶⁴ Bihang 1810: 3, s. 256–259; Ad. 1810, s. 441; Bd. 1810, s. 467; Bg. 1810, s. 379. Professorn Faxe kritiserade i prästeståndet utskottets hänvisning till att konflikter skulle lösas i domstol, eftersom detta enligt honom riskerade att leda till rättegångar och kostsamma utsyningar. Prästeståndet valde därför att avslå utskottsbetänkandet, men godkände slutligen expeditionsutskottets skrivelse, efter att betänkandet hade vunnit majoritet. Pr. 1810, s. 310, 324.

⁴⁶⁵ Bd. 1823: 1, s. 397–399. Per Andersson från samma län förenade sig med memorialet.

uråldrig tid [hade haft] öppen liggande betes och utmark” tvingades i stället betala 100 riksdaler årligen för besväret när en grannby tvingade upp hägnader.⁴⁶⁶

Maria Ågren har nämnt att konflikter rörande hägnader blev vanligare i Kopparbergs län under 1820-talet. Bland annat ställde kärande sina grannar inför rätta för att ha vägrat uppföra en hägnad. Enligt Ågren förekom knappt några sådana tvister runt 1700-talets mitt, vilket jag menar kan förklaras av 1802 års stängselförordning, eftersom det innan dess inte fanns något individuellt stängselvitsord. Om det dessutom var dispositionsrätten till betes- eller skogsmark, vilket hon på andra platser i avhandlingen menade att grannar kom att tvista om i allt större utsträckning under 1820-talet, kan hennes belysta tvistemål förklaras med fastställandet av stängselvitsordet till utmarken.⁴⁶⁷ Kärande kunde med hjälp av den nya stängselförordningen referera till sina rättigheter att få hjälp med att inhägna utmarken. Lagen legitimerade i sin tur denna åtgärd. Vad hennes fall därtill belyser är att stängselvitsordet, kanske specifikt för hägnader i utmarken, bestreds i lokalsamhället. Det kan ses överensstämma med Hallberg skildring av bönders protester mot inhägnandet av tidigare öppna betesmarker.⁴⁶⁸ Hägnaden kunde enkelt hamna i centrum av en konfliktlinje mellan traditionella sätt att nyttja utmarken och enskildas önskan att disponera över utmarken på nya sätt.

Under 1800-talets inledande årtionden kom den svenska staten att ytterligare befrämja privatiseringen av allmänningar med hjälp av olika lagstiftande åtgärder. Bland annat lättades restriktioner upp för andra byakonstellationer att skaffa sig privat egendom på allmänningen, genom att år 1810 upphäva det förbud som sedan tidigare hade funnits inrättat för att förhindra avgärda byar att ansöka om skifte på skog och utmark.⁴⁶⁹ Vid 1823 års riksdag beslutade man om att försälja kronoparkerna och uppdelat häradsallmänningarna, något som återkommande hade varit uppe på riksdagens dagordning sedan 1809 års riksdag. Detta ska enligt Per Eliasson ses som en fortsättning på den frihetliga skogspolitik som hade bedrivits sedan andra halvan av 1700-talet. Många riksdagsmän hänvisade i debatten till att skogens skötsel vore bäst överlämnad på individen. Ur ett statsfinansiellt perspektiv var reformen dessutom gynnsam, framför allt för att uppmuntra bönder till nyodling som senare kunde skattläggas.⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ Bd. 1810, s. 348–350; Bd. 1812, s. 449–450.

⁴⁶⁷ Ågren 1992, s. 165–166. Se mitt avsnitt om åverkan i kapitel 5 för en vidare diskussion.

⁴⁶⁸ Hallberg 2013, s. 61–68.

⁴⁶⁹ K. Förordning ang. afgärda bys rätt att erhålla skifte i skog och utmark (hälften mot bolby). Gifven Stockholms Slott å Riks Salen den 10 April 1810.

⁴⁷⁰ Eliasson 2000, s. 127; Eliasson 2002, s. 134–142.

Motståndare till förslaget om att dela upp häradsallmänningarna och sälja kronoparkerna återfanns inom alla ständerna, men främst ifrån bondeståndet. Deras kritik riktades mot att det skulle inskränka på allmogens sedvanliga rättigheter till betesmark, ved- och bränsleintäkt. De fattigaste bönderna som annars inte hade tillgång på skog hade behov av dessa rättigheter för sin överlevnad. I ett försök till förlikning bestämde riksdagen att dessa skulle kompenseras i mark för sina förlorade rättigheter.⁴⁷¹

I brevet från Uppsala läns länsmyndighet till skifteskommissionen framhölls uppdelningen av häradsallmänningarna som en potentiell åtgärd för att på längre sikt avhjälpa den rådande skogsbristen i Sverige. På så sätt skulle verkställandet av enskiftena, som hölls tillbaka av brist på material till hägnader och byggnader, underlättas. Mot denna bakgrund förmodades en uppdelning av allmänningarna kunna fungera som ett ekonomiskt understöd för framtida utflyttade gårdar i fråga om hägnads- och byggnadskostnader.⁴⁷²

Trots den hätska debatten hade lagstiftningen kommit till stånd. Beslutet om att uppdelna allmänningarna överlämnades på häraderna. I anslutning till att lagen fastställdes kom kronoparker i stor utsträckning att läggas ut på jordmarknaden, men mestadels av skogsarealerna åtgick att ersätta bönder för deras förlorade sedvanerättigheter. Eliasson tog upp siffror från en reglering som genomfördes 1839 som visar att 58 procent av kronoparksarealerna hade gått till ersättning, medan bara 6 procent var försålda. Därtill togs 36 procent av skogen undan för kronans vård. Mest kronopark utbjöds även i Skaraborgs län och Kalmar län, där den förra som redan nämnts kännetecknades av skogsbrist.⁴⁷³

Vad mina motioner uppvisar är dock ingen direkt kritik mot privatiseringen av allmänningarna, utan mot rätten att tvinga grannen att delta i uppförande och underhåll av en hägnad utan att ta hänsyn till den nytta grannen själv skulle få av den. Larsson gav exempelvis inga argument för att utmarken inte skulle få vara inhägnad, bara skäl för varför stängselvitsordet inte borde sanktioneras. Larsson, som Jonas Jonsson lite mer än tio år tidigare, riktade framför allt kritik mot att stängselförordningen fastställde ett ovillkorligt vitsord utan avseende på vad hägnaden skulle användas till. Om utmarksägarens stängselvitsord inte avskaffades kunde i teorin vem som helst, av egen nytta, framtvinga en gemensam hägnad på bekostnad av grannen. Boven i dramat var själva stängselvitsordet. Om den enskilde skogsägaren hade stått för hägnaden själv, runt de skogsresurser han eller hon förfogade över, hade

⁴⁷¹ Eliasson 2000, s. 130–131, 154–160.

⁴⁷² Kommitterade till granskning av storskiftes- och enskiftesförfattningarna, ÄK621 (1810), Vol. I, Skr. till K. M: t, Koncept, K. Bref, 10 juni 1814, Uppsala län.

⁴⁷³ Eliasson 2002, s. 160–161, 168–169 (Tabell 4:1).

inhägnandet av utmarken med ganska stor sannolikhet inte uppfattats som ett problem av bondeståndet. På grund av att skyldigheten skulle delas upp behövde den anpassas efter byarna eller grannarnas motsvarande nytta av hägnaden, beroende på vad hägnaden avsågs bidra till. Att stängselvitsordet tilläts nyttjas i enbart syfte att uppföra en skiljehägnad mellan markegendomar ansågs inte rimligt. En beteshage hade ett uppenbart ändamålsenligt syfte, medan inhägnandet av skiljelinjer för sakens skull inte tycks ha haft det, åtminstone enligt bondeståndets kritiker.⁴⁷⁴ Kritiken motsvarar vad Ronny Pettersson har sett i den samtida skiftesdebatten. Den bottnade i frågan om kostnader för institutionell förändring och vem som skulle stå för dem, inte några ideologiska ställningstaganden.⁴⁷⁵ I det här fallet fanns det dessutom strategiska skäl att försöka slippa undan ansvaret, om man ville slippa deltaga i hägnaden och spara in på sin skog.

Lagutskottet fortsatte i denna fråga åberopa vikten av att bibehålla stängselvitsordet för utmark. Deras förståelse av vad lagstiftarna hade avsett med stängselvitsordet för utmark framträder som tydligast i deras svar till Eric Larsson i samband med 1823 års riksdag

vilket stadgande Lagstiftaren velat bereda utvägar för jordbrukare, att, oberoende af sin grannes hushållningssätt, kunna antingen utföra nyttiga odlingsföretag, eller ock befordra trädplantering eller en förbättrad skogsvext, i hvilka båda fall han nödvändigt måste kunna påräkna, att utan hinder af angränsande hemmansegare och med dess biträde, bereda det hägn, som är ett hufvudsakligt vilkor för befrämjandet af denna grundsatts [...] hvars upprättande ofta kan vara lika nödigt och nyttigt, ehvad man afser en tryggad betestillgång, en underlättad skogsvård, eller det tillfälle till odlingar, som äfven skogsmarkerne ofta erbjuda.⁴⁷⁶

Det var jordägarnas principiella självständighet som ansågs göra det möjligt för svenskt jordbruk att förbättras. Den enskildes verksamhet fick inte hindras av att grannarna inte ville delta i uppförandet och det fortsatta underhållet en hägnad. Staten fick därmed heller inte bestämma vid vilka tillfällen, eller för vilka hushållningsföretag, som ett stängselvitsord skulle träda i kraft. Av allmännyttiga skäl behövde stängselskyldigheten vara mer allmän. Hägnaden som objekt symboliserade och upprätthöll både den privata egendomen och jordägarnas självständighet, medan

⁴⁷⁴ Detta kan jämföras med vad Staffan Granér har belyst utifrån tvister om rågårdarna, tidiga utmarkshägnader. Rättstvisterna om dessa handlade framför allt om kostnaderna för anläggandet av hägnaden, inte att det skulle förhindra rätten till bete. Granér 2002, s. 237–238.

⁴⁷⁵ Se Pettersson 2003, kapitel 6.

⁴⁷⁶ Bihang 1823 7: 1, N:o 53, s. 206; Betänkandet godkändes av ständerna utan någon diskussion. Ad. 1823: 4, s. 555–556; Bd. 1823: 3, s. 546; Bg. 1823: 2, s. 1149; Pr. 1823: 3, s. 447.

stängselskyldigheten som institution behövdes för att hålla nere kostnaderna för individualiseringen. Våldigt få riksdagsmän utöver bondeståndet reflekterade vid tidpunkten över hur motsägelsefullt det var att jordägarnas självständighet skulle upprätthållas genom kollektiva organisationsformer.

Hägnader runt skogsplanteringar

Att det bara var runt den sädes- och foderproducerade jorden som hägnaden uppfattades vara behövlig framträder vid den här tidpunkten om vi ser till lagutskottets betänkande inte ha varit helt sant. Hägnaden kunde skydda andra naturresurser från boskapen, nämligen skogen. Närmare bestämt skogsplanteringar. Stora godsägare hade som Lars Kardell nämnt anlagt mindre planterhagar redan under sent 1600-tal, men storleken på dessa projekt beskrevs inte särskilt imponerande. Det var först under 1800-talets början som detta intresse tog fart, i takt med att ett svenskt skogsbruk började växa fram.⁴⁷⁷ Bland den samtida skogsvetenskapens företrädare hade det funnits ett annat syfte med att auktionera ut kronoparkerna i samband med 1823 års lag, nämligen att återinvestera vinsten i den statliga skogsvården och spara del av skogsmarken till att bedriva ett statligt skogsbruk.⁴⁷⁸

Den statliga skogsbruksverksamheten i Sverige efterliknande den kamerala tyska motsvarigheten som utgjorde utgångspunkt för Scotts teori om högmodernism.⁴⁷⁹ Den ledande figuren bakom det svenska skogsbrukets framväxt var jägmästaren och inspektorn vid Kungliga Djurgården i Stockholm Israel av Ström. Han hämtade uttryckligen sina förebilder från den tyska skogsvetenskapen. En utgångspunkt för det tyska skogsbruket var en centraliserad förvaltning av skogarna och en systematiserad kretsgång mellan avverkning och återväxt med omloppscyklar på mer än 100 år.⁴⁸⁰

Metoden som skulle komma att användas heter trakthygge – och den är igenkännbar. Den bygger nämligen på samma logik och förvaltning av skogen som jorden inom det rationella jordbruket.⁴⁸¹ I ett trakthygge delas skogsmarken in i

⁴⁷⁷ Kardell 1988, s. 170–171.

⁴⁷⁸ Eliasson 2002, s. 130, 146–163.

⁴⁷⁹ Scott 1998, s. 12–15.

⁴⁸⁰ Eliasson 2002, s. 132–133, 147–149, 163–167.

⁴⁸¹ Scott 1998, s. 262–263; Detta har även uppmärksammats av idéhistorikern Jimmy Jönsson gällande framväxten av det skogsbiologiska fältet under början av 1900-talet. Jimmy Jönsson, ”Skogsbruk och vetenskaplig legitimitet. Gränsdragningsarbete kring skoglig marklära”, i Bruno, Karl, Lundin, Per [reds.], *Önskad och ifrågasatt. Lantbruksvetenskapernas akademisering i 1900-talets Sverige* (Lund 2020), s. 68.

jämnstora rektangulära tårbitar, med träden odlade tätt på rad. Man avverkar en tårbit årligen, med planläggning för återväxt. Med den geometriska formen blev skogen således mätbar och uträkningsbar. Staten behövde inte längre godtyckligt leta efter lämpade träd i skogarna, utan skogen skulle produceras enligt en rationell plan så att det alltid fanns träd tillgänglig vid behov. Under en statlig förvaltning var det tänkt att det svenska skogsbeståndet bli mer uthålligt.⁴⁸²

Detta sätt att förvalta över skogarna formade även som Eliasson framhöll den samtida bilden av skogen

I den egenskapen tillhandahåller också den rationella skogsförvaltningen en tankefigur för synen på skog. På samma sätt som det generella regelverket gör förvaltningens ämbetsutövning lättkontrollerad och förutsebar så likformas skogen i rent fysisk bemärkelse genom indelning i skiften. Dessa förutsätts anta formen av parallella trappor, med regelbundna fullbestockade, rektangulära årshyggen med likåldrig skog av samma trädslag, som trappsteg. Den rationella förvaltningen manifesteras på det viset i ett motsvarande avtryck i landskapet. I den bemärkelsen kan sägas att den nya skogsförvaltningen i högsta grad konstruerade sin egen skog – utifrån idealet för skog.⁴⁸³

Det finns uppenbara likheter med det som diskuterades tidigare i kapitlet angående kopplingen mellan den rationella ägofiguren som idealbild för landskapet och en individuell jordbruksförvaltning i enskiftesförordningarna. Den växande skogsvetenskapen i tysk tappning legitimerade dessutom den svenska statens skogsförvaltning, på vad jag skulle säga ett likartat sätt som lantbruksvetenskapen med inspiration från England legitimerade ståndspersonernas ”rationella” jordbruk. Den karta som af Ström tog fram för trakthyggesbruket på Kungliga Djurgården kodifierade samtidigt skogen som egendom, likt Kain och Baigent har argumenterat med utgångspunkt i tyska skogskartor från denna tidsperiod.⁴⁸⁴

Det svenska högskogsbruket följde även en likartad utvecklingslinje som Danmark, som redovisats ingående av den danska historikern Bo Fritzboøger. En gemensam nämnare var just inspirationen från det rationella tyska högskogsbruket.⁴⁸⁵ Efter en period av omfattande avskogning inledde den danska staten under 1700-talet en storskalig skogskonservering med fokus på plantering av skog. Det skedde både på

⁴⁸² Eliasson 2002, s. 31–34; 178–179. s. 31–34.

⁴⁸³ Eliasson 2002, s. 180.

⁴⁸⁴ Kodifieringen gällde som de menade både kronans, adelns och böndernas skogsegendom. Kain & Baigent 1992, s. 131–132. Kartan finns att se i Eliasson 2002, s. 148.

⁴⁸⁵ Eliasson 2002, s. 34–35.

privata initiativ av godsherrar och genom flera statliga påbud i skogsordningar och skiftesreformer.⁴⁸⁶

Rent rättshistoriskt hade rättigheterna till de danska skogarna varit ojämna: bönderna hade traditionellt haft rätt till *underskov* (virke och bränsle) och *overdrev* (betesdrift). De stora träden och ekarna (*overskog*) hade enbart tillerkänts godsägarna. I de första reformerna under 1750-talet togs ett tidigare förbud mot att inhägna *overdrevet* bort, något vi känner igen från närbesläktad lagstiftning i Frankrike och lågländerna från samma period. Lagen utnyttjades av danska godsherrar för att planlägga skogsplanteringar. Under 1770-talet avyttrade den danska kronan betydande delar av sina skogsinnehav, varefter 1781 års skiftesförordning erkände kronans kvarvarande skogar som undantagna från allmogens betesrätt. Den avgörande förändringen kom med 1805 års *fredskovsforordning*, som innebar att samfälligheten ovillkorligen måste upplösas i samband med en skiftesförrättning. All egentlig skog tillfall därmed de stora herrgårdarna, medan bönderna kompenserades med en liten bit av skogen för eget behov. Skillnaden mellan tidigare påbud och 1805 års skogsordning låg i att den också formulerade striktare regler kring övervakning och uppföljning från lokala myndigheter. Trots att staten inte längre var ägare till skogarna styrde de i högsta grad den riktning som skogsförvaltandet skulle ta i Danmark. Det kvarvarande skogsbeståndet i Danmark tilläts inte längre användas hur som helst, utan skogen blev konserverad och fridlyst: på danska en *fredskov*.⁴⁸⁷

Ordet *fred* i *fredskov* resonerade Fritzbøger kan ha avsett förekomsten av en skogshägnad och därmed exkludering av tidigare rättighetsinnehavare till betesdrift och uttag av virke och bränsle på skogarna. Sådana hägnader hade redan uppförts genomgående under 1700-talet på både kronans skogar och på flera av godsherrarnas privata skogar, då skogen samtidigt lades undan från böndernas betesdrift. Till skillnad från tidigare lades hägnaden däremot i gränserna mellan skogslotterna, vilket avsåg att markera skogens tillhörighet.⁴⁸⁸ Hägnaden synliggjorde den privata äganderätten i landskapet

the enclosed wood emerged as an island in the still more open landscape surrounding it. Its new status as inaccessible property of the local manor had

⁴⁸⁶ Fritzbøger 2004, s. 254–257.

⁴⁸⁷ Fritzbøger 2004, s. 259–282, 290, 343–346.

⁴⁸⁸ A. S. Mather, C. L. Needle & J. R. Coull, "From resource crisis to sustainability: the forest transition in Denmark", *International Journal of Sustainable Development & World Ecology* 5:3 (1998), s. 186; Fritzbøger 2004, s. 282–286, 307–315.

simply become visible. Sharp edges and effective stone walls might have had other purposes, but they contributed positively to the impression of 'private property'.⁴⁸⁹

De danska bönderna komprimerades visserligen för förlusten av deras forna rättigheter till *overdrevet*. Till skillnad från samtida exempel från England ska privatiseringen av skogarna därför ha lett till obetydliga sociala konflikter i Danmark enligt geograferna Mather, Needle och Coull.⁴⁹⁰ Så må vara sant, men Fritzbøger hade en lite mer kritisk hållning till förordningen. Han såg resultatet av skogskonserveringen som en aristokrativering av skogsägandet i Danmark. Stora skogsägare som inte ville kompensera sina landbor behövde heller inte göra det, utan kunde utan större bekymmer förpassa landborna inför en skiftesförrättning för att undvika ersättningskravet.⁴⁹¹

Det svenska skogsbrukets utveckling tycks därmed ha haft flera beröringspunkter med Danmark. I det program som af Ström hade presenterat för en rationell skogshushållning på kronoparkerna och allmänningarna hade stark kritik riktats mot den öppna betesdriften. Året efter att lagen om försäljning av kronoparker antagits skickades dessutom ett cirkulär ut till landshövdingarna där riktlinjer för skötseln av de undantagna kronoparkerna preciserades. Föga förvånande avlägsnades rätten till bete. Som tidigare nämnts förekom dock en motsvarande ersättning vid förlust av tidigare betesrättigheter i lagen. Kronan fastslog vid samma tillfälle återigen sin roll som skogsägare. En liknande process hade även pågått i England under 1600-talet, då kronan lät skifta sina jaktmarker i syfte att förbättra skogsskötseln. Även där erbjöds tidigare sedvanerättsinnehavare ersättning i form av små markarealer, medan statsmakten stärkte sin egen äganderätt.⁴⁹²

Eliasson skildrar på flera ställen i sin avhandling statens tvetydliga inställning till delningen av Sveriges skogsbestånd under början av 1800-talet. Bland annat ville man inte släppa taget om rätten till ekarna till flottan, som ofta växte på böndernas privata åkrar och ängar.⁴⁹³ I strävan att värna om kronans intressen ser vi således en statsmakt som inte alltid har varit ivrig att ge upp sina rättigheter, något som även Hallberg och Nyström menade kännetecknade staten under den här tidsperioden. Staten växlade kontinuerligt under 1700- och 1800-talen mellan att vara "modern privatiseringsivrare och feodal rättighetsbevakare".⁴⁹⁴

⁴⁸⁹ Fritzbøger 2004, s. 313.

⁴⁹⁰ Mather, Needle & Coull 1998, s. 190.

⁴⁹¹ Fritzbøger 2004, s. 287–288, 345–346.

⁴⁹² Eliasson 2002, s. 146–147, 163; Robson 2017, s. 616–618.

⁴⁹³ Eliasson 2002, s. 70–72, 82–91, 131.

⁴⁹⁴ Hallberg & Nyström 2021, s. 36–37.

Med hägnaderna ville den svenska staten evident få större kontroll över sin skogsegendom. Om kronoskogen låg öppen riskerade skogsplanteringarna att konkurrera med den föreliggande betesdriften i närliggande byar. På så sätt stod det agrara skogsbruket i vägen för etablerandet av ett vetenskapligt högskogbruk i Sverige. Framväxten av skogsbruket gav således hägnaderna en ytterligare betydelsefull funktion i reformarbetet, som skydd och symbol för statliga skogsplanteringar. Det statliga skogsbruket förutsatte även en striktare lagstiftning kring böndernas betesrättigheter. De kronoparker som kvarstod under statlig styrinrättning blev därmed legitimerade som privat egendom – och bönderna med hägnaderna fullkomligt utestängda från att nyttja dessa markområden på sätt som tidigare hade varit berättigat enligt sedvanerätt. För att skogen skulle kunna förbättras, i enlighet med rådande vetenskapliga metoder och idéer, behövde staten säkra skogarna genom både rättsliga medel och rent fysiskt med hägnader. Upptäckningen av denna process kommer diskuteras ingående i kapitel 5.

Även om regleringar av den öppna betesdriften i det rationella skogsbrukets namn främst tog sig uttryck i regelverk utanför stängselskyldighetslagstiftningen under den här tidsperioden visar ändå lagutskottets tolkning av 1802 års stängselförordning under riksdagen 1823 att stängselvitsordet för utmark hade syftet att uppmuntra till en mer rationell skogshushållning på enskild skog. Ur lantmäteriöverdirektören af Wetterstedts perspektiv var enskiftet även avsett att främja framtida nyttiga skogsplanteringar i slättbygderna. Skogsplanteringen hade två syften: att öka det svenska skogsbeståndet och stävja undan de hårda vindar som enligt hans förståelse ödelade slättbygdens grödor.⁴⁹⁵ Skogsplantering avser emellertid odlad skog, vilket besvarar varför skogen kunde inpassas i bilden av nyttiga odlingsföretag som kunde erkännas stängselskyldighet. Lantmäteriöverdirektörens plan var uttryckligen att få svenska bönder att anlägga planterhagar på sina privata utmarker. Stängselvitsordet erkände inte bara rätten att anlägga planterhagar, utan skulle också bidra till att sänka kostnaderna för deras inrättning. Det finns därtill fler exempel på där den öppna betesrätten kom att inskränkas genom stängselskyldigheten, som nu närmast kommer överläggas.

⁴⁹⁵ Landtmäterikontorets Cirkulär till samtelige Enskiftes-Landtmätare, hwad de wid förrättningar af Enskiften hafwa att iakttaga, 12 juli 1803.

Ytterligare förtydliganden och tillägg till lagen

Under perioden följande 1802 års stängselförordning återopades, som diskuterats hittills i kapitlet, förslag till eventuella rättelser och ändringar under samtliga riksdagar. Många av dessa förslag lades på bordet på grund av att de ansågs vara för övergripande. I stället vidarebefordrades motionerna till skifteskommittén och lagkommittén. Några betydelsefulla rättelser till 1802 års stängselförordning och åtstramningar i skiftesförordningarna kom likväl att fastställas under 1810-talet, som belyser hur viktig hägnaden hade kommit att bli i det mer individualiserade agrarsamhället.

1815 års förordning om boskapsägares ansvar att under vintertid hålla uppsikt över sin boskap

1802 års stängselförordning hade bestämt att hägnaden runt inägorna skulle vara i behörigt tillstånd året om. Vid 1812 års riksdag dök det upp en förfrågan från greven Johan Henning Gyllenborg om att återgå till den forna regeln om att hägnaderna skulle vara i giltigt tillstånd först under senvåren. Som förslag satte han den första juni. I väntan på underhåll menade han att enskilda bönder skulle kunna hålla boskapen under uppsyn av vallhjon.⁴⁹⁶ Motionen antogs välvilligt av ekonomiutskottet, som därefter föreslog till ständerna att godkänna en lagändring så att boskapsägaren blev ansvarig för den boskap de släppte utom egen inhägnad under vinter och våren. Däremot poängterades ytterligare vikten av att hålla en konstant behörig hägnad.⁴⁹⁷

Bondeståndet och borgarståndet valde att ogilla betänkandet utan någon vidare diskussion. I prästeståndets protokoll framgår att de ansåg att tillfälliga reparationer av hägnaderna kunde genomföras innan det egentliga underhållet. Så länge hägnaden stod i giltigt tillstånd innan betesutsläppet ansågs lagen uppfylld.⁴⁹⁸ Prästeståndets kanslist, prosten Carl D. Dybeck, hade dessutom inför ekonomiutskottets sammanträde lämnat in ett anförande där han hade ställt en ledande fråga hur människor inom andra samhällsgrupper, såsom torparfamiljen eller dagkarlen, skulle kunna valla boskap samtidigt som de genomförde dagsverken eller passade barnen hemma.⁴⁹⁹ Inom ridderskapet och adeln uppstod en kortare debatt mellan Wilhelm

⁴⁹⁶ Ad. 1812: 1, s. 634–636.

⁴⁹⁷ Bihang 1812: 2, s. 1064–1065.

⁴⁹⁸ Bd. 1812, s. 650, 660; Pr. 1812: 2, s. 20.

⁴⁹⁹ Bihang 1812: 2, s. 1067–1068. Anförandet gillades av riksdagsmännen Olof Reinhold Schäre och Nils Månsson.

af Klinteberg och friherren Anders Håkansson. Den förra menade att inga klagomål på den äldre författningen tidigare hade yttrats, varför det inte fanns några skäl att förändra lagstiftningen. Där instämde hovintendenten och godsägaren Per Tham. Håkansson höll dock inte med. Enligt hans mening hann jordägaren ibland inte till maj att underhålla hägnaden, i synnerhet om tjälen höll sig kvarvarande långt in på våren. Därmed hamnade jordägaren i ”grannens våld”, när grannen släppte ut boskap för tidigt. Adeln biföll till slut betänkandet, men förlorade röstningen.⁵⁰⁰

Gyllenborgs motiverade sin motion på att arbetet med hägnaden tog tid från vårsådden. Det faktum att de nordiska länderna har betydligt kortare odlingssäsonger än stora delar av Europa spelade troligen in i hans resonemang. En stor mängd av jordbrukets arbetsuppgifter utöver hägnadens underhållsarbete och nystängning behövde genomföras under våren. Odlingssäsongerna styrdes därtill av vidskilda klimatologiska faktorer mellan svenska regioner. Dock så har Kardell visat att bönder hade inga svårigheter att hinna med dessa sysslor. Mindre underhållsarbeten tog bara någon dag och nystängning kunde försiggå parallellt med betessläppet utan problem.⁵⁰¹

I stället skulle debatten kunna tänkas blottlägga ett problem med en individualiserad betesdrift. Under en kollektiv organisation kunde byalaget gemensamt besluta om tidpunkter för betessläpp, vårbruk och underhåll av hägnaderna. När sådana samverkansformer potentiellt sätt försvann eller begränsades uppstod osäkerhet kring boskaps rörelse i landskapet. Jag återkommer till detta i nästa avsnitt, men här bör vi fästa blicken på Håkanssons argument om att grannen släppte ut boskapen ”för tidigt”. Bland lärd litteratur under 1700-talet spreds rön om att böndernas boskap var svältfödda under vinterns stallperiod.⁵⁰² Att boskap som släpptes ut för tidigt skulle söka sig till närmsta lilla gröda genom en lätt nedfallen hägnad är inte en orimlig tanke. Boskap struntar i sociala konventioner. De går dit föda finns så länge ingen eller inget hindrar dem. Framför allt som Gyllenborg hävdade skulle de riskera att förtära grannens vinterråg, som klarade av att övervintra.⁵⁰³

Nästföljande riksdag, år 1815, gjorde Gyllenborg ett nytt, den här gången lyckat försök till lagändring med en ny motion. Framgången berodde framför allt på att han klev tillbaka i frågan om att förlänga tiden för när hägnaden skulle vara uppsatt i giltigt tillstånd. Det huvudsakliga målet var dock ånyo att få boskapsägaren att ta ansvar över boskapen som släpptes ut under vinterhalvåret. Motionen behandlades nu i förening mellan lag- och ekonomiutskottet. Här svängde dem delvis i frågan. Utskotten

⁵⁰⁰ Ad. 1812: 2, s. 79–80.

⁵⁰¹ Ad. 1812: 1, s. 634–636. Kardell 2004a, s. 161–164, 221; Gadd 2005a, s. 64.

⁵⁰² Janken Myrdal, ”Bete och avel från 1500-tal till 1800-tal”, i Janken Myrdal & Sabine Sten [reds.], *Svenska husdjur från medeltid till våra dagar* (Stockholm 1994), s. 16–18.

⁵⁰³ Ad. 1812: 1, s. 635.

menade att tiden som hägnaden skulle vara i giltigt tillstånd behövde anpassas efter lokala förhållanden, som när tjälen var ur jorden. Ett allmänt datum sågs inte passande.⁵⁰⁴ Däremot föreslog utskottet att boskapsägaren skulle förpliktas att hålla uppsyn över den boskap som utsläpptes under vintertid. De gick alltså tillbaka på ekonomiutskottets tidigare förslag att påtvinga boskapsägarna ansvar under både vinter och vårmånaderna. Det gjorde säkerligen förslaget mer lättsmält för de övriga stånden, som samtliga godkände betänkandet.⁵⁰⁵

Gyllenborgs reformivrande resulterade i en kunglig förordning som utkom samma år den 6 augusti 1815. Förordningen stadgade en pliktskyldighet för den boskapsägare som släppte ut boskap under vintertid att hålla dem under uppsyn, med ersättningsskyldighet om boskapen tog sin in på annans åker- eller äng.⁵⁰⁶ Något specifikt datum har jag inte sett. Det nya regelverket fastställde således ett striktare krav på boskapsägarens uppsyn över sin boskap, något som tidigare aldrig hade ålagts i svensk lagstiftning. Dock avsåg bestämmelsen enbart på åker- och äng, under en specifik period om året. Det var således en försiktig omförhandling av rådande grundprincip för att freda egendomen, men som definitivt skulle få konsekvenser på debattläget under nästföljande 40 år.

1815 års förordning om laggilla hägnaders beskaffenhet

Ett annat bryderi som uppstod redan i samband med riksdagen 1809 var frågan om vad som skulle räknas som en laggill, det vill säga giltig, hägnad. Spörsmålet lyftes upp av Kungl. Maj:t efter hörande av Högsta domstolen den 28 september samma år. Det föreslogs att låta häradsrätterna höra efter befolkningen vilka sorters hägnader de brukade. Propositionen hade därefter överlämnats, på ständernas befallning, till lagutskottet, som efter rådfrågan hos ständerna i oktober samma år vidarebefordrade ärendet till ekonomiutskottet. Det senare utskottet valde slutligen att uppmana

⁵⁰⁴ Ad. 1815: 3, s. 277–279; Bihang 1815 4: 3, s. 1201–1203.

⁵⁰⁵ Bd. 1815: 2, s. 691; Pr. 1815: 2, s. 921; Bg. 1815 2: 1, s. 1155.

⁵⁰⁶ Hamilton 1859, s. 23.

ständerna till bifall av propositionen, något som sedermera godkändes av samtliga stånd utan några diskussioner.⁵⁰⁷

Den gällande lagstiftningen om laggilla hägnader utgick i första hand från den vid denna tid vanligaste hägnadstypen i Sverige: hankärdesgården. Som nämndes i föregående kapitel bestämde 1734 års byggningsbalk att hankärdesgården skulle vara 2 alnar hög (1.19 m) och 2 alnar mellan varje störpär. Andra hägnadstyper, såsom av sten, skulle endast vara så hög och tät att inte boskap tog sig igenom den.⁵⁰⁸ Enligt Janken Myrdal hade inga exakta mått angivits för att lagen skulle kunna anpassas mot lokala förhållanden.⁵⁰⁹ Med 1802 års stängselförordning tillkom på rekommendation såväl stenmur, jordvall, diken och levande häckar som giltiga hägnader, men återigen utan direkta måttangivelser. Så länge hägnaden uppfyllde syftet ”till egornas fredande för boskap, får och svin” tilläts grannarna enligt förordningen välja den hägnad som passade dem. Det fanns således inga exakta mått att utgå ifrån när det kom till exempelvis en stenmur eller jordvall.⁵¹⁰

Problemet med att inte ha fastställda regler kring höjd och bredd på hägnaden hade mestadels en rättslig innebörd. Frånvaron av exakta måttanvisningar för alternativa hägnadstyper hade enligt bondeståndet lett till upprepade rättstvister när annans boskap lyckats ta sig igenom eller över hägnaden. Utan fastställda riktlinjer om mått riskerade sådana rättstvister få slumpmässiga utfall i den lokala rätten, beroende på om käranden lyckats bevisa att hägnaden varit giltig eller inte.⁵¹¹ Det eftersom 1734 års byggningsbalk enbart föreskrev att hägnader av annat material än virke skulle vara laggilla, inte hur dessa behövde uppföras för att räknas som laggilla. Att hägnaden var ”fast” uppfattades inte längre räcka som måttstock för en giltig hägnad. Måttangivelsen behövde bli mer bestämd. Om hägnaden skulle kunna fungera som skydd mot boskap behövde den garanteras av rättsväsendet.

⁵⁰⁷ Utdrag av propositionen och utskottsbetänkandena återfinns bland annat i ridderskapet och adelns protokoll från året. För Kungl. Maj:ts proposition den 28 september 1809, se: Ad. 1809–10: 3, s. 4308–4310; Lagutskottets betänkande från den 24 oktober 1809, se: Ad. 1809–10: 4, s. 233–235; Betänkandet instämades av borgarståndet, prästeståndet och bondeståndet, se Bd. 1809–10: 4, s. 387–389; För en inblick i ekonomiutskottets betänkande från den 8 januari 1810, se: Ad. 1809–10, 5: 1, s. 1117–1120. För ständernas godkännande av betänkandet, se: Ad. 1809–10 5: 2, s. 306; Bd. 1809–10: 7, s. 360; Bg. 1809–10 4:2, s. 359–360; Pr. 1809–10 5:2, s. 246. Ständernas godkännande av propositionen nedtecknades i en skrivelse som sedermera upplästes den 17 mars 1810, vilken in-tecknades i Ad. 1809–10, 6:1, s. 791–792.

⁵⁰⁸ 1734 års lag, BB 5: 3.

⁵⁰⁹ Myrdal 1999a, s. 340.

⁵¹⁰ Stängselförordningen 1802: 10.

⁵¹¹ Att detta hade diskuterats i bondeståndet har jag bara andrahandsinformation om från adelsståndets sammanträde. Ad. 1809–10: 3, s. 4308–4310.

Detta är uppenbart en effekt av den pågående individualiseringen av jordbruket. Dessutom till viss del skogsbristen. Ärendet speglar en tilltagande oro för intrång och rättsliga konflikter om markanvändningen, vilken skiftesreformerna förstärkte. I takt med den tilltagande skogsbristen tvingades många dessutom övergå till nya typer av hägnader, vilkas beskaffenheter saknade tydlig förankring i gällande lagstiftning. Eftersom den svenska lagstiftningen utgick från principen att det var jordägaren som bar ansvaret för att skydda sina inägor mot boskap – snarare än att boskapsägaren skulle hålla sin boskap borta från inägorna – kom frågor av detta slag att bli synnerligen angelägna och konfliktfyllda. Särskilt om grannarna strukturerade sin markanvändning på åtskilda sätt. Om exempelvis en jordägare har sin åker liggande i träda och boskap betande på den medan grannens intilliggande åker är besådd så föreligger en ständig risk att boskapen tar sig igenom hägnaden in till grödorna. Hägnadens möjlighet att exkludera utomstående blir särskilt relevant i kontexten av självförsvaret. Genom lagstiftningsåtgärder väntades staten legitimera och formalisera böndernas varierande bruk av hägnadstyper, i syfte att upprätthålla den privata äganderätten.

I enlighet med ständernas beslut överlämnade Kungl. Maj:t den 5 april 1810 en skrivelse till samtliga kungliga befallningshavande och häradsrätter med efterfrågan på synpunkter på vad som skulle räknas som "laggilla hägnader". Yttrandena som kom in, 188 enligt uppgift, remitterades därefter till den nyligen inrättade lantbruksakademien som kom att behandla frågan. Väl vid lantbruksakademien systematiserades de inkomna yttrandena från de kungliga befallningshavarna och häradsrätterna till en tabell över olika regioners hägnadssätt, som därefter överlades inom akademins mekaniska, statistiska och byggnadsavdelning.⁵¹² Dessa avskrifter finns sparade som lösa ark i lantbruksakademins arkiv.

För att återknytta till propositionen så efterfrågades svar på konstruktionen av laggilla hägnader, det vill säga vilken beskaffenhet hägnaden skulle ha i material och mått för att uppfylla målet att stänga ute boskap. I förlängningen handlade frågan om vilka sorters hägnader som svenska jordägare behövde uppföra för att kunna tillförsäkra sig en ersättning ifall att grannens boskap råkade ta sig igenom hägnaden. Som utgångspunkt användes alltså den regionala erfarenheten, men så som den framställdes av lokala myndighetspersoner.

Älvsborgs läns hushållningssällskap ska enligt Juhlin-Dannfelt i samband med tillfrågan på synpunkter ha anhängit om att flytta över ansvaret för att freda marken på

⁵¹² Kungliga svenska lantbruksakademien, Ä. a. E II:I, Lösa ark lagda i omslag. På omslaget förtecknas sammanlagt åtta ingående handlingar i ärendet. *Tabell öfver de af Kongl. Maj:t ifrån Landshöfdingarne infordrade underdåniga å dimensionerne af de i Landsorterne bruklige särskilte stängelsätt hwilka så laggilde kunna anses.*

boskapsägaren.⁵¹³ I samtiden ansågs det dock omöjligt. Lantbruksakademin kan sägas lekte med tanken, men erkände vid tidpunkten att lagen skulle bli alldeles för svår att verkställa. I stället sattes hopp till framtida lagstiftare och en mer utbredd erfarenhet av alternativa metoder till att inhägna marken.⁵¹⁴

Den mekaniska avdelningen, med förste direktören för lantbruksakademin Abraham Niclas Edlercrantz i spetsen, reflekterade över hur en bestämmelse om hägnaders laggilla beskaffenhet möjligen kunde skrivas. Utifrån de yttranden som hade inkommit från landshövdingarna framgick det att allmogen brukade många regionala variationer eller ”avvikande stängsel” på giltiga konstruktioner. Avdelningen avfärdade tanken på att ta fram ett förslag på någon vetenskapligt fulländad hägnad, eftersom lagen var tvungen att anpassas efter lokala förhållanden: såsom materialtillgång, seder och överenskommelser mellan byar, samt lustigt nog även hur skicklig den som satte upp hägnaden var. Därtill behövde hägnaden anpassas utifrån vilket boskap som skulle stängas ute. Får, svin och getter ansågs med enkelhet kunna klättra över en för kort hägnad, eller klämma sig igenom en otillräckligt tät hägnad.⁵¹⁵

Uttalandet visar upp en underförstådd snårighet med att å ena sidan diskutera jordbruket på ett mer lantbruksvetenskapligt plan och å andra sidan att ta fram lagar som berörde jordbrukets organisering. Lantbruksvetenskap och juridik behövde hållas isär även om de tenderade att sammanvävas i sakfrågor. Akademien lyckades till slut identifiera tolv till tretton hägnadstyper som de ansåg godtagbara, med tillhörande måttanvisningar, som smalnades ner till fem huvudkategorier.⁵¹⁶

1) Hägnad av träd, gärdesgård, staket eller plank.

Hägnader uppbyggda med virke skulle (som redan bestämt) vara 2 alnar hög och med 2 alnar emellan varje störrpar. Somliga av landshövdingarna och häradsrätterna hade anhallit om att sänka höjdmåttet till 1 och en halv aln (cirka 89 cm), något som akademien bortsåg från. Fastheten i en hankgärdesgård satte måttet för alla hägnadstyper av trä. Rishagar, eller brottgårdar, uppbyggda av sammanhopade riskvistar, menade dock akademien inte skulle anses som laggill då den inte gick att

⁵¹³ Juhlin-Dannfelt 1913, s. 54–55.

⁵¹⁴ *Kongl. svenska lantbruks-akademiens annaler* 2:1 (Stockholm 1813), s. 87–90.

⁵¹⁵ Kungliga svenska lantbruksakademien, Ä. a. E II:I, Mekaniska avdelningen, yttrande i anledning af K. remiss rörande beskaffenheten af laggild hägnad (1813–1814), onummerat dokument, 15 juli 1813.

⁵¹⁶ Kungliga Svenska Lantbruksakademien, Ä. a. E II:I, Statistiska avdelningen, Förslag och betänkanden rörande laggild stängsel, hvilka från Kongl. Landtbruks akademien byggnads afdelningen blifvit till den statistiska aflemnade (1813–1814).

göra tät nog att stänga ute boskap. Denna hägnadstyp var annars vanligt förekommande i Skåne.⁵¹⁷

2) Stengård, med eller utan gärdesgård eller vall ovanpå.

Stenmurarna rekommenderas vara $2 \frac{1}{4}$ alnars höjd över jordytan med 3 alnars bredd. Det specificerades inte om stenmuren skulle vara dubbel eller enkel.

3) Jordvall, med eller utan gärdesgård eller häck ovanpå.

Jordvallarnas mått efterliknade stenmurarna, med en höjd på $2 \frac{3}{4}$ över jordytan och 3 alnars bredd. I den mekaniska avdelningens skrivelse infogades även en skiss på hur jordvallen kunde anläggas.

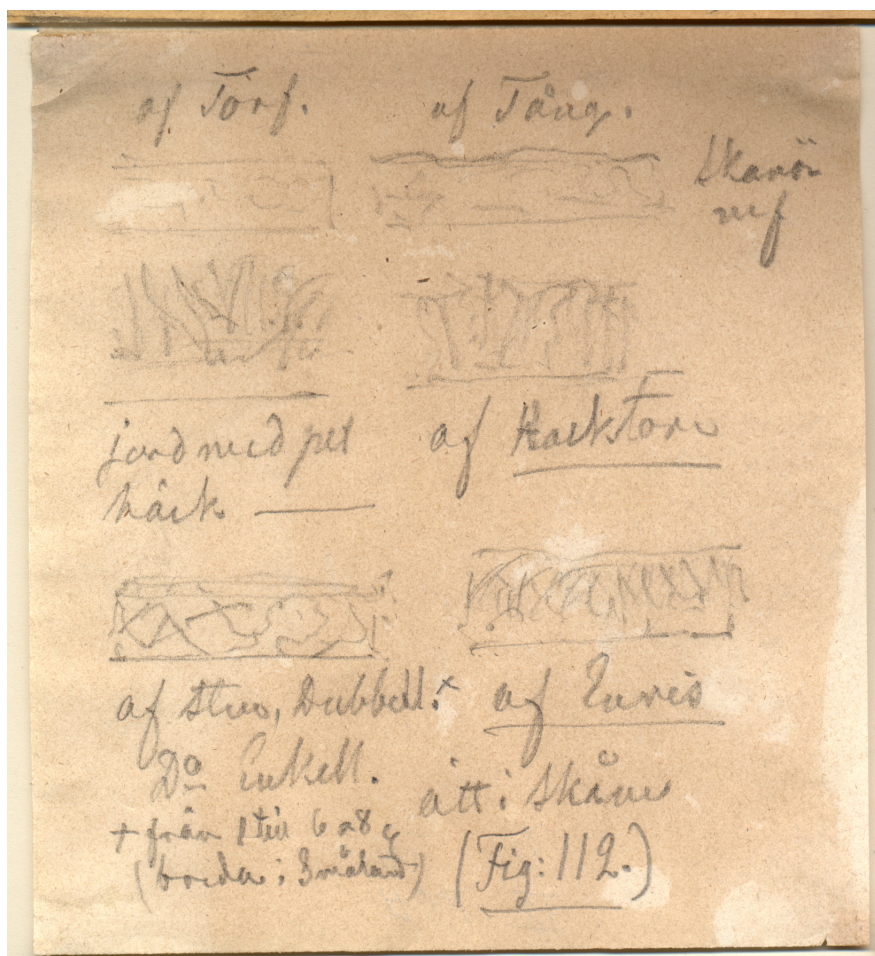

Figur 14. Teckning över en jordvall av torv förstärkt med stenmur och diken på vardera sida. Källa: Lantbruksakademin, Å. a. E II:I, Mekaniska avdelningen, obundet dokument (1814). Foto av författaren.

Enligt beskrivningen kunde en jordvall anläggas på flera olika sätt. Ett sätt var med hjälp av dubbla diken som i skissen ovan. Diken kunde anläggas på vardera sida av vallen för att verkligen försäkra om att boskapen stängdes ute. Dessutom kunde den med fördel också utgöra fastighetsgränsmärk.

⁵¹⁷ Nyström 2019, s. 171.

Det fanns som redan nämnts andra sätt att anordna jordvallar. Den samtida konstnären Nils Månsson Mandelgrens avbildning av jordvallar ifrån Skånetrakten från början av 1800-talet får utgöra exempel.

Figur 15. På blyertsteckningen syns flera olika jordvallar förstärkt med antingen torv, tång, pilhäck, hagtorn, dubbel eller enkel stenmur eller enris. Blyertsteckning av Nils Månsson Mandelgren (okänt datum). Källa: alvin-record: 210648, Mandelgrenska samlingen, 1:6-12:112, Folklivsarkivet i Lund.

Som blyertsteckningen illustrerar kunde jordvallen förstärkas med andra material såsom pilträdsbuskar och enkla eller dubbla stenmurar.

4) Vattengrav.

Vattengraven, eller diken, förbands specifikt till kärrodlingar. Där uppfattades vattengraven som den ”ända tjänliga eller möjliga hägnad”, mest troligen på grund av jordens fukthetsnivå. Dessa skulle byggas 3 alnar breda och förstärkas med en jordvall mot ena kanten.

5o. Levande häck.

Den levande häcken utgjorde en hägnadstyp som enligt lantbruksakademin enbart kunde anses laggilla om den var tillräckligt hög och tät ”såsom gärdesgården lagställt”, det vill säga 2 alnar hög. Annars kunde man anlägga den ovanpå jordvallen eller stenmuren. Inga sorter preciserades.⁵¹⁸

Den 31 januari 1815 fastställdes den nya förordningen, som nästan i sin helhet följer det förslag lantbruksakademin hade arbetat fram. Den enda märkbara skillnaden var att måttet på stenmurar kortades ner från $2 \frac{3}{4}$ alnar till 2 och en halv alnars höjd. Därutöver tog förordningen fasta på den mekaniska avdelningens resonemang om att förordningen behövde vara flexibel utifrån lokala förhållanden. Kategorierna av laggilla hägnader kom i stället att utgöra huvudklasser, dit andra typer kunde hänvisas till. Mest angeläget var att höjd- och breddmåttan efterföljdes, samt att hägnaden kunde räknas som tillräckligt tät för att stänga ute boskap.⁵¹⁹

För att kunna strama åt reglerna kring vilka hägnader som skulle anses som laggilla behövdes spektrumet av laggilla hägnadstyper alltså utvidgas. Därtill så krävde det ett visst mått av medlande. De regionala förhållandena i Sverige tillät inte bara en variant – utan snarare behövdes representanter för regionerna höras vid för att få fram ett lämpligt urval. I urvalsprocessen skulle man kunna säga att allmogens traditionella hägnadstyper kodifierades, med andra ord legitimerades av staten. Däremot så hade lantbruksakademin uppenbart inflytande att kunna förkasta vissa befintliga, sedvanliga hägnadstyper såsom rishagen, och premiera andra konstruktioner som vid tidpunkten var mindre vanligt förekommande, som den levande häcken. Enligt statistiken som togs fram utifrån landshövdingarnas yttranden framgår det att levande häckar enbart brukades i någon nämnvärd utsträckning i en specifik ort: Mariestad. Det kan dock vara så att levande häckar anlades som stöd till en jordvall eller stenmur,

⁵¹⁸ Kungliga Svenska Lantbruksakademien, Ä. a. E II:I, Statistiska avdelningen, Förslag och betänkanden rörande laggild stängsel, hvilka från Kongl. Landtbruks akademien byggnads afdelningen blifvit till den statistiska aflemnade (1813–1814).

⁵¹⁹ Kongl. Maj:ts nådiga förordning, huru laggild stängsel bör wara beskaffad; af den 31 Januari 1815.

och därför råkade falla bort i statistiken. Varför den levande häcken premierades över exempelvis rishagen, som ändå omnämndes av flera landshövdingar, kan besvaras med den pågående hägnadskampanjen riktad till att styra bönder till att bruka mer virkesbesparande hägnader. Att stängselskyldighetslagstiftningen återigen användes som propagandakanal är inte förvånande, eftersom staten förväntade sig en mängd nyhägnader i spåret av skiftesreformerna, där den nya lagen skulle nyttjas. Dessa nyhägnader förväntades även bli mer permanenta, lagda i jordägarnas skiljelinjer, varför mer uthålliga varianter av hägnader föredrogs.

Förordningen fastställdes utan några större invändningar från ständerna i samband med 1815 års riksdag. Prästeståndet hade begärt ett villkor på att ta bort den retroaktiva verkan i föreskrivelsen om stenmurarna, som ständerna godkände. Förslaget lades fram med utgångspunkt i att de flesta befintliga stenmurarna var lägre än vad det nya regelverket föreskrev – 2 alnar i stället 2 och en halv – och att dessa enligt erfarenheten ändå gav ett tillräckligt skydd mot boskap. Men det framgår också att det snarare handlade om att säkra att kronans och kyrkans boställsinnehavare inte råkade riskera att behöva betala böter vid en husesyn när de lämnade bostället.⁵²⁰

Valet att exkludera rishagen ur listan av laggilla hägnader väckte kritik från bondeståndet, där ett flertal ledamöter poängterade hur allmänt förekommande användandet av rishagar var i hemregionen. Deras kritik bemöttes dock aldrig.⁵²¹

Figur 16. Fotografi på en rishage tagen av Mårten Sjöbeck år 1924. Källa: Helsingborgs museums tjänst Carlotta, objekt 345457.

Detta betyder däremot inte att användandet av rishagar dog ut. Under Mårten Sjöbecks fältarbete ute i det skånska kulturlandskapet under början av 1920-talet

⁵²⁰ Pr. 1815: 1, s. 505–507; Bihang 1815 4: 3, s. 1188–1189; Bihang 1815: 5, s. 1040–1041.

⁵²¹ Bd. 1817–18: 2, s. 399–401, 402, 425.

stötte han på flera typer av rishagar, tillsammans med stenmurar med tillhörande jordvallar som stöd.⁵²² Mest troligt använde man det material som fanns i närområdet, vilket förordningen på sätt och vis hade delgett var tillåtet.

1820 års kungörelse om ovillkorlig stängseldelning

I kapitlet har jag visat hur stängselfrågan runt 1800-talets första årtionden blev mer sammankopplad med skiftesverksamheten, specifikt för utformandet och genomförandet av enskiftet. Även om stängseldelningar kunde ansökas om till landshövdingen utanför skiftesverksamheten så kan vi anta att många stängseldelningar faktiskt genomfördes i samband med en skiftesförrättning.⁵²³

Vid riksdagarna 1815 och 1817–18 diskuterades lantmätarnas roll i reformarbetet närmare. I ett memorial från Anders Larsson efterfrågades bland annat tydligare regler för processen att få en stängseldelning verkställd i samband med ett skifte. Larsson föreslog att man skulle låta lantmätaren stanna kvar efter en stängseldelning och säkerställa att grannarna faktiskt reste sina andelar av hägnadssträckningen. Det framställdes som att detta sällan skedde, utan trotsiga grannar tenderade att dra ut på det, något som gick ut över den enskilde. Han förespråkade också att lantmätaren skulle inställa sig vid eventuella tvister angående stängselskyldigheten vid häradsstinget.⁵²⁴

Denna mer formaliserade arbetsgång förespråkade tillika Gyllenborg och Eric Svensson under riksdagen 1817–18.⁵²⁵ Riksdagsmännen intresserade sig således inte bara för hur det rättsliga ramverket för skiftesverksamheten och stängselskyldigheten skulle ta uttryck, utan vidare hur ansvaret skulle säkras i efterhand. Det uppfattades tillika som särskilt angeläget i samband med ett skifte. Eftersom lantmätarna redan var på plats för skiftesförrättningarna ansågs det enklare att låta den yrkesgruppen se till att stängselskyldighetslagstiftningen förverkligades i praktiken.

Detta uppmärksammades även utanför riksdagen. I synnerhet på slättbygden där avsaknaden av hägnader till synes kunde förorsaka både oreda och konflikt. Patrick

⁵²² Mårten Sjöbeck, "Skånska gärdesgårdar. Ett bidrag till kunskapen om dess former och utbredning", i *RIG: Kulturhistorisk tidskrift* 8: 1–2 (1925), s. 76–78; Se även Ulf Lundwall & Urban Emanuelsson, *Risgären. Speciella gärdesgårdar på skånska*, rapport från Riksantikvarieämbetet (2015), s. 12–25.

⁵²³ Stängselförordningen 1802: 13 och 14; Dahl 1942, s. 193–194.

⁵²⁴ Bd. 1815: 2, s. 320–321; Bihang 1815 5: 2, s. 787–789.

⁵²⁵ Det här är alltså samma Gyllenborg och Svensson som hade motionerat för boskapsägarens uppsiktsskyldighet respektive en allmän stängselskyldighet. Ad. 1817–18 2: 1, s. 319–321; Bd. 1817–18: 2, s. 399.

Svensson har lyft ett samtida exempel där en skånsk skattebonde lämnade in en skrivelse till länets hushållningssällskap om problemen som uppstod när människor lät boskap röra sig fritt i landskapet, trots att enskiftet hade blivit fastställt i hans by tio år tillbaka. All verksamhet inriktad på exempelvis skogsplantering gick enligt skrivelsen förlorad när främmande boskap åt upp ungträden. Han hade föreslagit fastställandet av en lokal kommitté som skulle säkerställa att verkställandet av stängseldelningar faktiskt efterlevdes.⁵²⁶ I Skåne uppkom också som nämndes i introduktionskapitlet nya byordningar, samt speciella stängselförordningar, i samband med enskiftena på 1810-talet. Dessa var framför allt riktade mot att ordna upp betessläppen i områden där få nyhågnader hade satts upp efter enskiftet.⁵²⁷ Dessa exempel belyser exakt samma problem som i ovanstående avsnitt. Individualiseringen skapade ett behov av starkare reglering kring stängselskyldigheten.

Svaret på dessa frågor kom år 1820 i en kungörelse från Kammarkollegiet om hur stängseldelningar korrekt skulle verkställas, som fastställdes efter ständernas bifall av Svensson och Gyllenborgs motioner.⁵²⁸ I kungörelsen föreskrevs att hägnader ovillkorligen skulle sättas upp efter en stängseldelning, oavsett om någon av parterna riktade klander mot förrättningen. Ett missnöje kunde rättas i efterhand, med ersättning att tillgå om det visade sig att delningen hade varit felaktig. Motiveringen till varför en sådan förordning erfordrades återfinns i inledningen till kungörelsen, där det framgår att "Vi i nåder ansett ett sådant tillägg leda till fördel för jordbruket, i den mån det bereder hastigare verkställighet af egors inhägnande".⁵²⁹ Av mest angelägenhet var, som motionärerna hade avsett, att inte låta långdragna konflikter om stängseldelningen leda till att ägorna stod ofredade, eller förorsakande att en av parterna under rättsprocessen själv skulle tvingas upprätthålla en hägnad.

Kungörelsen kom däremot att få en uppföljning bara ett år senare, i ett cirkulärbrev som skickades ut till landshövdingarna från Kammarkollegiet. Cirkulärbrevet förtydligade att det endast var i giltigt fastställda och oomtvistade rågångs- och skiljelinjer som stängselvitsordet kunde åberopas.⁵³⁰ Vad som framgår i Kammarkollegiets cirkulär är att somliga hade tolkat kungörelsen som att den tilläts åberopas innan delägarna hade beslutat om att godkänna skiftesförrättningar. En

⁵²⁶ Svensson 2006, s. 410–411.

⁵²⁷ Persson 1962, s. 24–25, 32–33.

⁵²⁸ Bihang 1817–18: 10, N:o 89, s. 189–190.

⁵²⁹ Detta kunde rättas i efterhand med hjälp av ersättningar. Det ansågs viktigare att få upp hägnaden så snart som möjligt. Kam. Koll. Kungörelse om hvad som hädanefter vid Stängseldelningar iakttagas bör, 6 juni 1820.

⁵³⁰ Kam. Koll. Cirkulärbref till Landshöfdingarne om rätta tillämpningen af K. Kungörelse 6 Juni 1820 ang. Stängseldelningar, 22 oktober 1821.

sådan tolkning hade kunnat få ogynnsamma konsekvenser för jordägarna ifall de hann resa hägnader som efter korrigering av gränserna behövde plockas ned. Eftersom stängselskyldigheten endast nådde upp till sitt syfte i obestridliga rågångs- och skiljelinjer så kunde hägnader bara uppföras såvida ägodelningen i sig var godkänd och avklarad.

Vid skiftesförrättningar, speciellt i och med utflyttningar, förväntades lantmätarna att bistå delägarna med tolkning av stängselskyldigheten. Det kungliga brevet som den 14 april 1806 överlämnades till lantmäteriöverdirektören af Wetterstedt, rörande lantmätarnas svarigheter att fördela stängselskyldigheten mellan enskiftade och oskiftade byar, visar emellertid att lantmätarna inledningsvis kände osäkerhet kring hur den nya stängselförordningen skulle tillämpas. Enligt brevet så hade lantmätarna haft två olika tolkningar av stängselförordningens tillämpning på enskiftade byar. Det hade hänt att lantmätare beräknat andelen hägnad som en utflyttad gård skulle få gentemot grannbyn som om det vore en enstaka gård, sin egen by. Den utflyttade gårdens mindre hemmantal riskerade då möta hela den oskiftade byns avsevärt större hemmantal, vilket lade större delen av hägnadsbördan på grannbyn.⁵³¹ Det var säkert en lätt sak att missta sig om, eftersom 1802 års förordning föreskrev samma rättighet till stängselvitsordet för enstaka gårdar som till byarna.⁵³² Å andra sidan hade vissa lantmätare förstått det som att enskiftet inte påverkade den enskilda gårdens andel av stängselskyldigheten, utan snarare utgått från äldre principen att fördela ansvaret utifrån bägge byarnas förmedlade mantal.⁵³³ Det innebär att den utflyttade gården av vissa lantmätare fortfarande betraktades som en del av byalaget, medan den av andra uppfattades som ett enskilt hemman, det vill säga som en självständig kameral by. Beroende på lantmätarens förståelse av lagrummet hade förrättningen fått helt skilda utgångar på den oskiftade grannbyns skyldighet.

Det kungliga brevet syftade alltså att få till en enhetlig tillämpning av stängselförordningen vid enskiftesförrättningar i Skåne. Enskiftade byar skulle fortsatt ha gemensamt ansvar över rågångshägnaden, för att inte ett enskifte skulle få negativ inverkan på den oskiftade grannbyns stängselskyldighet, alltså såsom 1798 års kungörelse hade fastställt. Detta framfördes därefter till lantmätarna genom ett cirkulärbrev undertecknat av överdirektören af Wetterstedt en månad senare.⁵³⁴

⁵³¹ K. Bref till Öfverdirektören ang. Stängselskyldighetens tillämning vid Enskiften i Skåne, 14 april 1806.

⁵³² Stängselförordningen 1802: 1.

⁵³³ K. Bref till Öfverdirektören ang. Stängselskyldighetens tillämning vid Enskiften i Skåne, 14 april 1806.

⁵³⁴ Öfverdirektörens Cirkulärbref med K. Brefvet 14 april s. å. ang. Stängselskyldigheten i Skåne, 9 maj 1806.

Uppenbarligen så kunde stängselskyldighetslagstiftningen vara förvirrande. Bara att ha två skiftesförordningar verksamma samtidigt hade enligt Ronny Pettersson utgjort ett huvudbry för reformarbetet. Staten hade varit oroliga för att jordägare inte skulle våga ansöka om storskifte, eller att nyodla, eftersom de riskerade att förlora allt sitt arbete om någon därefter ansökte om ett enskifte. Det utgjorde ett av skälen till att stor- och enskiftesförordningarna ansågs behöva samlas under en förordning.⁵³⁵ 1806 års förtydligande om hur stängselskyldigheten skulle tillämpas i enskiftade byar utgjorde en reformstrategi för att rent praktiskt minska de problem som skiftesverket skapade. Bara för att grannbyn inte var enskiftad vid tidpunkten innebar det inte att den inte skulle genomgå enskifte senare. Då riskerade som Kungl. Maj:t menade ett ännu mindre hemman flytta ut och hamna i utkanten av byn, således fordra fler kostsamma stängseldelningar.⁵³⁶ Oron knöts specifikt till hägnaderna, särskilt i relation till risken att antingen behöva uppföra nya hägnader i takt med att gårdar flyttades ut, eller att tvingas flytta befintliga hägnader i samband med omfördelningar av jordegendomar. Om rågångshägnaden fick ligga kvar under gemensamt ansvar förväntades det skapa en trygghet för byarna. De behövde inte vara oroliga för att skiftesreformerna skulle medföra alltför stora ingrepp i deras rådande skyldigheter.

Det är vidare inte bara uppförandet av rågångshägnaden som belyser de konflikter som kunde uppstå när ett mer individualiserat jordbruk ställdes i relation till stängselskyldigheten. Flera riksdagsmän ur bondeståndet lyfte även vid 1823 års riksdag problemet med underhållet av hägnader längst vägar.

Enligt Linnar Linnarsson kom enskiftet att orsaka åtskilliga problem med väghushållningen. Lantmätarna blev upprepade gånger kritiserade för bristande hänsynstagande av just byarnas vägar under förrättningen.⁵³⁷ Innan skiftesreformerna hade vägarna till och från byn legat under gemensamt underhåll. Med skiftesreformerna kunde dessa vägar gå tvärsigenom en jordägares ägostycke, som då själv tvingades rå om underhållet för hägnaden å ömse sidor om vägen. Ledamöterna föreslog att sådana hägnader i stället skulle läggas under gemensamt underhåll emellan grannarna. Framför allt avsågs de större vägarna: lands-, socken- eller häradsvägen, men en ledamot föreslog att inkludera samtliga by- och utfartsvägar. Viktigt att ha i åtanke, vilket riksdagsledamoten Anders Pählson underströk, är att byarnas vägar även användes för att föra boskapen till och från betesmarkerna.⁵³⁸ Att hålla sådana vägar

⁵³⁵ Pettersson 2003, s. 53–57.

⁵³⁶ K. Bref till Öfverdirektören ang. Stängselskyldighetens tillämning vid Enskiften i Skåne, 14 april 1806.

⁵³⁷ Linnarsson 1948, s. 69.

⁵³⁸ Bd. 1823: 1, s. 185–186, 401–402.

inhägnade var outhälsamt för att kunna avstyra boskap från att ta sig in på angränsande odlingar utmed vägarna.

Bondeståndet uttryckte alltså en kritik mot att hägnadsarbetet alltmer lades under individen. Dessa inlägg i debatten handlade om att säkra den enskildes rätt till hjälp med hägnader runtom resurser som rent praktiskt uppfattades nyttjas av fler än det enskilda hushållet. Vad bondeståndet förespråkade var således att sträcka ut det befintliga ramverket för stängselskyldigheten. Om detta berodde på en önskan att sprida ut kostnaderna ytterligare, eller på en faktisk ambition att skapa fler gemensamma angelägenheter, framgår inte lika klart. Debatten utgör därutöver ett tecken på att skiftesreformerna gav upphov till en situation där tidigare gemensamma ansvarsområden alltmer överfördes till det enskilda hushållet, vilket delvis bekräftar den forskning som framhållit att hägnadsarbetet i samband med enskiftet alltmer kom att vila på individen.

När motionen togs upp till diskussion i borgarståndet framfördes åsikten att en sådan rättighet inte kunde utvidgas såvida vägen inte angränsade till annan grannes egendom.⁵³⁹ Utskotten valde att hänvisa till lantmätarna, trots att det alltså i andra sammanhang hade anmärkts på att de tenderade att bortse från vägarna som fenomen under skiftesförrättningen. Det var lantmätarnas ansvar att se till att delägarna inte erhöll några större olägenheter av skiftet ”utan en motsvarande oeconomisk fördel”.⁵⁴⁰ Utskotten satte sin tillit till att skiftesförrättningarna genomfördes på ett rättvist sätt och såg till alla jordägares lika behov. Betänkandet godkändes slutligen av samtliga ständer och motionen lades ner.⁵⁴¹

Lantmätarna kan således på många sätt ses ha erhållit ett större inflytande över stängselskyldighetens tillämpning under den här tidsperioden. De ansvarade både för tillämpandet och verkställandet av regelverket vid egentliga skiftesförrättningar och för stängseldelningar utanför skiftesverksamheten. Staten och rättsväsendet fick därtill genom protokollen vid stängseldelningarna en större överblick och inseende över de svenska böndernas överenskommelser om hägnaderna, som vi kan anta underlättade vid eventuella framtida rättstvister. Individualiseringen av jordbruket skapade ett behov av striktare kontroll över boskapens rörelsemönster i landskapet. Där fick hägnaderna återigen en betydande roll.

⁵³⁹ Bg. 1823: 2, s. 1276.

⁵⁴⁰ Bihang 1823 7: 1, No. 52, s. 200–202.

⁵⁴¹ Ad. 1823: 4, s. 555–556; Bd. 1823: 3, s. 546; Bg. 1823: 2, s. 1149; Pr. 1823: 3, s. 447.

Sammanfattning

I det här kapitlet har förhållandet mellan enskiftet och stängselskyldigheten i frågan om hur det svenska jordbruket skulle organiseras blottlagts. Enskiftet stod för ett helt radikalt sätt att organisera jordbruket i jämförelse med tidigare. De flesta av de forna samverkansformerna inom ramen för byalagen försvann. I stället skulle var och en se till sin egen välgång. Detta har kopplats till ett antal samhällsfenomen som tidigare forskning visat var föreliggande vid tidpunkten: övergången till ett mer kapitalistiskt jordbruk och en framväxande lantbruksvetenskap med fokus på exempelvis växelbruksmetoden.

Individualiseringen av hägnadssystemen i samband med enskiftet som tidigare forskning uppmärksammat är däremot, som kapitlet visat, till viss del överdriven.⁵⁴² Tveklöst så är det en skillnad mellan att inhägna gemensamma gården och att bara dela upp hägnadsmängden mellan två angränsande hemmansgårdar, i synnerhet i avseendet enskild arbetsinsats. Hägnaden uppfattades också mycket mer än tidigare rama in den personliga verksamheten, alltså mer knuten till det egna hushållet. På så sätt går det att säga att hägnadssystemet blev individualiserat. Hägnadslag mellan flera byalag bör därtill ha varit svåra att upprätthålla efter enskiftet. Om vi inte beaktar hur stängselskyldigheten var lagstadgad riskerar vi däremot att missa hur lagen skrevs in som en reformstrategi för att säkerställa skiftesverksamhetens spridning och framgångar. Stängselvitsordet utgjorde en viktig pusselbit i reformarbetet.

Detta synliggörs till viss del genom arbetet med att ta fram enskiftesförordningarna, där frågan om hur man skulle få byar att samarbeta med utflyttade delägare i inhägnandet av den senares ägor stod i centrum. Med 1802 års stängselförordning bör flera av dessa problem ha lösts, genom stängselvitsordet för jordägare att tvinga upp hägnader med sina grannar i skiljelinjerna. Att rågångshägnaden fortfarande skulle ligga under byalagets ansvar visar på de strategiska val som staten gjorde i formulerandet av regelverket. I den prövningen framträdde också ett problem, som skulle bli ännu mer uppmärksammat senare i reformarbetet, nämligen hur lagstiftningen skulle förhålla sig till de byar som inte genomgick skifte eller bara genomgick storskiftet. Emellertid är det uppenbart att stängselskyldigheten fortfarande sågs som en samverkansfråga. Som Persson påpekat skulle man kunna se det som att byorganisationen omorganiserades i samband med enskiftet.⁵⁴³ De äldre rättsliga ramverken sågs omoderna och mindre användbara, men de nya krävde

⁵⁴² Se exempelvis Linnarsson 1948; Utterström 1957; Gadd 1983.

⁵⁴³ Persson 1962, s. 26–29.

fortfarande samarbeten och hänsynstaganden, för att upprätthålla en ordning på landsbygden.

Det finns som jag visat en tydlig korrelation mellan hur skifteslandskapet förväntades se ut av reformförespråkarna och hur det skulle organiseras enligt enskiftesförordningarnas ramverk. Här lades ett stort fokus på den kvadratiska ägofiguren. Med denna ägofigur skulle den ägoblandning som företrädarna för enskiftet ville komma åt upphöra, vilket väntades resultera i ett mer produktivt, lättöverskådligt och lättkontrollerat jordbruk. Den geometriska enkelheten som premierades i enskiftesförordningarna kan också ses som ett uttryck för den rådande förbättringsdiskursen. Genom att därtill rent fysiskt avgränsa den privata egendomen med hägnader förväntades svenska jordägare i teorin erhålla en starkare rätt att bestämma över markanvändningen utan utomståendes inflytande. Därtill utkom tillägg till lagstiftningen under 1810-talet som avsåg att stärka jordägarens rättsskydd genom fastställandet av striktare regler kring boskapsbetet, hur hägnaden skulle vara uppbyggd för att säkerställa rätten till kompensation vid intrång, samt om ovillkorliga stängseldelningar för att få upp hägnaderna omgående i samband med ett skifte. Dessa författningar tillkom i huvudsak på initiativ av bondeståndet och adelsståndet och utformades, enligt min tolkning, i linje med det alltmer individualiserade samhällsklimatet. Försök till större lagändringar hölls främst tillbaka av att skiftesverket låg under utredning i skiftes- och lagkommissionerna.

I stängselnskyldighetsdebatten syns bondeståndet aldrig ha varit emot ett strängare stängselvitsord för inägorna. Tvärtom höjdes flera röster om att dra tillbaka lättnaden för uppodlade utmarken som angränsade till inägorna, för att inte ägaren till inägan själv skulle behöva stå för hägnaden. Om vikten av att bibehålla det stränga stängselvitsordet för åker och ängen skulle man därför kunna säga att riksdagen vid den här tidpunkten var enig. Det fanns nog ingen anledning att kritisera den aspekten av förordningen när lagen vilade på självförsvaret och ansvaret enbart låg på den odlade och foderproducerade marken. Då behövdes som tidigare nämnts stängselvitsordet för att hålla nere den enskilda jordägarens kostnader.

Däremot förekom det stora invändningar mot utmarksvitsordet, som nästan uteslutande uppstod inom bondeståndet. Om det faktiskt var för att utmarken i vissa områden var olämpliga att inhägna, såsom det uppmärksammades, eller om det bör ses som en kritik mot privatiseringen av mer öppna betesmarker är svårare att fastställa. Som debatten framställdes handlade kritiken egentligen inte om själva inhägnandet av utmarken, utan snarare rätten att tvinga på grannen en del av ansvaret.

Den både bekräftade och uppfattade skogsbristen spelade uppenbart en viktig roll i stängselnskyldighetsdebatten och reformarbetet i allmänhet. Här har kapitlet visat, både genom riksdagsdebatten, centralmaktens hägnadskampanj under 1700- och

1800-talen och den akademiska litteraturen, hur brännande den frågan var både för tillämpandet av stängselskyldigheten och för slättbygdsböndernas utsikter att kunna sätta upp nyhägnader i samband med enskiftet. Där spelade utmarksskiftena återigen en betydande roll. För att kunna efterleva sin skyldighet behövde delägarna i skiftade byar hädanefter ta hägnadsvirke från sin egen skogslott. Tillgången på virke kan också ha försvårats i samband med försäljningen av kronoparkerna och uppdelningen av häradsallmänningarna. Andra alternativa hägnadstyper, såsom stenmuren, jordvallen, men som jag visat även levande häckar, letade sig redan tidigt under 1700-talet in i överhetens bild av ett välförvalt jordbruk. Här fungerade 1815 års förordning om laggilla hägnader som ett led i den hägnadskampanj som påbörjades under föregående århundrade. Olika premier kunde även fungera som en reformstrategi för att uppmuntra bönder att pröva nya hägnadstyper.

Slutligen så har kapitlet visat att hägnaden tillskrevs en större funktion i organiseringen av landskapet än vad svensk forskning tidigare har visat. Det var inte bara åkern och ängen som ansågs behöva skyddas från boskapen, utan även privat skog när den var planterad. Ur den utgångspunkten ser vi att hägnaden fungerade som både skydd och verktyg för privata, kollektiva och statliga odlings- och planteringsföretag. Det här är en viktig slutsats som kommer att få konsekvenser på senare debatter där relationen mellan det rationella högskogbruket och böndernas betesdrift kom att bli mer konfliktfylld.

Kapitel 4. Principiell kris

Efter nästan tjugo års väntan på ett samlat regelverk av skiftesväsendet fastställdes till sist laga skiftesstadgan den 4 maj 1827 – den sista i raden av svenska skiftesförordningar. Bara ett och ett halvt år efter att stadgan formellt trätt i kraft, men endast några månader efter den praktiskt hade börjat tillämpas, samlades ständerna på Stockholms slott den 31 december 1828 för att ta del av ett nytt lagförslag rörande stängselskyldigheten. Lagförslaget syftade till att åtgärda flera av de problem som identifierats i den tidigare debatten, särskilt de återkommande rättstvisterna om hägnader. Förslaget innefattade en genomgripande förändring av rättsprincipen för stängselskyldighet, eftersom den hädanefter varken skulle ta hänsyn till markslag eller hemmansstorlek. Ingen skulle undkomma stängselskyldighet och skyldigheten skulle delas upp på hälften. Jag har valt att kalla dessa specifika förslag för ”det allmänna stängselvitsordet” och ”hälftenprincipen”.

Kapitlet behandlar detta lagförslag, dess kontext samt de reaktioner förslaget väckte. Särskilt fokus läggs vid att spåra förslagens ursprung till den lagkommitté som under 1810- och 1820-talen utarbetade ett nytt civillagsförslag avsett att ersätta 1734 års lag. Lagförslaget ska förstås som ett uttryck för lagkommitténs ambition att förenkla den rättsliga regleringen av stängselskyldigheten och ordna den efter en liberal logik. Detta lagförslag kom dock aldrig att antas i den form som det initialt presenterades för riksdagen. I stället förblev förslaget vilande. Förslaget väckte omfattande kritik och gav upphov till betydande spänningar inom riksdagen, vilka präglade det politiska samtalet under nära femton års tid. I det här kapitlet utforskar jag därför även av vilka orsaker lagförslaget inte blev antaget. Kapitlet sträcker sig över perioden 1828–1845, med tillbakablickar till mitten av 1810-talet.

Debatten har i korthet återgivits av Juhlin-Dannfelt, som menade att ”de inkomna yttrandena [...] öfvervägande [var] för reformen, men då bönderna allmänt voro emot äfven denna lindriga förändring, kom saken att blifva ställd på framtiden”.⁵⁴⁴ Denna

⁵⁴⁴ Juhlin-Dannfelt 1913, s. 127.

framställning måste dock betraktas som en missvisande och förenklad karaktärisering av bondeståndets hållning till det aktuella lagförslaget. Den förmår inte fänga vare sig bredden i kritiken eller dess egentliga innehåll. Jag ifrågasätter även Juhlin-Dannfelts beskrivning av lagförslaget som "lindrigt". Enligt honom syftade förslaget till att förebygga skogsbristen, men som jag kommer att visa var detta inte den centrala frågan i den samtida debatten.

Paralleller går att dra till Ronny Petterssons undersökning av laga skiftesdebatten, som kommer tas upp som jämförelsepunkt i kapitlet, samtidigt som stängselskyldigheten hade sina egna konfliktområden, som inte laga skiftet nödvändigtvis kom till rätta med utan snarare förvärrade. Vitsordet, som enligt Pettersson ansågs mest hotande för äganderätten och riskerade att utnyttjas av jordägare för att tillgripa grannens jordförmögenhet, öppnade upp för lika mycket debatt i frågan om stängselskyldigheten.⁵⁴⁵ Men andra aspekter ansågs mer trängande.

Det finns många överlappningar mellan vilka konsekvenser som laga skiftet och enskiftet fick, men eftersom enskiftet inte fick ett lika stort genomslag förutom i utvalda slättdominerade regioner brukar laga skiftet tillskrivas en större betydelse i det svenska jordbrukets individualiseringsprocess. Därtill har forskare argumenterat för att gårdarna omvandlades till "ensamgårdar", vilket jag kommer visa blev omdiskuterat i stängselskyldighetsdebatten.⁵⁴⁶ Tidigare forskning har, som med enskiftet, anmärkt på byarnas gemensamma hägnadssystem och betespraktiker försvann med laga skiftet. Dessutom har det poängterats att hägnaderna fortsättningsvis inramade de nya fastighetsgränserna.⁵⁴⁷ Alla dessa påståenden kommer diskuteras ingående i analysen.

Som Pettersson även pekat på i sin undersökning av laga skiftesdebatten så tenderar forskningen att sätta slutpunkt vid laga skiftet när det gäller reformverkets utformning, vilket då skulle tyda på att skiftesverksamheten fortsättningsvis karaktäriserades av kontinuitet, vilket inte stämmer.⁵⁴⁸ Tvärtom visar hans forskning att debatten om skiftena pågick fortlöpande under många år efter stadgans fastställelse. Med debatten om stängselskyldigheten kan denna tidslinje dras ut ytterligare, egentligen ända fram till 1857. Det här kapitlet, och det nästföljande, ämnar därmed belysa hur omförhandlingen av dessa reformer fortskred och vilka problem som reformarbetet fortsättningsvis kantades med.

⁵⁴⁵ Pettersson 2003, s. 84–95.

⁵⁴⁶ Martinius 1982, s. 27

⁵⁴⁷ Bäck 2016, s. 39; Kardell 2004a, s. 5, 224–225; Gadd 2005a, s. 85; Karsvall, Jupiter & Wästfelt 2023, s. 30.

⁵⁴⁸ Pettersson 2003, s. 11–12.

Bakgrund till förslaget om en ny grundprincip för stängelskyldighet

Anders Larssons reformförslag under riksdagen 1815

För att förstå hur lagförslaget uppstod måste vi återigen backa tillbaka lite i historien, till den riksdagsdebatt som försiggick under 1810- och 1820-talen när storskiftet och enskiftet fortfarande utgjorde valbara skiftesmetoder. Under denna period hade problemen med skiftesverksamheten överlagts på olika håll inom den svenska byråkratin. Där uppmärksammades många gånger stängelskyldigheten som ett av problemen som höll tillbaka en reform av det svenska jordbruket. Det pekades bland annat på att utdragna rättstvister om fördelningen av stängelskyldigheten uppstod i samband med enskiftena, vars konsekvenser blev en uppskjuten genomförandetakt av enskiftena och merkostnader vid förrättningarna.⁵⁴⁹

Första gången som det allmänna stängelsvitsordet och hälftenprincipen omnämndes går att läsa i motionen inlämnad av Anders Larsson under riksdagen år 1815. I motionen satte Larsson upp ett eget reformprogram för stängelskyldigheten, som i utskottsprotokollet ställdes upp i tre punkter.⁵⁵⁰

- 1) Delägare borde omedelbart i samband med en skiftesförrättning i samråd med lantmätaren sätta upp den delen av hägnaden som dessa i skiftet blivit givna.
- 2) Larsson anmodade att stängelskyldigheten hädanefter skulle bortse från markslagen och lagen i stället utgå ifrån ett allmänt stängelsvitsord som skulle medföra att ”hvarje jordägare förklaras skyldig att, för hvad jord som heldst, vidkännas lika hägnads besvär”.⁵⁵¹
- 3) Varje jordägare, oavsett angränsande markslag, hemmansstorlek eller vilket gränsmöte det gällde, skulle ansvara för hälften av hägnaden.

Larssons första punkt riktade sig specifikt till svårigheten att verkställa stängelskyldigheten i samband med ett skifte. Här kan också nämnas att Larssons hemby, Alarp i Timmele socken i Älvsborgs län, vid tillfället även var i kast med att

⁵⁴⁹ Pettersson 2003, s. 28.

⁵⁵⁰ Bd. 1815: 2, s. 320–331; Bihang 1815 5:2, s. 787–789.

⁵⁵¹ Ibid.

genomgå enskiftet.⁵⁵² Denna punkt diskuterade jag i föregående kapitel, i avsnittet om 1820 års kungörelse om ovillkorliga stängseldelningar.

De två senare punkterna visar upp en genomgripande omtolkning av lagstiftningen. I synnerhet den andra punkten påvisar att Larsson hade en helt disparat uppfattning av stängselskyldigheten i förhållande till det allmänna debattläget vid tidpunkten. Under 1810-talet hade snarare flera av bondeståndets ledamöter argumenterat för att ta tillbaka eller inskränka på stängselvitsordet där utmarker stötte ihop. Där står Larssons förslag ut som tämligen radikalt. Som Larsson menade hade markslagen spelat ut sin praktiska roll inom jordbruket, en åsikt han delade med samtida jurister. Redan nästa generation skulle kunna glömma bort att den åkermark de brukade tidigare hade kategoriserats som utmark.⁵⁵³ 1802 års stängselförordning, vid tidpunkten bara lite mer än tio år gammal, ansågs redan förlegad i förhållande till de omvandlingar som det svenska jordbruket hade gått igenom.

Larssons sista punkt kan delvis ses som en förlängning av punkt två. Där den andra punkten bestämde vem som skulle ha ansvaret, enligt Larssons mening samtliga jordägare oavsett markslag, bestämde den tredje punkten fördelningen av ansvaret: vardera parten skulle ansvara för hälften av hägnaden. Den rådande delningsprincipen för fördelningen av stängselskyldigheten utgick annars som tidigare nämnts från hemmantalet eller delningsgrunden: mellan byar utifrån det förmedlade hemmantalet i inägor och det oförmedlade i utmark, mellan delägare inom byarna utifrån byarnas valda delningsgrund i inägor och oförmedlade hemmantalet eller andel i byalaget i utmarken.

Problemet med rådande delningsprincip var tudelat enligt Larsson. För det första saknades det bestämmelser som fäste avseende på den komplexa institution som utgjorde svenska byars rättighetsfördelning. På flera platser i Sverige användes exempelvis inte hemmantalet utan snarare ägandebeloppet. För det andra kunde inte paragraf 3 om rätten till delad utmarkshägnad användas i oskiftade byar, eftersom det inte fanns någon verkställd mätning och gradering av utmarken.⁵⁵⁴ Det enda sättet att undgå detta krångliga rättsförhållande var att slopa alla komplexa delningsgrunder och i stället utgå ifrån den praktiska delningsprincipen att låta varje part stå för hälften av hägnaden.

⁵⁵² Lantmäteristyrelsens arkiv, O176-29:3, Enskifte på inägor 1816–1817. I protokollet framgår att Larsson var nämndeman i länet. Han var även, tillsammans med grannarna kyrkoherden Sundborg och mönsterskrivaren Larsson, skrivna som ansökare av enskiftet.

⁵⁵³ Bd. 1815: 2, s. 320–331. En genomgång av juristernas syn på den gällande lagstiftningen finns att läsa i avsnittet om odlad utmarks föränderlighet i kapitel 3.

⁵⁵⁴ Bd. 1815: 2, s. 322–330.

Beträffande Larssons motion ställde sig utskotten uppskattande till den första punkten, men försiktigt till de senare. Den första punkten låg troligen mer rätt i tiden eftersom dess andemening också delades av flera andra inom och utanför riksdagen. De andra punkterna var inte lika bekanta. I utskottens svar tryckte de däremot inte på den aspekten, utan resonerade snarare om förslagets anpassningsbarhet för hela riket, på liknande sätt som man talade om enskiftesförordningen vid tidpunkten. Som med andra samtida motioner angående en mer ingripande omförhandling av stängselskyldigheten valde utskotten att avvakta med en granskning av vad påföljderna kunde bli av en sådan lagändring tills riksdagen hade inhämtat mer information från de kommissioner som hade satts ihop för att utreda skiftesverksamheten. I stället vidarebefordrades motionen enligt protokollet till kommittéerna.⁵⁵⁵ Senare framstötter för dela ansvaret för hägnaderna på hälften, bland annat i Eric Svenssons motion under 1817–18 års riksdag, avfärdades tillika med kommentarer om att kommittéernas arbeten var nära att färdigställas och att man skulle invänta deras resultat.⁵⁵⁶ Eftersom jag redan nämnt att det allmänna stängselvitsordet och hälftenprincipen återfinns i lagkommitténs civillagsförslag är det inte långsökta att dra slutsatsen att Larssons motion påverkade lagförslagets utformning.

Bestämmelser om stängselskyldighet i lagkommitténs förslag till ny civillag (1826)

Det är sedan tidigare väl belagt i forskningen att lagkommitténs förslag till ett nytt skiftesramverk delvis kom att ligga till grund för laga skiftesstadgan. (1827). Att det kan ha funnits ett samarbete mellan kommittén och statssekreteraren Magnus Georg Danckwardt framgår av juristen Knut Rodhes beskrivning av stadgans tillkomst. Enligt Rodhe ska Danckwardt ha varit nära vän med lagkommitténs främsta arbetande ledamot, juristen och statsrättsteoretikern Johan Gabriel Richert.⁵⁵⁷

Lagkommitténs uppgift, som de hade blivit tilldelad i samband med 1810 års riksdag, var att utarbeta en helt ny civil- och kriminallagstiftning avsedd att ersätta 1734 års lag. Under 1810-talet kom kommittén att presentera förslag till förnyade

⁵⁵⁵ Bihang 1815 5: 2, s. 400–401, 465, 789.

⁵⁵⁶ Bd. 1817–18: 2, s. 345–346, 422.; Under samma riksdag anhöll även Olof Månsson om att anta hälftenprincipen vid fördelningen av stängselskyldigheten för enskiftade gårdar. Likaså den motionen lades ner. Bd. 1817–18: 2, s. 60–62.

⁵⁵⁷ Rodhe 1944, s. 39. Pettersson har tonat ned betydelsen av lagkommitténs civillagsbestämmelser för laga skiftesstadgan, något som den äldre forskningen i högre grad framhävde. Pettersson 2003, s. 31–33, 37.

balkar, bland annat jordabalken 1818 och byggningsbalken 1819, som efter granskning och omarbetning resulterade i ett fullständigt civillagsförslag som publicerades år 1826.⁵⁵⁸

Samtliga av ledamöterna som arbetade med att ta fram förslaget på den nya civil- och strafflagen har av rättshistorikern Claes Peterson karaktäriserats som ”liberala jurister”, influerade av upplysningens idéer om individuell rätt och självbestämmande. Bland andra Johan Gabriel Richert, som tillskrivits en betydelsefull roll i kommittén, men även assessorn Olof Zenius och advokatfiskalen Pehr Staaf har framställs som likasinnade i deras liberala hållning.⁵⁵⁹ Richert, som var skolad jurist vid Lunds universitet och tillbringade sitt tidiga yrkesliv som häradshövding i Skaraborgs län, kan därtill räknas bland de mest inflytelserika liberala debattörerna i svensk historia – välkänd för att ha gått hårt ut mot både den rådande statsbyråkratin och specifikt Carl XIV Johans regering. Som jurist, vilka vid tidpunkten inte hade någon ståndstillhörighet, hade han ingen position i riksdagen. Hans utsikter att inverka på den svenska politiken kom i stället genom rollen som juridisk expert och offentlig debattör.⁵⁶⁰ Utöver sin arbetande ledamotsposition i lagkommittén är Richert kanske mest känd för att tillsammans med greven och politikern Carl Henrik Anckarsvärd ha arbetat fram ett förslag till ny representationsform under 1830-talet.⁵⁶¹

Att lagförslaget var tänkt att ersätta 1734 års lag betyder också att lagkommittén tog fram en helt ny byggningsbalk – som följaktligen innefattade grundreglerna för stängselskyldigheten. I förslaget återfinns tolv bestämmelser om stängselskyldigheten,

⁵⁵⁸ *Förslag till allmän civillag* (Stockholm 1826).

⁵⁵⁹ I lagkommittén satt justitiestatsministern Fredrik Gyllenborg (kommitténs ordförande), justitieråden Isak Blom och Gabriel Poppius – med Richert, Olof Zenius och Pehr Staaf som arbetande ledamöter. De arbetande ledamöterna hade till en början varit fem. Efter tre avhopp 1814 anställdes Richert och juristadjunkten A. E. Afzelius, som senare hoppade av kommissionen efter att ha fått en ny tjänst på Åbo universitet 1818. Claes Peterson, ”Debatten om 1826 års förslag till en allmän civillag – en svensk kodifikationsstrid?”, i Jukka Kekkonen et al. [reds.], *Norden, rätten, historia: festskrift till Lars Björne* (Helsinki: Suomalainen lakimiesyhdistys 2004), s. 249–250. Ser man till kommitténs protokoll under revideringsarbetet var det en ständig ruljans på närvarande ledamöter, förutom justitiestatsministern åtminstone ett justitieråd och justitieombudsmannen. Se *Förslag till allmän civillag* (Stockholm 1826), 3:o, Protokoll öfver revisionen af lagförslaget. Hädanefter *Protokoll* 1826.

⁵⁶⁰ Frängsmyr 2000, s. 71–72. En karaktärsbeskrivning av Richert finns också att läsa i Erik Anners, *Den europeiska rättens historia 2* (Stockholm 1983), s. 216–219.

⁵⁶¹ Berit Borell, *De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet* (Stockholm 1948), s. 11, 18–27. Debatten om representationsformen har även nyligen överlagts av Erik Bengtsson, se Erik Bengtsson, ”The Politics of suffrage and representation in Sweden in the ’long 1848’”, i Knut Dørum & Anne Engelst Nørgaard [reds.] *Scandinavia and the long 1848*, under utgivning. Han tonade där ner bilden av Richert och Anckarsvärds representationsförslag som grundad på idéer om ”frihet”, eftersom utgångspunkten var att det var de mest förmögna i samhället som skulle få delta i riksdagen.

som likt 1734 års lag skrevs in i kapitel fem av byggningsbalken.⁵⁶² Där slutar dock jämförelsen. Det nya kapitlet om stängselskyldighet riktade sig inte till någon byorganisation, utan till enskilda jordägare. För att erhålla stängselvitsord skulle det endast krävas en lagligt erkänd ägo gräns. Hägnaden skulle rättare bestämt enligt paragraf 2 sättas upp i ”ägoskillnaden”, det vill säga i en fastighetsgräns utan åtskillnad på rågång och skiljelinje, nästan ordagrant vad Anders Larsson hade åberopat i sin motion. Den gård som hade flyttat ut från byn i samband med ett skifte skulle därför fortsättningsvis stå ensam för ansvaret av rågångshägnaden mot grannby eller enstaka gårdar.⁵⁶³

Där två grannägor stötte ihop skulle vardera parten ansvara för hälften av hägnaden i en sträckning. Detta utan avseende på vare sig ägorymd (arean), ägornas beskaffenhet (markslag), hemmantalet (skattläggningen) – eller rådande brukningssätt.⁵⁶⁴ Det skulle framgent råda även där ägo gränsen gick längst vattendrag, farvåg och berg – fast där med förbehåll.⁵⁶⁵ Hägnaden skulle således i framtiden sättas i fastighetsgränsen, utan hänsyn till vilka fysiska eller geologiska hinder som kunde ha stått i vägen för en funktionellt utplacerad hägnad.

Där det inte fanns någon by eller jordägare på andra sidan av en utflyttad deläga res ägor – som då kunde ta den andra hälften av hägnaden – bestämdes att den gamla byn skulle gå ihop gemensamt för att ansvara för den andra halvan.⁵⁶⁶ Avsikten med den skrivelsen var att inte den utflyttade själv skulle behöva stå för hela sin hägnad. Man ville alltså fortsatt ge den utflyttade ett visst stöd, för att inte avskräcka jordägare från åtgärden.

Lagförslaget riktade sig således främst till enskiftade gårdar. För tegskiftade byar och samfälligheter skulle andelen i rågångshägnaden delas upp som tidigare efter byns delningsgrund. Det samma gällde om underhåll av led och grind till och från

⁵⁶² Skälet till att lagkommittén valde att behålla den gamla kapitelstrukturen från 1734 års lag har enligt juristen Seve Ljungman beskrivits var på grund av att det redan i inledningen av arbetet hade bestämts att det skulle vara så. Uppdelningen mellan kapitlen ”utgjorde en påklustrad etikett”, och dessa blev enligt Ljungman snabbt obsoleta. Seve Ljungman, *Om skada och olägenhet från grannfastighet. Ett bidrag till läran om immissionernas rättsliga behandling* (Uppsala 1943), s. 3–4.

⁵⁶³ *Förslag till allmän civillag* 1826, BB 5: 1 och 2.

⁵⁶⁴ *Förslag till allmän civillag* 1826, BB 5: 2, 3 och 4.

⁵⁶⁵ *Förslag till allmän civillag* 1826, BB 5: 3 och 4. Om en ägoskillnad gick längst ett vattendrag skulle vardera parten ta sin hälft av hägnaden på den egna sidan av vattendraget, samt dela på den delen som korsade över vattendraget. Skulle det inte vara möjligt fick hägnaden sättas ut på ena sidan, med skadestånd för den jordägare som då förlorade en del av sin mark. Samma regler gällde för hägnader som skulle sättas upp över berg.

⁵⁶⁶ *Förslag till allmän civillag* 1826, BB 5: 5.

gemensamma gården.⁵⁶⁷ Detta betyder dock inte att dessa byar inte skulle ha påverkats av de föreslagna lagändringarna. Både det allmänna stängselvitsordet och hälftenprincipen bör, om lagen hade fastställts, ha fått en inverkan på deras hägnadsmängder.

Det viktigaste att ha i åtanke med det allmänna stängselvitsordet är att det i praktiken innebar att hägnaden kunde tvingas upp i gränsmöten mellan inäga och utmark, något gällande lagstiftning inte tillät. Med risk för upprepning så hade varken ägaren till inägor eller ägaren till utmark något stängselvitsord när dessa markslag möttes. Stängselvitsordet gällde bara där lika beskaffade markslag låg intill varandra. Detta rättsförhållande gick troligen mest ut över ägaren till åkern eller ängen, som behövde skydda sina odlingar från boskapen. I motivet visade däremot lagkommittén upp en vaksamhet till bestämmelsen, med visst förbehåll för att det kunde väcka opposition eftersom en sådan bestämmelse ännu inte var erkänd i rättsläget.⁵⁶⁸ De hade definitivt anledning till den föreningen.

En ägare till skog, utmark eller beteshage skulle alltså enligt förslaget bli lika skyldig att underhålla hägnaden om den angränsade till grannens åker eller äng – dock så länge inte skogsägaren åsamkades betydande skada. Rätt till en förminskning av ansvaret skulle beräknas innan en stängseldelning fastställdes. Så länge den enskilde jordägaren eller samfälligheten kunde hänvisa till ett minskat behov av hägnaden skulle det fortfarande finnas kryphål i ansvarskravet. Men om ägorna därefter började brukas på annat sätt än tidigare, som medförde att jordägaren eller byn i domstol kunde bedömas ha nytta av hägnaden, skulle rådande bestämmelser genast bli gällande.⁵⁶⁹ Vilket förändrat bruk som lagkommittén avsåg i motivet skrevs inte ut uttryckligen, men utifrån vilka praktiker som tidigare i debatten framställtts krävde förstärkt stängselskyldighet går det att gissa sig till att det berörde nyodling eller skogsplantering. Troligen samma om en åker lades ut till betesmark.

Enligt motivet till lagförslaget var huvudmålet med den föreslagna lagen framför allt att utvidga stängselvitsordet så att skyldigheten blev ”allmän”: så att när en ”jordäganderätt” mötte en annan skulle kostnaderna falla lika.⁵⁷⁰ Vissa inskränkningar i lagen godkändes, men undantagen var färre än tidigare och skulle snabbt bortses så fort någon anhöll om att stänga något eget. En äganderätt förstods i den här kontexten

⁵⁶⁷ *Förslag till allmän civillag* 1826, BB 5: 4 och 9. Det betyder att där allmän väg gick genom en skiftad äga skulle jordägaren anses pliktskyldig att själv ansvara för led och grind. Den som ägde rätt till fädrift eller väg över annans ägor fick däremot ta över ansvaret.

⁵⁶⁸ *Förslag till allmän civillag* (Stockholm 1826), 2:o, Motiver m.m. till Civila Lag-Förslaget, s. 141–142. Hädanefter *Motiver* 1826.

⁵⁶⁹ *Förslag till allmän civillag* 1826, BB 5: 6 och 7.

⁵⁷⁰ *Motiver* 1826, s. 142.

kunde utgöra antingen en hel bysamfällighet eller ett enskilt hushåll.⁵⁷¹ Byn behövde räknas som en jordägare på grund av stängselvitsordet. Hägnaden skulle däremot inte nödvändigtvis utgöra en fastighetsgräns. Äganderätten skulle enligt lagkommittén anses självklar ur lagstiftningens natur. Snarare hade hägnaden funktionen att ”göra ett redan stadgadt område mera brukbart”.⁵⁷²

Emellertid var det främsta skälet enligt lagkommittén för att ändra stängselskyldighetslagstiftningen att lagen behövde möta den skifteslagstiftning som stiftats sedan 1700-talet – i synnerhet för att ”lätta utvägarna för jordägare att göra sig oberoende af hvarannans olika hushållningssätt”.⁵⁷³ Det som Larsson och andra riksdagsmän tidigare hade pekat på, att en utmark kunde odlas upp och således få karaktären inäga, förstods i det här sammanhanget inte bara relevant för stängselskyldigheten ur en rent praktisk synvinkel – utan i förlängningen som en principiell del av den absoluta äganderätten: rätten att få bestämma över sin markanvändning.⁵⁷⁴

Markens kulturtillstånd sågs vara omväxlande – den kunde gå från ett tillstånd till ett annat och ibland tillbaka – varför alla jordägare förtjänade att få ha sin egendom i ett konstant fredat tillstånd. Den absoluta äganderätten uppfattades endast kunna uppnå sin ”fulla kraft” genom egendomens avskiljande och avstängande från andras egendom.⁵⁷⁵ Civillagsförslagets utformning präglades av en tydlig strävan att möjliggöra ökad självständighet mellan enskilda jordägare. Det reviderade kapitlet om stängselskyldighet syftade i detta avseende till att skapa rättsliga förutsättningar för jordägare att, så långt som möjligt, frigöra sig från beroendet av sina grannar. Hur två grannar valde att strukturera sin markanvändning – oavsett verksamhet – skulle inte längre få påverka enderas stängselskyldighet. Lagkommitténs rättsuppfattning bekräftar och förstärker det resonemang jag förde i kapitel 2, där jag kom fram till slutsatsen att hägnaden skrevs in i 1800-talets tidiga förståelse av privat äganderätt som ett verktyg för att hävda och försvara den privata äganderätten. Hägnaden sågs utgöra ett konkret skydd för att säkra jordägarens ekonomiska investeringar i det egna jordbruket, en del av den agrarkapitalistiska logiken bakom skiftesreformerna.

⁵⁷¹ Enligt motivet kunde en samfällighet betraktas som en jordägare, som då skulle ta hälften gemensamt mot grannbyns ägor. *Motiver* 1826, s. 147.

⁵⁷² Ibid.

⁵⁷³ Ibid.

⁵⁷⁴ Enligt Larsson grundades den gällande stängselförordningen från 1802 på ansatsen att ge individen ”full disposition af alla slags ägor”, se Bd. 1815: 2, s. 320–331.

⁵⁷⁵ *Motiver* 1826, s. 141–142.

Den preliminära civillagens överläggning vid 1823 års riksdag

I samband med riksdagen 1823 överlades lagkommitténs föreslagna stängsel-skyldighetslagstiftning. Vid tidpunkten var civillagsförslaget inte färdigställt – utan det var endast 1819 års ojusterade förslag till ny byggningabalk som lades fram. Tyvärr verkar inte 1819 års förslag finnas bevarad. Ser man till de protokoll som bifogades i det färdigställda civillagsförslaget verkar de omarbetningar som berörde byggningabalken främst ha berört andra kapitel och inte deras kapitel om stängselskyldighet. Vi kan därför anta att det förslag som lades fram under denna riksdag var mestadels överensstämmande med det som senare trycktes i det faktiska civillagsförslaget 1826.⁵⁷⁶

Lagförslaget hade uppenbart varit efterlängtat, efter många års väntan på en reform av 1802 års stängselförordning.⁵⁷⁷ Bland den mindre skaran av tidiga förespråkare för lagförslaget fanns det inga skäl att invänta att civillagen färdigställdes. Det material som fanns tillgängligt räckte gott nog enligt dem för att riksdagen skulle kunna fastställa en ny stängselskyldighetslagstiftning.⁵⁷⁸ Stämningen blev dock snabbt upprörd. Motioner och anföranden från såväl motståndare som förespråkare till vad som vid tillfället inte ens kan betraktas som ett färdigställt lagförslag restes och överlades under riksdagen.

En av huvudförespråkarna för lagförslaget i riksdagen var statssekreteraren Magnus Georg Danckwardt – samme Danckwardt som vid tidpunkten arbetade med att ta fram ett förslag till ny skifteslagstiftning. Under 1823 års riksdag fick Danckwardt också medhåll från greven och landshövdingen för Blekinge län, Hans Wachtmeister. I Danckwardts motion framställdes 1734 års lag som omodern i förhållande till det samhälle som höll på att formas med skiftesreformerna. Han resonerade om att lagen hade varit rättvis när agrarsamhället var uppdelat i samfälligheter, men i samtiden sågs

⁵⁷⁶ När byggningabalken hade diskuterats i lagkommitténs protokoll den 13 och 14 april 1819 nämndes endast att Zenius, Staaff och Richert hade arbetat fram förslaget, som senare hade prövats av de granskande ledamöterna. Enligt protokollet lästes bland annat kapitlet om stängselskyldighet upp, men godkändes utan kommentar. *Förslag till allmän civillag* (Stockholm 1826), 6:o, Bihang N:o 3, s. 117. Hädanefter *Bihang* 1826. Den senare omarbetningen av byggningabalken företogs mellan den 21 och 23 november 1825. Den enda ändring som nämndes var rätten till skadestånd i paragraf 3 samt om möjligheten att jämka stängselskyldigheten i paragraf 6. *Protokoll* 1826, s. 38–42.

⁵⁷⁷ En ny författning om stängselskyldigheten likställdes bland annat med den samtida debatten om näringsfriheten och skrånas undanröjande. Bd. 1823: 2, s. 330.

⁵⁷⁸ De motioner som förespråkade ett bifall till lagkommitténs lagförslag väcktes av Pehr Pehrsson från Blekinge län och Jöns Pehrsson från Malmöhus län – alltså hemmahörande i de län där enskiftet hade fått störst spridning. Borgarståndets motion hade väckts av kommerserådet Berndt Harder Santesson från Göreborg. Bd. 1823: 2, s. 330–332, 669–674; Bg. bil. 1823, N:o 250, s. 613–616.

byarna i stånd att ”förvandlas till särskildte gårdar” vilket krävde nya bestämmelser.⁵⁷⁹ Samtliga av de tidiga förespråkarna för lagförslaget i debatten utgick i sina resonemang från att en lagändring skulle främja enskiftet. Problemet var att i takt med att fler byar eller gårdar ansökte om enskifte behövde nya, kostsamma stängseldelningar genomföras. Genom hälftenprincipen skulle sådana stängseldelningar bli enklare att genomföra och risken för konflikter minska. Lagförslagets införstådda enkelhet var kopplad till dess anpassning efter ett specifikt individualiserat jordbrukssamhälle, såsom lagkommittén hade föreställt det. Riksdagen uppmanades att skyndsammast godkänna lagkommitténs förslag så att inte fler stängseldelningar företogs som inte lämpade sig efter detta samhälle. Då hade dem förmodligen blivit svåra att ändra i efterhand.

Den bild av lagkommitténs lagförslag som dominerade bland förespråkarna till lagförslaget delades påtagligt inte av alla. Utskotten såg vid tillfället väldigt lite tilltalande med förslaget, främst eftersom de föreslagna föreskrifterna inte ansågs möjliga att anpassa till andra landskap än sådana som redan var enskiftade. Dessutom hade 1802 års stängselförordning enligt utskottet: ”dergenom mångårig tillvarelse hos de flesta jordbrukare beredt den vana i efterlefnaden, och vunnit det förtroende i afseende på billigheten i deras grund, att de icke utan synnerliga betänkligheter kunna häfvas”.⁵⁸⁰ Om vi följer utskottens påstående, med erfarenheten som förståelserum, kan man därför tänka sig att det hade tagit tjugo år för svenska jordägare att ha accepterat förordningen. Om staten skulle introducera en ny grundprincip för stängselskyldigheten behövdes mer insikter och synpunkter införskaffas. Utskotten uppmanade därför ständerna att lägga ner motionerna.

När utskottens betänkande dök upp på tallistan i bondeståndet kritiserade Anders Danielsson, med bifall från Erik Bylund och Johan Longberg, specifikt det resonemang från utskottet som citerades ovan. Några stängseldelningar med utgångspunkt i 1802 års stängselförordning hade aldrig, menade Danielsson på, blivit verkställda – eftersom ”de äro helt omöjliga att verkställa” i en skiftad by.⁵⁸¹ Rådande regelverk målades upp som lika odugligt som det var föråldrat. Något bifall ville inte Danielsson vid tidpunkten uppmuntra. Däremot anhöll han om att lagförslaget borde omarbetas eller betänkandet återremitteras till utskotten för en mer gedigen utredning. Longberg, tillsammans med Erik Cederborg, ställde sig under samma sammanträde bakom Danckwardts och Wachtmeisters anförande. Åtskilliga ledamöter ur bondeståndet uttalade således sitt stöd för lagförslaget, om än med

⁵⁷⁹ Bihang 1823 7: 1, N:o 62, s. 243–246.

⁵⁸⁰ Bihang 1823 7: 1, N:o 62 s. 243.

⁵⁸¹ Bd. 1823: 3, s. 649–650.

varierande grad av förbehåll. Huvuddelen får dock sägas hade förordat ett bibehållande av gällande lagstiftning, vilket man också hävdade var "allmänhetens" önskemål. Den mest framträdande kritiken, företrädd av Nils Månsson, riktades mot hälftenprincipen och mot farhågan att den skulle slå hårt mot fattigare bönder.⁵⁸² Efter att ha lämnat betänkande vilande på bordet under några dagar biföll bondeståndet slutligen utskottens betänkande, med reservation från Danielsson.⁵⁸³

Inom de andra ständerna blev händelseförloppet likartat. Prästeståndet biföll betänkandet, men med reservation från biskopen Faxe och prosten Stenhammar, som instämde med Danckwardts yttrande. I borgarståndet företogs votering efter en kortare debatt, som slutade med 30 mot 12 i att antingen godkänna eller återremittera betänkandet. Förespråkarna för lagkommitténs förslag inom borgarståndet pekade framför allt på att alla byar i framtiden troligen skulle bli enskiftade, varför en stängselförordning lämpad efter enskiftet ansågs mest föredömligt. Kritikerna menade framför allt att skogsbristen skulle göra det svårt för bönder att upprätthålla stängselskyldigheten med hälftenprincipen.⁵⁸⁴

När betänkandet upplästes hos adeln hamnade det direkt på bordet. När det lyftes upp igen fick utskottsbetänkandet stöd av bland annat friherrarna Ludvig Boije, Gustaf Philip Toll och Jacob Cederström, samt greven De la Gardie med utgångspunkt i att ett sådant förordnande snarare skulle förhindra enskiftesverkets fortgång. De la Gardie fruktade särskilt att en utflyttad gård skulle behöva ta hälften av hägnaden gentemot den angränsade byns större ägorymd. Danckwardt försökte inta en medlande roll, men hans försök vann knappt något gehör.⁵⁸⁵ Adeln kom inte heller överens. Det krävdes tre upprop för att besluta om huruvida betänkandet skulle återremitteras eller bifallas. Danckwardt försökte få igenom en votering, men drog kort därefter tillbaka begärandet. Betänkandet blev således godkänt och lagförslaget därmed förkastat.⁵⁸⁶

⁵⁸² Bd. 1823: 2, s. 332–333, 673–674; Bd. 1823: 3, s. 649–657, 685–699. De som återopade allmänhetens önskan att bibehålla gällande stängselförordning var Erik Andersson från Västerås, Per Eriksson från Kronobergs län, Johannes Andersson från Skaraborgs län och Jonas Gräberg samt Olof Olofsson från Karlstad.

⁵⁸³ Bd. 1823: 3, s. 705–707.

⁵⁸⁴ Där hade intressant nog Santesson hävdats motsatsen, att hälftenprincipen skulle främja en skogsbesparing. I ett senare anförande under riksdagen 1834–35 utvecklade Santesson detta resonemang genom att peka på att om skogsägare påtvingades en större stängselskyldighet så skulle de tvingas att plantera träd. Hälftenprincipen skulle med andra ord disciplinera jordägare till skogsplantering. Bg. bil. 1823, N:o 250, s. 614; Bg. 1823: 2, s. 1271–1278; Pr. 1823: 3, s. 480–481; Bg. 1834–35: 6, s. 463.

⁵⁸⁵ Ad. 1823: 5, s. 37–39; 109–115.

⁵⁸⁶ Ad. 1823: 5, s. 116–119.

För att sammanfatta går det att säga att riksdagen fann ett eventuellt godkännande av lagförslaget förhastat, delvis eftersom den nya civillagen ännu inte var fastställd. Man ville således vänta och se hur hela civillagsförslaget skulle bli utformat.⁵⁸⁷ Vad man inte visste då var att civillagsförslaget aldrig skulle komma att fastställas i sin helhet. Lagkommitténs lagförslag till ny stängselskyldighetslagstiftning blev därför liggande, även om lagförslaget egentliga andemening enligt min tolkning togs upp i den efterkommande propositionen som presenterades vid riksdagen 1828–30.

Laga skiftesstadgan 1827

”Kongl. Maj:ts nådiga Stadga om skiftesverket i Riket”, eller laga skiftesstadgan, fastställdes den 4 maj 1827. Överdirektören för lantmäteriet, Eric af Wetterstedt, hade avlidit fem år tidigare. Hans efterträdare blev officeren Carl af Forsell, adlad år 1817 efter uppvisad kartografisk färdighet med framställandet av flera kartverk, bland annat över Skandinavien. Tillsättningen av af Forsell som lantmäteriöverdirektör skedde framför allt på kung Karl XIV Johans begäran. Hans rekrytering blev inte uppskattad av hans kollegor, som hade önskat att tjänsten tillsattes av någon inom lantmäteristaten. Under af Forsells ledning kom, kanske naturligt, en viss del av verksamheten att rikta sig mot annan kartografisk verksamhet än enbart den geometriska kartläggningen som utgjorde lantmätarnas huvudsysslor.⁵⁸⁸ Deras arbetsstyrka ökade påfallande enligt siffror från Kalle Bäck under laga skiftesverksamheten.⁵⁸⁹

I det här avsnittet kommer laga skiftesstadgans ramverk att presenteras, med utgångspunkt i de paragrafer som kretsade kring markslagens karaktärisering, stadgans bestämmelser om gränsdragningar och slutligen ägoutbytet. Dessa bestämmelser har valts ut eftersom de bör ha haft störst inverkan på stängselskyldigheten, utöver

⁵⁸⁷ Exempelvis Bd. 1823: 3, s. 652–654; Bg. 1823: 2, s. 1274. Se även det bifogade protokollet till utskotten av greven Posse, Bihang 1823: 7, s. 247–248.

⁵⁸⁸ Viktor Ekstrand, *Svenska lantmätare: biografisk förteckning [D. 1] 1628–1900* (Stockholm 1896–1903), s. LVII; Även i eftervärlden bland senare lantmätare som Bagger-Jørgensen ger sig en viss sorgsenhet tillkänna rörande hans tjänstgöringsperiod. O. Bagger-Jørgensen, ”Lantmäteriets organisation”, i *Svenska lantmäteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia, Del 1* (Stockholm 1928), s. 34; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria, Gustavianska tiden* (Stockholm 1997), s. 119–120; Henrik Höjer, *Sveriges argaste liberal: Carl af Forsell: officer, statistiker och filantrop* (Stockholm 2007), s. 71. Carl af Forsell är kanske mer känd som en av nykterhetsrörelsens och folkskolans stora förkämpar, något Höjer diskuterar i sin bok.

⁵⁸⁹ Bäck 2016, s. 13–14, s. 39.

utflyttningarna som diskuterades i föregående kapitel. Den sista, om ägoutbytet, skrevs dessutom med utgångspunkt i den reform av stängselskyldighetslagstiftningen som lagkommittén hade avsett. Några centrala principer i stadgans ramverk behöver dock först klargöras för att göra den framtida läsningen mer begriplig.

Allmänna bestämmelser för laga skiftet

Laga skiftet ersatte både storskiftet och enskiftet. Därtill fick laga skifte genomföras på såväl tidigare oskiftade som redan skiftade byar. En storskiftad (eller enskiftad) by kunde därför genomgå laga skifte för att ytterligare samla ägorna och således göra slut på ägosplittringen. Enskiftade byar fick däremot enbart genomgå laga skifte med samtliga delägars medgivande. I och med detta upphörde även storskifte och enskifte som valbara skiftesmetoder.⁵⁹⁰ Syftet med stadgan var framför allt att uppmuntra ytterligare sammanslagning av ägorna än vad storskiftet hade tillåtit. Laga skiftesstadgan behöll därför enskiftesförordningens bestämmelser om utflyttningstvånget, för att åstadkomma så få skifteslotter per delägare som möjligt. Däremot tillät laga skiftesstadgan varje delägare att få sina ägor fördelad i upp till 2–3 skifteslotter. Det hade också den uppdaterade enskiftesförordningen (1821) tillåtit, efter de anmärkningar som regelverket hade mottagit i riksdagen under 1810-talet.

Grundförutsättningen i laga skiftesstadgan för att kunna råda bot på ägosplittringen var att föreskriva att all mark skulle medräknas i skiftet. Det var inte längre möjligt att skifta enbart inägor eller utmark. Det var en avsevärd åtstramning av regelverket i jämförelse med både storskiftes- och enskiftesförordningarna. Den tidigare hade tillåtit att åker, äng och utmark skiftades åtskilt eller att byarna avstod utmarksskiftet om man tvistade om den, den senare att eventuell oduglig mark undanlades från själva delningen.⁵⁹¹ Vissa län blev därför undantagna denna skiftesförordning, nämligen Stora Kopparbergs län, Gävleborg, Västernorrland, Norrland, Jämtland, Väster- och Norrbottens län, eftersom deras utmarker först behövde avvittras innan laga skifte kunde genomföras. Många av dessa regioner kom inte att initiera någon skiftesaktivitet förrän mot slutet av 1800-talet. Somliga län, såsom Stora Kopparbergs län, hade dock påbörjat en omfattande

⁵⁹⁰ Laga skiftesstadgan 1827, 1: 1; Forssman 1928, s. 36.

⁵⁹¹ Storskiftesförordningen 1783: 78; Enskiftesförordningen 1803: 11; Enskiftesförordningen 1807: 4.

storskiftesverksamhet på sina håll under tidiga 1800-talet och skulle fortsätta med storskiftet fram till första halvan av 1900-talet, då laga skiftet tog vid.⁵⁹²

Med laga skiftesstadgan kom vitsordet återigen att hamna på individen, vilket innebar att en enskild delägare kunde framtvinga ett skifte för hela byn. Det till skillnad från enskiftet som hade krävt ett enhälligt beslut för att skifta hela byn. En av orsakerna till att skifteskommittén hade velat slå ihop storskiftet och enskiftet var att man hade befarat att inga enskiften skulle komma till stånd så länge de förutsatte samtycke från hela byalaget.⁵⁹³ Med laga skiftesstadgans vitsord blev risken alltså ännu en gång att skiftesreformen ofrivilligt pressades fram av en enskild delägare. Det blev kanske inte helt oväntat föremål för kritik.⁵⁹⁴

Markslagskategoriseringen och nyodlingen vid tiden för laga skiftet

För att all mark skulle kunna ingå i delningen snävades markslagskategorierna i laga skiftesstadgan åt. Klassifikationerna ”inägor” och ”utmark” försvann och byttes ut mot nya kategorier: inrösnings- och avrösningsjord. I inrösningsjorden in-tecknades både odlad och odlingsbar mark, vilket därmed kunde inberäkna en odlingsbar utmark. Ronny Pettersson har beskrivit det i termer av att markslagen blev ”utbytbara” i laga skiftesstadgan, eftersom en åker kunde bytas ut mot odlingsbar utmark.⁵⁹⁵ Bestämmelsen väckte dock kritik på grund av det föreställda hotet att en delägars ”jordförmögenhet” kunde flyttas över till andra delägare. Särskilt eftersom det var lantmätarna, med andra ord utomstående, som tillskrevs befogenheten att uträkna värdet på jorden och beräkna eventuell kompensation vid förlust av goda jordar. En annan anmärkning som hade lyfts upp redan under enskiftesdebatten var att markslagen inte kunde anses utbytbara på andra platser än på slättbygden med sina homogena jordar. Kritiken, menade Pettersson, bottnade inte i stadgans fokus på utflyttningarna, som den äldre forskningslitteraturen hade hävdad. Snarare uppstod kritiken främst bland bondeståndets och prästeståndets representanter från län som

⁵⁹² Laga skiftesstadgan 1827, 1: 9. Processen med att ta fram lagaskifteslagstiftningen för Kopparbergs län har beskrivits utförligt i Pettersson 2003, s. 154–169. Maria Ågren och Jesper Larsson har på olika håll undersökt utvalda socknar i Kopparbergs läns historia och beskrivit storskiftets skede och konsekvenser i länet, se Ågren 1992, specifikt sidorna 103, 172–173; Larsson 2014, s. 54–60.

⁵⁹³ Pettersson 2003, s. 33.

⁵⁹⁴ Se Pettersson 2003, avsnittet med titeln ”Individuella eller kollektiva skiftesprojekt”, s. 84–187 och den korta diskussionen som återuppväcktes under riksdagen 1834–35, s. 142.

⁵⁹⁵ Pettersson 2003, s. 81–84.

tidigare inte hade varit föremål för enskiftet, eller inte hade genomfört några egentliga enskiften, som fann den nya stadgan alldeles för radikal för det egna länet.⁵⁹⁶

Nyodlingsvurmen som hade uppstått under 1700-talet hade vid tidpunkten för laga skiftet lett till en markant ökning av Sveriges samlade åkerarealer. Den mest gängse metoden för att utöka åkerarealerna hade varit att utdika redan etablerade åkrar och att torrlägga ängar. Dikningen av åkrar var grundläggande när den vanligtvis fuktiga ängen omvandlades till åker, vilket gjorde åkern känslig för nederbörd, ogräs och frost. Det var först från och med 1870-talet som det blev vanligare att gräva ner diken under jordytan, så kallad täckdikning.⁵⁹⁷ Nyodling på myrar och mossar fortskred inte i lika snabb takt. Tidiga utdiknings- och torrlägningsföretag på mossar kom främst att genomföras på privata initiativ av ståndspersoner samt av lantbruksakademin och hushållningssällskapen. Ett exempel är det företag som Blekinge läns hushållningssällskap genomförde under 1810-talet, där 3600 tunnland sankmark torrlades runt sjön Vesan.⁵⁹⁸

Sambandet mellan skiftesreformerna och eventuella investeringar i nyodling brukar uppmärksammas i den agrarhistoriska forskningen. Storskiftet förbises ofta i sådana sammanhang, men det går att se att reformen banade väg för ökad nyodling, särskilt på ängsmark. I Mats Morells undersökning av Uppsala och Västmanlands län framträder en viss uppodling av ängsmark och utmark ha ägt rum efter storskiftet. Morell uppmärksammade däremot att dessa nyodlingar bör ha skett inom temporära inhägnader, som efter några säsonger plockades ner för att låta åkern bli till äng- eller betesmark igen.⁵⁹⁹

Det egentliga uppsvinget för nyodling i Sverige ska ha skett i samband med enskiftet eller laga skiftet. Ekonomihistorikern Maja Lundqvist har resonerat om att det var när byarna hade uppnått ”gränsen för sin uppodlingskapacitet”, det vill säga när de rådande odlingssystemen och bristen på ängsmark inte längre möjliggjorde för en fortsatt intensifiering av åkerbruket, som ett laga skifte kan ha blivit önskvärt.⁶⁰⁰ Enligt Hoppe byggdes nyodling in i laga skiftesstadgan i syfte att tvinga fram färre skifteslotter. Vissa delägare behövde acceptera obrukad jord för att få så samlade ägor som möjligt, vilket tenderade att ske ihop med en utflyttning. Detta resulterade i att

⁵⁹⁶ Pettersson 2003, s. 102–103.

⁵⁹⁷ Gadd 2000, s. 312–313; Runefelt 2008, s. 32.

⁵⁹⁸ Juhlin-Dannfelt 1913, s. 56–58; Runefelt 2008, s. 32–39; Om den näringspolitiska debatten kring användandet av statsmedlen under denna period och varför den inte ansågs värd att lägga på enskilda personers mossodlingsföretag, se Melkersson 1997, s. 187–189.

⁵⁹⁹ Olai 1983, s. 101, 141–145; Morell 2022, s. 126–129, 138–145.

⁶⁰⁰ Maja Lundqvist, *”Ny tid över tegarna”. Nyodling och skifte i Torstuna härad 1750–1914*, masteruppsats framlagd vid Ekonomisk-historiska institutionen vid Uppsala universitet (2017), s. 68–70.

mer mark kunde inkluderas i skiftesförrättningen, samt en mer rationell sammanslagning av ägorna. Laga skiftet kan ur den synpunkten ses ha frammanat en intensifiering av nyodlingsföretag. Som Lundqvist senare visade i sin avhandling om jordbruksomvandlingen i Uppsala län kom nyodlingstakten att öka i byar som hade genomgått enskiftet och laga skiftet jämfört med storskiftet. Detta förklarade hon delvis med att utflyttningsgraden i länet var stor i förhållande till andra regioner. Ersättningsskyldigheten till utflyttade grannar kan även ha sporrat den utflyttade till att nyodla i en snabbare hastighet, för att snabbt komma tillbaka i samma odlingskapacitet som innan skiftet och behålla ersättningen som överskott. En utflyttning behövde heller inte nödvändigtvis ha varit ovälkommen, eftersom skattesättningen för de uppodlade utmarksjordarna var relativt förmånliga.⁶⁰¹

Rågångsbestämmelser

Rågången utgör en central bestämmelse i laga skiftesstadgan som förtjänar att lyftas. Den har i tidigare forskning tillskrivits större vikt för senare skiftesreformer än under storskiftena.⁶⁰² I 1783 års storskiftesförordning föreskrevs rågångsåtgärder i bestämmelserna om utmarksskiften. Det var framför allt där rågången var betydelsefull, eftersom man behövde fastställa byalagets samlade markinnehav inför en delning. Däremot kunde sådana skiften enligt stadgan skjutas upp om rågången inte var "laglig" eller "godkänd".⁶⁰³ I den första enskiftesförordningen för Skåne (1803) hänvisades rågångstvister till samma paragraf som ovan.⁶⁰⁴

I laga skiftesstadgan kunde en rågång vid förrättningstillfället antingen bedömas vara "fastställd", "ostridig" eller "icke-tidigare fastställd". Oavsett så skulle den alltid gås upp tillsammans med grannbyns jordägare. Om en tvist uppstod – vilket lagstiftarna insåg kunde gälla såväl tidigare fastställda som ännu inte fastställda rågångar – fick skiftet inte avslutas förrän rågången hade blivit fastställd. Reglerna var däremot mindre strikta om rågången gick i skog eller obrukbar mark. Det var upp till lantmätaren att kalla samtliga grannar till mötet och att pröva rågångstvister när en delägare bad om det.⁶⁰⁵

⁶⁰¹ Hoppe 1983, s. 42; Hoppe 1997, s. 265; Lundqvist 2025, s. 122–124, 136–137. Gadd har resonerat liknande om enskiftet i Skaraborgs län, se Gadd 1983, s. 223.

⁶⁰² Jan Eric Almqvist, "Rågång, administrativ gräns och riksgrens", i *Svenska lantmäteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia, Del I* (Stockholm 1928b), s. 606.

⁶⁰³ Storskiftesförordningen 1783: 78 och 79.

⁶⁰⁴ Enskiftesförordningen 1803: 13.

⁶⁰⁵ Laga skiftesstadgan 1827, 5: 1, 2 och 7.

Fanns karta över byn, men inte den fastställda eller oomtvistade rågången på kartan, skulle den också ritas ut.⁶⁰⁶ Det innebär att rågången kan ha blivit godkänd i ett tidigare sammanhang, men att dess kartläggning gavs ett särskilt företräde i laga skiftesstadgan. Bestämmelsen är direkt tagen från lagkommitténs civillagsförslag.⁶⁰⁷ I civillagsförslaget tillskrevs lantmätarna allmänt mer befogenheter. Lantmäteriet skulle bli första instans för att uppgå och kartlägga både redan fastställda och tvistiga rågångar. Om lantmätaren fann att rågångens sträckning var oklar, exempelvis att ett rågångsmärke inte överensstämde med kartan trots att rågången tidigare varit fastställd, hade lantmätaren rätt att kalla byalaget och grannbyar till ny uppgång och kartläggning av den. Avsikten var uttryckligen att få rågången fastställd på kartan och kartan efteråt ställd inför rätten för att vinna laga kraft. Således skulle rågången (och ägorna den omkretsade) enligt lagkommitténs motiv ”till framtida säkerhet intagas”.⁶⁰⁸

Orsaken till att rågången hade blivit så betydelsefull kan besvaras med att somliga delägare i och med skiftet skulle få sina ägor i anslutning till den. Rågången kom på så sätt bli till nya fastighetsgränser för dessa jordägare. I motivet resonerade också lagkommittén om att jordägare oftast inte märkte ifall de erhållit sämre jord i förrättningen förrän skifteslotterna hade stakats ut på marken. Taxeringen spelade inte lika stor roll. Det var vid utstakningen som de började jämföra sina marker med grannen. Lagkommittén beskrev sig övertygade om att lantmätarens biträde med att staka ut rågången skulle leda till ”så väl delägarnas rätt tillräckligen bevarad, som ock skyndsamt slut å tvistigheter befrämjadt”.⁶⁰⁹ Gamla rästenar skulle bytas ut på plats, samtidigt som protokollet på detaljnivå skulle detaljera vart stenarna utplacerades och deras omkringliggande fasta märken såsom berg, vattendrag eller liknande, som kunde bidra till ytterligare klarhet i rågångens sträckning.⁶¹⁰ Någon form av fysisk markör skulle således lämnas kvar i landskapet som ett bestående tecken på de nya fastighetsgränserna.

Det var dessutom, som i tidigare enskiftesförordningar, upp till lantmätaren att vid avslutad förrättning – på delägarnas begäran – fördela stängselskyldigheten mellan delägarna och mellan grannbyarna. Hur mycket vardera parten skulle ansvara för vid

⁶⁰⁶ Laga skiftesstadgan 1827, 5: 3.

⁶⁰⁷ *Förslag till allmän civillag* 1826, JB 2: 7.

⁶⁰⁸ *Förslag till allmän civillag* 1826, JB 2: 6, 8 och 11; *Motiver* 1826, s. 138–139; Laga skiftesstadgan 1827 5: 4 och 5.

⁶⁰⁹ *Motiver* 1826, s. 92.

⁶¹⁰ Laga skiftesstadgan 1827, 5: 9. Den befogenheten hade lantmätarna tillskrivits redan i storskiftesförordningen, se John Svärdson, ”Lantmåteriteknik”, i *Svenska lantmåteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmåteriets Historia, Del I* (Stockholm 1928), s. 204–205.

varje gränsmöte nedteknades därmed i skiftesprotokollet.⁶¹¹ Vid stridigheter kring fördelningen av stängselskyldigheten i samband med skiftet hänvisade förordningen till de nyinrättade ägodelningsrätterna. Övriga frågor rörande stängselskyldighet överläts dock, i enlighet med tidigare praxis, till närmaste häradsrätt.⁶¹² Genom laga skiftet skulle således fastighetsgränserna bli definierade för framtiden. Med utgångspunkt i civillagsförslagets kapitel om stängselskyldigheten kan detta tydligt kopplas till det att fastighetsgränsen därefter var avsedd att inhägnas. Det framgår också av nästa åtgärd riktad till att korrigera rågången.

Ägoutbyten och sänkta hägnadskostnader

I laga skiftesstadgan fastställdes en annan åtgärd som berörde gränsdragningsarbetet och ägornas sammanläggning, de så kallade ägoutbytena. Hur ägoutbytena skulle verkställas föreskrevs i laga skiftesstadgans 7: 1–3. Första paragrafen lød

Förekomma råskillnader mot angränsande byar och hemman, som, ehuru å ömse sidor erkände, likväl gå i flere bugter och krökningar; och funna desse råskillnader genom utbyte af sådan jord, [...] *ledas efter rätta linier samt besparing i hägnadsbeswäret och lättnad i häfden för delegarne derigenom beredas*; då skall sådant utbyte ske, om det å endera sidan yrkas, och andra sidan ej, genom flyttning af läget märkligt mehn lider.⁶¹³

Som paragrafen klargör skulle buktiga rågångar genom ägoutbyten rätas ut. Varför gränsuträtningar sker är en fråga som har engagerat forskare under många år. Ska de ses som ett resultat av en ”byråkratinjal”, en modern estetisk ideologi eller som en

⁶¹¹ Laga skiftesstadgan 1827, 14: 3.

⁶¹² Laga skiftesstadgan 1827, 18: 13.

⁶¹³ Laga skiftesstadgan 1827 7: 1. Kursivering av författaren. Laga skiftesstadgan är inte första gången ägoutbytena dök upp i skifteslagstiftningen. I enskiftets reviderade förordning för Skåne och Skaraborgs län från 1812 kom ägoutbytena att skrivas in som lämpliga åtgärder för länen, se Forssman 1928, s. 31. I och med laga skiftesstadgan fick åtgärden även ansökas om utanför skiftesverksamheten, se Laga skiftesstadgan 1827 7: 3.

lantmäteriteknisk förutsättning⁶¹⁴ Tollin har menat att där naturliga eller skapta linjeelement som hägnader, bäckar och vägar inte fanns, kom medeltida rågångar alltid dras utifrån ögats synfält mellan individuella rå och rör – något som innebar rätta linjer. Dessa gränser kom med tiden att terränganpassas i och med en intensifierad markexploatering, för att sedan rätas ut igen i samband med de ”moderna jordskiftena” – en iakttagelse som även har understrukits av Kardell. Rågångarnas sträckning har med andra ord alltid växlat mellan rätlinjigt och krökt, men de raka gränser vi faktiskt möter i landskapet idag är framför allt ett resultat av laga skiftet.⁶¹⁵ Det förklarar däremot inte vare sig hur eller varför gränsrätningar skedde i samband med laga skiftet. Något svar får vi inte varken från Tollin eller Kardell, men som alltså kan besvaras av ägoutbytena. För att kunna rätta ut gränserna i praktiken, så att gränsrätningen fick en fysisk effekt på landskapet, utgjorde ägoutbytena ett ingrepp i den existerande landskapsbilden. Med tanke på hur bestämmelsen var skriven förutsattes det även att gränserna därefter inhägnades. Jag återkommer till det alldeles strax.

Detta är anmärkningsvärt med tanke på att rågången till skillnad från skifteslinjerna vid tidpunkten och rent historiskt hade besuttit ett mycket högre rättsligt värde. Där skifteslinjerna ansågs vara ekonomiska, med andra ord mer plastiska i sin karaktär, stod rågången i det allmänna betraktelsesättet mer solid och orörlig. Rågången reglerades även hårdare i lagstiftningen än skifteslinjerna. Tvister om rågångar skulle fortsatt ligga under häradsrätterna, medan stridigheter om skifteslinjer hänvisades till de nyinrättade ägodelningsrätterna som behandlade skiftesfrågor.⁶¹⁶ Det är dock uppenbart att rågången kunde bli föremål för ingrepp, oavsett hur paradoxalt det kan ses ha varit.

⁶¹⁴ Scott diskuterade rätta linjer som en modern estetisk ideologi bland annat i kritik mot Le Corbusiers stadsplanering. Framför allt att La Corbusier enbart ville ha raka linjer och hårda knutar, som inte lämpar sig när markunderlaget är ojämnt. Se Scott 1998, s. 56–57, 104–108, 141–145, 253–254; Goettlich 2018, s. 212–221, såg rätta linjer som ett resultat av en rationaliseringsprocess under 1800-talet, där matematiken legitimerade den som neutral. Baigent och Kent har snarare noterat att svenska lantmätare under 1700-talet ska ha ritat fält mer geometriskt rektangulära än de naturligt var. Lantmätarnas kartläggningspraktik ska ha varit enklare att genomföra om de fick ignorera hur landskapet egentligen såg ut; fyllt av krokigheter och ojämnheter. Det kan ses överensstämma med en av Stridsbergs poänger om att rätlinjiga gränser ritade med ”byråkratilinjalen” aldrig lämnade kartan. Stridsberg 1987, s. 101–104; Baigent och Kent 1992, s. 59. Kimmo Katajala menade också att formaliserade och rätlinjiga gränser är en 1800-talsföreteelse, men att de faktiskt utstakades och därmed fick tydliga avtryck på landskapet, se Katajala 2011, s. 62–63; Katajala 2012, s. 33–41.

⁶¹⁵ Hoppe 1997, s. 266; Tollin 1999, s. 55–59; Kardell 2004a, s. 62; Kardell 2004b s. 86.

⁶¹⁶ Bäärnhielm 1995, s. 43; Pettersson 2003, s. 32.

Ett ägoutbyte innebar rent konkret att lantmätarna justerade rågången mellan byar.⁶¹⁷ Det krävde att jord byttes mellan rågrannar.⁶¹⁸ Ett tänkbart ägoutbyte skulle delges av lantmätaren till närvarande delägare, grannbyar och gode män efter att konceptkartan var färdigställd och rågången bestämd. Åtgärden fick således inte genomföras om rågången låg under tvistemål. Enligt praxis utgjorde ägoutbytet således en av de sista punkterna på agendan i samband med förrättningen. Ett ägoutbyte var inte påtvingat utan krävde berörda delägare och grannars godkännande. Däremot fick inte grannbyn, som också berördes av åtgärden, motsätta sig bestämmelsen därest de inte kunde bevisa att de skulle lida av åtgärden.⁶¹⁹ Laga skiftesstadgan fastställde likväl att lantmätarens ord skulle väga över gode männen om byalaget hade stridande åsikter angående åtgärden. Lantmätarna hade, som i andra bestämmelser, potentiellt sätt ett stort inflytande över skiftesförrättningen och var instruerade att åberopa nyttigheterna med åtgärden i samband med förrättningen.⁶²⁰

⁶¹⁷ För att förtydliga gällde det mellan byar och andra byar samt mellan by och enstaka gårdar.

⁶¹⁸ Det var heller inte ovanligt för en jordägare att äga jord i andra byar som man kunde vilja sammanföra. Laga skiftesstadgans 7: 2 syftade specifikt till en bytestransaktion av sådan jord, vilket var tänkt att göra jorden mer lättillgänglig för gården. Denna åtgärd återfinns i *Förslag till allmän civillag* 1826, BB 4: 14, där även rågångsuträkningen föreslogs. Därtill fanns en paragraf i laga skiftesstadgan som möjliggjorde för skiftesansökande byar och hemman att byta plats på mark som grannbyar eller hemman tidigare haft rätt att erhålla resurser ifrån, bland annat betesmark och vattenställen, se Laga skiftesstadgan 1827, 12: 4.

⁶¹⁹ Laga skiftesstadgan 1827, 7: 2.

⁶²⁰ Laga skiftesstadgan 1827, 6: 1–3.

Figur 17. Exempel på ett ägoutbyte mellan byn Sättra och grannbyn Boåsen. De tunna blyertsstrecken anger mark som bytts ut, där området numrerad 102 avser mark som tillkommit från ägoutbytet med Boåsen. Den rosa linjen utgör rågången. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv, Laga skifteskarta över Sättra No. 1, Fläckebo socken, Västmanlands län (1846). T11-44:1.

Markarealer kunde antingen utjämnas över rågången genom faktiska utbyten av jord, eller jord utbytas mot ersättning i pengar, som figur 18 uppvisar.

Figur 18. Akvarell över hur ett ägoutbyte kunde gå till, med utgångspunkt i 1866 års laga skiftesstadga. Del av bildserien "Laga skifte i Grälberga by" av distriktslantmätaren Konrad Johansson (med text av Ernst Indebetous), som porträtterade steg för steg hur ett laga skifte gick till. I den text som skymtar i det övre vänstra hörnet står det: "Till lättnad i hägnad och ögonens fägnad. De ägor utbyta och vänskap sen knyta". Tack till Georg Palmgren och Norrbottens läns lantmäteriförening för bilden.

Hur ägoutbyten rätteligen skulle genomföras har tolkats olika i efterföljande forskning. Kent Sivesand förklarade att någon gradering inte krävdes om marken på ömse sidor bedömdes som likvärdig. Lantmäterifiskalen Schütz tolkade däremot laga skiftesstadgan som att ägoutbyten endast kunde ske efter att jorden graderats och värderats.⁶²¹ Således kunde både lagens tillämpning och komplexiteten i processen variera. Om jorden ansågs likvärdig verkar utbytet ha varit enkelt, medan krav på värdering innebar större insats från lantmätaren – och därmed potentiellt ökade

⁶²¹ Schütz 1890, s. 202; Sivesand 1979, s. 42.

kostnader. Huruvida dessa kostnader hade en avhållande effekt, eller i vilken utsträckning ägoutbyten genomfördes, är ännu outforskat i forskningen.⁶²²

Som Petterssons forskning visar kom paragrafen om ägoutbyte att vara ett av frågorna som överlades i debatten om laga skiftet under riksdagen 1828–30. Greven Carl Gustaf Spens hade uttryckt stark kritik mot bestämmelsen, med argumentet att "statsförvaltningen offrade lagligt fastställd äganderätt till mark för en liten vinst i nytta".⁶²³ Denna nytta avsåg främst sänkta hägnadskostnader, vilka man genom gränsrätningar enligt stadgans intentioner ville reducera. "Besparing i hägnadsbesväret" framställdes därmed som en ekonomisk fördel, även om det inte tydligt framgår varför rätlinjiga hägnader skulle vara billigare än oregelbundna. Kritiken riktades dock inte mot själva kostnadsminskningen, utan mot att ett ägoutbyte kunde initieras av en part utan samtycke från samtliga berörda parter. Denna möjlighet att rubba etablerade ägo gränser uppfattades av kritikerna som ett potentiellt hot mot den privata äganderättens stabilitet. En delägare kunde hypotetiskt åberopa ägoutbytet för att roffa åt sig grannbyns bättre jord. Det sågs som en ren upphävning av den svenska äganderätten, trots att det var väldigt små arealer det rörde sig om.⁶²⁴

Eventuellt användes hägnadskostnaden som ett svepskäl för att uppnå en annan målbild: en ordnad landskapsbild. Argumentet som reformförespråkarna använde sig av för att bemöta ägoutbytet kritiker var nämligen att "det fanns knappast något orimligare än landets ägo gränser med alla deras krökar och buktningar".⁶²⁵ Men det är nog inte den enda orsaken. Att kostnaderna för stängselskyldigheten vid tidpunkten ansågs betungande för den enskilda jordägaren har redogjorts för i föregående kapitel. I synnerhet kostnaden för nyhägnader i samband med ett skifte. Det är således inte förvånande att åtgärder inriktade på att sänka hägnadskostnaderna letade sig in i skiftesstadgan, eftersom det återkommande hade varit på tal. Ägoutbyten kan beskrivas som en av flera reformstrategier som staten tillämpade för att försöka

⁶²² Ett undantag är Caroline Ranby, som tog upp ett sådant fall i sin bok. Under ett laga skifte år 1830 i Bräcky by nere i Skåne kom lantmätaren som anlitats för att genomföra skiftet efter mätningen föreslå för närvarande deltagare (bland annat representanter för delägarna, två gode män och kyrkoherden) att "rågången mellan Bräcke by och Krappesjö säteri skulle rätas". I det här fallet valde byn att motsätta sig lantmätarens förslag. Ranby 2005, s. 32–37.

⁶²³ Ronny Pettersson, "Skifte och äganderätt", i *Historisk tidskrift* 95:1 (1995a), s. 1; Pettersson 2005, s. 101–102.

⁶²⁴ Stadgans förespråkare menade i stället att alla skulle tjäna på att rätta ut sina gränser och att vissa jordägare i rent oförstånd för bestämmelsens tänkta nytta skulle kunna motsätta sig ägoutbytet om det var förhandlingsbart. Pettersson 1995a, s. 1–3.

⁶²⁵ Pettersson 1995a, s. 1.

motverka jordägarnas svårigheter med den ekonomiskt betungande men samtidigt avgörande hägnaden.

Egentligen borde det ha varit tvärtom. I den här kontexten är det angeläget att förstå att kvadraten inte är den enda ägofiguren som har varit användbar. Byarnas åker- och ängsgården hade tidigare i regel varit cirkelformade. Cirkeln har enligt Kardell en "geometrisk fördel" eftersom "[en] cirkels omkrets innesluter största möjliga area med minsta möjliga längd".⁶²⁶ Ur en kostnadseffektiv synpunkt hade cirkelformade gården varit mer rationella. Då sparade byarna in på både arbetstid och hägnadsmaterial. Vad enskiftet och laga skiftet gjorde var att implementera ett nytt geometriskt mönster ovanpå befintliga ägofigurer. Bara bytet till den kvadratiske eller rektangulära ägofiguren bör ha ökat mängden hägnad som varje delägare behövde anlägga runt sina nya ägostycken.⁶²⁷

Det är sannolikt sant. Möjligheterna att anlägga cirkulära gården försvårades nog på grund av skiftena. I stället kom hägnaden, som Kardell framhållit, att skjutas ut i rågångarna "till de genom skiftet uppkomna nya fastigheterna" efter en utflyttning.⁶²⁸ Det var även där lagkommittén hade avsett att den skulle sättas upp.⁶²⁹

En oregelbunden gränslinje medför dock mer hägnader än en rät linje, då den senare utgör den kortaste möjliga sträckningen. Redan under 1700-talet uppmärksammade engelska tänkare detta förhållande genom att dra paralleller till arkitekturen: gotikens ornamenterade formspråk betraktades som mer kostnadskrävande än den klassicistiska, geometriskt enkla stilen inspirerad av antikens Grekland.⁶³⁰

I 1823 års riksdagsdebatt uppmärksammades det att såväl cirkeln som kvadraten förenklade inhägnandet av jordegendomar. Men "liksidige figurer" hade enligt en ledamot i borgarståndet vunnit isteg i föreställningen om ett rationellt landskap av flera skäl: bland annat för att den underlättade "alla körslor till och från Egorna, minskadt antal Diken, lättare öfversigt, minskad Stängsel o. s. v."⁶³¹ I debatten tillskrevs således kvadraten ett företräde framför andra geometriska former, på grunder som sträckte sig utöver enbart argumentet om hägnadskostnader. Åtgärden måste förstås i ljuset av skiftesreformernas övergripande strävan efter ökad bekvämlighet och ordning. Det var nämligen inte bara rågången som skulle rätas ut. Skifteslotterna skulle även dem

⁶²⁶ Kardell 2004a, s. 186; Citatet är från Kardell 2004b, not 14.

⁶²⁷ Kardell 2004a, s. 180–181; Kardell 2004b, s. 89.

⁶²⁸ Kardell 2004a, s. 61–63, 218.

⁶²⁹ *Förslag till allmän civillag* 1826, BB 5: 1 och 2.

⁶³⁰ Thomas 1987, s. 257.

⁶³¹ Bg. 1823: 2, s. 1271–1272.

icke gifwas oformliga figurer, utan så mycket belägenheten medgifwer, blifwa reguliera och *skiljolinierna rätta samt till afhägnad beqwäma*; att längden, särdeles i inrösningsjorden, så widt möjligt är, icke mer än dubbelt må öfwerstiga bredden; och att i allmänhet indelningen så göres att hwar och en kan winna de beqwämligheter, ett förmånligt landtbruk fordrar.⁶³²

Oregelbundna former skulle i största möjliga mån undvikas. Skifteslotterna skulle helst inte vara mer än dubbelt så långa som breda, med en fyrkantig form som ideal. Rätlinjighet ansågs eftersträfvansvärd i samtliga typer av gränsdragningar. Då förutsågs även, som paragrafen ovan utvisar, ägostyckena bli mer bekväma att inhägna.⁶³³ Laga skiftesstadgan illustrerar på sätt och vis olika förväntningar på hur landskapet skulle se ut efter skiftet. Alla bestämmelser rörde sig mot målbilden: sammanläggandet av den enskilda jordegendomen i en rationell ägofigur runt gården. Ägoutbytet bör i den bemärkelsen enligt min poäng därför ses som en av de många önskade modifieringarna av landskapet som uppkom i samband med skiftesreformerna. Det kan därför heller inte enbart betraktas som en lantmåteritekisk företeelse. Landskapet skulle uttryckligen anpassas efter ägofiguren på kartprojektion.

Synen på äganderättens materialitet i laga skiftesdebatten

Pettersson förde i *Ett reformverk under omprövning* (2003) en ingående argumentation mot bland andra Asplund om den senares syn på äganderättens utveckling under den här tidsperioden, som jag vill dröja kvar vid. Asplund, som Pettersson då ställde sig kritisk till, drev i sin bok *Människan som samhällsvarelse* (1983) tesen att skiftesreformerna tvingade på bönderna en modern, privat äganderätt. Det traditionella sättet på vilket bönderna uppfattade sina ägor var enligt Asplund av i huvudsak immateriell karaktär: man ägde inte ett stycke mark utan rätten att bruka vissa andelar av byns mark. Den moderna äganderätten förutsätter i stället en syn på jorden ur en högst materiell synpunkt – att det finns en individ som äger en väl avgränsad mark.⁶³⁴ Enligt den tolkningen borde reformförespråkarna, om vi leker med tanken att de var mer ”moderna”, ha utgått ifrån att varje delägare i ett skifteslag ägde en fysisk markplätt, medan kritikerna i stället utgick ifrån att de hade en immateriell rättighet till andelar i byarnas markinnehav.

⁶³² Laga skiftesstadgan 1827, 12: 4. Författarens kursivering.

⁶³³ Exempelvis mellan inrösnings- och avrösningsjorden. Laga skiftesstadgan 1827, 10: 2, 12: 4.

⁶³⁴ Asplund 2022, s. 207–208.

Där menade Pettersson tvärtom att det var kritikerna till stadgan som ställde sig bakom en materiell tolkning av äganderätten, medan anhängarna till stadgan visade upp en immateriell syn på äganderätten. Kritikerna till laga skiftesstadgan, mestadels ur bondeståndet, menade att det inte gick att tvärt byta jordar som redan var fastställda med storskiftet, medan det var anhängarna till stadgan som förespråkade en mer långtgående utbytbarhet mellan markslagen.⁶³⁵ Laga skiftesstadgans förespråkare hade i stället, framhöll Pettersson

en praktisk-ekonomisk syn på äganderätsfrågan, en syn som vilade på nyttoprincipen kombinerad med ett mått av förmynderi från statens sida. Att en jordägare tvingades byta sina splittrade ägor mot ett väl samlat innehav innebar för dem inte en kränkning av hans rätt. Avkastningen av det nya innehavet skulle ju bli vida större än av det gamla. Ägosplittringen var det som verkligen inskränkte den enskildes förfogande över och användning av jorden.⁶³⁶

Jordbruksrationaliseringen rättfärdigade uppoffrandet av äganderätten. Någon egentlig rättsfilosofisk diskussion om äganderätten ska inte ha förekommit i den svenska debatten, till skillnad från exempelvis i Tyskland och Frankrike, där rätten till skifte i högre grad begränsades med hänvisning till äganderättens principer. Pettersson såg i allmänhet väldigt lite uttryck för ideologi i laga skiftesdebatten. Tankegångarna syns snarare ha varit mer präglade av ”praktiska överväganden” än ”abstrakta principer”. Kritiken fokuserade i första hand på att säkerställa att det arbete som investerats i redan storskiftade jordar inte gick delägarna förlorade vid ett laga skifte. Även lagkommittén uppmärksammade denna fråga under sitt arbete. Äganderätten sattes i förbindelse med förbättringar, att jordägarna med pengar och arbete kunnat förbättra sina ägor till den grad att värdet på hemmanet hade ökat i händelsen det skulle säljas.⁶³⁷

Om vi bortser från själva debatten som uppstod i samband med laga skiftesstadgan kan man fråga sig vilken syn på landskapet det är som ger sig tillkänna i själva stadgan. Sammanför man alla bestämmelser om ägo gränsernas fastställande, sammanslagningen av ägostycken, fokuset på den kvadratiske ägofiguren och slutligen det väntade inhägnandet av fastighetsgränserna i samband med skiftet så framträder ändå ett materiellt synsätt. Den rimliga förklaringen till den här diskrepansen mellan förordningens bestämmelser och debatten om dem är att åtminstone reformförespråkarna, flera av dem som också var med och utvecklade reformen, utgick

⁶³⁵ Pettersson 2003, s. 127–129.

⁶³⁶ Pettersson 2003, s. 91.

⁶³⁷ Pettersson 1995a, s. 2–3; Pettersson 2003, s. 14, 49, 52, 108–110, 258–259.

ifrån att jorden var immateriell innan och under själva skiftesförrättningen – men att de ägostycken som gavs varje delägare i samband med förrättningen förutsågs bli permanenta och därmed materiella.

Något som stödjer det belägget är att laga skiftesstadgan var tänkt att utgöra den sista stadgan i skiftesreformarbetet, åtminstone enligt förespråkarna för stadgan. Efter att byarna hade genomgått laga skiftet (om de inte redan gått igenom enskiftet) skulle de enligt stadgans förespråkare vara färdiga med skiftesverksamheten och jordägarna därefter i framtiden säkrade från andra tänkbara ingrepp i deras äganderätt.⁶³⁸ I detta sammanhang passade den föreslagna lagstiftningen om stängselskyldighet väl in. Genom det allmänna stängselvitsordet, som inte tog hänsyn till markslag eller brukningssätt, avsågs bygrannarna bli mer oberoende av varandra. Vitsordet förväntades säkra den enskildes dispositionsrätt för framtiden. Om hägnaden dessutom placerades längs de nya fastighetsgränserna kunde den också symbolisera och upprätthålla den privata äganderätten fysiskt på marken.

När lagkommitténs förslag till nya paragrafer om stängselskyldighet hade presenterats i riksdagen några år tidigare hade paragraferna endast bedömts lämpade för enskiftade gårdar. Detta kan förklaras av att laga skiftesstadgan ännu inte hade utfärdats. Eftersom enskiftet dessutom endast hade genomförts i ett begränsat antal regioner bidrar detta också till att förklara varför lagförslaget vid tidpunkten inte hade ansetts allmänt tillämpligt. Eftersom laga skiftesstadgan nu hade trätt i kraft – och till skillnad från enskiftet förutsågs bli tillämplig i nästan hela riket – fanns det skäl att på nytt lägga fram förslaget.

Kungl. Maj:ts proposition till ny stängselförordning 1828

Det var på nyårsafton 1828, på Stockholms slott, som Kungl. Maj:t presenterade propositionen till ny stängselförordning.⁶³⁹ Riksdagen, också den första som hölls efter 1823 års riksdag, hade öppnats lite mer än en månad tidigare. I samband med dess öppning hade det numera färdigställda civillagsförslagets kapitel om stängselskyldigheten hamnat på riksrådets bord på anmodan av samma person som under 1823 års riksdag hade varit en av dess stora förkämpar, statssekreteraren

⁶³⁸ Pettersson 2003, s. 110–113.

⁶³⁹ Bihang 1828–30: 1, N:o 43.

Magnus Georg Danckwardt.⁶⁴⁰ Om den försiktigt positiva responsen till lagförslaget i riksdagen sporrade honom att hämta upp förslaget igen förtäljer inte historien. I samband med 1828–30 års riksdag är Danckwardt kanske mest känd för hans ihärdiga bemödande med att försvara laga skiftesstadgan från alla kritiker som ville göra ingrepp i stadgan.⁶⁴¹ Eftersom civillagsförslaget vid tidpunkten låg vilande, då bland annat Richert ska ha varit upptagen med representationsreformen, är det troligt att Danckwardt inte ville att civillagsförslagets kapitel om stängselskyldigheten skulle falla mellan stolarna i riksdagen.

Propositionen, med en avskrift av lagkommitténs motiv som bilaga, skickades ut till riksdagsstånden tillsammans med ett yttrande från Högsta domstolen. De följande avsnitten kommer redogöra för propositionen och de allmänna reaktioner som propositionen väckte vid kommande riksdagar. Därefter följer en mer fördjupad, tematiskt strukturerad analys av de aspekter av debatten som framstått som mest konfliktfyllda.

Propositionens föreslagna lagrum

Även om 1828 års proposition i huvudsak byggde på lagkommitténs civillagsförslag framstår den i flera avseenden som mindre radikal. I propositionen tilläts fler undantag, av störst betydelse stängselvitsordet mellan inägor och utmark. Om skog, betesmark eller utmark angränsade till åker, äng eller annan odlingsbar mark (efter ett enskifte eller laga skifte kallat inrösningsjord) skulle skogsägaren enligt propositionen enbart stå för *en tredjedel* av hägnaden, inte halva som lagkommittén hade framställt. Detta skulle som tidigare gälla både mellan byar eller mellan by och enstaka gårdar, i rågångshägnaden och mellan grannarnas skiljelinjer.⁶⁴² Bestämmelsen framställdes som en kompromiss, tillkommen på Högsta domstolens inrådan.⁶⁴³ Förhoppningen var att kunna förebygga eventuella tvister som spåddes uppstå till följd av det allmänna stängselvitsordet, därmed förenkla verkställandet av den nya lagen. Stängselskyldigheten mellan ägor av lika beskaffenhet skulle alltså fördelas på hälften,

⁶⁴⁰ Ad. 1823: 5, s. 111–119. Att det kan ha varit på Danckwardts anmodan som förslaget hamnade i riksrådets händer framgår i Högsta domstolens utlåtande över propositionen.

⁶⁴¹ Pettersson 2003, s. 79, 136–138.

⁶⁴² Bihang 1828–30: 1, Bil. till K. M. Nådiga Propos. N:o 43, Förslag till Ny Stängsel-Förordning: 1 och 2. Hädanefter bilaga till propositionen.

⁶⁴³ Högsta domstolen hade menat att utmarkshägnaden fortfarande inte kunde bevisas bidra med lika nytta för skogsägaren, såvida den inte brukades som beteshage eller för skogsplantering. Bihang 1828–30: 1, Bil. till K. M. Nådiga Propos. N:o 43, Utdrag af Protocollet öfver Justitie-ärenden, hållet i Kongl. Maj:ts Högste Domstol Onsdagen den 3 Dec. 1828, s. 32–33, 40–43.

medan skyldigheten mellan ägor av olika beskaffenhet till en tredjedel, till fördel för ägaren till utmark. Planen var dock att: ”låta antagandet af likhetsprincipen i detta fall ankomma på framtiden, då landet varder mera odladt, och i följd deraf de olika egoslagen mera allmänt blifva hvarannan jemförlige”. Enligt 1828 års proposition behövde lagstiftarna alltså vänta med att göra fördelningen av stängselskyldigheten helt jämlik tills det svenska landskapet hade blivit mer uppodlat. Detta innebar däremot att skogs- och boskapsägare för första gången var tänkta att vara delaktiga i stängselskyldigheten mot jord som låg under produktion, vilket innebar en radikal sorti från gällande lagstiftning som gav dem frihet från detta ansvar. Det var en tillökning på skyldigheten sett till vad som tidigare hade varit giltigt, men inte lika långt draget som lagkommittén hade avsett. Däremot föreslogs att hälftenprincipen på direkten skulle bli gällande så fort en skog eller betesmark som angränsade till annans åker eller äng uppodlades.⁶⁴⁴

I introduktionen till propositionen jämfördes det svenska jordbrukets tillstånd med andra länder (som dock inte namngavs) – där jämnogoda förhållanden mellan inägor och utmark uppfattades förekomma. Det skapade möjligheter för en mer beständig cirkulation mellan exempelvis äng och betesmark. De svenska jordarna var vid den här tidpunkten dock inte ansedda som jämnogoda och oftast skiljde sig värdet på jorden från ägare till ägare inom samma by. Det saknades därtill enligt erfarenheten intresse från utmarksägarna att fullfölja sin stängselskyldighet (resonemanget syftar troligtvis till den debatt som analyserades i föregående kapitel). De svenska utmarkernas nytta av hägnaderna kunde inte anses lika stor som i utlandet. Särskilt inte i de nordligaste delarna av riket.⁶⁴⁵

Propositionen behöll även den tidigare bestämmelsen från 1802 års stängselförordning om att stängselskyldigheten kunde nedsättas när en hägnadssträckning kunde bevisas gå över 3000 famnar.⁶⁴⁶ Nedsättningen i ansvaret, motiverad av att ingen utmarksägare skulle ha behov av hägnad över så långa avstånd, skulle fortsättningsvis gälla. Gränsen för stängselskyldighetens utsträckning fastställdes således med hänsyn till de olika landsdelarnas varierande naturliga förhållanden.

Något som är tydligt är att staten vid tillfället fortsatte göra åtskillnad mellan en nyttig hägnad och en förutfattad onyttig sådan. Flera utvägar ifrån eventuell stängselskyldighet tilläts så länge det gick att hävda att man inte var i behov av hägnaden. Förbehåll i stängselskyldigheten var dock tvunget att föregås med goda

⁶⁴⁴ Bihang 1828–30: 1, N:o 43, s. 6–10. Citat hämtat från s. 10.

⁶⁴⁵ Bihang 1828–30: 1, N:o 43, s. 7.

⁶⁴⁶ Bilaga till propositionen 1828: 3.

skäl. Detta visar att föreställningsvärlden delvis hade ändrats, men att Kungl. Maj:t anslöt till idén att en mönsterbild inte kunde appliceras på alla lokalsamhällen. Trots att man förmodligen fann det åtråvärt.

I propositionen backade man vidare på den tidigare bestämmelsen att nyligen uppodlad utmark skulle slippa att inhägnas mot angränsande åker eller äng, med utgångspunkt i att det vore orättvist för ägaren till den senare. Det framgår att de lättnader staten tidigare hade fastställt för att uppmuntra till nyodling inte längre ansågs som rimliga. I propositionen användes specifikt ordet "övförflödig" för att beskriva denna bestämmelse.⁶⁴⁷ Ägaren till uppodlad utmark skulle fortsättningsvis enligt propositionen medverka i stängselskyldigheten mot åker, äng eller inrösningsjord till hälften, men bara längst den delen av fastighetsgränsen där odlingen låg. Den skogsägare som hade skog angränsande till en sådan nyodling skulle som i annat fall ansvara för en tredjedel av hägnaden. Stängselskyldigheten förväntades således, till skillnad från vad lagkommittén hade menat, bli mer bunden till vad jorden brukades till.

Varför man hade svängt i denna fråga framgår inte. Eventuellt ska det ses som att riksrådet hade reagerat på de mångfaldiga motioner som hade lagts fram i riksdagen under 1810-talet om orimligheten och orättvisan att tillåta en evärdlig frihet från stängselskyldigheten för utmarksägare som uppodlat sin skog, betesmark eller utmark. Att omformulera bestämmelsen så att den låg mer i linje med vad riksdagsmännen hade förespråkat var troligen ett vettigt ställningstagande från Kungl. Maj:ts sida. En annan tänkbar förklaring är att både enskiftet och laga skiftet, till skillnad från den storskiftesförordning som var i kraft när 1802 års stängselförordning fastställdes, förutsatte att utflyttade byar odlade upp ödemarker i utkanten av byarna. Staten behövde därför inte uppmuntra till nyodling på samma sätt som tidigare, eftersom nyodlingen var inbakad i reformlagstiftningen och tillskrevs där andra kompensationer.

I propositionen nämndes särskilt ett behov av en förbättrad lagstiftning angående själva skyldighetsaspekten, som riksdagen hade kantats med de senaste tjugo åren. Med tanke på alla motioner som lagts fram i samband med föregående riksdagar kan detta ses som ett svar på den debatten. Vidare yppades det att man från Kungl. Maj:ts håll hade velat utvärdera och reformera lagstiftningen men att man väntat tills "då Begreppet om förändringens lämplighet närmare stadgat sig", eftersom man visste att det rörde sig om ett ämne som grundade sig i äldre sedvane- och rättsförhållanden,

⁶⁴⁷ Bihang 1828–30: 1, N:o 43, s. 10; Bilaga till propositionen 1828: 2.

som således var svårare att rubba utan att riskera den jordbrukande befolkningens missnöje.⁶⁴⁸ De menade därför att nu var den rätta tidpunkten.

Den gängse bild som stadgan ger är att den var anpassad för enskiftet och laga skiftet. Det är i synnerhet påtagligt i de inledande sidorna av propositionen att lagkommitténs föreslagna stängelskyldighetslag sågs som den sista pusselbiten i skifteslagstiftningen.⁶⁴⁹ En betydande del av bestämmelserna kan sägas riktade sig till skiftade gårdar, med bestämmelser som avsåg göra det lättare för jordägare att ta ut sina markinnehav ur byalagets tidigare gemensamma gården, men samtidigt få med grannarna i en uppfattad ömsesidigt fördelaktig hägnad. Det var inte längre någon fråga om att upprätthålla byorganisationen, utan regelverket fokuserade främst på att förenkla överenskommelser om stängelskyldighetens fördelning mellan fysiskt närbelägna grannar. Bestämmelsen om att gårdar som vid ett skifte fått sina ägostycken utmed den gamla rågången själv skulle fullgöra skyldigheten gentemot grannbyn eller den enstaka gården stärker det argumentet.⁶⁵⁰ Byar som låg i tegskifte tilläts inte utnyttja det allmänna stängelsvitsordet, utan hänvisades till 1734 års lag.⁶⁵¹ Detta betraktelsesätt synliggörs som även i lagkommitténs motiv till ändring i byggningsbalken, som även det bifogades till ständerna.

Grannar skulle dessutom tillåtas att ingå överenskommelser om gemensamt bruk av angränsande skifteslotter utan hägnad dem emellan. Dessa fick då ta gemensam del i skyldigheten mot den granne som yrkade om att sätta upp en hägnad gentemot enderas äga. Dock med förbehåll för att en eller flera av parterna i överenskommelsen kunde ändra sig i efterhand och då vilja få sin egendom inhägnad. I sådana fall skulle stängelsvitsordet omedelbart bli gällande för den granne som ville stänga.⁶⁵²

Med laga skiftets bestämmelse angående ägoutbyten i åtanke tillades i propositionen även en paragraf om möjligheten för delägare som genomgått denna åtgärd att i efterhand söka rättelse i tidigare stängelsdelning.⁶⁵³

⁶⁴⁸ Bihang 1828–30: 1, N:o 43, s. 2.

⁶⁴⁹ Bihang 1828–30: 1, N:o 43, s. 1–2.

⁶⁵⁰ Där det inte fanns någon angränsande jordägare erfordrades, precis som lagkommittén hade föreslagit, resten av bymedlemmarna gå samman och ta hand om den andra halvan av hägnaden. Bilaga till propositionen 1828: 5 och 7.

⁶⁵¹ Bilaga till propositionen 1828: 8.

⁶⁵² Bilaga till propositionen 1828: 6.

⁶⁵³ Paragrafen hänvisade till lantmätarna som första instans för åtgärden, vilket inte är förvånande med tanke på att de ansvarade för gränsdragningarna i och med skiftena. Bilaga till propositionen 1828: 13.

1828–30 års riksdag: Propositionen skjuts upp

De samlade lag- och ekonomiutskotten möttes upp den 16 maj 1829 för att diskutera propositionen. Femton motioner hade inkommit till utskotten, majoriteten från bondeståndet med undantag för en motion från borgarståndet och två motioner från riddarhuset- och adelsståndet, den ena från Danckwardt i försvar för propositionen. Bland annat hade vice talmannen för bondeståndet, Jon Jonsson, redan lämnat in en motion om att acceptera lagkommitténs förslag till ny stängselskyldighet innan den nya propositionen ens hade hamnat i ständernas händer. Andra hade hunnit sända in motioner om andra ämnen, såsom Johan Andersson som anhöll om en ändring uti flera paragrafer ur 1802 års stängselförordning och Petter Persson från Kalmar som hade bett om en lagförklaring angående fastställelser av stängseldelningar utanför laga skiftet.⁶⁵⁴

De flesta av riksdagsmännen från bondeståndet ville dock diskutera, men i synnerhet göra anmärkningar på, den proposition som låg på bordet. Sammantaget går det att säga att det förekom fler riksdagsmän som var emot propositionen i sin helhet än det fanns förespråkare för en lagändring. Såväl det allmänna stängselvitsordet som hälftenprincipen kritiserades. Mot hälftenprincipen riktades den kritik som skulle återkomma under hela perioden, nämligen att den skulle leda till en ökning av hägnadsmängden för fattigare gårdar.⁶⁵⁵

Förslaget att ålägga utmarksägaren skyldighet att hägna mot inägor mötte också motstånd. Många ledamöter pekade på att det var orättvist och onyttigt på grund av det på många platser inte fanns utmark som kunde uppodlas. Bondeståndet försökte således hänvisa tillbaka till hägnadens praktiska funktion att skydda odlingsbar mark, där lagförslaget egentligen inte tog hänsyn till vad jorden brukades till.⁶⁵⁶ Högsta domstolen hade försökt förmå riksrådet att närmare avgränsa vilka former av bruk av utmark som kunde anses motivera en stängselskyldighet, exempelvis regelrätta beteshagar eller skogsplanteringar. Detta förslag hade dock tillbakavisats av stadssekreterarna, som framhöll att den föreslagna uppdelningen mellan skog, beteshage och planteringar ofta inte motsvarade förhållandena i det svenska

⁶⁵⁴ Bihang 1828–30 7: 2, N:o 33. Jon Jonsson var för övrigt ledamot inom lantbruksakademin samt ledamot i Blekinge läns hushållningssällskap, något som kan utläsas ur Edlings bilaga över ledamöter invalda under 1810-talet. Edling 2003, s. 210.

⁶⁵⁵ Bd. 1828–30: 3, s. 578–579; Bg. 1828–30: 1, s. 432–433.

⁶⁵⁶ Nils Håkansson från Kronobergs län pekade även på att en utvidgning av stängselvitsordet så att nyodlade utmarker fortsättningsvis skulle tvingas att delta i stängselskyldigheten skulle göra att bönder som genomfört nyttiga företag på sina utmarker tvingades lägga ut dem igen. Bd. 1828–30: 3, s. 571–572, 582–583.

landskapet. Utmarken togs i stället ofta i anspråk för flera olika saker inom en och samma by, ibland till och med inom samma ägostycke.⁶⁵⁷

Adelsståndets debatt om boskapsägarens ansvar

Inom adeln rådde det delade åsikter. Det uppseendeväckande är att man till skillnad från tidigare i debatten började diskutera boskapsägarens roll i stängselskyldigheten. Stängselskyldigheten har självfallet alltid berört relationen mellan åkerbruket och boskapsskötseln. Det var troligen så självklart att det inte behövde nämnas. Men där skyldigheten hittills alltid hade ålegat ägaren till åker eller äng att skydda marken från boskap som gick på utmarken, förväntades nu även ägaren till utmarken ta del av ansvaret för hägnaden där dessa markslag möttes. Om stängselskyldigheten omförhandlades till att gälla i mötet mellan inägor och utmark blev det principiellt boskapsägaren som kom att bära en del av ansvaret. Det är med andra ord denna fråga som forskningen hittills har intresserat sig mest för i studiet av 1800-talets stängselskyldighetsdebatt: förflyttningen av stängselskyldigheten från jordägaren till boskapsägaren.⁶⁵⁸

Utifrån debatten inom adeln framgår att riksdagsmännen i viss mån hade börjat diskutera om boskapsägaren kanske borde ta del av ansvaret. Bland andra justitiestatsministern och häradshövdingen Carl Petter Törnebladh reste i sin motion frågan: ”bör det åläggas antingen boskapsegaren, att vårda och afhålla sina kreatur ifrån ohägnad, eller jordegaren att hägna och försvara sin gröda för andras boskap?”⁶⁵⁹ Enligt Törnebladh tanke var svaret delvis Ja, såtillvida att det kunde anses rättvist att både jordägare och boskapsägare ansvarade för inägornas fredande tillsammans. Däremot, till stor del på grund av skiftesreformerna, menade han på att många jordägare redan nyttjade enskilda beteshagar för sin boskap. Men eftersom dessa inte nödvändigtvis angränsade till annans ägor utan anlades inom ett redan enskilt, större markområde, kunde inte boskapsägaren anses ha samma nytta av stängselskyldigheten som ägaren till inägor. Här bör nämnas att Törnebladh främst rekapitulerade tidigare

⁶⁵⁷ Bihang 1828–30: 1, Bil. till K. M. Nådiga Propos. N:o 43, Utdrag af Protocollet öfver Kammar-Ärenden, hållet inför Hans Maj:t Konungen uti Stats-Rådet på Stockholms Slott den 31 December 1828, s. 70–71.

⁶⁵⁸ Se Juhlin-Dannfelt 1913; Myrdal 1979; Gadd 2000.

⁶⁵⁹ Ad. 1828–30: 10, s. 15.

gjorda anmärkningar mot förslaget som han hade anfört under granskningen av civillagsförslaget.⁶⁶⁰

Som svar på Törnebladhs motion anförde Danckwardt att boskapsägaren också hade nytta av hägnaden, specifikt efter skörden då ägaren till åker- och ängsmarken också släppte ut sin boskap på efterbete. Bägge parter skulle gynnas av att inte deras boskap beblandades med varandra. Det befintliga stängselvitsordet mellan utmark och utmark visade likväl att dessa ägare hade nytta av hägnaden, utan avseende på vem som hade mest nytta av hägnaden, menade Danckwardt.⁶⁶¹ Erfarenheten av 1802 års stängselförordning, som vid tidpunkten hade varit verksam i nästan trettio år, gav förespråkarna till propositionen ett argument för att kunna legitimera ett allmänt stängselvitsord. Att 1815 års kungörelse därtill hade tillskrivit boskapsägarna en uppsiktsplikt över deras utsläppta boskap, om än under vintermånaderna, bidrog till att uppfattningen om boskapsägarens förpliktelser sakta började omvandlas.

Det som tidigare forskning har refererat till gällande 1800-talets stängsel-skyldighetsdebatt kan alltså åter ses i både Törnebladhs och Danckwardts anförande. Men bara den senare återopade att boskapsägaren borde anses skyldig att hålla boskapen borta från annans åker- och ängsmark och han förespråkade endast ett allmänt stängselvitsord, inte någon rättsprincipiell ändring. Den övervägande delen av riksdagsmännen diskuterade dock inte i allmänhet huruvida boskapsägaren kunde tillskrivas ansvar för hägnaden, utan snarare om skog och betesmark kunde anses ha lika stort behov av hägnaden, varför inte Danckwardts anförande kan ses representativ för hela debatten. Däremot hade riksdagsmännens föreställningsvärld i frågan om vem som kunde anses förpliktad att stå för hägnaden absolut breddats. "Skogsägaren", "åkerbrukaren" och "boskapsägaren", även om samma beteckning kunde attribueras till en och samma person, började långsamt föreställas som olika parter i frågan om stängselvitsordet och vem som skulle anses skyldig att ansvara för ägornas fred.

De samlade utskotten höll med lagkommittén i deras utgångspunkt att jordägare som genomgått skifte skulle ha rätt att få sina ägor avgränsade från sina grannars, så att inte intrång från någons boskap förstörde deras arbete. Utskotten poängterade däremot att ett allmänt stängselvitsord inte nödvändigtvis skulle leda till mindre kostnader. Den som ägde skogsmark som inte kunde brukas till annat än bete kunde inte anses vara i behov av att inhägnas.⁶⁶² Utskotten fann i allmänhet att den

⁶⁶⁰ Under det mötet hade även justitiekanslern Erik Johan Bergenschöld påtalat att han inte ville se stängsel-skyldighetslagstiftningen ändrad, utan att 1802 års stängselförordning skulle bli vidmakthållen. *Protokoll* 1826, s. 41; Ad. 1828–30: 10, s. 16–17.

⁶⁶¹ Ad. 1828–30: 14, s. 231–232.

⁶⁶² Bihang 1828–30 7: 2, N:o 30, s. 10–16. Det nämndes även av Per Persson från Kristianstads län. Bd. 1828–30: 3, s. 580.

föreslagna grunden för stängselskyldigheten inte var anpassningsbar till svenska regionala naturförhållanden.

Utskotten var motvilliga att godkänna en lagstiftning som skulle rubba redan bestämda förhållanden mellan jordägare och ha en sådan stor påverkan på enskilda jordägarers "oecomoniska ställning" utan att förslaget hade förankrats med den allmänna befolkningen.⁶⁶³ Det eftersom människor redan mätte sina rättigheter och skyldigheter utifrån skattläggningen. Osäkerheterna kring propositionen föranledde utskotten och senare ständerna att föreslå att lagen skulle vila till nästa riksdag, tills riksdagen inhämtat uttalanden från hushållningssällskapen och landshövdingarna, som då skulle representera den allmänna befolkningens betraktelsesätt.⁶⁶⁴ De enskilda motioner som hade framlagts i samband med riksdagen 1828 blev därjämte nedlagda.

Hushållningssällskapen och landshövdingarnas utlåtanden

Eftersom 1828 års proposition kom att uppskjutas till nästföljande riksdag fanns det tid att samla in synpunkter. Femtio exemplar av lagförslaget, med tillhörande motiv från lagkommittén samt Högsta domstolens yttrande, överlämnades till landets hushållningssällskap och landshövdingar "för att till kunniga Landtmän och Stadsboer inom Länen utdelas", en grupp som riksrådet hade insett att man ännu inte hade förfrågat. Utan deras hörande kunde inte lagförslaget anses tillräckligt "kändt af den jordbrukande allmänheten".⁶⁶⁵ Staten efterfrågade alltså en bredare medverkan från lokalsamhället i arbetet att framställa den nya stängselskyldighetslagstiftningen. Men först och främst bör det återigen ses som att erfarenheten och synpunkterna hämtades från den lokala överheten.

Det här var inte första gången som hushållningssällskapen tillfrågades om att uttala sig om stängselskyldigheten. Som behandlades i föregående kapitel om lagen för giltiga hägnadstyper var både Lantbruksakademien och hushållningssällskapen

⁶⁶³ Ibid.

⁶⁶⁴ Utskottens betänkande röstades igenom av ständerna utan någon egentlig debatt, förutom en kort hållen i borgarståndet. Där hade Herr Cron yrkat på att återemittera betänkandet. Herr Landegren svarade att det var lika bra att vänta till nästa riksdag, så att bondeståndet hann smälta lagförslaget, eftersom de annars förväntades försöka lägga ner det. Ad. 1828–30: 27, s. 182; Bd. 1828–30: 6, s. 459; Bg. 1828–30: 3, s. 588–589; Pr. 1828–30: 6, s. 135; Bihang 1828–30 10: 1, N:o 124.

⁶⁶⁵ Bihang 1828–30: 1, N:o 90, Kongl. Maj:ts Nådiga Svar uppå Rikets Ständers framställning, i fråga om en ny Stängsel-Förordning; Gifvet Stockholms Slott å Rikssalen å 7 Januarii 1830, s. 1–3; K. Cirkulär till Landshövdingarne med förslag till ny Stängselförordning, samt infordrande af Hushållningssällskapens utlåtande däröfver (1829).

delaktiga i reformarbetet: både i att de tillfrågades om frågor relaterade till reformprojektet tillika i att deras svar kontinuerligt återkopplades till i riksdagen.⁶⁶⁶

Sammantaget skulle jag hävda att en majoritet av länen var positivt inställda till propositionen. Här måste jag dock utgå från riksdagsmännens och Kungl. Maj:ts återgivning av hushållningssällskapens och landshövdingarnas yttranden, eftersom jag inte har haft tillgång till originalsvaren. Tabellen utgår ifrån prästen och historikern Sven Peter Bexells sammanställning av resultatet från undersökningen. Tolkningen av svaren är min egen.

⁶⁶⁶ Hushållningssällskapens ståndpunkter refererades till i riksdagen från och med år 1823 och återges i riksdagarna 1828–30, 1834–35, 1847–48, 1853–54 samt 1856–58.

Tabell 1. Sammanställning av svaren från länen om 1828 års proposition. Källa: Pr. 1834–35: 12, s. 251–260.

Län	Positiv inställning	Negativ inställning	Saknar utlåtande
Uppsala		x	
Stockholm			x
Skaraborg	x		
Kronoberg		x	
Jönköping	x		
Västmanland		x	
Östergötland	x		
Södermanland	x		
Älvsborg	x		
Kalmar		x	
Dalarna	x		
Örebro	x		
Värmland	x		
Gävleborg	x		
Västernorrland	x		
Västerbotten	x		
Gotland		x	
Malmöhus	x		
Kristianstad	x		
Blekinge		x	
Halland		x	
Bohuslän		x	
Jämtland	x		
Norrbottn	x		

Det var enbart i några få län, bland annat Uppsala län, Blekinge län, Bohuslän och Västmanlands län som propositionen alltjämt förkastades i sin helhet. Vissa län bör dock sägas ha godkänt förslaget, men med krav på tillägg och modifikationerna utifrån det egna länets förhållanden. Förslaget om ett allmänt stängselvitsord möttes i huvudsak med välvillighet, särskilt i de län som uppgav sig ha mycket god tillgång till odlingsbar jord. För flera läns skogsbygder förespråkades ytterligare ändringar, bland

annat att sänka utmarksägarens ansvar för hägnaden från 1/3-del till 1/4 eller 1/6-delar gentemot åker eller äng. Exempelvis menade landshövdingen i Dalarna att det bara var i länets södra delar som det allmänna stängselvitsordet kunde vara lämpligt. Hushållningssällskapet i Västernorrland hade också godkänt propositionen med villkor om att det allmänna stängselvitsordet enbart skulle gälla om odlingar som förekom på skogs- och betesmarken. De mest fördömande omdömena berodde främst på förslaget om hälftenprincipen, som bara fick medhåll i några få län. Där berodde kritiken inte på lokalförhållanden, utan på det förväntade utslaget av hälftenprincipen för fattiga bönder.⁶⁶⁷

1834–35 års riksdag: Den omarbetade propositionen förkastas

Hushållningssällskapens och landshövdingarnas bifall till den ursprungliga propositionen återopades därefter av Kungl. Maj:t i den omarbetade proposition som lades fram i samband med följande riksdag den 22 februari 1834. Med tanke på vad som egentligen nämndes i deras utlåtande kan återopandet påstås ha varit något överdrivet. Huvudsakligen så bevarade den omarbetade propositionen den tidigare propositionens bestämmelser, ändock med några rättelser utifrån vad som hade sagts under föregående riksdag, samt hushållningssällskapens och landshövdingarnas yttranden. Bland annat stramades stängselvitsordet mellan inägor och utmark åt så att enbart sådan utmark som inte låg samfällad mellan flera byar kunde tillskrivas stängselskyldighet. Någon allmän lindring i utmarksägarens stängselskyldighet utifrån vad hushållningssällskapet och landshövdingarna hade anhållit om togs inte med.⁶⁶⁸

Hälftenprincipen bevarades också trots anmärkningarna. Däremot sänktes den tidigare föreslagna minimisträckan på 3000 famnar, som var villkorad för att få en mildring av stängselskyldigheten mellan utmarker, ner till 500 famnar. Det skulle således vara enklare att få sin skyldighet i utmarken nedsatt. Medlingen av föreskrifterna motiverades på dem tidigare påtryckningarna från framför allt bondeståndet, som hade pekat på onyttan av att inhägna utmark som inte redan uppgick till beteshagar eller skogsplanteringar. Där instämde även

⁶⁶⁷ Pr. 1834–35: 12, s. 251–260.

⁶⁶⁸ Bihang 1834–35: 1, N:o 38, s. 3–11.

justitiestatsministern Mathias Rosenblad, som hade medverkat i arbetet med att omarbета 1828 års proposition.⁶⁶⁹

Ett villkor för byar med tidigare godkända stängseldelningar utifrån 1802 års stängselförordning att få avstå den nya förordningen lades även till. Äldre godkända stängseldelningar skulle bara få rubbas om de flesta av delägarna godkände åtgärden, eller i samband med laga skifte eller ägoutbyten. Vid nyare stängseldelningar skulle det även iaktas i vilken mån en jordägare kunde behålla redan uppsatt hägnad.⁶⁷⁰ Det skulle alltså inte vara tillåtet att utan villkor jämka stängselskyldigheten. Även detta var tänkt att blidka kritikerna mot propositionen.

Utskotten samlades den 3 oktober 1834, där man gick igenom de motioner och yttranden som inkommit i ämnet. Bondeståndet hade lämnat in flest motioner (nio). Från borgarståndet inkom en motion, av herr Friis, som inte egentligen kommenterade propositionen mer än att han ansåg att utbudna allmänningar till bruks- och bergsverksägare borde bli mantalssatte så att dessa kunde tvingas på en stängselskyldighet.⁶⁷¹

Inställning till propositionen hade delvis ändrats. Riksdagen var, om än oense om vilket regelverk som var mest lämpligt, av gemensam åsikt att det föreliggande regelverket för stängselskyldigheten inte fungerade. Somliga riksdagsledamöter menade att man inte längre kunde förneka att ägaren till utmark torde anses lika skyldig att ansvara för hägnaden som ägaren till inägor, medan andra återigen upprepade meningen att skyldigheten enbart borde falla på de med inhägnade beteshagar och planteringshagar för skog.⁶⁷²

Den egentliga stötestenen var däremot återigen hälftenprincipen. Som alternativ till propositionen yrkade därför utskotten på en justering av 1802 års stängselförordning, hellre än att anta propositionen. Stängselvitsordet skulle bli allmänt; fast med bibehållen delningsprincip.⁶⁷³

Betänkandet blev inte särskilt uppskattat av ständerna. Invändningar gjordes mot både propositionen och utskottens förslag till kompromiss. I bondeståndet ledde

⁶⁶⁹ Ibid.

⁶⁷⁰ Ibid.

⁶⁷¹ Liknande förslag väckte bondeståndets Daniel Danielsson från Örebro län, men då om att gruvskogar inte skulle få undantag från skyldigheten. Annars var Danielsson positivt inställd till propositionen i sin helhet, eftersom han såg att dess fördelar övervägde nackdelarna. Ingen allmän lagstiftning kunde, som han menade, vara alla till lags. Bihang 1834–35 7:2, N:o 20; Bd 1834–35: 2, s. 379–381; Bg 1834–35: 1, s. 768–771.

⁶⁷² Bihang 1834–35 7:2, N:o 20; Bd 1834–35: 2, s. 317–318; Bd. 1834–35: 7, s. 516–519. Nils Persson påpekade att en bördig betesmark kunde motsvara åkern och ängen i värde – mätt efter den inkomst marken gav jordägaren – men att så inte var fallet överallt, se Bd. 1834–35: 7, s. 518–536.

⁶⁷³ Bihang 1834–35 7: 2, N:o 20.

diskussionen i plenum till en votering om att antingen bifalla eller återremittera betänkandet, som nästan slutade oavgjort, men ändå till fördel för återremittering. Prästeståndet syns ha varit splittrat. Flera var positivt inställda till propositionen. Mindre uppskattning visades till utskottens kompromiss. Ett betydande antal av dem föreslog i stället att länen skulle ges möjlighet att utarbeta särskilda, lokalt anpassade förordningar, i linje med vad vissa hushållningssällskap och landshövdingar hade förespråkat. Adeln och borgarna beslutade omedelbart om återremittering utan någon diskussion. För det mesta sågs den nya stängselskyldigheten där som "oundviklig" efter att laga skiftet hade fastställts.⁶⁷⁴

Det bör sägas att skilda åsikter om propositionen även hade rått inom utskotten. Vid de två tillfällen som utskotten sammanträdde om stängselfrågan under riksdagen avslutades deras diskussioner med omröstningar som var nära att sluta i stillestånd. Redan under deras första sammansatta möte hade en reservation uppkommit på betänkandet, från den skånska målaren och adelsmannen Adolf Ludvig von Strussenfeldt. Han anklagade sina utskottsmedlemmar för att alltför lättvindigt ha behandlat detta ämne, speciellt efter hushållningssällskapen och landshövdingarnas erkännande av propositionen. Ett exempel på där han menade att utskottens arbete hade brister var i diskussionen om ett allmänt stängselvitsord, som de inte ansett som rimligt på grund av skilda lokalförhållanden i Sverige – vilket von Strussenfeldt med utgångspunkt i hushållningssällskapens yttrande hävdade inte kunde antas vara sant. Om det var den jordbrukande befolkningens åsikt som spelade mest roll fanns det också exempel på att propositionen var önskvärd i bondeståndet.⁶⁷⁵ Propositionen kan således inte ses ha blivit helt avvisad, utan snarare bedömdes vissa delar av lagförslaget behöva hamna under ytterligare prövning. Reservationen visar även att hushållningssällskapen och landshövdingarna hade en betydande roll i riksdagsarbetet. Deras utlåtanden togs på största allvar, eftersom de av många sågs som representanter för allmogen.

Utskotten samlades igen den 14 januari 1835 för att gå igenom de anmärkningar på betänkandet som inkommit från ständernas sammanträden. Som svar på prästeståndets kritik menade utskotten att Sverige sedan åtminstone 1400-talet hade haft en allmän stängselskyldighet. Att låta länen formulera egna bestämmelser av

⁶⁷⁴ Ad. 1834–35: 15, s. 262–264; Bd. 1834–35: 7, s. 536–538, 543–549; Bg. 1834–35: 6, s. 461–465; Pr. 1834–35: 12, s. 248–294. Filosofiprofessorn vid Uppsala universitet Samuel Grubbe (som också hade suttit med i lagutskottet i samband med riksdagen 1834–35) kan sägas ha varit den som mest aktivt verkade för propositionen i prästeståndet.

⁶⁷⁵ Bihang 1834–35 7: 2, N:o 20, reservation av Herr von Strussenfeldt. s. 12, 16–17. Reservationen blev instämd av Mikael von Törne och greven Horn från adelsståndet, Herr Salomon Kristoffer Rubin från borgarståndet, samt doktorerna Carl Fredrik Björkman och Gustaf Nibelius från prästeståndet.

stängelskyldigheten ansågs olämpligt eftersom variationerna i exempelvis jordmån ofta var större inom länen än mellan län. Hur skulle länen kunna bestämma gränserna där en regel skulle gälla från en annan, utan att det riskerade skapa rättstvister? Det behövdes en allmän lagstiftning för att inte orsaka en osäkerhet i rättsläget.⁶⁷⁶ Det framgår därtill att utskotten fortfarande inte var beredda att godkänna hälftenprincipen som delningsprincip. Av den anledningen hamnade deras diskussion lite i ett dödläge. Riksdagen hade inte godkänt deras förslag om ett allmänt stängselvitsord, trots att man bevarat hemmantalet. Med hälftenprincipen hade åtminstone skogsägaren enbart förväntats delta i skyldigheten gentemot en inäga till en tredjedel. Om hemmantalet användes som delningsprincip riskerade samma gränsmöte kunna resultera i att skogsägaren stod för en avsevärt större andel av hägnaden om grannen hade ett lägre förmedlat hemmantal. I ett nytt försök till medling föreslog de därför att ägaren till skog och utmark endast skulle behöva delta till en tredjedel av mängden efter att det oförmedlade hemmantalet hade beräknats.⁶⁷⁷

Bondeståndet blev först ut att lägga ner propositionen, samt utskottens förslag om modifiering av 1802 års stängselförordning. Samma dag lämnades deras protokollsutdrag ut till de övriga stånden med inbjudan att rösta med dem. När propositionen granskades hos adeln samma dag tycks det ha varit en uppgiven adel som röstade med bondeståndet. De förväntade sig att prästeståndet på nytt skulle rösta med bondeståndet och ville inte se ärendet sluta i två stånd mot två. Borgarståndet röstade dock för utskottsförslaget. Prästeståndet kom mycket riktigt att rösta med bondeståndet, även om gruppen åter var splittrad och skillnaden mellan ja- och nej-röster var mycket liten. Både propositionen och förslaget om att fastställa ett ovillkorligt vitsord lades därmed ner.⁶⁷⁸

⁶⁷⁶ Bihang 1834–35, 7: 2, N:o 41, s. 1–6.

⁶⁷⁷ Bihang 1834–35 7: 2, N:o 41, s. 7–10. Betänkandet möttes av en reservation från kaptenen och postinspektorn Harald Hjärne, som hade suttit med i ekonomiutskottet.

⁶⁷⁸ Ad. 1834–35: 18, s. 296; Bd. 1834–35: 9, s. 389–405; Bg. 1834–35: 8, s. 313, 433; Pr. 1834–35: 16, s. 7–25; Expeditionsutskottet 1834–35 10: 1, N:o 292, s. 539–541.

1844–45 års riksdag: Utskottens reviderade lagförslag förkastas

Under 1840–41 års riksdag bedrevs en liknande sorts debatt som under föregående två riksdagar. Den nu nedlagda propositionen hade fortfarande en mindre skara av förespråkare, medan andra, exempelvis bondeståndets ledamot Gustaf Bernhard Appelqvist, uttryckligen visualiserade hälftenprincipen som en farhåga.⁶⁷⁹ Som utskotten uppfattade det var det också på grund av att bondeståndets – ”som denna angelägenhet närmast rör” – förkastande av hälftenprincipen som beslutet om förslaget nedläggning hade fattats vid föregående riksdag.⁶⁸⁰ De särskilda motioner som väcktes kommer att behandlas mer ingående senare i kapitlet. Sammantaget kan det konstateras att riksdagen inte nådde någon lösning. Det mest angelägna är vad som skedde vid nästkommande riksdag: riksdagen 1844–45.

När riksdagen företogs tre år senare hade nämligen lagutskottet och ekonomiutskottet ändrat sin hållning till den vid tidpunkten tio år tidigare nerlagda propositionen om ny stängselskyldighetslagstiftning. Den 22 mars 1845 delgav utskotten ständerna följaktligen ett eget förslag till ny stängselförordning, men som i mångt och mycket följde 1834–35 års proposition till punkt och pricka. I deras betänkande går det att utvinna ett flertal tänkbara förklaringar till varför utskotten slutligen hade bytt sida i frågan. Bland annat hade uppfattningen om skogshushållningen enligt dem förändrats, något även Per Eliasson såg i skogsdebatten runt de här åren. Ägaren till skog eller betesmark sågs numera, påstod utskottet, ha nytta av hägnaden eftersom ”skogens inhägnade och fredande utgör första villkoret” för en god skogshushållning. Speciellt uppfattades det viktigt för skogsplanteringar som krävde hägnader för att fredas från betande boskap.⁶⁸¹ Här måste vi dock komma ihåg att utskottsmedlemmarna byttes ut vid varje riksdag. Det kan helt enkelt också ha varit så att utskotten vid 1844–45 års riksdag var sammansatt av en större andel förespråkare för propositionen än under tidigare riksdagar.

Greven Gustaf Lagerbjelkes och bonden Andreas Bengtssons motioner från samma riksdag om att bifalla 1828 års proposition nämndes också i utskottsbetänkandet som utgångspunkter. Bengtsson hade framför allt resonerat om att laga skiftet gjorde rådande stängselförordning orättvis och olämplig. I synnerhet till följd av de

⁶⁷⁹ Bd. 1840: 2, s. 453–455.

⁶⁸⁰ Bihang 1840–41 7: 2, N:o 27, s. 6–7.

⁶⁸¹ Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, s. 6. Per Eliasson nämnde att det var under riksdagen 1840 som riksdagen alltmör kom att förespråka ett vetenskapligt skogsbruk över det agrara skogsbruket. Eliasson 2002, s. 187–191.

bysprängningar som uppstod med skiftet.⁶⁸² För den skull behövde det allmänna stängselvitsordet godkännas. Vad gällde hälftenprincipen var debattläget återigen mer spritt. Men att den gradvis hade synts vunnit mera stöd i riksdagen sedan den först återopades av Anders Larsson vid 1815 års riksdag (vid tillfället ganska exakt trettio år tillbaka) sågs vid tillfället som ett tecken på att den höll på att vinna förtroende i det allmänna tänkandet.⁶⁸³

Det förslag till stängselförordning som framlades vid 1844–45 års riksdag ter sig likartad med den proposition som i samband med 1834–35 års riksdag hade blivit förkastad.⁶⁸⁴ Även denna gång fick förespråkarna för en ny stängselskyldighetslag se sig besegrade. Redan i utskotten mottog förslaget en mängd reservationer. Bland annat framfördes kritik av bondeståndets ledamot Anders Thrysén från Västernorrlands län, som främst riktade fokus mot de redan höga hägnadskostnader som hade uppkommit sedan 1802 års stängselförordning utvidgade stängselvitsordet till utmarken. Enligt honom var lagkommitténs initiala lagförslag, som han menade att utskottet egentligen hade utgått ifrån snarare än 1828 eller 1834 års propositioner, inte användbar i praktiken, utan snarare enbart möjligt att föra en teoretisk diskussion om.⁶⁸⁵ Reservationerna från bondeståndets ledamöter i utskotten gick annars hårt ut mot hälftenprincipen, medan det allmänna stängselvitsordet knappt ens omnämndes. Det är tydligt att det var där bondeståndets stora problem med den föreslagna stängselskyldighetslagstifningen låg. Till exempel pekade Sven Isacson på att kostnaden för hägnaden, om hälftenprincipen skulle fastställas, skulle överstiga ”jordens säljbara värde”.⁶⁸⁶

Först ut att diskutera betänkandet hade varit borgarståndet. Betänkandet kom där att godkännas, men det rörde sig inte om någon storseger för förespråkarna till förslaget. Många ledamöter menade att de hade velat vänta in bondeståndets yttrande innan de själva röstade. Bondeståndet hade en kortare överläggning, där lite förvånande ingen talade för betänkandet, innan de beslutade om avslag. Det gjorde det enkelt för prästeståndet att fatta sitt beslut. Där förlitade man sig åter på att bondeståndet hade störst kännedom om sakfrågan. Eftersom de hade skärskådat betänkandet och valt att lägga ner det fanns ingen anledning att rösta annorlunda. Adelsståndet, som var sist ut, hamnade därför åter i en sits där deras röst inte motsågs

⁶⁸² Ad. 1844–45: 1, s. 389–391; Bd. 1844–45: 3, s. 147–148; Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, s. 1–2, 12.

⁶⁸³ Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, s. 2–7.

⁶⁸⁴ Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, s. 11–20.

⁶⁸⁵ Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, reservation av M. Anders Thrysén, s. 20–21. Han fick bifall av lektorn Johan Haqvín Wallman.

⁶⁸⁶ Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, reservation av Sven Isacson och Ola Svensson, s. 25–28.

spela någon större roll. Men även där fanns medlemmar som menade att betänkandet inte kunde godkännas med tanke på att majoriteten av bondeståndets ledamöter i utskotten hade reserverat sig inför det. Det resulterade i att man röstade ner betänkandet. Tre stånd stod därför till slut mot ett – och striden om att reformera stängselskyldighetslagstiftningen för tillfället avklarad.⁶⁸⁷

För att kunna godkänna en ny stängselförordning var det uppenbart bondeståndet som behövde övervinnas. Deras inflytande på stängselskyldighetsdebatten under den här tidsperioden kan sammanfattas som betydande. Det var bondeståndet som återkommande till stor del styrde vilken riktning självaste röstningen tog inom ständerna. Att bondeståndet tycks ha varit ”mycket söndradt”, som borgarståndets ledamot Johan Tore Petré korrekt beskrev situationen, bidrog troligen till att debatten ens fick fortgå.⁶⁸⁸ Det kan å andra sidan tänkas vara så att ämnet inte ansågs tillräckligt viktigt för att förespråkarna inom bondeståndet skulle våga motsätta sig sina ständsbröder. Alla försök till att revidera den ursprungliga propositionen var oavsett med största sannolikhet menade att blidka deras grupp. För att kunna värva medlemmar ur bondeståndets led behövde reformförespråkarna peka på att stängselskyldigheten inte bara var en angelägenhet för åkerbrukare, utan även för boskapsägare. De behövde därtill argumentera för varför hemmantalet inte lämpade sig efter det samtida agrarsamhället. Varför dessa försök återkommande misslyckades har jag delvis klargjort tidigare, men det kommer bli ännu mer tydligare i följande avsnitt.

Omstridda lagfarenheter: Äganderätten i strid med den ömsesidiga nyttan

Som synes i föregående avsnitt fanns det en underliggande konflikt som uppenbart hade inverkan på riksdagens ovilja att anta en ny stängselskyldighetslagstiftning. Detta tog sig bland annat uttryck i uppvisandet av skilda förståelser för vilken grundval som stängselskyldighetens vitsord skulle vila på: äganderätten eller den ömsesidiga nyttan. Även om den frågan inte blev besvarad kom det att få verkningar på framtida omförhandlingar av stängselskyldigheten.

⁶⁸⁷ Ad. 1844–45: 9, s. 610–620; Bd. 1844–45: 10, s. 27–33; Bg. 1844 – 45: 4, s. 445–453; Pr. 1844–45: 11, s. 82–90.

⁶⁸⁸ Bg. 1844 – 45: 4, s. 445.

När 1802 års stängselförordning hade förhandlats fram i riksdagen hade det varit nyttan som utgjorde huvudprincipen. Nyttan hade i det sammanhanget förstått som att stängselvitsordet gällde där de angränsande parterna kunde anses ha ett ömsesidigt behov av hägnaden. Den stora nyheten runt sekelskiftet hade varit att utmarksägaren började ses ha nytta av hägnaden, varför stängselvitsordet sträcktes ut till ett markslag som tidigare aldrig hade påbjudits vitsord. Jag argumenterade i kapitel 2 att denna föreställningshorisont hade expanderat på grund av nyodlingen och intresset bland boskapsägare att avskilja sin skog och betesmark från utomståendes boskap. En av orsakerna till att stängselvitsordet utvidgades var därtill att staten ville sprida ut hägnadskostnaderna så att jordägare skulle våga nyodla utan att själva behöva stå för dem.

Det enda undantaget till stängselskyldigheten som sedan landslagarna hade varit hugget i sten var som tidigare nämnts skog, betes- och utmarksägarens befrielse från att hägna mot grannens åker och äng. Så hade lagen varit skriven med utgångspunkt i att utmarker inte hade någon nytta av hägnaden. Den här uppfattningen av rätten hade av ovanstående skäl sakta men säkert förändrats, till stor del på grund av skiftesreformerna. Men skiftesreformerna omstöpte även rådande hägnadsorganisering inom ramen för byalaget, något som diskuterades i föregående kapitel. Kostnaderna för hägnaderna hade återigen blivit kännbara och uppmärksammade. Staten behövde därför ånyo reflektera över hur dessa kostnader kunde spridas ut på fler parter. Om stängselvitsordet skulle utvidgas ytterligare behövdes en grundprincip för stängselskyldigheten som garanterade att fler parter tog på sig ansvaret, samtidigt som undantagen behövde bli färre. Allt detta utan att orsaka tumult och konflikter på landsbygden. Grundprincipen behövde vid första anblick bli uppfattad som rimlig och rättvis. Det stora spørsmålet var hur den grundprincipen skulle föreskrivas när nyttan av hägnaden mellan inägor och utmark inte var legitimerad i lagstiftningen.

Lagkommittén hade som ovannämnt reflekterat över detta när de formulerade civillagsförslaget. För att återkoppla till den framställning som återfinns i lagkommitténs motiv så föreskrevs där att

[det] är ej två motsatta nyttor, hvilka, såsom särskilda storheten, med hvarannan skola jemnföras, utan det är äganderätt, som ställes i bredd med äganderätt. De äro hvarannan fullkomligen jemnlige, ty den mindre jordägaren kan tvinga den större till afstängning, äfvensåväl som den större kan tvinga den mindre.⁶⁸⁹

⁶⁸⁹ *Motiver* 1826, s. 144.

Rätten till stängselvitsordet sågs som att: ”det är en bestämd och enskild äganderätt, som möter en annan lika bestämd och enskild rätt af enahanda natur”.⁶⁹⁰ Lagkommittén förkastade alltså fullkomligt den ömsesidiga nyttan som rättesnöre för stängselskyldigheten. Nyttobegreppet fick uttryckligen inte bli rättesnöret för stängselskyldigheten, eftersom det inte gick att grunda lagstiftningen på att alla jordägare skulle ha lika nytta av hägnaden vid alla tidpunkter. Statsrådet Gabriel Poppius, som hade suttit med i lagkommittén under revideringsprocessen med rättsbalkarna under 1820-talet, summerade deras hållning på ett kärnfullt sätt: ”Det ytterst rätta ligger alltid vid yttersta gränsen af det som är orätt”.⁶⁹¹ Lagen kunde inte beakta allas intressen, utan behövde garantera ett grundläggande skydd för alla medborgare. Det gick inte att mäta hur små eller stora fördelar varje jordägare skulle få av hägnaden, bara att det fanns fördelar för bägge att hämta.

Snarare kunde nyttan få vara utgångspunkt för undantagen i lagstiftningen, men inte vad som legitimerade grundprincipen för stängselvitsordet. Ett exempel som nämns i motivet är just bestämmelsen om lindring i stängselskyldigheten för utmark när den översteg 3000 famnar, som var inskriven i 1802 års stängselförordning. Det var för lagkommittén ett exempel på ett undantag som kunde utgå ifrån idén om nyttan, då den granne som satt på jord med sådana stora avstånd inte kunde anses få nytta av hägnaden. En lindring var dock inte detsamma som skyldighet. I relationen mellan rättighet och skyldighet behövde man förutsätta att det var en likvärdig äganderätt som ställdes mot annans likvärdiga äganderätt. Det var så stängselvitsordet enligt lagkommittén nödvändigt behövde förstås – som det mest rättvisa utifrån vitsordets rätta mening. Stängselvitsordet behövde därför vila på samma grunder som skiftesreformerna, där alla jordägare oavsett storlek på innehavet hade samma makt att initiera en förändring.⁶⁹²

Det vi ser i lagkommitténs motiv till stängselskyldighetslagstiftningen är det franska upplysningsfilosofiska inflytandet. Den franska civillagen *Code civil* (1804) hade vid tidpunkten en stor inverkan på nordisk rättsvetenskap i allmänhet och lagkommittén i synnerhet. Hela deras reformarbete kretsade kring individens rättigheter – specifikt alla människors likhet inför lagen och möjlighet att konkurrera

⁶⁹⁰ *Motiver* 1826, s. 141.

⁶⁹¹ Detta lyfte Poppius i försvar till lagförslaget under ett riksrådsmöte i samband med riksdagen 1834–35. Att Poppius hade suttit med i lagkommittén under de möten där stängselskyldigheten avhandlades framgår ur deras protokoll. *Protokoll* 1826, s. 41; *Bihang* 1826, s. 117; *Bihang* 1834–35: 1, N:o 38, s. 10.

⁶⁹² *Motiver* 1826, s. 142, 147.

utan hänsyn till aspekter som börd.⁶⁹³ När det gällde stängselskyldigheten framstår jämlikheten uppenbart som den bärande principen. Om lagkommittén hade lyckats övertala den lagstiftande samlingen i riksdagen att erkänna äganderätten som grundprincip hade det med största sannolikhet fullkomligt legitimerat det allmänna stängselvitsordet.

Utskottens tidiga svar på inkomna motioner kan fungera som en inblick i riksdagens bild av stängselskyldigheten. Många gånger förekom tämligen långa utläggningar som fångar in riksdagens stridigheter. Deras argumentationsram belyser därtill det ofta komplicerade rättsfält de navigerade. Utskottens betänkande i samband med riksdagen 1840–41 präglades till stor del av utskottets försök att förklara den rådande debatten som en del av en större rättsdiskurskamp

Stängsel-skyldigheten har af några blifvit härledd ifrån eganderätten, af andra från den gemensamma nyttan. Hvilkendera grunden är den rätta, torde synas mången temligen likgiltigt, såsom varande mera en theoretisk än en praktisk fråga, men för lagstiftaren är det angeläget, att hafva noga bestämt sin utgångspunkt, för att blifva consequent, hvilket gäller så väl om stiftandet af ny Lag, som förändrandet af en gammal.⁶⁹⁴

Citatet redogör för många intressanta aspekter av debattläget. Det visar kanske främst på den uppfattade meningsskiljaktigheten men framför allt oförenligheten mellan äganderätten och den gemensamma eller ömsesidiga nyttan. Följde man den förra principen kunde man dra stängselskyldigheten till sin spets, utan avseende på eventuella konsekvenser på samhället av en sådan stadga. Den senare krävde att lagstiftarna tog hänsyn till fler aspekter. För att stifta en lag behövde lagstiftaren dock vara konsekvent. Därför behövde riksdagen komma fram till en uppgörelse om vilken princip som skulle utgöra utgångspunkten för lagen.

Redan under riksdagen 1828–30 anmärkte Högsta domstolen på att lagkommittén tycktes ha feltolkat äganderätten. Från begreppet kunde endast rätten att få inhägna sin egendom knytas, inte rätten att få kräva grannens medverkan i hägnaden utan motsvarande nytta. För att kunna sprida ut skyldigheten behövde rättesnöret för stängselskyldigheten utgå ifrån den ömsesidiga nyttan som parterna kunde bedömas

⁶⁹³ Annars 1983, s. 100, 198; Johan Karlsson Schaffer, "The Legal Complex in Struggles for Political Liberalism in Sweden", i Malcolm Feeley & Malcolm Langford [reds.], *The Limits of Legal Complex* (Oxford 2021), s. 76–78.

⁶⁹⁴ Bihang 1840–41 7: 2, N:o 27, s. 9.

njuta av hägnaden.⁶⁹⁵ Den stora skillnaden jämfört med tidigare lagstiftning var som redan omnämnt att omfånget på vilka som kunde anses ha nytta av hägnaden hade vidgats. Därmed förståelsen för vem som kunde anses skyldig att åtaga sig ansvar för hägnaden. Om vi bortser från vilken princip aktörerna härledde stängselvitsordet till så var avsikten med det allmänna stängselvitsordet att tillerkänna alla markslag stängselskyldighet. Den egentliga skillnaden mellan lagkommitténs förslag grundat på äganderätten och Kungl. Maj:ts med utgångspunkt i den ömsesidiga nyttan var att den förra innehöll färre undantag till skyldigheten. Men även undantagen förutsatte som sagt en ofrånkomlig medverkan i upprätthållandet av åtminstone en del av hägnaden.

Den odlingsbara utmarkens stängselfrihet ifrågasatt

I det äldre agrarsamhället hade man rent rättsligt uppfattat utmarker och inägor som två skilda sfärer. Avhandlingen har visat att denna uppfattning, utifrån nyodlingsvurmen och skiftesreformerna som privatiserade utmarken och upptog den som odlingsbar, sakta kommit att ändras. Klyftan mellan bruk och rättspraxis utgjorde som redan uppmärksammat en stor del av de tidigare debatterna kring stängselskyldigheten, delvis på grund av missförstånd men även genom att olika riksdagsmän tolkade eller ville följa olika principer för stängselskyldigheten.

Den första riksdagen som hölls efter att ständerna vid riksdagen 1834–35 hade förkastat utskottens förslag om att åtminstone anta det allmänna stängselvitsordet var som tidigare nämnts 1840–41 års riksdag. Här öppnades den debatten upp igen, med ett större krav på tydlighet i lagstiftningen än tidigare.⁶⁹⁶ Niclas Jönsson menade att

Om detta stadgande, som förut er nämnt, blifwit gifwet för att uppmuntra till uppodlingar, om detta frikallande från stängsel-skyldigheten skall vara en ersättning för de i och för odlingen nedlagdt mödor och kostnader, så torde väl också böra besinnas, att denna ersättning ej bör fortfara i ewighet.⁶⁹⁷

Han syftade här på paragraf 5 i 1802 års stängselförordning, som upprepade gånger hade utgjort ett spörsmål i riksdagen. Om denna paragraf efterföljdes menade han att

⁶⁹⁵ Bihang 1828–30: 1, Bil. till K. M. Nådiga Propos. N:o 43, Utdrag af Protocollet öfver Justitie-ärenden, hållet i Kongl. Maj:ts Högste Domstol Onsdagen den 3 Dec. 1828, s. 30–32.

⁶⁹⁶ Exempelvis Pr. 1840–41: 12, s. 260–261.

⁶⁹⁷ Bd. 1840–41: 2, s. 402–404.

den angränsande grannen som satt på jord kategoriserad som åker och äng ensamt skulle lida av hägnadsbördan för all framtid, ”ty hans jord skall fortfara att wara af åker och ängs natur, äfwen om intet sädeskorn eller grässtrå derå wexer.”⁶⁹⁸ Det statliga understödet för nyodling genom stängselskyldigheten som diskuterades i kapitel 2 hade redan under 1810-talet börjat ses ha tagit ut sin rätt. Om de angränsande utmarkerna och inägorna hade uppnått jämbördig kvalitet ville de flesta av riksdagsmännen, kanske särskilt från bondeståndet, att kravet på stängselskyldighet skulle gälla lika. Gränserna för vad utmarken kunde erbjuda, eller se ut, kan vid tidpunkten sägas var mera utsuddade jämfört med tidigare. Utmarken kunde nu mera ses jämbördig med åkern eller ängen, kanske var den uppodlade utmarken rent av bättre i vissa avseenden. Det syftades här på utmarksodlingar som kunde ha företagits nästan 50 år tillbaka, men som fortfarande inte erfordrade någon stängselskyldighet gentemot den angränsade grannens magra ängar. Fanns det ens någon öde mark längre? Vid skiften eller hemmansklyvningar togs dem redan som ersättning för åker eller äng. Ännu mer orimligt sågs det om en gammal åker under det senaste århundradet hade lagts ut till betesmark.⁶⁹⁹

Botvid Jonsson hade av den anledningen under riksdagen 1834–35 föreslagit en modifiering av 1802 års stängselförordning, att man skulle byta ut alla hänvisningar till åker, äng, skog, utmark och beteshage med just inrösnings- och avrösningsjord, såsom jorden bestämdes i laga skiftesstadgan. På så sätt kunde stängselskyldigheten tillämpas efter vad jorden faktiskt brukades till – och paragraf 5 av samma anledning förkastas.⁷⁰⁰ Det rådde således en konsensus inom riksdagen vid den här tidpunkten om att stängselskyldighetslagen behövde ta hänsyn till jordarnas omväxlande tillstånd. Dock var det i sig inget nytt argument, vilket jag diskuterade i föregående kapitel. Samma anmärkningar mot bestämmelsen framkommer även i en samtida rättshistorisk avhandling med tämligen likartade ordalydelser.⁷⁰¹

Hade således utskotten omformulerat sitt förslag om modifikation av 1802 års stängselförordning så att stängselvitsordet enbart skulle ha gällt uppodlad eller odlingsbar utmark så hade troligtvis deras betänkande gått vidare till Kungl. Maj:t för beslut. Åtminstone syns bondeståndet ha varit mer benägna att godkänna skrivelsen om den hade formulerats utifrån den utgångspunkten. Då hade möjligen svensk

⁶⁹⁸ Ibid.

⁶⁹⁹ Bd 1834–35: 2, s. 173–175; Bd. 1834–35: 9, s. 392–399; Bd. 1840–41: 2, s. 402–404, 453–455, 461; Bg. 1840–41: 6, s. 111–112; Pr. 1840–41: 12, s. 261–266; Bihang 1840–41 7:2, N:o 27, s. 11.

⁷⁰⁰ Bd. 1834–35: 7, s. 579–580. Inlägget förenades av Anders Andersson från Västerås län och L. Gezelius från Stora Kopparbergs län, samt blev instämt av ett flertal ledamöter från dessa regioner.

⁷⁰¹ Se kapitel 3.

stängselskyldighetslagstiftning kunnat se annorlunda ut, eller åtminstone inte orsakat så stora slitningar när vi senare äntrar 1850-talet. Eftersom en stor del av problemen med stängselskyldigheten utgick ifrån att mängden hägnader ökade i samband med expansionen av åkermark, bör utvidgandet av skyldigheten till odlingsbar utmark ha kunnat mildra den påträngande hägnadsbördan.

Det här var dock enligt utskotten ett vanligt missförstånd av hur lagen skulle tolkas. Som de menade kunde inte ägaren till inägan påtvingas en stängselskyldighet gentemot en uppodlad utmark eftersom ägaren till den senare inte erhöll stängselvitsord. Ägaren till den angränsande inägan hade all rätt att vägra uppföra en hägnad mot den intilliggande uppodlade utmarken. Samma rätt var i kraft när det kom till att nedmontera hägnaden om åkern eller ängen skulle läggas ut.⁷⁰² Det var enbart den angränsande utmarksägaren som påverkades av stängselvitsordet. Bestämmelsen klargjorde enbart att en förbättring inte fick inverka på den rådande skyldigheten. Eftersom en utmarksägare aldrig någonsin hade haft ett stängselvitsord mot åkerbrukaren kunde bestämmelsen enbart påverka annan utmarksägare. Det är även så jag har valt att tolka bestämmelsens betydelse.

Frågan är dock om lagen faktiskt åtföljdes så som utskotten menade i verkligheten? Ur praktisk synpunkt framstår det som rimligt att båda parter vill ha en hägnad på plats mellan sina odlingar, så att inte den andres efterbete eller träda riskerar att krocka med den egna odlingsrytmen. Både ägaren till den etablerade åkern och den med en uppodlad utmark kan tänkas ha hamnat i en knivig situation om endera tog ner sin hägnad för att under ett år lägga ut odlingen som betesmark. Ingendera av parterna vann på att lagen var formulerad på detta sätt.⁷⁰³ Med tanke på att paragrafen syns ha varit så pass omdiskuterad – under så många årtionden – utan någon helst ändring av bestämmelsen, kan vi förmoda att den till viss del kan ha skapat sina problem på landsbygden.

Oavsett om det var hemmantalet eller hälftenprincipen som riksdagsmännen förespråkade hade den omfattande nyodlingspraktiken fått inverkan på deras syn på stängselvitsordet. Däremot skulle jag vilja hävda att tankarna var mer framträdande och brännande efter laga skiftets inträde. I jämförelse med tidigare fanns vid tidpunkten mer kategoriserad odlingsbar mark i omlopp, samt fler parter som oberoende varandra uppgavs sköta sitt jordbruk på åtskilda sätt. Det är ofrånkomligt att laga skiftet hade skakat om debatten och fick riksdagsmännen att yttra redan

⁷⁰² Bihang 1840–41 7: 2, N:o 27, s. 12–15. Detta betänkande avslogs av prästeståndet, se Pr. 1840–41: 12, s. 266–267. Övriga ständer röstade för, se Ad. 1840–41: 19, s. 391; Bd. 1840–41: 10, s. 212; Bg. 1840–41: 6, s. 113.

⁷⁰³ Collin & Gyllenhammar 1822, s. 28–29.

etablerade idéer, särskilt eftersom stängselskyldigheten var uppe för en gedigen omförhandling.

Bondeståndet var alltså inte totalt emot ett mer utvidgat stängselvitsord. Ägaren till den uppodlade utmarken kunde utan större invändningar betraktas ha nytta av hägnaden, eftersom denne också behövde skydd för sin odling från boskap. Det här visar emellertid på att bondeståndet främst såg hägnaden som en resurs för att rent praktiskt slå vakt om just odlingar, medan andra – särskilt bland dem som företrädde en liberal logik – hade börjat föreställa sig ett rättsförhållande där skogsägaren och boskapsägaren av äganderättsliga skäl kunde betraktas som lika förpliktad att upprätthålla markers fred. Problemet som bondeståndet återkommande hade med förslaget om att göra stängselvitsordet allmänt var just att utmarken på många platser enkom nyttjades för bete eller skogshygge, som enligt dem inte krävde detta skydd.⁷⁰⁴

Denna omstridda paragraf i 1802 års stängselförordning kom inte att ändras förrän i samband med att en kungörelse (som huvudsakligen egentligen berörde en annan fråga som kommer avhandlas i nästkommande kapitel) fastställdes år 1850. Kungörelsen stipulerade att redan fastställda stängseldelningar inte fick rubbas av att endera grannen förändrade sitt bruk på marken. Ägaren till en utlagd åkermark som angränsade en annan åker eller äng, eller en uppodlad utmark som låg intill en annan skog, betesmark eller utmark fick med den bestämmelsen alltså inte lov att rätta stängselskyldigheten. Men förändringar i bruk där stängselvitsordet tidigare inte varit gällande, som mellan inägor och utmark, skulle fortsättningsvis rättas efter det nya bruket. Det innebar att där exempelvis en utmark angränsade en åker – och utmarken sedermera odlades upp – tillerkändes bäggedera parter stängselvitsord. Den utmarksägare som tidigare varit befriad från stängselskyldighet gentemot mark av annan beskaffenhet fick därmed överta en del av ansvaret för hägnaden.⁷⁰⁵

⁷⁰⁴ Ett undantag till denna bild av hägnaden uppvisade Johan Bengtsson från Västernorrlands län, som menade att boskapsägaren hade nytta av hägnaden för att stänga ute andras boskap från betesmarken. Dessa främmande boskap kunde ju komma in från både annans utmark och inägor (vid efterbete eller på träda), varför hägnad behövde sättas upp mot både utmark och inägor. Bd. 1834–35: 9, s. 400–401.

⁷⁰⁵ *Svensk Författnings-Samling för 1850* (Stockholm 1851), Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse, angående ändring och tillägg i 1802 års Kongl. Förordning om stängselskyldigheten, Gifven Stockholms slott den 23 oktober 1850.

Den förhärskande slumpen

Med 1802 års stängselförordning fanns det många delningsprinciper som en enskild jordägare behövde förhålla sig till. Hemmantalet, både förmedlat och oförmedlat, reglerade byns gemensamma ansvar för rågångshägnaderna i inägor respektive utmarker. Därtill byns valda delningsgrund för att beräkna hur mycket av hägnaden varje medlem skulle ansvara för med rågångshägnaden, samt hur mycket av ansvaret två grannar skulle ta i skiljelinjerna mellan deras inägor. Slutligen återkom det oförmedlade hemmantalet eller andel i byalaget som grund för ansvarsfördelning vid gränserna mellan grannars utmarkslotter.

Som hittills framgått var delningsprincipen för stängselskyldigheten ett stort huvudbry i debatten. Troligen det största. Problemet som förespråkarna till propositionen kontinuerligt såg med den rådande delningsprincipen för stängselskyldigheten var att den var för mycket beroende av "slumpen". Detta eftersom varken hemmantalet eller delningsgrunden tenderade svara mot jordrymden eller ägornas värde när stängselskyldigheten skulle beräknas mellan och inom byar. Det var sällan inom byar att alla hemmansgårdar satt på jämbördig mark i godhet och vidd. Detta återopades redan av Danckwardt under riksdagen 1823, som menade att för skiftade byar skulle fördelningen av stängselskyldigheten antingen bli beroende av vart delägarna efter ett skifte fick sina ägor utlagda eller utifrån vilken ägofigur skifteslotterna fick. Samma tillfällighet bestämde om en liten by var omgiven av flera större byar, eller av små enstaka gårdar.⁷⁰⁶

Stängselskyldigheten ansågs därför vila helt på "egostyckets vidd, form och läge" – det vill säga markens storlek, geometriska ägofigur och plats i landskapet.⁷⁰⁷ Det var dessa egenskaper som avhandlades i debatten och ansågs ge upphov till en slumpmässig fördelning av stängselskyldigheten. Markens belägenhet blev särskilt relevant som argument för det allmänna stängselvitsordet. Vid ett skifte var det nämligen lantmätaren som avgjorde på vilken plats ens skifteslott eller skifteslotter

⁷⁰⁶ Bihang 1823: 7, N:o 62, s. 244–245; Bg. 1840–1841: 6, s. 110; Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, s. 8–9. Ett annat problem som lyftes upp av Daniel Andersson var att när byar storskiftades så mättes alla markslag separat, så att åker ställdes mot åker, äng mot äng och så vidare, i taxeringen. Om den ena delägarens äng mötte annans åker kunde inte delningsgrunden användas, se Bd. 1823: 3, 649–650.

⁷⁰⁷ Det här argumentet återopades nästan ordagrant vid fyra tillfällen i riksdagen och härstammade från lagkommitténs motiv. *Motivet* 1826, s. 142–143; Bihang 1828–30: 1, N:o 43, s. 3–4; Bihang 1844–45: 30, s. 8; Bihang 1851–52: 49, s. 6–7; Bihang 1853–54: 24, s. 7.

hamnade, exempelvis om ens inäga hamnade bredvid grannens skog och vice versa.⁷⁰⁸ Tillfälligheter utanför jordägarnas kontroll ansågs avgjorde hur mycket hägnad som jordägarna i praktiken tvingades ansvara för. Med hemmantalet som delningsprincip förväntades det enligt förespråkarna för hälftenprincipen alltid finnas förlorare och vinnare, som gjorde att lagen inte blev rättträdig. Att bli kvitt slumpen förväntades möjliggöra för stängelskyldigheten att bli mer rättvis i dess tillämpning.

Hälftenprincipens omtvistade enkelhet

I stället för slumpen blev enkelhet det ledande motivet i samtliga förespråkares resonemang för hälftenprincipen. Den stora fördelen med hälftenprincipen, som många såg det, var att den var enkel och kostnadseffektiv, eftersom jordägarna förväntades kunna genomföra överenskommelser om ansvarsfördelningen utan ämbetsmannabiträde. På så sätt kunde de merkostnader som associerades med att inhägna sin egendom ytterligare minskas.⁷⁰⁹

Som tidigare diskuterats i kapitel 2 om övervakningskostnader menade Carl Dahlman att en mer absolut privat äganderätt leder till att grannar behöver träffa återkommande och kostsamma överenskommelser om sina hägnader.⁷¹⁰ En fördel som tillskrevs hälftenprincipen var att den ansågs vara anpassningsbar till alla framtida fastighetsombildningar. Om ett hemman genomgick hemmansklyvning, styckades eller förenades med ett annat hemman, alternativt att ett helt nytt skattesystem lanserades, föreställdes stängelskyldigheten med enkelhet kunna jämkas mot det nya förhållandet, igen utan lantmäteribiträde. Detta restes av lundaprofessorn i botanik och nationalekonomi Carl Adolph Agardh i samband med riksdagen 1834–35. Han menade att eftersom ett hemman kunde genomgå så många ändringar kunde inte hemmantalet anses som en rättvis delningsprincip för stängelskyldigheten. I synnerhet eftersom jord som köptes eller såldes, som då ökade eller sänkte hemmantalet, påverkade grannens skyldighet.⁷¹¹ Hälftenprincipen förväntades göra det enkelt och därmed mindre kostnadskrävande för grannar, numera åsyftat angränsande fastigheter, att återkommande omfördela stängelskyldigheten. Den

⁷⁰⁸ Till exempel anhöll Peter Petersson vid 1840–41 års riksdag om att låta anta det allmänna stängselvitsordet, med argumentet att lagen inte borde utgå ifrån ”en sådan tillfällig belägenhet av grannars ägor”. Däremot ville han bibehålla hemmantalet som delningsprincip. Bd. 1840–41: 3, s. 394–395; Ad. 1844–45: 1, s. 390; Bihang 1834–35: 1, N:o 38, s. 10.

⁷⁰⁹ Detta framställdes exempelvis i motivet till civillagen. *Motiver* 1826, s. 145.

⁷¹⁰ Dahlman 1980, s. 7.

⁷¹¹ Pr. 1834–35: 12, s. 260–263.

föredrogs således med skiftesperspektivet, äganderätten och den växande jordmarknaden i åtanke.

Med laga skiftet lättades även reglerna kring hemmansklyvningen ytterligare. Hädanefter fanns inget specifikt hemmantal för att nå upp till besuttenhetsgränsen. Det enda förbehållet var att ett hushåll på tre arbetsföra personer skulle kunna leva på avkastningen från jorden. Nyodlingen ökade på samma gång möjligheterna för bönder att lägga ut jord på jordmarknaden och dela upp den bland arvingar.⁷¹²

Att dåvarande lagstiftningen för stängselskyldigheten var föremål för missförstånd och tvister hade enligt riksrådet influerat deras arbete med att ta fram propositionen. Därför hade man funnit att en allmän, enkel delningsprincip hade varit mest fördelaktig. Speciellt då hälftenprincipen föreställdes vara lättförstådd och utan större besvär lätt att införliva i allmogens förståelserum. Hälftenprincipen krävde dessutom ingen matematisk uträkning, eller några kunskaper om olika delningsgrunder, utan bara en mätkedja.⁷¹³

Om en hägnad uppförs efter den yttre gränsen är det däremot känt att jordägare med större arealer eller smala och avlånga ägofigurer erfordrar mer hägnad. Som omnämndes i föregående kapitel tenderade lantmätarna att ge delägarna sådana ägofigurer eftersom det tillät fler gårdar att stanna kvar i bykärnan.⁷¹⁴ Att under en skiftesförrättning få till närmare kvadratiska ägofigurer var svåruppnåeligt, troligen inte alltid önskvärt från böndernas sida. Så har det även beskrivits av arkeologen Ronan O'Connell, med utgångspunkt i de *parliamentary enclosures* som utfördes i Northumberland under 1700-talet. Perfekta samlade skifteslotter – så kallade ”ring-fence farms” – uppstod som regel inte i samband med ett skifte. Det vanligaste sättet att få till en sammanslagen ägofigur runt en gård var antingen att godsägaren slog ihop två eller flera arrenden, eller att arrendatorer bytte eller köpte arrenden av varandra. Mindre vanligt tycks det i allmänhet ha varit att sammanslå ägor i regioner som dominerades av självägande bönder.⁷¹⁵

Förespråkarna för hälftenprincipen argumenterade också att fattigare bönders hägnadssträckor inte skulle påverkas av jordrymdens form, då laga skiftesstadgan inte tillät skiften med ”oformliga figurer”. Det argumentet lade utskotten fram i samband med deras egna lagförslag under riksdagen 1844–45, motiverat med utgångspunkt i lagkommitténs motiv. Med en kvadratisk ägofigur uppfattades hälftenprincipen

⁷¹² Juhlin-Dannfelt 1913, s. 172.

⁷¹³ Bihang 1828–30: 1, N:o 43, s. 4–5, 39–40.

⁷¹⁴ Bloch 1978, s. 229; Pettersson 1995b, s. 133. Det nämndes även av kontraktsprosten Nordin i samband med riksdagen 1834–35, se Pr. 1834–35: 16, s. 16.

⁷¹⁵ Ronan O'Donell, “The creation of ring-fence farms: some observations from eighteenth- and nineteenth-century Northumberland”, *Agricultural History Review*, 63:1 (2015), s. 39–59.

kunna återskapa en liknande ansvarsfördelning som med hemmantalet.⁷¹⁶ Under prästeståndets sammanträde 1834–35 argumenterade dessutom Agardh att den mindre jordägaren då till och med skulle få mindre att stänga! Han legitimerade sin ståndpunkt på att hägnaden egentligen ”ej står i det ringaste förhållande till arean, och således icke heller till hemmantalet, utan endast till areans figur”.⁷¹⁷ Utgångspunkten för hans resonemang var den grekiska matematikern Euklides’ geometri. Specifikt Euklides beskrivning av perimetern (med andra ord omkretsen). Eftersom hägnader rent praktiskt sattes i gränslinjer menade Agardh att skyldigheten inte borde beräknas med utgångspunkt i hemmantalet eller arean, bara omkretsen av det ägområde som skulle inhägnas. Utifrån omkretsen behövdes bara en linjal som mätte längden på den tvådimensionella figuren. Förespråkarna för hälftenprincipen rationaliserade således stängelskyldigheten genom att förklara hur den relaterade till geometrin. De abstraherade sedvanliga sätt att beräkna skyldigheten ner till blott den rätta linje längs vilken mätkedjan skulle läggas.

Många förespråkare för hälftenprincipen satte därmed tilltro till att skiftena – om korrekt genomförda – kunde minska alla jordägars hägnadsmängder. Det föreställdes även kunna göra ägoutbytena åtråvärda, eftersom en likformig figur gjorde det enklare att hägna in fastighetsgränsen. Man kunde alltså indirekt med stängelskyldigheten förmå bönder till att genomföra denna åtgärd. Ifall lantmätaren däremot råkade tilldela vissa delägare oformliga ägofigurer förutsågs dock råskillnaden på ena sidan jämna ut tillståndet, så att även om delägaren erhöll en större börda vid ena gränsmötet, skulle den på andra ställen få en mindre.⁷¹⁸ I bästa fallet skulle varje jordägare efter ett laga skifte få en lika hägnadssträcka på alla sidor av ägofiguren, men annars jämkad över tid allt eftersom någon använde stängelsvitsordet.

Detta påstående kritiserade dock Nils Strindlund i sin reservation mot utskottens betänkande under 1844–45 års riksdag. Angående den geometriska figuren klandrade han utskotten för att inte känna till hur det faktiska svenska landskapet såg ut. ”[A]tt de tro, det egofigurererna kunna uti ett skifteslag hafva samma utseende på marken, som rutorna i ett schackspel”, framställde han som bekymmersamt. Det gick heller inte enligt Strindlund att förutsätta att alla grannar i byn ens skulle bruka sitt stängelsvitsord: något som förespråkarnas tilltro till hälftenprincipen förutsatte.⁷¹⁹

⁷¹⁶ Bg. bil. 1823, s. 614–615; *Motiver* 1826, s. 145; Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, s. 10.

⁷¹⁷ Pr. 1834–35: 12, s. 262–263, vilket instämde av kyrkoherdarna Karl Hallbeck och Anders Lignell ifrån Helsingborg respektive Karlstad.

⁷¹⁸ Bd. 1840–41: 2, s. 405–407. Att hägnadsmängden skulle kunna jämkas mellan grannar allteftersom vitsordet nyttjades hade omdebatterats av Danckwardt och Boije under 1823 års riksdag. Ad. 1823: 5, s. 114–116.

⁷¹⁹ Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, reservation av Nils Strindlund, s. 24.

I andra reservationer påpekades att landskapens stundtals kuperade terräng dessutom försvårade möjligheten att överallt uppföra hägnader i fastighetsgränser. De delägare som efter ett skifte givits en större jordrymd med sämre jord, eller flera skifteslotter snarare än ett sammanlagt ägostycke, förväntades också få en större hägnadsbörda med hälftenprincipen.⁷²⁰ Det bekräftas av siffror från Sveriges officiella statistik, som visar att en majoritet av jordägare under laga skiftet åtminstone fick två utlagda skiften. Eftersom välhävdad jord dessutom enligt laga skiftesstadgans föreskrifter kunde bytas ut mot större arealer bör vissa ägare ha fått avsevärt större ägostycken att inhägna än andra grannar.⁷²¹

Kritikerna menade således att det varken var rättvist eller rimligt att förutsätta att alla jordägars ägor var av samma storlek eller geometrisk form. Troligen heller inte att marken var lika plan som ett schackbräde, eller för den delen med utgångspunkt i tidigare resonemang: en tvådimensionell karta. Den egentliga projektionen var däremot uppenbart det homogena slättlandskapet, vilket i sig väckte förargelse både i skiftesdebatten och stängselskyldighetsdebatten. Reformförespråkarnas dröm om att varje jordägare skulle ha ett samlat ägostycke – och således enbart behöva stå för halva hägnaden runt detta stycke – var varken uppnåeligt eller rimligt i flera riksdagsmäns ögon. Det säger emellertid något om det perspektiv och den vision som reformförespråkarna hade av det framtida landskapet, som en plan yta fylld med räta linjer liknande den rationella kartografiska framställningen av samma landskap.

Ett jämlikt eller ojämnt ansvar

I förlängningen spelade det för många riksdagsmän heller ingen roll hur böndernas ägor var utformade, eftersom kostnaden att hålla hägnaden oavsett betraktades falla tyngre på den mindre bemedlade bonden. Hälftenprincipen kunde enligt dess kritiker enbart härröras till idéer om lättnad och komfort – inte någon tanke om rättvisa. Att bryta med hemmantalet föreställdes enbart gå ut över den ”mindre hemmansägaren”.⁷²²

Mycket tyder på att hälftenprincipen främst ansågs önskvärd eftersom den skulle sänka hägnadskostnaderna för större jordägare. Redan under riksdagen 1800 hade

⁷²⁰ Bihang 1828–30 7: 2, N:o 30, s. 10–16; Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, reservationer av Nils Strindlund, Mauritz Sahlin, Johannes Samuelsson och Sven Isacson, s. 24–26.

⁷²¹ *Statistisk utredning rörande under åren 1828–1905 utförda landmäteriförrättningar m.m af Kungl. Landmäteristyrelsen verkställd år 1906* (Stockholm 1906), s. 52.

⁷²² Ad. 1823: 5, s. 110–111; Bd. 1823: 3, s. 652; Bd. 1840–41: 2, s. 459–460. Mindre måste i den här kontexten förstås som ekonomiskt mindre kapabel att uppehålla med kostnaderna för hägnadsunderhållet.

bondeståndets ledamot Isak Carlsson och adelsståndets ledamot Corfiz Beckfriis uttryckt farhågor om att hemmantalet skulle medföra att en storbonde behövde dras med mer hägnad i det fall dennes ägor angränsade till flera mindre gårdar.⁷²³ Föreställningen att den rådande delningsprincipen med hemmantalet innebar en tyngre hägnadsbörda för större jordägare återkommer hos såväl lagkommittén som i propositionsintroduktionerna och i enskilda ledamöters inlägg. Förklaringen angavs dels vara att större jordegendomar, genom sin omfattning, ofta gränsade till ett flertal mindre ägor, dels att de själva behövde ansvara för den mellanhägnad som krävdes för ett rationellt bruk av marken, exempelvis vid tillämpning av växelbruksmetoden.⁷²⁴

Den utbredda hemmansklyvningen vid tidpunkten bör ha förvärrat situationen, eftersom det skapade fler mindre hemmansgårdar som kunde angränsa till en större jordägare. Exempelvis har Patrick Svensson sett en ökning på antalet små hemman på 1/16 mantal eller mindre i samband med skiftesreformerna i Skåne. Han uppskattade att mer än 15 procent av hemmanen i de socknar han undersökte hamnade under besuttenhetsgränsen och bör ha haft det svårt att producera tillräckligt för att hushållet skulle gå runt.⁷²⁵ Där menade förespråkarna att hälftenprincipen skulle göra hemmansklyvningarna enklare att verkställa, eftersom stängelseskyldigheten kunde anpassas allteftersom jordägarna gjorde fastighetsombildningar. Kritikerna såg i stället framför sig hur mindre hemmansägare till följd av hemmansklyvning inte längre skulle få sin stängelseskyldighet svarad mot hemmanets storlek om hälftenprincipen fastställdes.

Lagkommittén hade försökt legitimera hälftenprincipen genom att förankra den till äganderätten. Deras resonemang var att när två jämbördiga rättigheter stod mot varandra – och därmed också två likvärdiga skyldigheter – borde kostnaderna för hägnaderna delas lika mellan parterna – ”midt i tu” – för att säkerställa en jämlik och därmed rättvis fördelning av skyldigheten. Detta utan hänsyn till om det kunde anses lika nyttigt för bägge dessa parter att upprätthålla hägnaden.⁷²⁶

Eftersom det var hälftenprincipen som skapade mest slitningar i riksdagen var det också mot detta resonemang som den skarpaste kritiken riktades. Om fördelningen av stängelseskyldigheten skulle beräknas utifrån en slags ”jemlikhets-princip” menade Ola Jeppsson från Blekinge län, med uppenbar ironi, att man lika gärna kunde sträcka

⁷²³ Bd. 1800, s. 304; Ad. 1800: 1, s. 743–744.

⁷²⁴ Se exempelvis *Motiver* 1826, s. 142–144; Bihang 1834–35: 1, N:o 38, s. 5; Bihang 1834–35 7: 2, s. 16–17; Pr. 1834–35: 12, s. 269–270. Växelbruket enligt den thaerska-modellen krävde dessutom stora åkerarealer, se Runefelt 2011, s. 112.

⁷²⁵ Svensson 2006, s. 406–408.

⁷²⁶ *Motiver* 1826, s. 144;

ut det till andra skyldigheter: som kravet på skjutsning eller rustning.⁷²⁷ Respektive bonde skulle kunna påtvingas att erhålla lika många hästar, tillhandahålla varsin soldat eller båtsman, eller åtminstone ”lika lott i rustningstyngden”. Jeppsson fortsatte med fler uttömmande exempel

kunde [man] äfven påstå att väghållningsskyldigheten delades lika, ty om den fattige bonden icke sliter vägen så mycket med åkning, går han honom desto oftare, detta vore likväl en vacker princip, att alla vägstycken inom socken eller härad vore lika långa, dessutom blefvo vägdelningar mera lätta att verkställa; Om alla öfriga skatter och onera blefvo lika, utan beräkning att utgöras efter hemmantal, vinnes mera enkelhet och lätthet vid debitering och uppbörd [...].⁷²⁸

Bara för att hälftenprincipen var enkel att tillämpa och förband sig till en slags idé om ”jämlighet”, var det enligt kritikerna inte att uppfattas som rättvist. Som Jeppsson och andra medlemmar ur bondeståndet ansåg behövde skyldigheter mätas efter ekonomisk förmåga, det vill säga att den förmögnare tog på sig mer ansvar än den fattiga. Strindlund framhöll i sin kritik mot utskottsbetänkandet under riksdagen 1844–45 att en torparens och en statsministers ekonomiska förutsättningar att underhålla en hägnad inte var jämförbara. Rikare jordägare uppfattades ha tillgång både till mer hägnadsmaterial och arbetskraft att upprätthålla hägnaden. Tillämpningen av hälftenprincipen förutsågs aldrig kunna bli rättvis, oavsett hur mycket förespråkarna för principen hänvisade till att man skulle skapa ett jämställt rättssamhälle. Jämligheten ”här som vid andre tillfällen, tjenar att dölja en aristokratisk ulf i fårakläder”.⁷²⁹ Strindlund antydde alltså att de liberala argumenten förklädde ett dolt syfte: att låta mer förmögna jordägare med lagen överbelasta sina fattigare grannar med merkostnader som översteg deras ekonomiska förmågor. Det

⁷²⁷ Skjutsningsskyldigheten vid allmänna lands- och sjövägar låg på gästgivargårdar som skulle tillgodose hästar och husrum till förbipasserande. Det var enligt lag enbart upp till grannbönder att ta över skyldigheten om det inte fanns tillräckligt med hästar eller husrum, men enligt Gadd var det vanligt förekommande och betungande för bönderna. Att utgå ifrån skatteprestationer vid beräkning av rättigheter och skyldigheter på landsbygden gällde även exempelvis väg- och broskötsel. 1734 års lag, BB 25: 8, BB 28; Gadd 2000, s. 55. Rustningsskyldigheten låg enbart på rusthållare, som försåg kronan med soldater och båtsmän i gengäld mot skattefrihet. Gadd 2000, s. 46–47.

⁷²⁸ Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, reservation av Ola Jeppsson, s. 29–30.

⁷²⁹ Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, reservation av Nils Strindlund, s. 23–24. Citatet är från Strindlunds inlägg under bondeståndets sammanträde under riksdagen 1834–35, se Bd. 1834–35: 7, s. 533. Liknande tankar lyfte vice talmannen Nils Pehrsson under bondeståndets sammanträde i samband med riksdagen och Nils Månsson redan under riksdagen 1823, där han hade fått stöd av Erik Larsson, Erik Eriksson, Carl Fredrik Berg och Anders Sandsten. Bd. 1823: 3, s. 649–657; Bd. 1844–45: 10, s. 29

fantiserades om att den förmögna godsägaradeln – oftast talades det uttryckligen om säteriägare – skulle tillåtas få sko sig på dem fattiga böndernas bekostnad. Om hälftenprincipen lagstadgades spåddes den ”ruinera” fattigare bönder och skicka dem till ”tiggerstafven”, eftersom deras ekonomiska utsikter att kunna stå för halva hägnaden ansågs omöjliga.⁷³⁰

Bondeståndets kritiker till hälftenprincipen uppfattade den med andra ord som ett direkt hot mot äganderätten. Om hälftenprincipen fastställdes som delningsprincip förväntades hägnadsbördan överflyttas från större till mindre gårdar. Här argumenterades därtill att hushållningssällskapen och landshövdingarna enbart hade låtit höra possessionaterna och storbönderna i regionerna. Att så många av utlåtandena från länen hade varit positiva kunde av kritikerna förklaras med att endast storbrukare hade tillfrågats, som då ska ha uttalat sig av egennyttiga skäl.⁷³¹

I laga skiftesdebatten hade som tidigare nämnts rätten att få rubba en tidigare fastställd ägodelning varit omdiskuterad. Där hade kritiker till stadgan argumenterat att sådana rubbningar kunde ses som ett ingrepp i äganderätten, eftersom jordförmögenheter riskerade att förflyttas under skiftesförrättningen. Även i stängelskyldighetsdebatten tvistades om huruvida jordägare med den föreslagna stängselförordningen skulle få rubba tidigare stängseldelningar, i synnerhet de som hade fastställts i samband med enskifte eller laga skifte. Ett problem med den inledande propositionen var att den heller inte tog med någon bestämmelse om att kompensera jordägare som riskerade att förlora sin tidigare hägnad. Det rättades både i 1834–35 proposition och 1844–45 års förslag från utskotten, men utan verkan på debattläget.⁷³²

Bland kritikerna till hälftenprincipen avspeglade jämväl jämlikhetsargumentet ett större försök från överheten att generalisera agrarsamhället. Jeppssons inlägg i debatten visar upp denna förståelse, men liknande kritik dök även upp vid andra tillfällen i debatten. Enligt prosten Heurlin kom allt i ”tidens anda” att likställas utan hänsyn till individuella skillnader. Här klandrades även skiftesverksamheten för att vara alltför centraliserad och missanpassad till regionernas olika förutsättningar och förhållanden. Stat och överhet anklagades för att med sina lagar och reformer släta ut eller direkt undangömma alla aspekter av samhället som avvek från normen eller ett högre mål. En sund lagstiftning behövde ha en öppenhet för variationer.⁷³³

Kanske skulle hälftenprincipen uppskattas av sädesproducerande storbönder – förmodligen den kamouflerade ståndspersonen som Strindlund hade hänvisat till i sin

⁷³⁰ Bd. 1828–30: 3, s. 571–572, 582–583; Bg. 1828–30: 1, s. 432–433.

⁷³¹ Pr. 1834–35: 12, s. 275–280, 294; Ad. 1844–45: 9.

⁷³² Ad. 1840–41: 2, s. 353–354; Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, s. 11–12.

⁷³³ Pr. 1834–35: 12, s. 280–281; Bd. 1844–45: 10, s. 28.

kritik – som med 1802 års stängselförordning tycks ha erhållit en stor hägnadsbörda. Men för en mindre gård, eller gårdar som efter ett skifte tilldelats större markarealer eller flera skifteslotter, förväntades hälftenprincipen öka deras hägnadsmängd markant i jämförelse med vad de erhöll med hemmantalet som delningsprincip. Det här förklarar varför hälftenprincipen motarbetades i så pass stor omfattning av bondeståndet. Som mest kan man säga att både det allmänna stängselvitsordet och hälftenprincipen avsåg att jämka ut stängselskyldigheten mellan alla parter. Vilket av somliga ansågs som rationellt ur en teoretisk synpunkt – men aldrig rättvist.⁷³⁴

Dansk lagstiftning som inspirationskälla

Ett sätt att försöka argumentera för hälftenprincipens ändamålsenlighet blev också att blicka utåt. I motivet till civillagen framhölls att man i Danmark sedan 1760-talet prövat båda principerna, först genom en lagstadgad hälftenprincip i 1769 års *udskiftningsförordning*, som bara sju år senare byttes ut till en delningsprincip grundad efter *hartkornet*, en dansk motsvarighet till den svenska skattläggningsgrunden. 1776 års förordning tillämpades enligt uppgift endast fram till år 1781, på grund av erfarenheten från alla tvister som hade uppstått med delningsprincipen. Den hade enligt lagkommittén inte varit så ”naturlig och billig” som den danska staten hade önskat. I stället återställdes tidigare delningsprincip enligt kunglig förordning den 29 oktober 1794. Lagkommittén menade att man efter ett sådant bevis ”från ett så närbeläget land” inte längre kunna tvivla på, om inte hälftenprincipens fördelar, åtminstone att en delningsprincip baserat på hemmantal eller ägorymd vore ”behäftad med rätt stora olägenheter”.⁷³⁵

I Danmark är hälftenprincipen mycket äldre än skiftesreformerna. Redan i *Skaanske lov* från 1200-talet föreskrevs att den som vill skydda sin åkermark från betande boskap skulle själv ansvara för hägnaden. Där inägor mötte inägor skulle angränsande parter däremot ta hälften av hägnaden. I *Jydske lof* från 1241 föreskrevs

⁷³⁴ Enligt ett anförande av botanikprofessorn Elias Fries kunde grundprincipen ses som rationell och vilande på ”abstract-rättsliga principer”, men det abstrakta fungerade inte enligt hans mening i verkligheten. Samma resonemang fördes av kyrkoherdarna Carl Fredrik Björkman och Anders Georg Elfström. Pr. 1844–45: 11, s. 83–84; Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, reservation av M. Anders Thrysén s. 20–21.

⁷³⁵ *Motiver* 1826 s. 145–146. Under 1834–35 års riksdag nämnde kanslirådet Georg Ulfspärre att både Danmark och Norge följde denna stängselgrund. Även statsrådet Gustaf Lagerbjelke lyfte den danska lagstiftningen som ett passande exempel för jämförelse. Ad. 1834–35: 15, s. 263. Ad. 1844–45: 9, s. 619.

däremot att byarna bildade ett stängsellag som skulle hålla gemensam plikt över åkerhägnaden. I *Danske lov* från 1683 sammanslogs ett flertal landskapslagar. Efter detta ansågs delägarna i byn gemensamt ansvariga för byns hägnader, som i Sverige, men där två byar stötte samman i åkermark skulle de ta halva hägnaden vardera. När lagstiftningen omförhandlades i samband med skiftesreformen lades ansvaret först på individen, för att som tidigare nämnts läggas över på alla grannar, med hälftenprincipen i 1781 års förordning.⁷³⁶

Det finns således flera jämförelsepunkter mellan det danska skiftesverket och det svenska, om man inkluderar stängelskyldigheten. Danska skiftesreformerna var en viktig influens för lagkommittén. Däremot kom även det argumentet att väcka kritik inom bondeståndet. Varför skulle svensk lagstiftning ta direkt inspiration från Danmark?⁷³⁷ Det här skulle dock inte bli den enda gången som dansk lagstiftning blev föremål för inspiration bland reformförespråkarna. I nästa kapitel kommer det att bli påtagligt att Sverige tog en likartad utvecklingsväg som Danmark gällande stängelskyldigheten.

Historiska rättsförhållanden i fokus

Något som uppenbarar sig i den debatt som uppstod efter att propositionen på ny stängelskyldighetslagstiftning lades fram vid riksdagen 1828–30 är den långa tidsuppfattningen som ett flertal av aktörerna visade när de överlade om de nya odlingspraktikerna, byorganisationen och den rättsliga bakgrunden till stängelskyldighet. Vi kan undersöka det genom att granska hur riksdagsledamöterna såg på och åberopade äldre lagstiftnings användbarhet i debatten.

Den gällande delningsprincipen för stängelskyldigheten härstammade som tidigare nämnts ur Magnus Erikssons landslags BB 5: 2 (cirka 1351). Denna princip var införlivad både i 1734 års lag och 1802 års stängselförordning. Det är dock inte den första, eller den enda äldre lagen som gällde under medeltiden. En aspekt som talade för hälftenprincipens användbarhet bland förespråkarna för propositionen var att den hade utgjort delningsprincip långt före senare principer. Stängelskyldigheten ska nämligen ha stadgats utifrån hälftenprincipen både i Upplandslagens viderboabalk

⁷³⁶ Schmidt 1953, s. 12–14.

⁷³⁷ Bd. 1823: 3, s. 695. Anförande av Nils Persson.

17 (1296), Västgötagens BB: 1 och 6 (cirka 1350), Västmannalagens BB: 53 (1300-tal) samt Södermannalagens BB: 14 (1325).⁷³⁸

Det finns skäl att dröja och låta det sammansatta lag- och ekonomiutskottet vid 1844–45 års riksdag förklara sin syn på det svenska agrarsamhällets historiska relation till hägnaden. Det är viktigt för att förstå, åtminstone ur deras synvinkel, hur de historiska förhållandena hade lett till denna tidpunkt och till detta specifika lagförslag. Utskottens berättelse kan därtill sägas var till stor del hämtad från den historiska översikt som hade givits i den juridiska avhandlingen *Afhandling om Grannars Skyldighet enligt Sveriges Lag, att med hvarandra deltaga i Stängsels upprättande och underhållande* (1822).

Utskotten menade att vid åkerbrukets uppkomst var det givet att den som odlade ett stycke mark som tidigare varit brukad för boskapsbete själv skulle avstänga denna del. Vad de syftade på här kan sammanfattas som ockupationstillståndet. Som redan omnämnts utgjorde hägnaden historiskt ett tecken på ett markanspråk, på jord som låg under bruk. Men då det svenska jordbruket framskred och olika odlingslotter började närma sig varandra, "samt deras gränser slutligen möttes och sammanföll" så stadgades det som nämnt ovan "helt naturligt" att de mötande skulle ta hälften vardera av hägnaderna, eftersom bägge kunde anses ha behov av hägnaden. När enskilda gårdar slutligen kom så nära varandra att man började bygga större enheter uppkom det andra förhållandet som sedermera varit för handen: samfälligheter eller byorganisationer. Det var med samfälligheter som utgångspunkt som lagen hade bestämt att den större samfälligheten skulle stänga mer. Samtidigt lade hemmantalet grunden för alla delägars skyldigheter och rättigheter som kunde mätas efter dessa förhållanden, därmed även fördelningen av stängelskyldigheten.⁷³⁹

Vid mitten av 1800-talet tycks det ha funnits en medvetenhet om att samfälligheterna på många håll i Sverige höll på att upplösas i separata enheter igen till följd av skiftesreformerna. Jordbruket hade enligt utskottens beskrivning återgått till dess "ursprungliga förhållande". Enhet mötte numera återigen enhet. En välvgränsad fast egendom angränsade en annans lika välvgränsade fasta egendom. Hälftenprincipen föreställdes därför, med den historiska lagstiftningen som utgångspunkt, som "åter användbar och efterlängtd" med utgångspunkt i agrarsamhällets samtida tillstånd. Det var något även lagkommittén hade åberopat i

⁷³⁸ *Motiver* 1826, s. 142–143; Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, s. 6. Samma delningsprincip efter hälftenprincipen hade i de äldre landskapslagarna gällt vid delning av skogar och vattendrag, däremot bara skogar som inte bar bärande träd. Annars gällde öre och örtug. Se Åke Holmbäck, *Studier över de svenska allmänningarnas historia, 1. Rättsreglerna för intaga av jord vid den fasta bosättningen uppkomsten av särskilda slag av allmänningar* (Uppsala 1920), s. 18–23.

⁷³⁹ Collin & Gyllenhammar 1822, s. 3–12; Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, s. 6–7.

sitt motiv. Återuppväckelsen av äldre lagar blev ett tecken på att det svenska jordbruket hade anträt in i ett nytt tillstånd, vilket talade för ett återinförande av dessa lagar.⁷⁴⁰ Det var särskilt återinförandet av den medeltida lagen som åsyftades, ur ett rättshistoriskt perspektiv. Lagkommittén förankrade den medeltida lagen till den omvandlingsprocess som det svenska agrarsamhället höll på att gå igenom. Det historiska argumentet användes inte för att blicka tillbaka, utan snarare framåt, på ett individualiserat samhälle.

Det fanns självfallet andra som hävdade motsatsen, att 1734 års lag var den ”naturliga lagen”.⁷⁴¹ Eftersom även 1734 års lag grundade sig på äldre lagstiftning, om än nyare landslagar, uppfattades den föreslagna ändringen av lagen ”rubba och upphäva ett i lag gifvet, och snart sagdt genom sekler hos oss häfdvunnet förhållande”.⁷⁴² Jordbrukets utveckling det senaste seklet hade förvisso ”modifiera[t], inveckla[t] och förswära[t] tillämpningen af denna allmänna regel”, men det betydde inte, menade kritikerna, att grundprincipen för stängselskyldighet behövde ändras.⁷⁴³ I en reservation till utskottsbetänkandet påstods det att de äldre lagarna hade varit användbara under det tidevarv de hade varit aktuella just eftersom det hade varit så ”obetydliga” arealer som skulle inhägnas. Så såg uppenbart inte landskapet ut längre, när så stora delar av Sverige var uppodlat. Att ämna att gå tillbaka till det svenska jordbrukets urtillstånd argumenterades dessutom i prästeståndet uppmuntra till den egoism som människan hade avsvurit sig med samhällskontraktet.⁷⁴⁴

Referensen till samhällskontraktet är intressant. Framför allt eftersom den drog paralleller mellan den föreslagna stängselskyldigheten och det naturtillstånd som enligt politisk teori ska ha förekommit innan samhällskontraktet. Naturtillståndet är en ”tankekonstruktion”, det vill säga föremål för olika tolkningar. Resonemanget ovan speglar den tolkning av naturtillståndet där passioner snarare än förnuft styr människans val. Först när människan överlåter makten över sina liv till en styrande makt, staten, uppstår rättigheter och skyldigheter som upprätthåller ordning och rättvisa i samhället.⁷⁴⁵ I denna kritik mot lagförslaget uppmärksammades återigen bristen på överseende gentemot de svaga i samhället. Lagförslaget blev i stället ett uttryck för människans passioner, hennes benägenhet att göra val som enbart gynnade

⁷⁴⁰ *Motiver* 1826, s. 142–143; Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, s. 7–9.

⁷⁴¹ Bd. 1844–45: 3, s. 383–385. Anförande av Johannes Andersson från Skaraborgs Län.

⁷⁴² Pr. 1834–35: 12, s. 279.

⁷⁴³ Bd. 1823: 3, s. 690–691.

⁷⁴⁴ Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, reservation av Anders Thrysén, s. 21; Pr. 1844–45: 11, s. 86–87.

⁷⁴⁵ Liedman 1989, s. 115–117. Att naturrättsteoretiker som Hobbes, Samuel Pufendorf, men även och den tidigare nämnda Grotius fick starkt inflytande på svensk rättsvetenskap har delgetts av Anners. Se Anners 1983, s. 87–91, 107–108.

den egna personen utan hänsynstagande till andra, som ett rimligt uppbyggt rättssamhälle var ålagt att avvärja eller tämja.

Som Erik Gustaf Geijer, en av Sveriges kändaste nationalgestalter och romantikens förgrundsmän, menade kunde civillagsförslaget ses förvirrat i sitt strävande efter att hitta en rimlig grundprincip för stängselskyldigheten. Å ena sidan syntes den grundad på "de modernaste teoriernas abstractioner" – å andra sidan på "historiska luftbilder". Förenade sågs de bli de oanvändbara och inte motsvara landets egentliga behov. Lagstiftarna, här menat lagkommittén, refererade enligt Geijer enbart till dessa två ytterpoler för att kunna höja upp sig över de som

i fråga om Lagar hafva vördnad mest för den theorie, som, utvecklad ur sakens natur, lätt lämpar sig efter deras olika förhållande, samt mest för den historia, som ännu lefver och med sina verkningar griper in i det närvarande.⁷⁴⁶

Geijer rättfärdigade således bibehållandet av 1802 års stängselförordnings grundprinciper, som han menade fortfarande hade orsak att anses aktuella. Vid den här tidpunkten kan Geijer sägas var fast trogen sin konservativa åskådning, innan han senare i livet övergick till att bli en engagerad liberal debattör. Vi ser denna hängivelse till konservatismen i både hans och tidigare talares resonemang. Det fanns enligt Geijer ingen anledning att leta sig tillbaka till en slags förhistoria i det svenska jordbrukets utvecklingsprocess för att legitimera en lagstiftning som fullkomligt skulle bryta med det rättsförhållande som hade varit rådande de senaste århundradena. Erfarenheten av 1734 års lag låg närmare till hands än de medeltida lagarna. Fast det stora problemet var nog egentligen att den föreslagna lagen representerade ett nytt sätt att organisera jordbruket. Den moderna teorin som återopades och klandrades var uppenbart den om äganderätten, som lagkommittén hade avsett skulle utgöra grundprincipen för stängselskyldighet.

Vid den här tidpunkten kom följaktligen en skara riksdagsmän att argumentera både för och emot hälftenprincipen med historien som argument. Bland kritikerna ansågs det faktum att lagkommittén "återfunnit en uråldrig, af våra förfäder förkastad delningsgrund" som oförenligt med befolkningens medvetande. Lagkommittén hänades för att ha grävt upp äldre författningar från "urminnes tider", för att legitimera sitt civillagsförslag.⁷⁴⁷ Det första anförandets talare, Anders Thrysén, gjorde både anspråk på att ha kunskap om den jordbrukande befolkningens uppfattning av propositionen, samtidigt som han tryckte på lagförslaget bakåtsträvande och förlegade karaktär. Men var lagkommittén och dess förespråkare verkligen bakåtsträvande? För

⁷⁴⁶ Pr. 1828–30: 6, s. 133–134.

⁷⁴⁷ Bd. 1823: 3, s. 695; Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, reservation av Anders Thrysén, s. 20–21.

dessas ansågs ju snarare 1734 års lag som oförenlig med tidens förhållanden. Bör det i stället betraktas som att historiska rättsförhållanden hade blivit betydelsefull för lagstiftningen?

Jag har bitvis genom studien lyft fram specifikt en juridisk avhandling om stängselskyldighetens rättshistoria som utkom under 1800-talets första årtionden under rättshistorikern Hans Samuel Collin. Juristen Åke Holmbäck har i senare tid visat att det finns kopplingar mellan lagkommitténs Richert och förenämnda Collin. Enligt Holmbäck ska Richert, i samband med hans roll i lagkommittén, ha kontaktat Collin och den samtida professorn i rättshistoria Carl Johan Schlyter om att ta fram nyttgåvor av Sveriges medeltida lagar. Collins medverkan i projektet, som inte blev särskilt långvarigt på grund av hans frånfälle 1833, resulterade bland annat i nyttgivningen av Västgöotalagarna (1827), Östgöotalagen (1830) och Upplandslagen (1834).⁷⁴⁸ Även om det inte finns några belägg för att Collin på något sätt medverkade i projektet med att ta fram civillagsförslaget vore det inte främmande att anta att Richert tog del av arbetet. Här behöver jag bara hänvisa till att både Upplandslagen och Västgöotalagen nämndes i motivet till civillagsförslaget. Vi vet också att flera riksdagsmän hade läst avhandlingen, eftersom den refererades till ordagrant i flera av utläggningarna inom utskotten genom åren.

Det här väcker frågor om varför åtskilliga aktörer vid den här tidpunkten stödde sina belägg i stängselskyldighetsdebatten på historiska lagar och traditioner? Varför blickades det inte bara framåt utan också bakåt? Detta har undersökts av senare rättshistoriker som Stig Jägerskiöld. Enligt Jägerskiöld kom sedvanerätten – där hävd och traditioner sågs influera lagstiftningen – växa sig stark under 1800-talets första halvsekel bland juridikens centralfigurer. Runt sedvanerätten växte en grupp fram kallad den ”historiska skolan”, dit den ovannämnde Schlytert kan knytas. Den historiska skolans syn på rätten ska tolkas som oppositionell till just upplysningens reformiver, i synnerhet till upplysningsfilosofernas användning av naturrätten. Både naturrättsanhängare och anhängare av den historiska skolan utgick dock ifrån att lagar skulle grundas på erfarenheter. Skillnaden var att historiska skolans anhängare blickade bakåt för att kunna peka på det egna landets utveckling och särart. Jägerskiöld menade också på att juristerna vid den här tidpunkten såg sig själva som företrädare för befolkningens rättsförståelse. Lagar skulle stödja sig på ”folkets rättsuppfattning och [vara] organiskt framvuxen”.⁷⁴⁹ Till den beskrivningen av historiska skolan kan bland annat Thryséns och Geijers anförande ses härröra. Geijer

⁷⁴⁸ Åke Holmbäck, ”Hans Samuel Collin”, *Svenskt biografiskt lexikon*, Band 08 (1929).

⁷⁴⁹ Stig Jägerskiöld, ”Den historiska skolan i Sverige”, i *Den historiska skolan och Lund, Rättshistoriskt symposium 1980* (Lund 1981–83), s. 53–57; Se Anners 1983, s. 115–126 för en europeisk utblick på historiska skolan och dess företrädare.

hade som ovannämnt framför allt pekat på att 1734 års lag var levande i nuet, medan Thrysén såg sig själv tala för hela svenska allmogens rättsuppfattning. Men även Richert hade sett sig själv som "allmogens oförskräckte talesman" och ska ha haft "romantiskt-historiska drag".⁷⁵⁰ Det pågick således en kamp i stängelskyldighetsdebatten om vem som egentligen företrädde allmogens intressen.

En liknande hållning som föregående talare hade också en annan av bondeståndets ledamöter, Ola Jeppsson, som under riksdagen 1844–45 resonerade om att den rådande principen i hemmantalet var "en sund princip som både kan och bör tillämpas äfven under nuvarande nymodiga tidsförhållanden".⁷⁵¹ Den beprövade erfarenheten av hemmantalet kunde uppenbart användas som argument för att avfärda lagförslaget, med utgångspunkt i att den inte var organiskt framvuxen, snarare framtvingad ur en dammig, gammal lagbok.

Utskottens tidigare nämnda beskrivning av det svenska rättsförhållandet kring stängelskyldigheten förklarar varför lagkommittén hade refererat till äldre lagar i sina motiv. De såg i den äldre lagstiftningen ett förhållande som i många avseenden påminde om deras samtid, som därmed även legitimerade civillagsförslaget. Men då beaktade man inte den befolkningsökning och åkerarealökning som hade skett sedan cirka 1300-talet. Heller inte att det vid tidpunkten kan ha funnits en bygemenskap som inte nödvändigtvis ansågs som förlorad. Det som är utmärkande i stängelskyldighetsdebatten är reformförespråkarnas outsinliga tilltro till skiftesreformernas individualiserande verkan, som gång på gång tillbakavisades med utgångspunkt i att det inte gick att ta för givet att alla byar var i stånd att genomgå skifte, heller inte skiftet skulle ha sådan stor påverkan på byarnas kollektiva hägnadssystem. Lagkommitténs hänvisning till den medeltida lagens användbarhet blev därför lätt för kritikerna att motbevisa.

Vi får inte heller glömma att representanterna för ständerna i utskotten sattes ihop inför varje riksdag. Som tidigare nämnts byttes grupp sammansättningen ut från ett riksdagsmöte till ett annat. Debatten som har agerat utgångspunkt för det här kapitlet pågick under nästan tjugo år, ännu längre om vi drar det tillbaka till 1815 års riksdag med Anders Larssons motion. Det kan följaktligen vara så enkelt att utskottets medlemmar den förra riksdagen var sammansatt av mer reformkritiska ledamöter, för att nästa riksdag bytas ut mot mer reformpositiva. I allmänhet beskrivs den här perioden inom riksdagen som väldigt ostyrig. Det förelåg en kamp inte bara mellan stånden, utan en växande sådan mellan konservativa och liberala grupperingar inom

⁷⁵⁰ Anners 1983, s. 217.

⁷⁵¹ Bihang 1844–45 7: 2, N:o 30, reservation av Ola Jeppsson, s. 30.

ständerna, vilket vi även ser inom bondeståndet i stängselfrågan.⁷⁵² Allt sammantaget tyder på att man inte kan förutsätta att alla aktörer hade samma vision om hur byorganisationens tillstånd.

En annan potentiell förklaring till att man argumenterade på det sätt man gjorde kan vara att jordbruket hade så pass starka band till det förflutna, både till traditionella brukningssätt och i frågan om relationen mellan jordägarnas rättigheter och skyldigheter. Återblicken till det rättshistoriska förhållandet ska tolkas som ett retoriskt medel ämnat att peka på att lagförslaget inte var något nytt påhitt. Romantikens idéer och språk spred sig in i rättsfilosofin, men inte i reformprojektet som helhet. Historien kunde återopas för att förbinda nuet med det förflutna. En så fullständigt omkullkastande lagreform som lagkommittén hade föreslagit behövde förankras till något konkret, i det här fallet både rådande modern teori och äldre rättsförhållanden. Med det sagt har jag svårt att se att den som skulle ha fått sin stängelskyldighet rubbad av hälftenprincipen hade blivit övertygad om dess legitimitet bara för att lagen var skriven så nästan 600 år tidigare.

Byorganisationens tillstånd i samband med laga skiftet

Hur såg då bondeståndet på byorganisationens tillstånd? I vilken mån ansåg de att den gällande lagen motsvarade tidens behov? Kritiken har redan behandlats i föregående avsnitt, men vad framhöll de ledamöter inom bondeståndet som faktiskt försvarade den föreslagna lagen? Vi kan inleda en sådan diskussion med J. F. Dahllöf och Jonas Johannessons motioner under 1840–41 års riksdag. Den förra anmodade att varje delägare bara skulle tvingas inhägna i förhållande till ”de rågångarnas längd som omgifva hans egen egolott”.⁷⁵³ Samma sak hade Johannessons lyft under samma riksdag

all hägnad bör upprättas och underhållas ensamt af de jordegare, som deraf ega gagn, d.v.s. af dem, hvars hemman gränsa intill hägnaden, ehvad natur eller olika beskaffenhet dessa kunna ega.⁷⁵⁴

Så hade stängelskyldighetslagstiftningen, vilket framgick hittills, sedan de första landskapslagarna från medeltiden inte varit skriven. Enligt gällande lag kunde en delägare i byalaget åläggas att hägna både runt grannens ägostycke och längs rågångar

⁷⁵² Frängsmyr 2000, s. 72–73.

⁷⁵³ Bd. 1840–41: 2, s. 454–455.

⁷⁵⁴ Bd. 1840–41: 2, s. 405–407.

som inte nödvändigtvis låg nära den egna marken – även om sådana fördelningar sannolikt avgjordes mellan grannarna för att underlätta samlevnaden i byn.

Relationen mellan skiftesreformerna och individualiseringen av jordbruket har diskuterats genomgående i avhandlingen. Enligt juristen Seve Ljungman fick liberalismens genombrott i Sverige – vilket han kopplar till skiftesverkets framväxt, då skiftet innebar att byalagen förlorade sin tidigare betydelse – stor påverkan på lagstiftningens utveckling. Konsekvensen blev att ”uppmärksamheten framför allt riktades på de rådighetskonflikter, som kunde uppstå mellan två angränsande fastigheter. Grannelagsrätten ansågs ej längre röra förhållandet mellan bydelägare, utan förhållandet mellan gränsgrannar”.⁷⁵⁵ Lagkommitténs förslag till ny stängelskyldighet illustrerar tydligt denna förändring i rättstänkandet bland tidens liberala jurister. Begreppet ”by” förekom där nästan inte alls. Den enda form av gemensam hägnad som föreskrevs gällde att byn skulle hålla halva den utflyttade gårdens hägnad om den inte mötte någon granne, något som snarare hade ett ekonomiskt syfte än att värna om byorganisationen. I övrigt var stängelskyldigheten i regel begränsad till två angränsande äganderätter.

Att en gård som fränkopplats från bykärnan i samband med enskifte eller laga skifte skulle räknas som en enskild gård, därmed fränkopplad från byorganisationen och fri från tvånget att hägna tillsammans med grannarna i rågångshägnaden, argumenterade Fredrik von Zweigbergks för under samma riksdag. Han kritiserade dessutom utskottens avslag på Johan Johannessons motion i samma fråga, den som citerades inledningsvis i avsnittet.⁷⁵⁶

I motargument till Jonas Johannessons motion hade utskotten framhåvt att delägare i byalag gemensamt hade stängt kring byns ägor ”ända ifrån äldsta tider”, som ett stängsellag. Utskotten menade därmed att: ”grunden dertill är helt naturlig.” och inte nödvändig att ändra på.⁷⁵⁷ Rågångshägnaden sågs därmed fortfarande av vissa som bykollektivets gemensamma angelägenhet, samt grannskapsförhållanden inrotad både i kulturen och i den allmänna synen på böndernas rättigheter och skyldigheter. Det är i sig självt ett viktigt resultat, som delvis motsäger vad tidigare forskning har beskrivit om hägnadssystemen efter skiftesreformerna. Alla hägnader blev inte automatiskt enskild delägars ansvar till följd av skiftesreformerna. Byorganisationen bestod i flera avseenden, särskilt när det gällde organiseringen av byns yttre hägnader. Det behöver alltså inte röra sig om en fullständig ”avkollektivisering”, som Bengt-

⁷⁵⁵ Ljungman 1943, s. 4.

⁷⁵⁶ Bd. 1840–41: 10, s. 208–209. Han fick bifall från Nils Gustaf Nilsson från Östergötlands län, Olof Lindbäck från Hallands län samt Niclas Jönsson och Håkan Nilsson från Skåne.

⁷⁵⁷ Bihang 1840–41 7: 2, N:o 27, s. 16–17. Även det här resonemanget är direkt hämtat från den rättshistoriska avhandlingen, se Collin & Gyllenhammar 1822, s. 3–4.

Arne Persson hävdade med utgångspunkt i de skånska byordningar som tillkom efter enskiftet, där också frågor om hägnaderna reglerades. Samtidigt finns forskning som påvisat en förändring i byordningar upprättade efter laga skiftet, där paragrafer om samordning av sådd och skörd, stängselskyldighet samt tid och plats för betessläpp helt saknas.⁷⁵⁸ Samma behov av att reglera betesdriften fanns troligen inte överallt.

Som Ronny Pettersson poängterat verkar inte bondeståndet i riksdagsdebatten om laga skiftet ha varit emot bysprängningen. Han såg två potentiella förklaringar till varför: antingen kan det vara så att det fanns de som inte trodde att byorganisationen skulle gå förlorad genom laga skiftet, eller så kan gemenskapen redan ha varit försvagad innan laga skiftet tillkom.⁷⁵⁹ Någon omfattande mentalitetsändring ska åtminstone inte laga skiftet ha orsakat, till skillnad från vad Asplund och Ödman hävdade.⁷⁶⁰

Skiftesreformerna, i synnerhet utflyttningarna, hade dock en uppenbar inverkan på flera av riksdagsmännens resonemang i stängselskyldighetsdebatten. Vid både ett enskifte och laga skifte kunde en gård få sina ägostycken ute vid rågången, medan en annans hamnade i mitten av byns tidigare innehav. Hade en jordägare ett ägostycke angränsande till rågången så blev hägnadssträckan hela byalagets angelägenhet, medan den som hade ägorna mer mot centrum av byn sågs tvungen att medverka i hägnaden mot angränsande grannars ägor och samtidigt bidra med sin andel i den allmänna skötseln av rågångshägnaden. Slumpen uppfattades återigen bestämma vilken jordägare som fick en ökad eller minskad hägnadsbörda. Vilken nytta hade den senare ägaren av rågångshägnaden? Hade denne ens något intresse av att upprätthålla hägnaden, om han eller hon inte själv fick åtnjuta dess skydd? Underhållet av den gemensamma rågångshägnaden ansågs snarare som ett onödigt merarbete, som ett äldre rättssystem av sedvana höll kvar vid.⁷⁶¹ Rågångshägnaden föreställdes av många inte längre som en gemensam tillgång, värd att ligga under ömsesidig skyldighet mellan grannarna. För förespråkarna till propositionen uppfattades det rimligare att jordägaren endast tillerkändes ansvar över den hägnad som följde dennes nya fastighetsgränser. Det är en föreställning som uppenbart hade ändrats på grund av skiftesreformerna och som gjorde att gällande lag uppfattades som föråldrad, även inom bondeståndet.

⁷⁵⁸ Persson 1960–1963, s. 25, 30–32; Isaksson 1967, s. 214.

⁷⁵⁹ Pettersson 2003, kapitel 6, specifikt s. 123–127.

⁷⁶⁰ Asplund 2022, s. 203–230; Ödman 1998, s. 442–469.

⁷⁶¹ Det nämndes exempelvis i Bd. 1823: 2, s. 330–333, 673–674; Bd. 1823: 3, s. 685–686; Ad. 1834–35: 15, s. 263; Bd. 1840: 2, 29, s. 405–407; Ad. 1844–45: 1, s. 390; Ad. 1844–45: 9, s. 614; Bd. 1844–45: 3, s. 383–385.

Här måste det poängteras att orsaken till att rågångshägnaden fortsatt låg under byns gemensamma ansvar var för att den skrivits in som reformstrategi för att inte orsaka rättstvister i samband med enskiftet.⁷⁶² Staten hade alltså direkt skapat det rättsförhållandet som den senare kritiserade. Det är för övrigt inte första gången som statens reformstrategier anmärktes på i efterhand. Bestämmelsen om lättnader vid inhägnandet av uppodlade utmarkerna i 1802 års stängselförordning är nog den reformstrategi som erhöll mest kritik i debatten efter att den hade stadgats.

Det finns åtskilliga exempel på hur statens reformarbete under den här tidsperioden fick motsatt effekt än vad som hade emotsetts. Ulf Sporrong och Elizabeth Wennersten har bland annat visat vilka katastrofala effekter storskiftets rationalisering fick på arvssystemet i Dalarna, vilket resulterade i att arvtagare vid efterföljande privata jorddelningar fick ännu smalare jordremsor än vad de hade disponerat över innan skiftena.⁷⁶³ Med storskiftet i Dalarna motverkade staten alltså sina egna mål med reformen, att minska ägosplittringen – på samma sätt som bestämmelsen om lättnader motverkade syftet att få upp mer hägnader.

Utskotten tillkännagav dock under den här riksdagen att laga skifte möjligen hade förändrat förutsättningarna och att skyldigheten till att delta i hägnaden mot grannbyn rimligen borde åligga den delägare som erhållit sin mark intill rågången. Detta hävdade man dock inte var möjligt att fullgöra utan ersättning. Om grannarna däremot gjorde upp om en sådan ansvarsfördelning kunde lagen inte hindra dem, men lagstiftarna kunde inte tvinga grannbyn att göra detsamma utan att riskera deras rättigheter.⁷⁶⁴ Samhällsnormen hade således förändrats på ett sätt som inte längre överensstämde med den gällande lagen. Byalagets sista gemensamma hägnad hade knutits till individen och dennes privata egendom. Detta påverkade i sin tur den rättsliga föreställningen av stängselskyldigheten som en grannelagsfråga. Det ansågs dock inte ett tillräckligt godtagbart argument för att ändra i den gällande lagen. Lagen kunde inte ge stöd åt denna förändring i synsättet. Åtminstone inte under åren 1840–41. Men bara fem år senare hade en ny grupp riksdagsmän suttit i utskotten och argumenterat motsatsen, som vi såg i föregående avsnitt.

⁷⁶² Se avsnittet om problemen med de tidigare utflyttningarna i relation till stängselskyldigheten i kapitel 3.

⁷⁶³ Det värsta var att det troligen inte fanns någon egentlig utbredd ägosplittring i regionen när storskiftet drogs i gång. Resultat av uppodling syntes redan i materialet vid 1819, när storskiftet kom till socknen. Sporrong och Wennersten såg likväl att mycket mark redan låg i nära anslutning till den enskilda gården, något de förklarade med utgångspunkt i den lokala köp- och bytestransaktionen i regionen. Centralmakten, menade Sporrong och Wennersten, hade alltså fel bild av lägesbeskrivningen för Dalarna. Sporrong & Wennersten 1995, s. 67–69.

⁷⁶⁴ Bihang 1840–41 7: 2, N:o 27, s. 16–17.

Fredrik von Zweigbergk hade opponerat sig mot utskottens uppfattning att laga skiftade byar fortsatt skulle betraktas som ett stängsellag. Trots att namnet vittnar om adlig bakgrund satt von Zweigbergks som ledamot i bondeståndet under samtliga riksdagar under 1830- och 1840-talen. Han hade sadlat om från landskontorist och expeditiönskronofogde till lantbrukare under början av 1830-talet, varefter han år 1834 blev invald som ledamot till bondeståndet. Samma år kom han dock att bli utvoterad ur bondeståndet på grund av hans yrkesbakgrund och sociala härkomst, för att därefter återinväljas nästa riksdag. Han kom sedermera att utgöra en av föreståndarna för ståndets alltmer liberala anhängare.⁷⁶⁵ Hans ivrande för att rågångshägnaden skulle bli lagstadgad som en ensak mellan två enskilda, angränsande fastigheter syns alltså gå i liknande banor som hos andra liberala aktörer under tidsperioden. Men man måste även vara vaksam på att både han – och för den delen Dahllöf som nämndes i början av avsnittet – kan karaktäriseras som tillhörande bondeståndets ”herrebönder”, det vill säga det ”lilla ekonomiska toppskikt som stod ståndspersonerna nära”.⁷⁶⁶ Både von Zweigbergk och Dahllöf hade en större storlek på sin jordegendom än den allmänna ledamoten i bondeståndet. De kan alltså ha haft strategiska skäl att få igenom hälftenprincipen. Däremot fanns det andra förmögna bönder, till exempel Strindlund, som uppenbart hyste förakt för hälftenprincipen. Han ska även ha varit en av de främsta kritikerna mot laga skiftesstadgan. Sakfrågan hade bättre uttryckt fångats upp i konflikten mellan ståndets liberala och konservativa företrädare, där bland andra Dahllöf företrädde den förra och Strindlund den senare.⁷⁶⁷

Bondeståndet förde således principiella resonemang som belyser hur de uppfattade bykollektivets tillstånd. Våldigt få av motargumenten visar upp något slags försvar för att bevara rågångshägnaden som en gemensam angelägenhet för byalaget av kulturella skäl. Invändningarna grundade sig i stället på ekonomiska överväganden, särskilt farhågor om att en sådan ordning skulle lägga en oproportionerligt stor börda på den fattigare bonden. Detta gällde i synnerhet om det rörde sig om en mindre gård som hade tvingats flytta ut och därmed stötte i med hela sitt markinnehav mot en oskiftad bys större ägor.⁷⁶⁸

⁷⁶⁵ Christensen 1997, s. 116, 133–134.

⁷⁶⁶ Christensen 2006, s. 733, fotnot 27.

⁷⁶⁷ Borell poängterade att Strindlund likaväl som Dahllöf hade kunnat klassas som herreman med utgångspunkt i hur högt värderad hans jord var. Att Strindlund företrädde bondeståndets konservativa medlemmar är också belagt i Borell 1984, s. 11, 71–72, 320; Om Strindlunds debatterande i laga skiftesdebatten, se Pettersson 2003, s. 258.

⁷⁶⁸ Bd. 1840–41: 10, s. 209–211. Anförande av Ola Jeppsson och Nils Persson. Att det främst var mindre gårdar som tvingades flytta ut bekräftar även Patrick Svenssons forskning, se Svensson 2001, s. 224.

De liberala företrädarna i bondeståndet uppskattade lagkommitténs förslag eftersom det frigjorde dem från gemensamma angelägenheter i byalaget som de inte längre önskade ansvara för. De ville att hägnaden skulle uppföras i fastighetsgränsen, så att de slapp hägna runt grannens skifteslott och i stället endast behövde hägna in sin egen fastighet. Hälftenprincipen var den stora stötestenen som ingen kunde enas om. Den stod i direkt motsats till hur skyldigheter normalt beräknades, nämligen utifrån ekonomisk förmåga. Den liberala logiken som låg till grund för civillagsförslagets bestämmelser om stängelskyldigheten motsvarade inte många riksdagsmäns övergripande föreställningar om rättvisa.

Sammanfattning

I det här kapitlet har jag spårat förslaget till en ny stängelskyldighet tillbaka till lagkommitténs förslag till ny civillag. Det är något den tidigare forskningen haft kännedom sedan tidigare, men inte undersökt på närmare nivå.⁷⁶⁹ Lagkommittén hade högtflygande planer på att reformera inte bara stängelskyldigheten utan svensk civillag åt ett mer liberalt håll. Genom att undersöka lagkommitténs motiv har jag visat att laga skiftesstadgan och stängelskyldigheten skrevs ihop i en sammanflätad planläggning för hur det svenska jordbruket fortsättningsvis skulle organiseras. Återigen fångades hägnaden upp i reformarbetet som ett verktyg för att befästa och garantera jordägarnas fria mark- och resursanvändning utan inflytande av grannen. På en principiell nivå utgjorde lagförslaget ett uttryck för den privata äganderätten.

En ny stängelskyldighetslagstiftning var enligt reformförespråkarna nödvändig för att lösa de problem som individualiseringen av jordbruket i samtiden orsakade. Bland annat skapade skiftesreformerna ett förhållande där det sågs bli slumpartat var ens ägostycken hamnade i landskapet i samband med skiftet, vilket invercade på ens stängelskyldighet. Stängelskyldighetslagstiftningen behövde där möta de kostnader som skiftesreformerna gav upphov till. Det tycks även ha uppstått upprepade rättstvister i samband med skiftesförrättningarna om hur ansvaret för hägnaderna runt skiftesdeltagarnas nya ägostycken skulle delas upp. Alltsammans skapade en ohållbar situation. Vissa kunde få en lättad hägnadsbörda i samband med skiftet, medan andra sågs få en oskälig börda. Tyngdpunkten i såväl reformarbetet som debatten låg fortfarande på hägnadskostnaderna och hur dessa skulle delas upp på mest rättvist sätt mellan jordägarna. Försöket att lösa denna situation genom ett

⁷⁶⁹ Kardell 2004a nämnde förbigående, utifrån Hamiltons (1859) genomgång av stängelskyldighetslagstiftningen under 1800-talet, att ett sådant förslag uppkom från lagkommittén.

allmänt stängselvitsord (men även hälftenprincipen som delade hägnadskostnaderna rakt av) är kanske det mest centrala i lagförslaget.

Lagförslaget utvecklades i nära anslutning till 1827 års laga skiftesstadga och återspeglar de komplexa försök som gjordes för att harmonisera det individuella äganderättsperspektivet med de kollektiva krav som stängselskyldigheten innebar. Men medan laga skiftet konstruerades för att främja den enskilda jordägarens självbestämmanderätt, förutsatte stängselskyldigheten ett ordnat samspel mellan jordägare. Det krävde att lagstiftarna beaktade grannsämjan. Lagkommittén sökte rationalisera och legitimera det allmänna stängselvitsordet genom att förankra det i äganderättens principer, på samma sätt som skiftesvitsordet. Denna grundprincip vilade i sin tur även på en rättvisaspekt, rättfärdigad utifrån en liberal ideologi där alla jordägare betraktades som likställda i fråga om rättigheter och skyldigheter. Genom att hänvisa till äganderätten kunde det allmänna stängselvitsordet – liksom hälftenprincipen – inte framstå som något annat än rättvist. Om nyttan däremot användes som rättesnöre, framstod samma princip ofta som orättvis. I debatten fördes därmed mer principiella resonemang kring nyttobegreppet, vilka inte i första hand relaterade till allmännyttan. Snarare kan denna hänvisning till nyttan tolkas som ett uttryck för ömsesidiga behov.

Resultatet av detta kapitel med fördel ställas till den forskning som under de senaste årtiondena har visat att bondeståndet i mångt och mycket röstade för den egna gruppens intressen. Det var framför allt de fattiga böndernas ekonomiska intressen som bondeståndet värnade om. Dessa sågs hotade av den liberala grupperingens försök att undanröja hemmantalet i beräkningen av jordägarnas rättigheter och skyldigheter. Lagförslaget sågs som ett försök från adeln och andra ståndspersoner att lägga över alltmer av sina skyldigheter på dem. I de konkreta exempel som lyftes fram på hur hemmantalet kunde påverka någons stängselskyldighet negativt framgår också att delningsprincipen framför allt drabbade större jordägare som låg i anslutning till mindre hemmangårdar. Fattigare bönder i den här kontexten är däremot fortfarande att betrakta som jordägare, inte den jordlösa befolkningen. Det var även för att den inte var lämplig för alla regioner, eller för oskiftade byar, som förslaget fick mottaga kritik.

Oavsett ståndpunkt reflekterade många av riksdagsmännen över sociala konflikter i samhället. Reformförespråkarna, som såg på dessa konflikter med största allvar, menade att hälftenprincipen skulle förebygga rättstvister eftersom den var enkelförstådd. Som motargument påpekade bondeståndet upprepade gånger på att både hälftenprincipen och det allmänna stängselvitsordet skulle förorsaka sådana rättstvister. Hemmantalet representerade ett rättvist fördelande av jordägarnas skyldigheter.

I ett större perspektiv visade kritiken mot det allmänna stängselvitsordet och hälftenprincipen upp drag av ett allmänt ifrågasättande av generaliseringar. Vad bondeståndet framför allt bestred var generaliseringen av landskapets utseende och hur rättssamhället var uppbyggt. Reformförespråkarna anklagades för att ta ett landskap som var varierande och rationalisera ner det till en simpel kartprojektion – samt en komplex samhällsstruktur på landsbygden där rika ståndspersoner och fattiga bönder kunde leva sida vid sida om varandra och mena på att dessa hade samma resurser att upprätthålla sina skyldigheter.

Jag skulle säga att det var därför reformen aldrig inte ens till skott. Det svenska landskapet var inte en enhetlig tvådimensionell kartprojektion. Jordbruket organiserades heller inte på samma sätt överallt. Riksdagen kunde inte ens enas om ifall byorganisationen faktiskt var upplöst, vilket ändå måste ses som en förutsättning för lagreformen. Här finns anledning att lyfta blicken till teorin om rationaliseringssträvanden, att sådana här reformer är dömda att misslyckas.⁷⁷⁰ I det här fallet misslyckades reformen redan under idéstadiet. Hade däremot inte stängselnskyldighetsfrågan varit föremål för riksdagsöverläggning hade kanske resultatet blivit annat. Möjligen hade historien sett annorlunda ut.

Att lagförslaget inte röstades igenom säger även något om bondeståndets influens i frågan om stängselnskyldigheten. Så länge de, som erkända representanter för den svenska allmogen, inte godkände lagförslaget kunde det enligt de övriga stånden inte godkännas. Det var medlemmar ur bondeståndet som behövde övervinnas. Men även inom bondeståndet fanns det uppenbart förespråkare för lagförslaget, både förslaget i sin helhet och till specifika delförslag. Ur bondeståndet led återfinns ledande aktörer som Anders Larsson, vars betydelse för framkomsten av lagförslaget inte bör undermineras. Mer allmänt tycks förslaget om att utvidga stängselvitsordet till uppodlade utmarker ha varit ett försök till medlande från bondeståndets sida.

Debatten handlade inte, som kapitlet klagjort, om att principiellt flytta över ansvaret för ägofreden till boskapsägaren. En utökning av deras ansvar: Ja. Det föreslagna stängselvitsordet mellan inägor och utmark kan ses som ett steg i riktningen mot den ansvarsförflyttning på boskapsägaren som snart skulle äga rum. Men ur ett rättsprincipiellt perspektiv ansågs det fortfarande vara boskapen som skulle stängas ut från odlingsbar mark. Inte, som nästa kapitel kommer utvisa, stängas in.

⁷⁷⁰ Scott 1998.

Kapitel 5. Ägofred som betesorganisatorisk rättsprincip

Två år efter att propositionen om ny stängselskyldighetslagstiftning hade lagts åt sidan samlades riksdagen igen den 15 november 1847. Vad skulle ske? Skulle någon göra en ny framstöt för att vinna över motståndarna till det allmänna stängselvitsordet och hälftenprincipen? Eller var debatten äntligen över? Svaret på den andra frågan är nej, men debatten skulle aldrig mer bli som den tidigare hade varit. Snarare kom ett helt nytt förslag att framläggas, som enligt en av anförarna hade grundats på en ”nyare åsigt” som uppstått som ett svar på ”sednare tiders stigande kultur”.⁷⁷¹ Det riksdagsledamoten syftade på var ”ägofredsprincipen”, en rättsprincip som innebar att det var boskapsägaren som skulle bära ansvaret för att hålla sin boskap borta från andras mark och stå till svars om den gjorde intrång. Det som presenterades var varken ett förslag om en ny delningsprincip eller försök att utvidga stängselskyldigheten. I stället handlade det om en omvälvande idé som utmanade hela den dåvarande organiseringen av det svenska jordbruket. Detta kapitel behandlar hur ägofreden växte fram som rättsprincip och hur den så småningom kom att bli den bärande grunden för 1857 års förordning om ägofred. Med den nya lagen upphörde 1802 års stängselförordning att gälla – liksom den medeltida rättsprincip som hade legat till grund för stängselskyldigheten.

I riksdagen tycks rättsprincipen vid första anblick ha uppstått plötsligt. Så uppfattades det även i tiden. Rättsprincipen består av två ord: äga och fred, som sammansatt betyder ”fred för äga”. Svenska Akademiens ordbok hittar det första belägget för begreppet från 1853

⁷⁷¹ Ad. 1847: 1, s. 281–282. Motion av Adam Christian Raab.

FRED, förr äv. FRID. jur. rättsskydd gällande ägor; jfr fred 4, 5 c. Karlsh Alleh. 23/6 1853, s. 3.⁷⁷²

Belägget kommer från Karlshamns Allehanda tidning, men begreppet återfinns i ett flertal dagstidningar från och med 1850.⁷⁷³ Själva konceptet att en äga ska ha fred är dock äldre än så. Enligt Mårten Sjöbeck återfinns bestämmelser om fred för ägora redan i Lunda landeboken 1570–80 (Lb. II:208), under den period då Skåne fortfarande låg under danskt styre. Där föreskrevs att hägnader skulle bidra till markens fredande mot intrång.⁷⁷⁴

Riksdagsledamöterna hänvisade kontinuerligt under 1800-talets debatt till markens fred eller frid när stängelskyldigheten omförhandlades.⁷⁷⁵ I sin mest grundläggande form var hägnaden en ”fredningsanstalt”, ett villkor för att upprätthålla markens fredstillstånd.⁷⁷⁶ Förståelsen av hägnaden som en sådan, liksom insikten att marken krävde fridlysning, var vid denna tidpunkt vedertagen. Det som hade förändrats var uppfattningen om vem som skulle bära ansvaret för att freda ägor och vilka medel som kunde användas för detta.

Som tidigare nämnts är det framför allt 1857 års förordning om ägofred som har väckt intresse bland historiker, på grund av att det först var nu som den medeltida rättsprincipen för stängelskyldighet omkastades. Samtliga av förklaringarna som redogjorts för i litteraturen kan sägas ha utgått ifrån den ökade sädesproduktionen inom jordbruket under 1800-talet, men med lite olika infallsvinklar. Dessa presenterades redan i introduktionskapitlet men förtjänar att kort rekapituleras här. Exempelvis har Carl-Johan Gadd resonerat om att övergången från att inhägna odlad mark till att inhägna boskapen skedde när alltmer odlingsbar mark togs i bruk, exempelvis vid nyodling. Det blev enligt hans mening mer effektivt att inhägna eller tjudra boskap än att inhägna åker när åkerarealerna blev för omfattande. Men han såg det framför allt som ett skäl för att överge det gemensamma hägnadssystemet i tegskifte.⁷⁷⁷

⁷⁷² Fred i denna bemärkelse syftar på rättsskydd eller rättssäkerhet i förhållande till person eller egendom. ”Ägofred”, *Svenska Akademiens ordbok*, bd. 39 (Stockholm 2023).

⁷⁷³ Se exempelvis Aftonblandet (1847-06-30), Skaraborgs läns tidning (1851-12-03), Örebro tidning (1852-08-28), Eskilstuna Allehanda (1852-09-08 och 1852-09-11) samt Dalslands nya tidning (1852-09-24 och 1852-09-28). Samtliga tidningsartiklar är hämtade ur Kungliga bibliotekets digitala samling av Svenska dagstidningar, sökord: ägofred, egofrid, egofred.

⁷⁷⁴ Sjöbeck 1973, s. 114.

⁷⁷⁵ Exempelvis Bd. 1810: 3, s. 145, 151. Motioner av Jonas Jonsson och Nils Larsson. De talade där om att få marken ”infredad”.

⁷⁷⁶ Collin & Gyllenhammar 1822, s. 1.

⁷⁷⁷ Gadd 1983, s. 199–200; Gadd 2000, s. 283–284.

Hans resonemang överensstämmer delvis med vad amerikansk forskning gjort gällande. En förflyttning av ansvaret på boskapsägare att övervaka sin boskap ska ha varit mer logiskt ur en ekonomisk synpunkt när agrarsamhällen blivit tillräckligt kultiverade och befolkade. Först då uppstår en förändrad rättsnorm, som sedan kan kodifieras i lagstiftning. I Amerika innebar det specifikt att man hämtade upp den engelska *common law*.⁷⁷⁸ Övergången till att hägna in boskapen har ofta framställts som oundviklig och rationell, driven av yttre omständigheter inför vilka bondebefolkningen antas ha gjort aktiva och kalkylerade val. Här, menar jag, saknas ett maktperspektiv. Uppstod lagen i Sverige som en kodifiering av faktiska praktikändringar i agrarsamhället, eller drevs den fram av andra orsaker?

För Juhlin-Dannfelt, som snarare har undersökt debatten som ägde rum under den här tidsperioden, blir det tydligt att stängselskyldigheten skrevs in i många samtida problem som slättbygdens ståndspersoner hade med hur jordbruket bedrevs i närområdet. Företrädare för Skaraborgs län syns ha tagit täten i pådrivandet av en lagändring. Motståndet kom från de norra skogsbygdernas företrädare.⁷⁷⁹

Mycket av det som tidigare lyfts om lagändringen kommer kapitlet bekräfta och utveckla. Det fattas dock många förklaringar i den tillgängliga forskningen. Den huvudsakliga frågan som det här kapitlet ämnar besvara är därför av vilka skäl rättsprincipändringen framställdes som en nödvändig riktning för det svenska jordbruket att ta. Med utgångspunkt i att jag tidigare i avhandlingen har ifrågasatt att det ska ha funnits ett tidigt fokus på ansvarsförflyttningen kommer kapitlet också förklara varför rättsprincipen ansågs mer mogen under 1840- och 1850-talen än den hade gjort under 1800-talets första decennium. Därtill kommer jag nyansera bilden av att kritiken främst kom från skogsbygdens företrädare. I stället kommer andra invändningar mot ägofredsprincipen att lyftas.

Här blir en viktig pusselbit ett forskningsfält som inte har lyfts fram i forskningsläget, nämligen skogshushållningen och skogspolitiken under 1840- och 1850-talen. Någon som har nämnt förordningen om ägofred i sin skogshistoriska kontext är Lars Kardell. Han klargjorde i sin rapport om det svenska skogsbruket under 1800- och 1900-talen att skogsbetet, tillsammans med andra former av agrar skogsanvändning, trängdes tillbaka kring mitten av 1800-talet till följd av förändringar inom både jord- och skogsbruket. Förordningen om ägofred, menade han, kan ses som en "effekt av skogens ökade värde".⁷⁸⁰ Han kopplade således

⁷⁷⁸ Intressant här är att den amerikanska rättstradition som effekt av det brittiska styret mestadels grundade sig på *common law*, men inte när det gällde vem som skulle freda marken. Danhof 1944, s. 174–178; Mather & Hart 1954, s. 207.

⁷⁷⁹ Juhlin-Dannfelt 1913, s. 54, 173, 286.

⁷⁸⁰ Eliasson 2002; Kardell 2008, s. 21–26.

förordningen till skogsbrukets sfär, men den omnämndes bara förbigående. Hans forskning belyser därmed en viktig och utforskad aspekt av stängelskyldigheten som kommer att avhandlas i kapitlet, närmare bestämt statens och ståndspersonernas upprepade försök att på olika sätt reglera och kontrollera svenska bönders betespraktiker med hjälp av stängelskyldighetslagstiftningen. Denna kontroll utvidgades under denna tidsperiod och berörde inte längre bara kronans skogsmarker utan även privat skog. Det knyter an till den agrara skogsanvändningens tillbakagående, till fördel för rationellt skogsbruk.

Det här kapitlet kommer således att vidareutveckla etablerade förklaringsmodeller till varför förordningen om ägofred uppkom och dessutom introducera nya tolkningar. Jag kommer delvis med hjälp av att rikta fokus på skogshushållningsdebatten visa att hägnaden vid tidpunkten inte bara föreställdes som ett skydd för den odlingsbara marken mot boskap, utan som ett verktyg för att rent allmänt stänga ute andra människor, samt deras boskap, från ens privata egendom. Förordningen om ägofred innefattade således inte bara en ansvarsförflyttning för fredandet av åkern och ängen, utan jag kommer argumentera att den 1) fastslog ett starkare rättsskydd för individens privata egendom mot främmandes övertramp och övergrepp, 2) hade som avsikt att styra svenska bönder i en ny riktning gällande organiseringen av deras betespraktiker 3) inväntades ordna upp det svenska landskapet.

Opinionsbildning vid det första allmänna lantbruksmötet

Förordningen om ägofred har delvis sitt ursprung i en kontext som inte diskuterats tidigare i avhandlingen. Förslaget att flytta över ansvaret för ägofreden uppstod nämligen inte i riksdagen, utan i ett sammanhang som några år tidigare hade varit helt främmande i en svensk kontext: lantbruksmötena. Faktiskt det första allmänna lantbruksmötet som arrangerades i Sverige, som hölls i Rostad utanför Stockholm mot slutet av september år 1846. Mer än sextio diskussionsfrågor fanns på dagordningen under mötet. Stängelskyldigheten utgjorde en av dem, som dessutom skulle diskuteras i helgrupp.⁷⁸¹ Översten och lantbrukaren August Anckarsvärd, som representerade Örebro läns hushållningssällskap under sammankomsten, menade

⁷⁸¹ Lantbruksmötena var uppdelade i allmänna sammankomster och olika sessioner.

även att det var ett av de mest brännande ämnena som skulle ventileras under mötet.⁷⁸²

Syftet med lantbruksmötena och vilken roll de kan tillskrivas i en större samhällskontext har diskuterats i den agrarhistoriska forskningen, bland annat i en antologi redigerad av Olof Kährström. I en nordisk kontext framstår Maren Jonasson som den ledande experten på området. Hon har publicerat två övergripande studier om sammanhangen kring de finska lantbruksmötena, med utblickar till de svenska och danska motsvarigheterna. Flera av mötenas karaktärsdrag låter sig urskiljas. Gruppsammansättningen vid de tidigaste mötena kan förbindas till vad Runefelt benämnt som herrgårdskulturen. Lantbruksmötena var exkluderande på så sätt att de främst gästades av den agrara eliten, frälse och ofrälse ståndspersoner på landsbygden, trots att det hade funnits en förhoppning om att upprätta en mer ”horisontell kommunikation” mellan allmoge och elit. Det kan bero på att frågorna som valdes ut inför mötet i förstahand riktade sig till, om inte enbart, storbrukens praktiker. Sammanfattningsvis kan sägas att deltagarna efterfrågade erfarenheter, information om nya jordbruksföreteelser och ställde antingen-eller-frågor om ett valt ämne, som då besvarades under mötessammanskomsterna som pågick under några dagar.⁷⁸³

Mats Morell menade att lantbruksmötena kan kopplas till ”det stora reformprojekt” av jordbruket som påbörjades under mitten av 1700-talet. De svenska lantbruksmötena arrangerades i samarbete mellan lantbruksakademin och hushållningssällskapen, men finansierades genom statsanslag och ledamotsavgifter. Sverige var inte ensamma om att anordna lantbruksmöten – förutom i Finland och Danmark fanns det fanns motsvarande tillställningar från samma tidsperiod i England, Tyskland och Amerika. Formen för lantbruksmötena förändrades till viss del över tid. Från att ha utgjort ett slutet möte för agrareliten kom det under andra halvan av 1800-talet att mer likna en folkfest. Det synliggörs bland annat i antalet deltagare över tid. Det första allmänna lantbruksmötet från 1846 besöktes av 700 deltagare, medan senare tillställningar kunde ha flera tusen besökare närvarande. Under andra halvan av lantbruksmötenas storhetstid var det framför allt

⁷⁸² Johan Petter Arrhenius, *Berättelse öfver förhandlingarne vid det första allmänna Svenska Lantbruksmötet i Stockholm 1846* (Stockholm 1847), s. 86.

⁷⁸³ Maren Jonasson, ”De allmänna lantbruksmötena och lantbruksutställningarna 1847–1932”, s. 121–122, 142–143, 147; Leif Runefelt, ”Några teman för forskning om lantbruksmöten”, s. 19–28, båda i Olof Kährström [red.], *När landet kom till staden. Lantbruksmöten och lantbruksutställningar som arenor för agrara moderniseringssträvanden i Sverige och Finland 1844–1970* (Stockholm 2013); Maren Jonasson, ”Allmänna möten för lantbrukare i Finland, Sverige och Danmark 1845–1860”, i Fredrik Eriksson & Per Eriksson [reds.], *Perspektiv på lantbrukets organisering – historiografi, begreppshistoria och källor* (Stockholm 2016), s. 147–164.

utställningarna av redskap, maskiner och avelsförsök som lockade besökarna. Utställningarna ersatte mot slutet lantbruksmötenas roll som diskussionsforum.⁷⁸⁴

Det finns dock andra aspekter av lantbruksmötena som är relevanta att belysa. Enligt Per Eliasson hade lantbruksmötena en betydande "opinionsbildande effekt" i skogsfrågan för framtida riksdagar, en aspekt av lantbruksmötena som inte nämns särskilt mycket i tidigare översikter. Jonasson nämnde kortfattat att de svenska mötena erbjöd utrymme för diskussioner om lagändringar: däribland om stängsel-skyldigheten, skogsfrågan och den konstant uppmärksammade brännvinslagstiftningen. Men mötena beskrivs ha haft en större politisk betydelse i Finland jämfört med Sverige. I Morells beskrivning av de svenska lantbruksmötena uppmärksammades att politiska frågor kunde leda till livliga diskussioner, men det är oklart utifrån hans redogörelse om det ledde till några konkreta lagförslag i riksdagen.⁷⁸⁵ Det är viktigt att inte överdriva lantbruksmötenas möjligheter att inverka på politiken, men som jag kommer belysa skedde en liknande opinionsbildning i stängsel-skyldighetsfrågan som Eliasson överlagt om skogsfrågan. Både på det första allmänna lantbruksmötet, i ett senare distriktsmöte från Skaraborgs län och under 1853 års lantbruksmöte i Lidköping, även om fokus för det här avsnittet ligger på det första mötet.

I samband med den andra allmänna sammankomsten den 29 september läste kaptenen Lars Wilhelm Kylberg, ombud för Skaraborgs läns hushållningssällskap, upp en skrift om stängsel-skyldigheten. Kylbergs huvudresonemang var att länets jordbruk hade blivit stillastående, orsakad av alla hägnader som hade skadlig och förlamande inverkan på det svenska jordbruket i allmänhet och på slättbygden i synnerhet. Ingen skulle våga ta upp mer åker, våga byta till växelbruket, menade Kylberg – om inte ett drastiskt ingrepp gjordes i lagen.⁷⁸⁶ Den hägnad som tidigare

⁷⁸⁴ Mats Morell, "Landet kommer till staden – de allmänna lantbruksmötena 1846–1930", i Olof Kåhrström [red.], *När landet kom till staden. Lantbruksmöten och lantbruksutställningar som arenor för agrara moderniseringssträvanden i Sverige och Finland 1844–1970* (Stockholm 2013), s. 50–54, 58–69, 90–103; Runefelt 2013, s. 37–38.

⁷⁸⁵ Även den svenska lantbruksakademien utgjorde enligt Eliasson en viktig plattform för opinionsdrivning, efter en reorganisation under 1840-talets inledande år. Eliasson 2002, s. 205, 219; Jonasson 2013, s. 145; Morell 2013, s. 54, 60. Stängsel-skyldigheten överlades både under det första allmänna lantbruksmötet 1846, indirekt under det andra mötet 1847, två gånger under mötet i Norrköping 1848 samt under mötet i Lidköping 1853. Jag har tyvärr inte fått tag på källor från mötet i Norrköping. Efter att 1857 års förordning om ägofred hade fastställts efterfrågades erfarenheter av lagen både under mötet i Göteborg 1860, Malmö 1865, Alingsås 1865 samt senast i Örebro 1911. Olof Kåhrström, "Diskussionsfrågor vid svenska lantbruksmöten", i Olof Kåhrström [red.], *När landet kom till staden. Lantbruksmöten och lantbruksutställningar som arenor för agrara moderniseringssträvanden i Sverige och Finland 1844–1970* (Stockholm 2013), s. 263.

⁷⁸⁶ Arrhenius 1847, s. 81–85.

hade utgjort en förutsättning för alla förbättringsföretag sågs nu utgöra ett symboliskt hinder för det svenska jordbrukets utveckling.

Skulle en ny grundprincip för stängselskyldigheten – grundad på ”att hvar och en, som äger oskäligt djur, vare skyldig att svara för all den skada detta gör” – komma till stånd, kunde man enligt samme Anckarsvärd som hade framhållit stängselskyldigheten som den viktigaste frågan på dagordningen, ”på en gång afhugga den gordiska knuten, afhjelpa det onda och upphjälpa Svenska landtbruket till hvad det bör och kan blifva”.⁷⁸⁷ Likt Alexander den Store föreställdes lagstiftarna med ett snabbt ingrepp i stängselskyldighetslagstiftningen kunna lösa problemet som höll tillbaka jordbruket. Det svenska jordbruket kunde förbättras, kunde uppnå sin fulla potential, om stängselskyldigheten inskränktes.

I samband med det första mötet tillsattes en kommitté som skulle behandla frågan och framställa ett betänkande under de nästkommande dagarna, ganska likt arbetsgången i riksdagsutskotten. Kommittén bestod av överhovjägmästaren Jakob Wilhelm Sprengtporten, baronen Adam Christian Raab, samt agronomen och lantbruksinstitutsdrivaren Edward Nonnen. Gruppen valde i sin tur ut två till ledamöter, bondeståndets riksdagsledamot Per Sahlström och ett inte helt obekant namn för den här studien: Johan Gabriel Richert. Kommittén hade en intressant gruppammansättning. Sprengtporten valdes troligen ut på grund av hans skogsbrukskunskaper, medan Raab och Nonnen tillhörde kärntruppen av jordbruksreformatorer som var verksamma under första halvan av 1800-talet. Det bör upprepas att Richert var född och uppväxt i Skaraborgs län. Han hade även i två omgångar varit häradshövding i länet.

Efter några dagars enskild överläggning lade den tillsatta kommittén fram ett betänkande, varefter deltagarna åter samlades för diskussion. Kommitténs förslag var, kanske inte oväntat, att flytta över ansvaret för att skydda åker- och ängsmarken på boskapsägaren. De menade att boskapsägarens ”betesfrihet” inte längre kunde tillåtas gå ut över åkerbrukarens ”ägofred”.⁷⁸⁸ Men det stannade inte där. Tvärtom föreslogs att stängselskyldigheten skulle begränsas. Sprengtporten i kommittén resonerade om att regeln behövde göras till undantag och undantaget till regel. Huvudregeln skulle vara att hägnader avlägsnades och att boskapen övervakades med andra metoder, medan rätten att uppföra hägnader endast skulle gälla som undantag.⁷⁸⁹

En fråga som lyftes under mötet var om hela stängselskyldighetslagstiftningen behövde omstöpas, eller om det räckte med mindre justeringar i lagen. Något enhälligt

⁷⁸⁷ Arrhenius 1847, s. 87.

⁷⁸⁸ Arrhenius 1847, s. 112.

⁷⁸⁹ Arrhenius 1847, s. 112–113, 129–130.

svar kom deltagarna vid det första lantbruksmötet aldrig fram till. Kommittén hade dock varit försiktig i sitt utlåtande. Deras ståndpunkt hade varit att man först skulle tillåta frivilliga föreningar om att avtala bort hägnaderna, för att därefter när den allmänna opinionen skiftade kunna avskaffa lagen helt och hållet.⁷⁹⁰

Ett av skälen till stridigheterna vid lantbruksmötet kan ses som en konsekvens av att Kylbergs fråga behandlades som om det vore en motion i riksdagen. En anmärkningsvärd tid av överläggningarna vid första lantbruksmötet kom, snarare än att diskutera sakfrågan, att avsättas till att diskutera huruvida ett lantbruksmöte var den rätta platsen att sprida politisk opinion. Mothugg uppstod bland annat från kamreraren S. D. Stenberg, som menade att det var olämpligt att frågor som kopplade an till den ekonomiska lagstiftningen diskuterades i ett lantbruksmötes sammanhang. Enligt hans mening skulle mötet fokusera på direkta skötselråd omkringliggande jordbruket eller boskapsskötseln, det vill säga frågor av mer praktisk karaktär.⁷⁹¹ Det svar han fick, av botanisten och adjunkten i praktisk ekonomi Johan Arrhenius, vittnar både om debattläget samt om självbilden hos troligen flera av mötets deltagare. Arrhenius pekade på att

näppeligen någon mera kompetent auktoritet lär kunna uppvisas, än just de från landets alla delar vid ett landbruksmöte tillstädeskomna ledamöterna, som äga en mångårig och mångsidig erfarenhet om den ekonomiska lagstiftningens inflytande på jordbruket, på främjandet eller hämmandet af utvecklingen af landets första modernäring.⁷⁹²

Arrhenius poäng var att eftersom lagstiftningen påverkade jordbruket på ett så ingripande sätt så var den nödvändig att diskuteras i detta forum. Ett av skälen till att överläggningen om stängelskyldigheten blev trevande kan förklaras med att det var det första anordnade allmänna lantbruksmötet. Hur proceduren vid överläggningarna skulle gå till hade ännu inte funnit sina former. Ett annat skäl som bidrog till att somliga deltagare inte ville diskutera politiska frågor var att det fanns flera närvarande personer vars yrkestillhörighet inte gav dem riksdagsrepresentation. Däribland Richert. Något som däremot talade för att frågan lämpade sig för att diskuteras vid lantbruksmötet var att det fanns "vanliga bönder" på plats. Det faktum att en "allmoge", troligen avsett Pehr Sahlström, hade suttit med i kommittén återopades som argument för att kommittéuttrandet skulle tas på allvar.⁷⁹³ Sahlström valdes

⁷⁹⁰ Arrhenius 1847, s. 115.

⁷⁹¹ Arrhenius 1847, s. 102–103.

⁷⁹² Arrhenius 1847, s. 106–107.

⁷⁹³ Arrhenius 1847, s. 116.

möjligen ut till kommittén för att representera bondeståndets hållning i frågan, som om det vore ett faktiskt riksdagsmöte.

Emellertid utgjorde Sahlström inte någon representant för den breda bondeklassen, utan var en av de ledande gestalterna inom den samtida liberala grupperingen i bondeståndet. I socioekonomiskt hänseende bör han snarare kategoriseras som en typisk herrebonde inom ståndet, jämförbar med Dahllöf och von Zweigbergk från föregående kapitel.⁷⁹⁴ En annan möjlig förklaring till att Sahlström utsågs till ledamot av kommittén kan således vara att han, möjligen i samverkan med Richert, förväntades företräda en liberal linje i frågan.

Enligt Arrhenius var det tillika "illiberal" att inte låta deltagarna lägga fram dem frågor de ville lyfta till diskussion. Ett lantbruksmöte var dock uppenbart inte enligt alla den rätta platsen att diskutera ekonomisk politik. Andra väjdade tvärtom att det som diskuterades behövde "tränga sig till lagstiftarnes öron" i samband med nästa riksdag och att, om alla kom överens, principen skulle anses såsom "allmän opinion."⁷⁹⁵ Lantbruksmötena bör av dessa ovannämnda anledningar, som Per Eliasson framställt, inte enbart ses som ett sällskapsmöte för herrgårdseliten utan även som ett forum där politisk opinionsbildning ägde rum. Ägofredsprincipen hade introducerats för en publik, för att hamna i centrum av riksdagsdebatten framöver. De skäl för att omförhandla stängselskyldigheten som synliggörs i mötesprotokollen överensstämmer med de argument som senare tog sig uttryck i faktiska motioner i riksdagen. Det räckte egentligen med att någon eller några som medverkade under mötet skulle åka upp till Stockholm under riksdagen för att opinionen skulle kunna drivas vidare.

Lagberedningens omarbetade civillagsförslag (1847)

För att kunna fastställa ungefärligen när idén om att flytta över ansvaret för ägofreden på boskapsägaren eventuellt letade sig in i det allmänna rättstänkandet kan vi jämföra två faktiska lagförslag angående stängselskyldigheten som utkom under 1800-talet. I föregående kapitel visade jag hur lagkommittén med deras civillagsförslag (1826) satte grundstenen för den proposition som lades fram i riksdagen 1828–30 om att radikalt

⁷⁹⁴ Såvitt jag kunnat utröna var Sahlström inte aktiv i de interna diskussionerna om stängselskyldigheten inom bondeståndet. Han förefaller dock ha varit ledamot i lagutskottet vid riksdagen 1840–41, då frågan om stängselskyldigheten förvisso var föremål för behandling. Sahlström drev utanför riksdagarna ett lantbruk på Balsberga gård i Stockholm. Christensen 1997, s. 87, 205–213; Christensen 2006, s. 743.

⁷⁹⁵ Arrhenius 1847, s. 125. Anförande av kontraktsprosten Gumaelius.

ändra stängselskyldighetslagstiftningen. I det lagförslaget fanns inget som tydde på att lagkommittén ville flytta över stängselskyldigheten på boskapsägarna, enbart att ägaren till betesmark skulle stå för lika del av ansvaret som ägaren till inägor. Detta lagförslag lades som sagt ner efter smärre medieringsförsök under riksdagarna 1834–35 och 1844–45.

Samtida med den riksdagsdebatten hade även en lagberedning tillsatts år 1841 i syfte att granska den tidigare lagkommitténs allmänna civillagsförslag. Den här gången var arbetsgruppen sammansatt av chefen vid justitieexpeditionen Nils Samuel von Koch, juridis adjunkten Per Erik Bergfalk, kanslisten och protokollssekreteraren i statsrådet Claes Efraim Günther, tidigare nämnda rättshistorikern Carl Johan Schlyter – samt återigen Johan Gabriel Richert, som gick med i lagberedningen år 1844. Under 1840-talet gav lagberedningen ut flera omarbetade lagförslag grundade på lagkommitténs tidigare arbete: straffbalken (1844), giftermåls- ärvda-, jorda- och byggningsbalkarna (1847), rättegångsbalken (1849) och slutligen handelsbalken och utskningsbalken (1850).⁷⁹⁶

I byggningsbalken fick stängselskyldigheten två föreslagna kapitel: ett som lagberedningen uttryckligen menade att de fann mest rättvist, som byggde vidare på 1828 års och 1834 års propositioner i riksdagen. Det andra förslaget var överensstämmande med rådande stängselförordning, men med smärre tillägg. Det framgår att lagberedningen såg ett behov av en mer genomgripande förändring av stängselskyldighetslagstiftningen. Förslag nummer två underordnades uppenbart det egentliga förslaget, som också diskuterades mer ingående i deras motiv. Ledamoten Günther nämnde för övrigt i protokollet att han var av den åsikt att det andra förslaget, grundat på hemmantalet, helt borde ha blivit förkastat.⁷⁹⁷ Förmodligen hade lagberedningen endast utarbetat ett sådant särskilt förslag med anledning av den återkommande kritiken mot hälftenprincipen.

De flesta av förslagen på bestämmelser kring stängselskyldighet grundade sig på riksdagspropositionerna från föregående kapital och behöver inte rekapituleras. Lagberedningen förespråkade framför allt fortfarande hälftenprincipen, men tonade ner de mer radikala delarna av lagkommitténs tidigare förslag (se kapitel 4). Vad som däremot utmärker sig i jämförelse med det tidigare civillagsförslaget är skrivelsen BB 5: 17, som bestämde att delägare i ett hemman eller byalag skulle tillåtas ingå överenskommelse om att avlägsna hägnaderna mellan sina utmarker och lämna den

⁷⁹⁶ Åke Holmbäck, "Lag och balk", *Svensk juristtidning* 1 (1941), s. 192.

⁷⁹⁷ *Förslag till Giftermåls-Balk, Ärvda-Balk, Jorda-Balk och Byggnings-Balk* (Stockholm 1847), Motiver, s. 118–119, 123–124; *Förslag till Giftermåls-Balk, Ärvda-Balk, Jorda-Balk och Byggnings-Balk* (Stockholm 1847), Protokoll, s. 174. Hädanefter *Lagberedningens motiver* och *Lagberedningens protokoll*.

öppen. Om en sådan överenskommelse genomgicks skulle parterna ansvara för att hålla boskapen under uppsikt (BB 11: 15). Denna paragraf tog även upp en stor del av genomgången av motivet – samt influerade andra kapitelförslag på paragrafer om striktare regler för vård av boskap (BB: 11).⁷⁹⁸

Debatten förflyttas in i riksdagen 1847–48

Ägofredsförespråkarna behövde inte vänta länge efter lantbruksmötet för att driva frågan vidare. Nästa riksdagsmöte hölls bara ett år efter lantbruksmötet. Det var även den första riksdagen som arrangerades sedan det omarbetade förslaget på en ny stängelskyldighet från de sammansatta lag- och ekonomiutskotten hade lagts fram och sedermera avslagits i samband med riksdagen 1844–45.

Adam Christian Raab, som hade suttit med i kommittén i samband med det första allmänna lantbruksmötet, åkte upp till Stockholm i samband med riksdagen 1847–48 med en tydlig målsättning. Han skulle se till att det kommittébetänkande han varit med och tagit fram vid lantbruksmötet resulterade i en ny lagstiftning kring stängelskyldigheten. På så sätt blev han en av de första och främsta förespråkarna för att flytta över ansvaret för ägofreden på boskapsägaren. Raab var i riksdagssammanhang föreståndare för Kalmar län, där han bland annat var aktiv i länets hushållningssällskap, något han återkommande refererade till i sina anföranden. Han ska därutöver ha varit involverad i den nystartade småländska hypoteksföreningen. Inom hushållningssällskapet kom han att sitta på en vice ordföranderoll mellan 1838–1851, därefter vald som ordförande mellan 1851–1854. Raab ska, vilket hans engagemang i hushållningssällskapet vittnar om, ha varit djupt engagerad i det svenska jordbrukets moderniseringsprocess.⁷⁹⁹ Detta engagemang återspeglas i hans många motioner till riksdagen. Hans intresse för stängelskyldighetsfrågan är också märkbar, då han lämnade in motioner om ämnet

⁷⁹⁸ *Förslag till Giftermåls-Balk, Ärfda-Balk, Jorda-Balk och Byggnings-Balk* (Stockholm 1847), 1. Lagtext, Byggnings-Balk, BB 5: 17, BB 11: 15. Hädanefter *Lagberedningens förslag*.

⁷⁹⁹ E. Hilldoff, *Kalmar läns södra kungl. Hushållningssällskap 1811–1911* (Kalmar 1911), s. 71–72, 84, 95–96. Den småländska hypoteksföreningen avsåg att låna ut pengar till markförbättringar, såsom sjösänkningar och utdikningar. För vidare läsning om hypoteksföreningarna, se Gadd 2000, s. 327–328.

både under 1847–48, 1853–54 och 1856–58 års riksdagar. Han hade även deltagit under riksdagen 1844–45, där han hade förespråkat hälftenprincipen.⁸⁰⁰

I Raabs motion lyftes i princip samma poänger som den kommittén han hade suttit i under lantbruksmötet. Stängselskyldighetslagen behövde förändras, i synnerhet för att understödja de svenska slättbygdsområdena, genom tillåtelse att inom byalagen ingå förening om att avlägsna hägnaderna. Raab var inte den enda deltagaren från lantbruksmötet som tog med opinionen från lantbruksmötet till riksdagen. Brukspatronen Theodor Ludvig Bohnstedt lämnade under samma riksdag in en motion även den grundad på kommittébetänkandet från lantbruksmötet.⁸⁰¹

Följer vi motionärernas resonemang ska den här rättsprincipen ha uppstått i det allmänna rättstänkandet relativt nyligen. När ägofredsprincipen letade sig in i riksdagspolitiken under 1847–48 års riksdag var det främst från två källor som motionärerna hämtade sin inspiration: det allmänna lantbruksmötet och lagberedningens från samma år publicerade omarbetning av civillagsförslaget. Jag skulle därför, med utgångspunkt i att det allmänna stängselvitsordet förespråkades i riksdagen under nästan tjugo år för att hastigt lämnas därhän, hävda att idén om att flytta över ansvaret på boskapsägaren inte fick något allmänt gehör förrän under andra halvan av 1840-talet. Förmodligen hade dock idén inte uppstått utan föregående debatt. Vad den debatten hade visat var att boskapsägare åtminstone kunde föreställas delansvarig för skyldigheten att freda ägorna. Idén, som tidigare bara hade legat och småputtrat, tog fart när ett nytt forum för att diskutera och samla erfarenheter om lantbruket bildades. Den erfarenhet som krävdes för att legitimera en ansvarsförflyttning kom nämligen till ytan under dessa lantbruksmöten – om andra fredningsanstalter.

⁸⁰⁰ Ad. 1844–45: 9, s. 612–613, 615. Raab gav heller aldrig upp hälftenprincipen som den enligt hans mening mest lämpade delningsprincipen, utan återkom senare under 1853–54 års riksdag med ett förslag om att anta den. Ad. 1853–54: 1, s. 192.

⁸⁰¹ Bg. bil. 1847–48, s. 37–38.

De ”nya” metoderna och boskapsskötselns ökade betydelse i lantbruksvetenskapliga kretsar under mitten av 1800-talet

Ett villkor för att flytta över ansvaret på boskapssägaren var enligt alla insatta i frågan att boskapens övervakning förvaltades med hjälp av andra metoder än hägnader, såsom vallning, tjudring och stallfodring. Att man i tyska byar brukade herdar var känt i lärda kretsar genom reseskildringar sedan åtminstone sent 1700-tal. Kännedomen om stallfodring hämtades också in utomlands. Det hade dock vid tidpunkten bedömts svårt att kunna överföra dessa metoder till Sverige, då en mer permanent stallskötsel (att boskapen hölls inomhus fram till slåttern) bedömdes var okänd och vallningen inte lämpad för alla delar av riket.⁸⁰²

I det samlade lag- och ekonomiutskottens överläggning av propositionen i samband med 1828–30 års riksdag nämndes vallning som ett passande utväg till användandet av hägnader på slättbygden. I det sammanhanget användes dock vallningen som ett argument för att inte acceptera det allmänna stängselvitsordet.⁸⁰³ Nästa anförande om vallning som metod hade kommit under 1840–41 års riksdag, då prosten Sven Magnus Liedzén lämnade in en motion om att inskränka på stängselvitsordet för skoglösa regioner. I sådana regioner ville Liedzén formulera ett vitsord till den som inte ville hägna, utan i stället använda sig av vallning eller tjudring. Det var ett sådant förslag som Spengtporten senare lade fram vid det första allmänna lantbruksmötet, med hägnaden som ett undantag till (bland annat) vallningen som regel. Liedzén fick vid tidpunkten som svar från utskotten att lagen inte kunde förvägra människor att åberopa stängselvitsordet. Däremot kunde lagen inte hindra grannar från att ingå frivilliga överenskommelser om att i stället valla. Utskotten menade också på att det fanns andra hägnadstyper som kunde nyttjas i skoglösa regioner: som stenmurar, jordvallar, diken och levande häckar.⁸⁰⁴

Vallning har förekommit på svenska betesmarker sedan äldre tid. På mindre betesmarker är det enklare att låta boskapen ströva fritt än i vidsträckta skogar där boskapen kunde gå vilse eller riskera att attackeras av rovdjur. Det kunde också räcka

⁸⁰² Kalm & Schroderus 1778, s. 6–8; Rabenius & Kallstenius 1818, s. 8–9.

⁸⁰³ Bihang 1828–30 7: 2, N:o 30, s. 11.

⁸⁰⁴ Pr. 1840–41: 1, s. 340–342; Bihang 1840–41 7: 2, N:o 27, s. 8. Den sista att nämna vallning som en rationell metod innan lantbruksmötet var greven och juristen Karl Göran Detlof Mörner i samband 1844–45 års riksdag, se Ad. 1844–45: 9, s. 615–616. Han inlägg i debatten fick dock aldrig något gehör.

med att någon höll uppsyn över boskapen.⁸⁰⁵ Vallningsmetoden var således ingen nyhet, men ansågs ännu inte vid 1840-talets början som ett gångbart alternativ till stängelskyldigheten i juridisk bemärkelse.

Det fanns fler uppenbara ekonomiska incitament för att flytta över ansvaret. Det uppfattades vid tidpunkten dyrare att uppföra hägnader runt inägor än att tjudra eller valla boskapen. Om jordägarna inhägnade sin boskap i en egen beteshage, under vallning eller tjudring, så var tanken att det skulle bli billigare i omkostnad än inhägna den producerande marken, samt i den yttre gränsen mot grannen. Detta bekräftar vad den tidigare forskningen redogjort för. Ett viktigt skäl till att flytta över ansvaret för ägofreden var helt enkelt att åkermarkerna hade ökat i sådan omfattning att det blev nödvändigt att i stället inhägna boskapen.⁸⁰⁶

I förlängningen framträder föreställningar om ordning i förespråkandet av vallningsmetoden. En riksdagsledamot menade exempelvis att det var enklare att ha uppsikt över på boskapen än "flera tusende famnars gärdesgård".⁸⁰⁷ Boskap föreställdes ha en böjelse för att lyda, så länge man vande dem vid det. Kylberg hade redogjort för hur han praktiskt ordnade upp vallgången på sin egendom i samband med 1853 års lantbruksmöte i Lidköping. En herde och vallhund följde efter boskapen på betesfältet. Fältet var markerat "med små trädstörer med flaggor", som boskapen förväntades respektera. Om utstakningen inte respekterades var vallhunden upplärd att nafska till för att tillrättavisa boskapen till sin bestämda plats.⁸⁰⁸

Tillvägagångssättet som tjudring beskrevs i lantbruksmötessammanhang väcker samma associationer, även om metoden inte verkar ha varit fullt lika vedertagen eller respekterad.⁸⁰⁹ Metoden, som innebär att man fäster boskapen med ett rep runt en påle i marken, hade varit föga uppskattad av grannarna när metoden hade använts inom gemensamma ängsgården innan skiftena. Bland vissa ekonomiska författare under 1800-talet framställdes även metoden som något en lat bonde använde för att slippa anställa vallhjon eller uppföra hägnader.⁸¹⁰ I stängelskyldighetsdebatten presenterades det enbart som positivt. Att skånska bönder i mycket stor utsträckning

⁸⁰⁵ Szabó 1970, s. 91–94, 175–217.

⁸⁰⁶ Bihang 1853–54 7:2, N:o 24, s. 16–17; Gadd 2000, s. 283–284.

⁸⁰⁷ Ad. 1853–54: 2, s. 383. Motion av Fredrik Philip Hierta.

⁸⁰⁸ Franz von Schéele, *Berättelse över förhandlingarne vid det sjetje allmänna Svenska landtbruksmötet i Lidköping år 1853* (Karlstad 1854), s. 348–349.

⁸⁰⁹ Edward Nonnen och C. Beckfries hade bland annat pekat på att värmen drabbade boskapen hårdare under tjudring. Fördelarna uppfattades dock vara större än nackdelarna. von Schéele 1854, s. 343–348.

⁸¹⁰ Lindgren 1939, s. 155; Szabó 1970, s. 114.

hade övergått till vallning och tjudring användes som argument för att metoderna fungerade.⁸¹¹

En sista relevant aspekt av den vallningspraktik som förespråkades var att den i större utsträckning än tidigare var menad att utföras av professionella herdar. En plan, som Bohnstedt lade fram under 1847–48 års riksdag, var att låta lantbruksinstitutionerna inrätta en kår med herdar som skulle vara kunniga i boskapsvård. Den kostnad som vid tidpunkten lades på underhållet av hägnaderna menade han med fördel kunde läggas på att höja standarden på vallhjonerna. Då kunde även existerande vallhjons arbetsvillkor förbättras. Mänsklig övervakning, i synnerhet av utbildade personer med kunskap om boskapsskötsel, förväntades även få positiva effekter på boskapens välmående.⁸¹²

Vallning och tjudring var dock inte de enda alternativa fredningsanstalterna. I kommitténs utlåtande under det första lantbruksmötet nämndes att permanent ladugårdsskötsel hade börjat vinna insteg som alternativ till bete på utbredda betesmarker. Där hänvisades det till att bönder i Skåne redan hade börjat bruka sådana fredningsanstalter. Det utgjorde ett av huvudargumenten för ”lagstiftningen i detta ämne [att] taga en ny riktning”.⁸¹³ Ett av villkoren för att flytta över ansvaret för ägofreden på boskapsägaren blev således att boskapen mestadels av tiden förvarades inomhus och inte släpptes ut på bete, något jag återkommer till senare i kapitlet.

Precis som med vallning och tjudring ska ladugårdsskötsel eller stallfodring inte tolkas som en nymodighet. Boskapen har alltid huserats inomhus under större delen av vintermånaderna. Ladugårdens ekonomibyggnader såsom fähus eller svin- och fårhus låg ofta i nära anslutning intill bostaden, mangården, ibland inbyggd i gårdsstrukturen. Ladugårdsskötsel kom dock från och med frihetstiden att bli ett av lantbruksvetenskapens stora intresseföremål. Särskilt i takt med den stigande spannmålsproduktionen som krävde större förvaringsutrymmen och mycket boskap. Både lantbruksakademin och enskilda godsägare ägnade under den här tidsperioden tid åt försök att bygga större, moderna ladugårdsbyggnader. Ladugårdarna byggdes utifrån samtida praktiska ideal med fokus på symmetri och öppenhet. Denna satsning syftade framför allt på att effektivisera och förenkla gödselextraheringen.⁸¹⁴

⁸¹¹ Ad. 1847–48: 6, s. 505. Anförande av greven Gustav Lagerbjelke.

⁸¹² Bg. bil. 1847–48, s. 39–42; Bihang 1847–48 7: 2, N:o 19, s. 1.

⁸¹³ Arrhenius 1847, s. 112.

⁸¹⁴ Catharina Svala, *Från Ladugård till Djur-Stall. Ekonomibyggnader under 250 år* (Lund 1993), se specifikt s. 1–4 och principschema över utvecklingen på s. 13, 33–55; Göran Ulväng, *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution* (Hedemora 2004), s. 113–116; Lange 2011, s. 13, 75–77.

Kaptenen Kylberg framförde i sitt inledande anförande under det första allmänna lantbruksmötet att ladugården var den mest fördelaktiga platsen att hushålla boskapen.⁸¹⁵ Ladugårdsskötseln blev i hans anförande likställd med ett allmänt förbättrat lantbruk. Ur den synpunkten stod stängselskyldigheten även i vägen för en förbättrad boskapsskötsel. Det står därför klart att en principändring inte enbart förväntades sänka hägnadskostnaderna kring åkrarna. Dessa uttalanden bör sättas i en större kontext av det ökade intresset från mitten av 1800-talet och framåt på boskapsskötsel.

Ofta ses 1857 års förordning om ägofred som en konsekvens av åkerbrukets företrädare framför boskapsskötseln.⁸¹⁶ En sådan tolkning överensstämmer inte fullt ut med hur frågan uppfattades i samtiden. Det fanns snarare en inneboende vilja bland ståndspersonerna att öka värdet på boskapsskötseln, särskilt att värna om den svenska ullkulturen och fårskötseln. I samband med det andra allmänna lantbruksmötet uttrycktes en sorg att boskapsskötseln så länge hade varit lägre värdesatt än den svenska sädesproduktionen. Man resonerade om hur man skulle få jordbruket och boskapsskötseln sammankopplade i en ”väl ordnad och väl skött landthushållning”.⁸¹⁷

Liknande tankar om lantthushållning, med fokus på både sädesproduktion och boskapsskötsel, går att läsa i lantmäteriöverdirektören Carl af Forsells bok *Statistik öfver Sverige* (1831). Där sattes boskapsskötseln åsidosättande i förbindelse med importen av ladugårdsprodukter från Finland, något af Forsell och säkerligen andra samtida reformivrare inte ville ge företräde åt.⁸¹⁸ Stallfodring påstods tillika kunna bidra till att Sverige, som Danmark, kunde exportera mer ladugårdsprodukter. Den danska boskapsskötseln framställdes vid ett senare riksdagsmöte av den tidigare nämnda skogsbruksföreträdaren Israel af Ström som stark. Men den främsta fördelen med deras hushållning ansågs vara att boskapsskötseln inte gick ut över åkern, ängen och skogen.⁸¹⁹

Ett ökat fokus på boskapsskötsel med en mer permanent stallskötsel var således främst angeläget ur en marknadssynpunkt. En rationell ladugårdsskötsel sågs kunna leda till ett överskott på ladugårdsprodukter: exempelvis på kött, mjölk, smör och ost, som självfallet skulle läggas ut till försäljning på såväl en inhemsk som internationell marknad. Sänkta priser på spannmål under andra halvan av 1800-talet invercade på

⁸¹⁵ Arrhenius 1847, s. 83, 87.

⁸¹⁶ Se exempelvis Arnborg 1980, s. 25; Gadd 2000, s. 283–284.

⁸¹⁷ Johan Petter Arrhenius, *Berättelse öfver förhandlingarne vid det andra allmänna Svenska Lantbruksmötet i Stockholm 1847* (Stockholm 1848), s. 2, 45–46.

⁸¹⁸ Carl af Forsell, *Statistik öfver Sverige, Grundad på offentliga handlingar*, facsimilieupplaga av 2. uppl. (Stockholm 1978), s. 99–100.

⁸¹⁹ Ad. 1853–54: 11, s. 269.

detta intresseskifte, en trend som syns i hela Västeuropa. Anu-Mai Köll såg detta ökade fokus på produktionen av ladugårdsprodukter för avsalu bland godsägare i hennes undersökningsområde från och med 1840-talet.⁸²⁰

Utöver exporten av animalieprodukter bidrog boskapen med gödsel, en förutsättning för en förhöjd avkastning på åkern. En förbättrad boskapsskötsel gav därmed i teorin positiva effekter på sädesproduktionen – och kunde därför även understödja en ökad export av svenska sädesprodukter.⁸²¹

Alla ägofredsförespråkare var dock inte för en konstant eller utökad stallfodring. Bland annat Bohnstedt, förespråkaren för en professionalisering av herdeyrket, talade emot trenden med utgångspunkt i att han ansåg den ”rena luften, rörelsen och det friska gräset inverka förmånligt på djurens helsa och mjölkafkastning”.⁸²² Raab invände dock, som svar på Bohnstedts yttrande, att den fortlöpande uppodlingen av ängsmarker hade lett till betesbrist på flera platser i landet.⁸²³ Det Raab uppmärksammade var alltså det som Gadd har beskrivit som ”nyodlingens dilemma”.⁸²⁴ Det rädde med andra ord ingen konsensus bland ägofredsförespråkarna om vilken alternativ fredningsanstalt som skulle betraktas som den förmånligaste. Troligen ska somliga ståndspersoners fokus på ladugården som en metod för ökad kontroll av boskap därför delvis ses som en konsekvens av den ekologiska krisen som nyodlingen på ängs- och betesmarkerna hade förorsakat. Ett problem med stora åkrar är att de skapar näringstillförselproblem, något en effektiv ladugårdsskötsel tillsammans med foderväxtodling efterlängtnades komma till rätta med. Stallfodringen hade många förkämpar, men det var nog inte lämpligt för alla bönder. En sådan omställning hade krävt större, luftigare ladugårdar, som vid tillfället främst uppfördes av godsägare och storbönder. I det stora hela spelade det mindre roll för ägofredsförespråkarna vilken metod som valdes, så länge möjligheterna att avtala bort

⁸²⁰ Köll 1993, s. 162–180; Ulf Jonsson & Ronny Pettersson, ”Den franske bondens möte med marknaden och Kooperationen inom mejerinäringen”, i Reine Rydén [red.], *Jordbrukarnas kooperativa föreningar och intresseorganisationer i ett historiskt perspektiv* (Stockholm 2004), s. 117–118.

⁸²¹ Lange 2011, s. 73.

⁸²² Enligt baronen A. Söderling Hermelin föredrog även jordbrukare i England, Schweiz och tyska hertigdömena Holstein och Meklenburg att beta djuren över att inrätta permanent stallskötsel. Arrhenius 1848, s. 297, citat från s. 300.

⁸²³ Arrhenius 1848, s. 301.

⁸²⁴ Gadd 2000, s. 235–239; Hur utbredd detta problem var runt om i Sverige är omtvistat i forskningen, se forskningsdiskussionen i Morell 2022, s. 66–75. Som Hallberg och hans medförfattare såg det så ökade produktiviteten i boskapsskötseln under århundradet till och med högre än sädesproduktionen. Detta till stor del på grund av man började utfodra boskapen med havre, innan övergången till produktion av foderväxter. Med starkare, uthålligare boskap bör experternas rädsor inför att marken skulle utarmas ha motbevisats. Hallberg et. al 2023, s. 94.

hägnader legitimerades. Hägnader, även om det stod längst ner på listan av de flesta ståndspersonernas val av fredningsanstalter, kunde vara en valmöjlighet så länge inte deras egen rättighet att välja andra metoder inskränktes. Mer om det senare.

1850 års kungörelse om frivilliga överenskommelser att avtala bort stängelskyldigheten

Utskotten besvarade Raabs och Bohnstedts motioner med att denna omförhandling av lagen, att förplikta vård av boskap som en jordägare valde att släppa ut på bete

utgör en, i mångfaldiga förhållanden så djupt ingripande, förändring, att densamma endast kan vidtagas, i den mån svenska jordbrukare vänja sig att inom egna egor, till hemdjurens kvarhållande på det till bete upplåtna området och afhållande från det öfriga, begagna andra medel än stängsel.⁸²⁵

Det överordnade förslaget om ansvarsförflyttningen tilltalade inte utskotten. De var initialt tveksamma till en så radikal omskrivning av lagen. Däremot syns en positiv inställning till vallningen som ett passande alternativ till hägnader, som också ekade bland ständerna. Utskotten kom fram till att om angränsande gårdar enhälligt överenskom om att avlägsna hägnaderna mellan deras utmarker så borde det beviljas enligt lag.⁸²⁶

Samtliga stånd, förutom präteståndet som hade godkänt betänkandet i sin helhet, lyfte i samband med riksdagen 1847–48 synpunkter på utskottsbetänkandet. Dessa synpunkter handlade däremot inte om överenskommelserna i sig, utan enbart om vad som skulle ske ifall en eller flera av parterna ändrade sig efter en sådan uppgörelse var fastställd. Lagberedningen, vars motiv diskussionen utgick ifrån, hade ansett att delägaren med störst storlek på ägorna skulle ha rätten att kunna dra tillbaka överenskommelsen. Utskotten hade i stället föreslagit en majoritetsprincip grundat på antalet delägare. Det fanns enligt utskotten annars en osäkerhet att en större delägare kunde dra tillbaka överenskommelsen och då tvinga mindre grannar som tagit ner alla hägnader att uppföra hägnader ånyo.⁸²⁷

Inom adeln föreslogs det att rätten till att avbryta uppgörelsen skulle grundas på både antalet delägare och storleken på deras jordrymd. Ett uppbrytande av

⁸²⁵ Bihang 1847–48 7: 2, N:o 19, s. 5.

⁸²⁶ Ibid.

⁸²⁷ Bihang 1847–48 7: 2, N:o 19, s. 5–6.

överenskommelsen skulle inte tillåtas om inte minst "två tredjedelar av delägarna", tillsammans ägande "minst två tredjedelar av jordrymden" godkände åtgärden. Den restriktionen förkastade bondeståndet. Borgarståndet valde därefter att återremittera motionen till utskotten, med utgångspunkt i att ett beslut om att återuppbygga hägnader måste vara lika enhälligt som överenskommelsen att ta ner dem, för att inte en delägars nyck skulle råka förstöra för alla andra.⁸²⁸ Utskotten blev således tvungna att försöka medla mellan ständernas synpunkter. De valde i det här fallet att anmoda prästeståndet och borgarståndet att jämka med adeln för att få till en majoritetsröst.⁸²⁹ Det ledde till ett fruktbart resultat och samtliga ständer biföll betänkandet.⁸³⁰

Debatten mynnade ut i den kungörelse som utfärdades den 23 oktober 1850.⁸³¹ Med tanke på utskottsbetänkandet är det tydligt att kungörelsen först och främst hade varit tänkt att utgöra ett experiment för att långsamt undersöka om svenska jordägare kunde övervaka sin boskap utan hägnader. Så hade även lagberedningen motiverat bestämmelsen i översynen av 1826 års civillagsförslag. Så förklarade även Bohnstedt avsikten med sin motion i borgarståndet: reformer behövde genomföras försiktigt och genom övertygelsens väg.⁸³² Staten skulle således börja med enhälliga överenskommelser för att samla in erfarenheter och synpunkter utan att helt omstöpa rådande rättsgrund för stängselskyldigheten.

Sådana här "ägofridsföreningar" hade enligt Pablo Wiking-Faria redan ingåtts i norra Halland några år innan kungörelsens fastställelse.⁸³³ Eftersom han inte framställde hur de uppkom får vi försiktigt anta att det gjordes genom informella överenskommelser inom byalagen. Det innebär att 1850 års kungörelse skulle kunna tolkas som en kodifiering och legitimering av vedertagna praktiker inom byalagen. En liknande bestämmelse hade också funnits i 1828 års proposition till ny stängselförordning, vilket tyder på att det har funnits ett behov och en önskan att kunna avtala bort hägnaderna tidigare.⁸³⁴ Med kungörelsen erkändes sådana föreningar hädanefter ett starkare rättsstöd, bland annat genom att alla

⁸²⁸ Ad. 1847–48: 6, s. 499–509; Bd. 1847–48: 5, s. 430–432; Bg. 1847–48: 6, s. 83–85, 198–199; Pr. 1847–48: 8, s. 186–188.

⁸²⁹ Bihang 1847–48 7: 2, N:o 36, s. 28–29.

⁸³⁰ Ad. 1847–48: 8, s. 228; Bd. 1847–48: 6, s. 230–231; Bg. 1847–48: 4, s. 610–611; Pr. 1847–48: 9, s. 318; Bihang 1847–48 10: 1, N:o 185, s. 375–377.

⁸³¹ *Svensk Författnings-Samling för 1850* (Stockholm 1851), Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse, angående ändring och tillägg i 1802 års Kongl. Förordning om stängselskyldigheten, gifven Stockholms slott den 23 oktober 1850.

⁸³² Det skrevs uttryckligen att bestämmelsens syfte var att "bana väg för en ytterligare, större förändring i framtiden". *Lagberedningens motiver* 1847, s. 119. Bg. 1847–48: 6, s. 611.

⁸³³ Wiking-Faria 2010, s. 265.

⁸³⁴ Bilaga till propositionen 1828: 6.

överenskommelser blev nedtecknade och samlade. Dessa överenskommelser kom även att få fasta villkor. Dessutom hade en delägare alltid rätt att inhägna sin egen skifteslott om denne i efterhand skulle ändra sig. Något annat hade antagligen varit ett inskränkande i deras äganderätt. Delägaren fick däremot då själv sköta hägnaden.

Fastställandet av kungörelsen blev således en, om än liten, vinst för ståndspersonerna på slättbygderna. Kungörelsen kan också uppfattas som ett steg i riktning mot att ge jordägarna större frihet att själva välja hur de ville övervaka sin boskap. Å andra sidan borde kungörelsen ha betytt att bygrannarna behövde samverka om betesdriften med varandra. Att det inte sågs rimma illa med individualiseringsivern är intressant, men kanske säger något om hur benägna ståndspersonerna var om att avlägsna hägnaderna från landskapet.

Lantbruksmötet vid Stora Halla (1850)

Som tidigare nämnts finns det flera etablerade förklaringar i forskningen till varför förslaget att flytta över ansvaret för ägofreden till boskapsägaren aktualiserades vid denna tidpunkt. Den vedertagna tolkning som historiker har lyft fram är att det var storbönder och godsägare från slättbygderna – framför allt ifrån Skaraborgs län – som drev på omförhandlingen av lagen, i förhoppningen att länets bönder därigenom skulle övergå från tvåsådesbruk till växelbruk. Detta är den förklaring som Juhlin-Dannfelt formulerade och som senare har tagits upp av Janken Myrdal.⁸³⁵ Det är också tydligt med utgångspunkt i både lantbruksmötena och 1847–48 års riksdag att det var godsherrar och storbönder från slättbygden, framför allt medlemmar ur Skaraborgs läns hushållningssällskap, som aktivt drev frågan. Skaraborgs läns hushållningssällskap kan i den bemärkelsen ses som en typisk arena för den gruppen att driva opinion, som förtjänar att tittas närmare på.

Skaraborgs läns hushållningssällskapet bjöd nämligen in till ett eget regionalt lantbruksmöte år 1850, som hölls vid godset Stora Halla strax norr om Vara i Skaraborgs län. Mötet omnämndes i Juhlin-Dannfelts skildring av händelseförloppet när stängelseskyldigheten omförhandlades under 1840- och 1850-talen, men fick ingen noggrannare utredning.⁸³⁶ Mötet kan uppfattas ha varit välbesökt om man ser

⁸³⁵ Juhlin-Dannfelt 1912, s. 54; Myrdal 1997, s. 136.

⁸³⁶ Juhlin-Dannfelt 1912, s. 287.

till att det lockade till sig nästan lika många deltagare som det allmänna lantbruksmötet som hade hållits några år tidigare.⁸³⁷

I ett mötesprotokoll från mars samma år, då sällskapet planerade för lantbruksmötet, framgår att programmet skulle utgå från en presentation av Stora Halla som framtidens slättbygd, med undanröjd stängelskyldighet som ett nödvändigt villkor för denna övergång.⁸³⁸ Under lantbruksmötenas tidiga period valdes diskussionsfrågor ofta ut redan inför mötet som ett sätt att sälja in mötet till allmänheten. Mötet i Stora Halla marknadsfördes, bland annat i dagspressen, med undanröjandet av stängelskyldigheten.⁸³⁹

Under själva mötet på Stora Halla skjutsades deltagarna runt godsets marker för att titta på torpen som låg på ägorna. Godsets torpare brukade jordarna enligt växelbruksmetoden och utan hägnader, något som enligt protokollet vittnade "om närvaron af en ordnande och kraftfull vilja, som vetas besegra hvarje motstånd af vana och fördom".⁸⁴⁰ Det hägnadfria landskapet blev i den här kontexten själva utställningsobjektet som hushållningssällskapet sålde in. I förlängningen går det att anta att uppvisningen av jordbruket ordnat på det här sättet utgjorde en av huvudanledningarna som lockade besökarna till Stora Halla. De ville se hur ett sådant alternativt sätt att freda marken kunde se ut.

Precis som Kylberg avhandlade vid det första lantbruksmötet kopplades avlägsnandet av hägnaderna närmare ihop med växelbruket. Växelbruksmetoden, som beskrevs närmare i kapitel 3, innefattade som vanligast en sju- eller åttaårig följd, med åtta individuella åkerfält där enbart ett av fälten låg i träda.⁸⁴¹ I jämförelse med tvåskiftesbruket, som enligt Kylberg var vanligast förekommande i Skaraborgs län, bör växelbruket ha varit mer intensivt och ha fordrat större arealer som behövde inhägnas. Det förklarar Kylbergs argument om att stängelskyldigheten höll slättbygdens jordbruk tillbaka och avskräckte bönder från alla förbättringsföretag.⁸⁴² Hans beskrivning av länet får anses välgrundad. Nyström och Hallberg har menat att

⁸³⁷ Enligt protokollet från mötet var det omkring 600 personer som deltog. Skaraborgs läns hushållningssällskaps arkiv. Protokoll 1847–1859, A1:2 (1850).

⁸³⁸ Skaraborgs läns hushållningssällskaps arkiv: Protokoll 1847–1859. A1:2. (1850).

⁸³⁹ Mötet annonserades i Aftonbladet den 12 juli 1850 av bland annat Kylberg och Nonnen som hade deltagit vid det tidigare allmänna lantbruksmötet 1846. *Aftonbladet* 1850-07-12; Runefelt 2013, s. 19.

⁸⁴⁰ Stora Halla förvaltades enligt hushållningssällskapets protokoll av G. B. Ringheim. Skaraborgs läns hushållningssällskaps arkiv. Protokoll 1847–1859, A1:2 (1850), Protocoll, hållet hos Skaraborgs Läns Hushållnings Sällskap vid Sammanträde å Stora Halla i Jungs Församling den 6 Augusti 1850. Bil: 2. Författarens kursivering.

⁸⁴¹ Gadd 2000, s. 309.

⁸⁴² Arrhenius 1847, s. 81–82.

skiftade gårdar fortsatte att bruka tvåsådet på Västergötlandsslättan just på grund av de höga hägnadskostnaderna. Särskilt eftersom det inte fanns tillräckligt med hägnadsmaterial i närområdet, vilket jag återkommer till, för att inhägna åkrarna i åtta fält. På många platser hade bönder även ingått i en typ av hägnadslag efter skiftet som tillät fortsatt gemensamt bete.⁸⁴³

För bönder som ville övergå till växelbruket kunde ett laga skifte vara gynnsamt. Det var svårare att övergå till ett växelbruk i det gemensamma hägnadssystemet. För att kunna så på hösten behövde dessutom det kollektiva efterbetet upphävas. I tidigare forskning beskrivs ofta hur växelbruket (mest med fokus på odlingen av foderväxter) kom till bönderna samtidigt som laga skiftet. Gadd har därför hävdat att önskan att införa foderväxtodling kan ha utgjort en ledande drivkraft för bönder att ansöka om laga skifte. I Östsvrige, där laga skiftet fick ett mycket senare genomslag än de sydöstra och västra delarna av Sverige (samt de delar av Skåne, Västergötland, Blekinge och Öland där enskiftet hade haft mest spridning), kom framför allt övergången till animalieproduktion under 1870-talet och framåt att bli en viktig faktor i antalet ansökningar om laga skifte. I Skaraborgs län specifikt skedde övergången under 1850-talet och framåt, vilket Gadd kopplade till en period av högkonjunktur.⁸⁴⁴ Beroende på vilken tidpunkt som enskiftet eller laga skiftet drevs igenom i en utvald region kan vi alltså se att bönderna genomförde ändringar i sin produktion. Men det var en långsam process som inte nödvändigtvis skedde i direkt anslutning till den tidpunkt då en viss skiftesförordning fastställdes. Det kan också förklara varför ståndspersonerna, exempelvis de som besökte lantbruksmötena, visade upp en sådan brådska när det kom till att få allmogen att hoppa på nya trender.

Hur skulle man få fler bönder att övergå till växelbruket? Vid mötet i Stora Halla hade godsägaren Hamilton och borgmästaren Carl Hasselrot resonerat om att det krävdes en stängselskyldighetslagstiftning som kunde "framkalla [...] håg hos den enskilde till [...] ett bättre åkerbrukssystem".⁸⁴⁵ Att torparna på Stora Hallas ägor inte själva hade valt att avlägsna hägnaderna och införa växelbruk framgår inte av protokollet, men kan utläsas ur ett senare riksdagssammanhang. Där hänvisade samme Hasselrot i en motion till borgarståndet till att godsägare i hans hemtrakt

⁸⁴³ Nyström & Hallberg 2018, s. 109–110, 118.

⁸⁴⁴ I Södermanland, den region som Anu-Mai Köll undersökte i sin avhandling, kom laga skifte och växelbruk samtidigt som introduktionen av konstgödsel runt 1860–70 talet. Köll 1983, s. 75–77; Gadd 1983, s. 223–224, 229–232, 250–251; Gadd 2000, s. 301, 307–308; Bohman 2010, s. 186–187.

⁸⁴⁵ Tillsammans med växtodlingssystemet skulle bönderna i Skaraborgs län också bli bättre på att implementera "skyddsplantering" av träd. Skaraborgs läns hushållningssällskaps arkiv. Protokoll 1847–1859, A1:2 (1850), Protocoll, hållet hos Skaraborgs Läns Hushållnings Sällskap vid Sammanträde å Stora Halla i Jungs Församling den 6 Augusti 1850. Bil: 2. Anförande av Hamilton, Carl Hasselrot och agronomen Edward Nonnen,

tvungade dessa metoder på sina arrendebönder och torpare. Enligt Hasselrot hade sådana tvångsmedel lett till förträffliga resultat: en närmare dubbel avkastning på åkermarken och bättre utfordrade boskap. Det var ett argument som uttryckligen åberopades för att förekomma den kritik som mycket riktigt senare skulle väckas om mindre välbärgade bönders möjligheter att lägga tid och resurser på att hålla konstant vallning.⁸⁴⁶

Varför poängterade så många godsägare och ståndspersoner vid den här tidpunkten vikten av växelbruket för slättbygden? För att återkoppla till Runefelt menade han att växelbruket främst bör ses som ett högre ståndsideal. Trots att många ståndspersoner framhöll sitt bruk av växelbruk som det rationella, var det framför allt en metod de kände sig tvungna att betona att de tillämpade.⁸⁴⁷ Det ligger sannolikt en sanning i detta. Men slättbygderna uppfattades också som centrat för den svenska spannmålsproduktionen. Det var på slätterna som den ”bördigaste delen av landets odaljord” ansågs finnas.⁸⁴⁸ När enskiftesförordningen hade omförhandlats i skifteskommissionen hade länsmyndigheterna för Skåne och Skaraborgs län förfäktat mot att låta enskiftet sträckas ut till resten av Sverige, då risken fanns att de statliga bidragen spreds ut snarare än gavs till de sydliga regionerna som verkligen ansågs vara i behov av reformen.⁸⁴⁹ Det fanns således allmännyttiga skäl att särskilt uppmuntra jordbruket i slättbygden. Deras jordbruk, om det blev mer produktivt, förväntades i mycket större utsträckning än andra delar av riket bidra till det svenska rikets välstånd.

Motioner om att avskaffa stängselskyldigheten under riksdagen 1853–54

1850 års kungörelse ansågs av många inte vara tillräcklig. Vid 1853–54 års riksdag lyftes frågan om stängselskyldigheten återigen från flera håll. Även denna motionsiver hade sitt ursprung i beslut tagna under tidigare överläggningar vid lantbruksmötena, både det regionala mötet vid Stora Halla men i synnerhet under 1853 års lantbruksmöte i Lidköping. Juhlin-Dannfelt har även beskrivit hur flera

⁸⁴⁶ Bg. bil. 1853–53, s. 293–294.

⁸⁴⁷ Runefelt 2011, s. 112.

⁸⁴⁸ Von Schéele 1854, s. 131–132. Anförande av Kylberg.

⁸⁴⁹ Kommitterade till granskning av storskiftes- och enskiftesförfattningarna, ÄK621 (1810), Vol. II, Inkl. uppgifter från landshöfd., 20 juni 1812, Skåne och Skaraborgs län.

hushållningssällskap, på inbjudan av Uppsala läns sällskap, hade skickat ombud till lantbruksmötet för att säkra att frågan lyftes och en allmän opinion säkerställdes.⁸⁵⁰

Frontmannen bakom den nya framstöten att anta en förordning om ägofred var friherren Fredrik Philip Hierta. Det var även Hierta som för första gången i riksdagssammanhang pratade om en egentlig förordning om ägofred grundad på boskapsägarens ansvar att ha uppsikt över sin boskap. Som ledamot i Skaraborgs läns hushållningssällskap hade han medverkat både under det regionala lantbruksmötet vid Stora Halla 1850 och det allmänna lantbruksmötet i Lidköping som representant för länets hushållningssällskap.⁸⁵¹

Ett ännu mer radikalt förslag som lades fram vid riksdagen 1853–54 kom däremot från friherren och majoren Nils Axel Otto Fleming.⁸⁵² Han rekommenderade att stängselskyldigheten helt borde upphävas och uppförandet av hägnader förbjudas enligt lag.⁸⁵³ Notera att det Fleming och Hierta var ute efter var att helt omkullkasta stängselskyldigheten som lag. Inte som en modifikation eller ett undantag till stängselskyldigheten, vilket hade beslutats om vid tidigare riksdag och gett upphov till 1850 års kungörelse om enhälliga överenskommelser att avlägsna hägnaderna inom ett byalag. Den försiktighet som låg till grund för kungörelsen sågs som alldeles för kraftlös för att åstadkomma någon egentlig förändring i jordbrukets organisering. Hierta var dock mer avvaktande i att han menade att ägofreden kunde upprätthållas med hjälp av hägnader. Det var själva rättsprincipen för ansvaret som enligt hans mening behövde ändras.

Jag kommer återkomma till händelseförloppet under 1853–54 års riksdag senare. Först måste en annan förklaringsmodell till att stängselskyldigheten ansågs högst nödvändig att omförhandla behandlas.

⁸⁵⁰ Juhlin-Dannfelt 1912, s. 287.

⁸⁵¹ Ad. 1853–54: 2, s. 383. Hiertas deltagande i lantbruksmötena kan utläsas både ur listan av betalande ledamöter och den inbjudan till mötet som cirkulerade i dagspressen.

⁸⁵² Fleming tycks ha varit född på Gotland 1811, men vad som var hans hemort under denna period är oklart. När han avled 1892 var han bosatt i Arboga, uti Västmanlands län, där han ska ha varit delägare till två bruk. Han var även delägare till bruksherrgården Norra Forsbacka utanför Åmål i dåvarande Älvsborgs län. Se <https://www.hembygd.se/svanskogs-hembygdsf-rening/plats/295754/text/401075>, hämtad 2025-09-02; <https://portrattarkiv.se/details/lzSYNK3ifoMAAAAAAAbchQ>, hämtad 2025-09-04.

⁸⁵³ Ad. 1853–54: 1, s. 150–151.

Stängselskyldigheten och skogsbristdebatten under 1840- och 1850-talen

Det bärande argumentet i både Hiertas och Flemings motioner var att hejda den hotande skogsbrist som uppfattades förekom i Sverige, i synnerhet på de svenska slättbygderna. Fleming beskrev att en förordning om ågofred skulle bidra till att

sätta en gräns för ödeläggandet af landets skogar och derigenom åt efterkommande bevara möjligheten att vistas i ett land, som, till följe af klimatet, skulle bli obeboeligt, om skogarne fingo, såsom hittills, sköflas och utrotas.⁸⁵⁴

På sätt och vis är den här debatten egentligen en fortsättning på den debatt som pågått under 1700-talet om samma ämne. I tidigare kapitel har jag beskrivit hur hägnaden under första hälften av 1800-talet betraktades som ett fysiskt skydd mot betande boskap, inte bara för skogsplanteringar i statlig ägo utan i allt större utsträckning även för liknande planteringar på enskild skog. Skogen, när den behandlades som en odlingsyta för trädplantering, krävde likaså fridlysning från betande boskap. Svårigheten att i vissa av Sveriges sydligaste slättbygder konstruera hägnader av virke har dessutom, i kapitel 3, beskrivits ingående i relation till fastställandet av enskiftesförordningarna för Skåne och Skaraborgs län samt 1815 års förordning om laggilla hägnader.

Skillnaden mellan tidigare debatter och den som aktualiserade sig under mitten av 1800-talet är främst vilka åtgärder som riksdagsmännen ville sätta in för att motverka den skogsbrist som man såg var på väg att bli mer omfattande. Vissa upprepningar av tidigare resonemang, i synnerhet i nästkommande avsnitt, kommer behöva göras. Det är samtidigt viktigt att visa hur vissa tänkbara lösningar på uppfattade problem stod sig fast över tid. Det finns därtill skäl att tro att laga skiftet kan ha spelat en viktig roll i att förvärra situationen på många sätt, som gjorde frågan om skogsbrist mer brännande.

Förhållandet mellan skogen, betet och hägnaden berörde således flera teman, som i detta avsnitt kommer presenteras var för sig, även om det definitivt finns överlappande beröringspunkter. Dessa teman är:

- 1) Skogsavverkningen i samband med uppförandet av hägnader
- 2) Skogsbetet
- 3) Åverkan på privat skogsmark

⁸⁵⁴ Ibid.

De teman som kommer att diskuteras kommer placeras inom den bredare debatten om skogsbrist som fördes under mitten av 1800-talet.

Skogsavverkning i samband med uppförandet av hägnader

Om, enligt här gifna anvisningar, alla ofruktbara ställen, som någorlunda lämpa sig dertill, blifva planterade med träd och buskar, vägarne förses med alléer, nästan alla gärdesgårdar bannlysas, samt grönskande och blomstrande häckar omgifva åkerfälten, och våra glesa, ojemna skogar förbättras till täta och jemna; så skall icke endast klimatet förbättras, vedbristen afhjelpas, ja, betydligt af ved och virke kunna utföras m.m., utan äfven hela landet erhålla ett förskönadt utseende.⁸⁵⁵

Skogsbristen skapade enligt riksdagsmännen två problem. Bland annat försvårade det möjligheten att upprätthålla sin stängselskyldighet. Bristen på virke föreställdes också, som nämndes tidigare i avsnittet om lantbruksmötet vid Stora Halla, avskräcka människor från att övergå till växelbruksmetoden, eftersom det krävde mer mellanhägnader. Ett annat problem som lyftes i riksdagsdebatten var diskrepansen mellan avverkningen av skog för trögärdesgårdar och möjligheten att så ut nya träd. Raab räknade bland annat ut att en milslång rågång krävde 20 000 stammar ungträd om hägnader skulle sättas upp längs den. Detta hade enligt hans mening varit rimligt ”på sin tid” när man enbart inräknade de yttre gränserna, men med laga skifte hade denna mängd fördubblats på grund av alla mellanhägnader i skiljelinjerna och beroende på vilket trädssystem som det enskilda hushållet åtföljde.⁸⁵⁶ Kostnaderna för att sätta upp nya hägnader runt dem skifteslotter delägarna erhöll i samband med skiftet föreställdes stå i vägen för den allmänna hushållningen av den enskilda skogen, eftersom hägnadsmaterialet efter ett skifte behövde införskaffas från den egna skogsloten.

Samma skäl framställde borgmästaren Hasselrot i en motion till borgarståndet under samma riksdag. Det var ungträden som ”för framtiden går förlorad” på grund av stängselskyldigheten: ”Om endast hvar hundra af de störra, som nedruttna i våra gärdesgårdar, finge uppväxa till mogna träd, skulle redan detta medföra

⁸⁵⁵ Daniel Müller, *Skogsvännen. Anvisning att till skog uppodla ofruktbar mark, förbättra glesa skogar, plantera alléer, häckar m.m. till motverkande af den hotande vedbristen, till klimatets förbättring och landets försköning* (Stockholm 1857), s. 85.

⁸⁵⁶ Ad. 1853–54: 1, s. 191.

nationalrikiedom”.⁸⁵⁷ Stängelskyldigheten framställdes således först och främst som ett hinder för allmännyttan. Problemet var inte så mycket bristen på hägnadsmaterial för det individuella hushållet, även om det nog spelade roll, utan att det uppfattades förefinnas en allmän skogsbrist som bönderna spädde på genom att inte bevara ungräden på sina skogsmarker. Vid den här tidpunkten hade staten även ganska bra koll på hur det svenska skogsbeståndet såg ut, med statistik över vilka områden som var mest drabbade av skogsbrist.⁸⁵⁸

Det var vanligt bland de som ville avskaffa stängelskyldigheten att som Hasselrot tala om hankgärdesgårdarnas förruttnelse eller förmultnande som ett stärkande bevis för deras ställningstagande. Exempelvis återgav kammarherren af Forselles under lantbruksmötet 1846 en berättelse om ett möte han hade haft med en fransman som uttryckt det ”förunderligt att i Sverige se så många träd staplade på hvarandra för att ruttna”.⁸⁵⁹

Det fanns som synes fortfarande ett inslag av estetik i argumentationen. Bland annat Kylberg beskrev ruttnande hägnader som ”ett för skönhetssinnet vidrigt föremål”.⁸⁶⁰ Men dessa beskrivningar tycks framför allt ha fungerat som ett retoriskt grepp för att peka på 1) trådgärdesgårdarnas opraktiska karaktär, 2) att ungräden slösades bort, samt 3) möjligen även för att illustrera att det inte fanns tillräckligt med material eller intresse bland bönderna för att underhålla hankgärdesgården på korrekt sätt.

Rent praktiskt fanns det dessutom, som diskuterats i kapitel 3, andra hägnadstyper som kunde underlätta uppförandet av hägnader i områden med skogsbrist. 1700-talets hägnadskampanj kan spåras vidare in mot 1800-talets andra hälft. I ett urval av den lant- och skogsbrukslitteratur som jag tittat på från denna period framträder ett fortsatt försök att uppmana jordägare att anlägga andra typer av hägnader. Den levande häcken stod fortfarande högst i hierarkin: bland annat häckar av gran, ett inhemskt träd som enligt trädgårdsmannen Anders Lundström var lättillgängligt. Men även stenmurar uppmuntrades, i synnerhet för stenmurens hållbarhet i jämförelse med hankgärdesgårdarna.⁸⁶¹

⁸⁵⁷ Bg. bil. 1853–54, s. 292.

⁸⁵⁸ Se Eliasson 2002, s. 207–208.

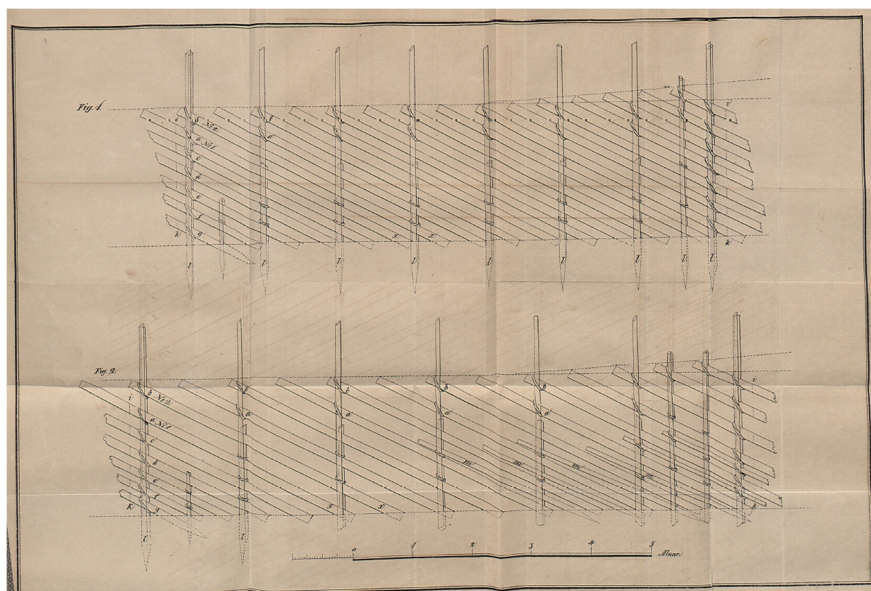
⁸⁵⁹ Arrhenius 1847, s. 90.

⁸⁶⁰ Arrhenius 1847, s. 82.

⁸⁶¹ Anders Lundström propagerade starkt för häckar av gran sin handbok. Granhäckar tog enligt hans förståelse kortare tid att växa till sig, de hade en varaktighetslängd på uppemot 100 år och boskap tenderade att lämna granhäcken i fred. Därutöver kunde den klippas till vilken form jordbrukaren önskade. Om det inte fanns gran att tillgå i regionen kunde bland annat hagtorn-, nypon-, berberis-, eller svartpoppelbuskar anläggas. Anders Lundström, *Handbok i landthushållningen såsom Åkerbruk, Ängsodling och Boskaps-skötsel* (Stockholm 1842), s. 93–95; Nils Wilhelm Lundequist, *Handbok i Svenska Landtbruket*, andra omarbetade upplagan (Uppsala 1843), s. 178; Müller 1857, kapitel 9.

Även dessa kunde beskrivas ur estetisk synpunkt. Både stenmuren och de levande häckarna ansågs tilltalande, bland annat av agronomen Johan Arrhenius som menade att "Stenmurar, väl lagda, vanpryda dock på långt när ej så mycket som de fula och vidriga gärdes- eller skidgårdarna; och i förening med häck kunna de blifva rätt vackra".⁸⁶² En stenmur konstruerad av sprängd sten bedömdes i förlängningen vara mer behaglig för ögat än stenmurar ihopsatta med oformade stenar. Men rent praktiskt kunde vilken sorts sten som helst nyttjas, så länge stenarna var tillräckligt stora.⁸⁶³

Nya försök att hitta virkesbesparade hägnader genomfördes också. En sådan som pläderas för i samtida lantbrukshandböcker var assessorn Jan Romans hägnad. Romans hägnad presenterades i *Den rationella stängselbyggnadskonsten* (1838) tillägnad det värmländska hushållningssällskapet. Hans konstruktion skulle enligt uppgift kräva mindre material, arbetstid och underhållskostnad, samtidigt som hägnaden ansågs mer stabil än de vanligt förekommande hankgärdesgårdarna.

Figur 19. Teckning över Roman's stängseluppfinining. Fig. 2. (den nedre) illustrerade den allmänna konstruktionen som kunde hålla borta alla stora boskap förutom grisar och små lamm. Fig 1. (den övre) visade hur modellen kunde anpassas för även de minsta djuren med hjälp av fler störpår. Modellritningen svarade till en aln (cirka 0, 594 meter) i verkligheten vad gäller hägnadens höjd, avstånd mellan störpåren samt gärdsets längd. Källa: Jan Roman, *Den rationella*

⁸⁶² Johan Petter Arrhenius, *Om Egofriden jemte Anvisning att anlägga levande häckar samt att uppföra annan ändamålsenlig stängsel* (Uppsala 1858), s. 14.

⁸⁶³ Lundström 1843, s. 92.

I likhet med husbyggnader framställde Roman sin hägnad som en byggnadskonst, möjlig att förbättra både rent praktiskt och visuellt. Själva modellen var en ”måttligt gles gärdesgård” som helst skulle byggas av en, grankvist eller annat mognare virke. Den avvek från den traditionella hankgärdesgården eftersom den krävde avsevärt färre störpår än vad en vanlig hankgärdesgård fordrade. Färre störpår innebar mindre hägnadsmaterial. Dess gleshet bidrog enligt uppgift till att hägnaden inte fick röta lika snabbt. Den skulle även hålla sig stadig i svår väderlek. Slutligen stängde hägnaden både inne och ute de vanligaste boskapsdjuren, eftersom konstruktionen kunde anpassas efter boskapens storlek.⁸⁶⁴

Boktryckaren Nils Wilhelm Lundequist skrev i sin lantbrukshandbok att Romans konstruktion skulle spara in på femtio procent i virke. Eftersom hägnaden uppfattades mer hållbar behövde heller inte lika mycket träd avverkas för att underhålla den. Anders Lundström nämnde däremot i sin handbok att stängerna förmodligen skulle ruttna vid botten, men där menade Lundequist att det var enklare att byta ut förruttnade stänger utan att rubba resten av hägnaden. På så sätt kunde man även spara in på arbetstiden.⁸⁶⁵ Det var således hägnadens funktionalitet som gjorde att den kunde anses som hållbar och därmed rationell.

Både Myrdal och Kardell har beskrivit att glesare hankgärdesgårdar med färre störpår blev vanligare under andra halvan av 1800-talet. Orsaken till att färre störpår behövdes var enligt Kardell en konsekvens av en ökad import på bomull i Sverige under den beskrivna perioden. Det var således förändringar i marknaden, som i sin tur ledde till en minskning av den svenska fårstammen, som förklarar varför bönder ändrade sina hankgärdesgårdar.⁸⁶⁶ Om det var Romans modell som kom att följas framgår inte. Här är det rimligt att återigen hänvisa till Kardell som menat att ståndspersonernas experimentella metoder för att anlägga hägnader antagligen aldrig fick fäste utanför den egna sociala gruppen.⁸⁶⁷ Romans modell cirkulerade bland andra ståndspersoner, som hade motsäggande åsikter om modellen, men den blev nog aldrig

⁸⁶⁴ Han hade forskat på modellen, eller ”uppfinningen” som han kallade den, under sexton års tid. Under arbetsprocessen ska han även ha fått respons från lantbruksakademien och hushållningssällskapet i Värmland som enligt uttalande lovordade modellen. Jan Roman, *Den rationella stängselbyggnadskonsten. Ny uppfinning, tillagnad Wermlands Kongl. Hushållnings-Sällskap* (Stockholm 1838), s. 7–10, 19–23; Bg. bil. 1847–48, s. 41.

⁸⁶⁵ Lundequist 1843, s. 176–177; Lundström 1843, s. 90–91.

⁸⁶⁶ Myrdal 1979, s. 103–104; Kardell 2004a, s. 230–231.

⁸⁶⁷ Kardell 2004a, s. 43.

så allmän som åsyftat. Försöken visar jämväl att propagandakampanjen från föregående århundrade fortfarande var levande.

Möjligheten att anpassa stängelskyldigheten efter större eller mindre kreatur diskuterades i begränsad utsträckning i riksdagen. Så länge skyldigheten var ömsesidig behövde grannarna bruka samma sorts hägnad, annars ansågs man ändå behöva ha uppsikt över boskapen.⁸⁶⁸

Laga skiftet hade enligt många förvärrat situationen. Vid den här tidpunkten var Skåne och stora delar av Västsverige klara med skiftesreformerna. Värmland och Örebro var också två regioner som slutförde sin laga skiftesverksamhet relativt tidigt.⁸⁶⁹ Laga skiftets negativa påverkan på skogsbeståndet i riket var uppmärksammat av överheten, bland annat av lantmäteriöverdirektören Ludvig Berckhan Falkman.⁸⁷⁰ I sin skrift *Om Svenska skogarnas nuvarande tillstånd* (1852) anmärkte Falkman på att laga skiftena krävde en mängd nyhägning. En skogskommitté tillsattes även år 1855 för att utreda varför så mycket skog gick åt i landet. Ronny Pettersson såg i de svar som länen lämnade in till skogskommittén att hägnader framställdes som en av de mest virkeskrävande investeringarna efter ett laga skifte. Men även utstakningen av nya mättnings- och delningslinjer krävde att omkringliggande skog behövde fällas.⁸⁷¹ Mest resurskrävande investeringar bedömdes ligga på den jordägare som i samband med skiftet fått hela sitt markinnehav samlat i ett stycke, eftersom de både behövde hägna mot grannen och åtskilja sin egen brukbara mark och betesmark med mellanhägnader.⁸⁷²

Detta förhållande har bekräftats i tidigare forskning. Lars Kardell har tagit upp ett exempel där en by i Östergötland på sex gårdar efter laga skiftet behövde anlägga 25 kilometer nyhägning på byns 160 hektar mark. Det ska ha krävt 15 till 20 procent av byns virkesförråd, något han menade bör ha varit kännbart. Pablo Wiking-Farias studie av Halland visade att laga skiftet där endast i mycket liten utsträckning ledde till nyuppförda hägnader, något som i första hand förklarades med den bristfälliga åtkomsten till lämpligt hägnadsmaterial. Vallning och tjudring blev där tidigt ett vanligare alternativ. Liknande har Gadd och Linnarsson sett för Skaraborgs län

⁸⁶⁸ Raab la under riksdagen 1853–54 fram förslaget att bara anta stängelskyldighet för större boskap såsom hästar, tjurar och kor, medan mindre boskap som får, svin och gäss i stället skulle vallas. Ad. 1853–54: 1, s. 190–192.

⁸⁶⁹ Bäck 2016, s. 39.

⁸⁷⁰ Falkman hade tagit över ämbetet efter Carl af Forsells frånfälle 1848. Till skillnad från af Forsell kom Falkman från lantmäteriets egna led, då han var förste lantmätare i Malmöhus län. Han var också medlem i länets hushållningssällskap och sällskapets sekreterare under ett antal år. Ekstrand 1903, s. LXI.

⁸⁷¹ Kardell 2004a, s. 197–198; Pettersson 1995b, s. 132–133, se även not 10.

⁸⁷² Bihang 1856–57 7: 2, N:o 38, s. 6.

respektive Västergötlands län. Linnarsson återopade att vallningen blev vanligare i Västergötlands län i och med övergången till foderväxtodlingen. Gadd gav däremot endast ett exempel där tjudring omnämns, från Rackeby by år 1849.⁸⁷³

Örjan Kardell har som tidigare nämnts resonerat om att skogsbristen i slättbygden inte avsevärt kan ses ha påverkat hushållens möjligheter att uppföra hankgårdesgårdar. Om inte hägnadsmaterial fanns i närområdet kunde material köpas in från närliggande regioner, eller från utsynat virke från kronoparker. I Skaraborgs län kan man även ha använt jordvallar i större utsträckning. Carl Johan Gadd har däremot med referens till de ökade priserna under 1800-talet på björk- och barrved resonerat om att det relativa priset på hägnadsvirke kan ha stigit mellan 1750–1860. Att köpa in virke kan således ha blivit dyrt. I en amerikansk kontext har Danhof beskrivit hur kostnaderna på hägnadsmaterial på prärien under 1800-talet kunde vara högre än köpet av en hel bondgård. Uppförandet av hägnader ansågs där som bondens största kapitalinvestering.⁸⁷⁴

En sådan här kostnadsberäkning återfinns i ett anförande från Hasselrot. Kostnaden för en famn hägnadsmaterial uppgick till sexton skilling banko. Därtill uppmärksammades den distans som en jordägare behövde resa för att hitta hägnadsmaterial till salu. Bondeståndets ledamot E. M. Falk från Skaraborgs län beräknade att många i länet tvingades färdas uppemot tre mil för att få tag på material, någon han beskrev som mycket tidskrävande. Om man inte hade hägnadsmaterial i närheten så kostade hägnaden både pengar och resetid, kostnader som Hasselrot menade inte vägdes upp av den egentliga avkastningen från den jord som hägnaden avsåg att skydda.⁸⁷⁵ Om virkespriserna dessutom var höga fanns det troligen skäl att lägga ut virket till försäljning i stället för att använda det till hägnader.

Ett svar på varför hägnaderna inte längre ansågs värda besväret har redan angetts tidigare: det rationella växelbrukssystemet ansågs inte av samtidens stånds personer vara beroende av hägnader, eftersom andra metoder att hålla boskapen borta från inägor fanns att tillgå. Till skillnad från tidigare blir hägnaden i den förståelsen uteslutande en onödig merkostnad. Det här resultatet berör dock enbart åkerbruket. Som tidigare kapitel har visat behövde även skogarna det fysiska skydd som hägnaden

⁸⁷³ Linnarsson 1948, s. 67; Gadd 1983, s. 226; Lars-Olof Larsson, "Skogstillgång, skogsprodukter och sågar i Kronobergs län", i Olof Nordström, et. al. [reds.] *Skogen och smålänningen* (Växjö 1989); Kardell 2004a, s. 182–183; Wiking-Faria 2010, s. 264–266; Lars Kardell, "Landskapet berättar om skogens historia", *Skogshistoriska Sällskapets Årsskrift* (2016), s. 34–36. Exemplet är byn Hitthem i Östergötlands län. 140 hektar av det samlade 160 hektaret utgjordes av skogsmark, alltså fanns det inte särskilt mycket inägor.

⁸⁷⁴ Danhof 1944, s. 172; Gadd 1983, s. 200, 240; Kardell 2004a, s. 198–199. Tre av socknarna i Gudhem hade tillräckligt med skog, resten var skogslösa.

⁸⁷⁵ Bd. 1853–54: 2, s. 397–398. Bg. 1853–54, s. 291–292.

i teorin gav. Men där, precis som för inägorna, kom hägnaden under den här tidsperioden att uppfattas ha förlorat sin tidigare funktion.

Relationen mellan skogsbetet och skogsbruksvetenskapen

Avverkningen av skog var genomgående ett uppmärksammat problem med stängelskyldigheten under undersökningsperioden. För att motverka denna skadliga utveckling behövde diverse åtgärder sättas in. Hierta var en av flera riksdagsledamöter som fäste blicken vid olika strategier man kunde tillämpa för att bevara dem svenska skogarna. Att med ett rationellt hushållningssätt så igen avröjda parker framställdes som en lösning som hade prövats under senare år. Däremot menade Hierta att de flesta försök att övergå till en rationell skogshushållning med fokus på trädens återväxt ”alltid komma att stranda, så länge skogarna ej kunde fredas för betning af kreatur.”⁸⁷⁶ Ett sådant skydd föreskrevs enligt Hierta inte i den befintliga stängelskyldighetslagstiftningen, eftersom rättsfokus enbart låg på den odlingsbara marken. Alla planteringar, om så av havre eller granar, låg under konstant risk för ohägn och därmed ofred. Ur det perspektivet blev det främsta hotet mot de svenska skogarna inte bara den betungande åtgången av virke till hägnaderna, utan – liksom på åkern och ängen – själva boskapen.

Hierta erfordrade således en mer aktiv styrning över boskapens rörelsemönster. Att boskapen ansågs skapa oreda på landsbygden var ingen ny företeelse, vilket tidigare kapitel har visat. Tvärtom hade flera rättelser tillkommit som ett svar på den oreda boskapen kunde orsaka. Under 1840–41 års riksdag hade också bondeståndets ledamot Lars Pettersson, biträdd av Gustaf Bernhard Appelqvist, lämnat in en motion om att skärpa reglerna för boskapens kringströvande på landsbygdens vägar. De uppmanade att boskapsägare skulle förbjudas att valla sin boskap någon annanstans än på ”säkert instängd, enskild eller i samfällighet med andras liggande mark eller egolott”.⁸⁷⁷ Det här var ett problem som uppfattades ha växt allteftersom skiftesverksamheten utbredd sig, då samfälliga betesmarker styckades upp. Vissa boskapsägare nödsakades möjligen att släppa ut sin boskap på platser där dem av andra inte uppfattades hörde hemma. Från de allmänna vägarna påstods boskapen även leta sig in på andras odlingar, i synnerhet svinen som nästan var omöjliga att stänga ute.⁸⁷⁸ Vid tidpunkten för Pettersson och Appelqvist motion hade utskotten ansett

⁸⁷⁶ Ad. 1853–54: 2, s. 383.

⁸⁷⁷ Bihang 1840–41 7: 2, N:o 32, s. 1–2.

⁸⁷⁸ Det enligt Raab, som påpekade att Kalmar läns magistrat några år tidigare hade fastställt en lag som förbjöd stadsborna att släppa ut sin boskap på gatorna. Ad. 1856/58: 8, s. 171.

olägenheten med kringströvande boskap på allmänna vägar så obetydlig att det inte var nödvändigt att lagstadga om. Utskotten hade också menat att skadan skulle vara så svår att beräkna att det inte var lönt att försöka få till ett skadestånd.⁸⁷⁹

I skogsbrukskretsar hade böndernas betesdrift länge setts som ett hinder för en rationell skogsskötsel. Man varnade bland annat för att boskap som släpptes ut på skogsbete under en längre period skulle, efter att ha förtärt allt gräs, angripa ungträden. Den samtida tyska skogsmannen Carl Ludwig Obbarius ska tillika ha propagerat för att avskaffa rätten till skogsbete. I takt med att skogsbruket växte fram i Sverige kom även andra former av agrar skogsanvändning, såsom allmogens omfattande svedjande och vedtäkt, att uppfattas som ett hot mot den rationella skogsvården. Ett utpräglat hot utgjorde geten, men även får och hästar. Den svenska statens relation till geten verkar synnerligen återkommande genom historien ha varit komplicerad.⁸⁸⁰

I en internationell kontext går det också att urskilja hur böndernas betesdrift under 1700- men i synnerhet 1800-talets första hälft trycktes undan för en statligt driven, rationell skogsvård. Bland annat kom den franska staten att ta fram flera förordningar inriktade på att inskränka allmogens rätt till skogsbete. Samma såg vi i dem danska skogs- och skiftesförordningarna som utkom under 1700- och 1800-talen.⁸⁸¹ Flera danska forskare, däribland Thorkild Kjaergaard, har pekat på att den danska skogskonserveringen också blev lyckad. Danskt skogsbestånd övergick från att uppgå till 4 procent av hela Danmarks landyta till nästan 10 procent vid sekelskiftet 1900. En bidragande faktor till ökningen var att många bönder faktiskt började stallfodra sin boskap i stället för att släppa ut dem på bete.⁸⁸²

En viss intresseförskjutning inom skogsvetenskapen hade alltså ägt rum. Därtill finns tecken på att det vidsträckta betet, särskilt inom lantbruksvetenskapliga kretsar, hade börjat spela ut sin roll. En införstådd aspekt av växelbruket var att boskapen inte längre behövde gå på naturligt bete för att förtära ett näringsfattigt bete. Att boskapen svältföddes på de magra skogsmarkerna hade varit uppmärksammat i lärda kretsar sedan 1700-talet. Mer näring fanns enligt lantbruksvetenskapliga teorier att hämta

⁸⁷⁹ Bihang 1840–41 7: 2, N:o 32, s. 1–2.

⁸⁸⁰ Eliasson 2002, kap. 5; Pettersson 2003, s. 154–169; Kardell 2008, s. 20–21, 25–26; Mårald & Westholm 2016, s. 5. Örjan Kardell förklarade att bilden av geten som skogsförstörare grundades på att getens kost framför allt bestod av bland annat buskar, bark, barr och lövtäkt. Det i jämförelse med hästar och kor som framför allt förtärde sig på gräs. Geten drogs således till träden snarare än marken. Kardell 2017, s. 106–107. Israel af Ström kom även att författa en skogsplanteringsplan för lantbruksakademiens experimentalfält år 1841, som innebar att stora delar av mönstergårdens betesarealer försvann till fördel för skogsplantering, se Lange 2000, s. 137–138.

⁸⁸¹ Fritzboeger 2004, s. 263–268; Kieko Matteson, *Forests in Revolutionary France: Conservation, Community, and Conflict, 1669–1848* (New York 2015), s. 176–178.

⁸⁸² Kjaergaard 1994, s. 72; Mather, Needle & Coull 1998, s. 183–184.

ifrån de odlade foderväxterna. Med bättre utfodrade boskap tillkom också mer gödsel. På så sätt kunde mer organiskt material omsättas för att öka åkerns avkastningsförmåga. Övergången till växelbruket möjliggjorde därtill en ytterligare nyodling, eftersom vallväxterna bidrog till att öka jordens fruktbarhet.⁸⁸³ Mer eller mindre permanent stallfodring stod alltså högst upp i hierarkin i ståndspersonernas syn på en rationell boskapsskötsel, därefter vallning eller tjudring inom egen äga. Då kunde både skogen och den odlingsbara marken stå fredad.

Detta var något som Macklean hade betonat i sin lärobok för arrendebönderna i Skurups socken. Där föreskrevs att ingen boskap fick släppas ut på öppna betesmarker, eftersom de riskerade att ta sig in på närliggande odlingar. I boken presenterades även ett schema för en rationell boskapsskötsel. Om svenska bönder övergick till att odla foderväxter skulle boskapen, menade han, kunna tas in tidigare om hösten och släppas ut senare på våren. ”Med riktig hushållning skall slutligen allsintet bete behövas eller åtminstone ingen särskild betesmark”, samtidigt som boskapen förutsågs bli bättre utfodrad. Så länge som boskap släpptes fritt skulle jordbruket, enligt Macklean, förbli i sitt ”sämsta skick”. Hans lösning hade varit att bryta upp samfälligheterna, eftersom institutionen sågs främja ett egoistiskt lynne hos bönderna, ”föga afvikande från vildens, som betraktar hela landet som en allmänning”.⁸⁸⁴ Rationaliseringen av boskapsskötseln skrevs således under denna period samman med det vetenskapliga skogsbruket. Men eftersom hägnader redan enligt lagstiftningen skulle sättas upp runt skogsplanteringarna för att stänga boskapen ute väcks den centrala frågan: varför ansågs hägnaden inte längre vara ett ändamålsenligt skydd för dessa planteringar?

Förändrade rättsnormer kring åverkan

Den egentliga hotbilden mot skogen som målades upp i stängselskyldighetsdebatten utgjordes i själva verket inte av boskapen, utan av andra människor, som av illvilja släppte ut sin boskap på andras egendomar

[...] ty äfven om en skogsegare på egen bekostnad omkring sin skog uppförde hägnad, tjenade sådant oftast till intet, emedan erfarenheten visat, att mindre nogräknade grannar, hvilka hafva sin fördel deraf, att den fredade marken får ligga

⁸⁸³ Att det var vanligt att boskap var svältfödda på sommarbetet bekräftas också i Szabó 1970, s. 84; Peterson 1989, s. 8; Myrdal 1994, s. 22–26; Gadd 2000, s. 305–308.

⁸⁸⁴ Han förstod det också som att det skulle bli enklare att hålla kontroll på boskapen om ägorna låg centrerade runt gården, varför den kvadratiske ägofiguren hade blivit förordad. Macklean 1985, s. 44–46.

öppen för fåfot till bete, *i löndom rifva gärdesgården*, genom hvilken kreaturen sedan ingå.⁸⁸⁵

Det brott som återkommande uppmärksammades, exempelvis i citat ovan från Hierta, var åverkan: att olovligt ta annans egendom i anspråk. Förändringar i synen på åverkan har uppmärksammats av tidigare forskning. Skogsåverkan som gällde nedhuggandet och bortförandet av annans virke har exempelvis redogjorts för ingående i Eliassons undersökning av den samtida skogsdebatten.⁸⁸⁶ I det här avsnittet kommer jag dock fokusera på åverkan på hägnader och av hägnadsmaterial samt olovlig betesdrift på privat egendom.

Föreskrifter om åverkan som angick hägnader eller insläppandet av boskap på mark återfinns i flera kapitel uti 1734 års lag. BB 5: 8 bestämde att den som med avsikt rev ner, högg sönder eller skadade annans hägnad eller grind skulle böta med 10 daler, med dubbelt bötesbelopp om brottet skedde under tiden som marken låg bearbetad.⁸⁸⁷ BB 9: 1–3 föreskrev bötesstraff om någons boskap bröt sig igenom eller över en giltig hägnad.⁸⁸⁸

Trots att det fanns bestämmelser om åverkan ansågs den gällande lagen inte understödja de som enligt lag var skyldiga att med hägnader skydda sin egendom, utan gynnade de som olovligen lät sin boskap beta på andras egendomar. Det uppfattades finnas kryphål i lagen, i och med att den anklagade kunde hävda att hägnaden inte var korrekt uppsatt. Det hade därför enligt förespråkarna för ägofredsprincipen uppstått situationer där människor aktivt rev ner någon annans hägnad, släppte in sin boskap och därefter använde det gällande lagrummet för att undslippa straff.⁸⁸⁹ Enligt Hierta gynnade därför lagstiftningen uttryckligen ”nomaden på åkerbrukarens bekostnad”.⁸⁹⁰

Därutöver uppfattades åverkan på annans hägnad ge lindrigare straff än regelrätt stöld eller våld mot annans egendom, något som hade uppmärksammats av bondeståndets ledamot Johan Eriksson redan i samband med riksdagen 1815. Eriksson jämförde åverkan mot annans hägnad med våld mot husbyggnad eller plank, vars bötesbelopp i 1734 års missgärningsbalk var dubbelt så hög. Hägnadsåverkan

⁸⁸⁵ Ad. 1853–54: 2, s. 383. Författarens kursivering.

⁸⁸⁶ Eliasson 2002, s. 263–362.

⁸⁸⁷ 1734 års lag, BB 5: 8. Motsvarande bötesbelopp utgick om någon av oaktsamhet skadade en hägnad, enligt BB 9: 5. Man behövde dessutom alltid ersätta den uppkomna skadan. Bötesbeloppet var lägre om någon gick över annans mark och glömde att stänga grinden; i sådana fall uppgick böterna till 1 daler, oavsett om någon skada faktiskt hade skett.

⁸⁸⁸ 1734 års lag, BB 9: 1–3.

⁸⁸⁹ 1734 års lag, BB 9: 5; Stängselförordningen 1802: 11; Arrhenius 1847, s. 89. Anförande av översten August Anckarsvärd, ombudsman i Örebro läns hushållningssällskap.

⁸⁹⁰ Bihang 1853–54 7: 2, N:o 24, reservation av Hierta, s. 10.

beskrevs dessutom som betydligt mer skadligt för jordägaren, eftersom denne riskerade att få sin odling förstörd när marken öppnades upp för annat folk och boskap.⁸⁹¹ De rättsliga påföljderna av åverkan ansågs i synnerhet för svaga för att avvärja brottet. Lagutskottet menade dock vid tillfället att åverkan inte kunde bestraffas på samma sätt som våldsdåd, samt att personen själv fick ansöka hos rätten om ett högre vitesförbud.⁸⁹²

Bondeståndets ledamot Johan Petter Anderssons hade under riksdagen 1844–45 lämnat in en motion om förhöjda straffskalor för åverkan. Andersson hade i motionen anmärkt på att det inte fanns något allmänt lagstadgande om ohägn eller nedrivande av hägnader på just skogsmarker, vilket enligt hans beskrivning var särskilt ansträngande för skogsägare i områden där det fanns ringa skogsmark att tillgå och föranledde jordägare att upprepade gånger anmäla till den lokala rätten om just förbud. Det framgår av både Eriksson och Anderssons resonemang att det främst var mänsklig aktivitet som avsågs. Utmärkande kritik i Anderssons motion riktades mot människor som rörde sig över annans egendom eller enskild väg och då inte stängde grindar efter sig, vilket riskerade att släppa in nära betande boskap.⁸⁹³

Ett annat problem som lyftes, men inte i lika stor utsträckning, var människor som stal virke från hägnaden. Raab pekade under 1854–55 års riksdag smått ironiskt på att

Gärdes-gårdens onekligen vackraste sida är, att den lemnar, om jag så får säga, nödfallsbränsle åt backstugusittare och inhysesshjon. Huru lätt försvinna ej några stänger ur en gärdesgård!⁸⁹⁴

Stöld av hägnadsmaterial hade, som borgmästaren Hasselrot resonerade i sin motion, blivit en ”rigtig industri” under senare år. Stängelskyldigheten sågs i den här kontexten spå på industrin, eftersom den föranledde människor att stjäla virke både i syfte att upprätthålla sin skyldighet och för att själva kunna freda sina ägor.⁸⁹⁵ Detta relaterar tillbaka till det rådande problemet som slättbygdens reformförespråkare hade med den uppfattat utbredda skogsavverkningen och tillhörande skogsbristen.

⁸⁹¹ Bd. 1815: 2, s. 190. Motionen undertecknades av Johan Eriksson från Råsgårds Fögderi, i Stora Kopparbergs län, samt förenades med Per Jansson från samma län.

⁸⁹² Bihang 1815 4: 1, s. 379–381.

⁸⁹³ Bd. 1844–45: 3, s. 391–393. Lagutskottet hade som svar till Andersson hänvisat till att lagberedningens strafflag snart var färdigställd, varför man inte ville besluta om hans motion. Bihang 1844–45 7: 1, N:o 23.

⁸⁹⁴ Ad. 1853–54: 1, s. 191.

⁸⁹⁵ Bg. bil. 1853–54, s. 293. Den som olovligen tog hägnadsvirke på enskild skog skulle enligt 1734 års lag, BB 10: 5 betala tillbaka värdet av det som tagits och dessutom böta 30 öre per lass. Om överträdelsen upprepades hade domaren rätt att, utöver böterna, förelägga ett vite.

För att summera var det främst två hotbilder som presenterades i stängelskyldighetsdebatten. Den första var människor som rev ner andras hägnader för att släppa in sin boskap för bete på annans egendom utan tillstånd. Den andra var människor som stal virke från andras hägnader. Själva rättssystemet kring stängelskyldigheten bedömdes också i den senare hotbilden föranleda människor att stjäla virkesresurser från andras skogsmarker för att kunna upprätthålla sina plikter. Om vi följer ägofredsforespråkarnas resonemang torde det ha funnits slitningar i lokalsamhället där hägnaden stod i centrum av många konflikter. Riksdagsledamöterna pekade även på sådana rättstvister som skulle ha uppstått i deras hemorter.⁸⁹⁶ Det förstärkte bilden av stängelskyldigheten som orsak till många av de sociala konflikterna på landsbygden.

Hur ska allt det här förstås? Om vi ser till tidigare forskning har Juhlin-Dannfelt utgått ifrån att missnöjet med stängelskyldighetens hårda vitsord ledde till mer åverkansbrott på hägnader under 1800-talet upp till fastställandet av 1857 års förordning om ägofred.⁸⁹⁷ De uttalanden han byggde sitt resonemang på kom dock från överhet och ståndspersoner. Vi kan inte köpa deras uttalanden rakt av. I stället behöver dessa uttalanden problematiseras och deras tänkbara orsaksbakgrunder lyftas upp för diskussion. Jag kommer presentera tre olika förklaringsfaktorer som kan ha inverkat på debatten, men där den huvudsakliga poängen är att belysa förändringar i rättstänkandet. Denna förklaring hakar i sin tur in i andra förklaringsmodeller, såsom demografiska förändringar och åverkan som motståndshandlingar.

En stor del av den samtida skogsbrist- och skogshushållningsdebatten handlade om upprepade försök att omformulera brottsrubriceringen för åverkan – som historiskt kategoriserades som ett ringa brott – till stöld. Även om inte alla höll med om det ville majoriteten av riksdagsledamöterna under 1800-talets första hälft åtminstone markant höja bötesbeloppet. Att åverkan av skogsresurser under 1800-talets första hälft började ses som ett grövre brott kunde enligt Eliasson härledas till förändringar i bilden av den privata äganderätten till skogen, introduktionen av det statliga skogsbruket och skogsprodukternas ökade marknadsvärde. Han nämnde också att det var under 1853–54 års riksdag som den nya uppfattningen av åverkan på skog principiellt cementerades. Där uppmärksammades äganderättens principiella försvarsrätt, med skärpta straff för åverkan på annans skogsmark.⁸⁹⁸

Emellertid tittade Eliasson främst på åverkan på bränsle och obearbetat virke från skogen. Det är inte förvånande att de som lyfte åverkansfrågan i debatten som

⁸⁹⁶ Exempelvis i prosten Liedzéns anförande. Pr. 1840: 1, s. 342.

⁸⁹⁷ Juhlin-Dannfelt 1912, s. 54.

⁸⁹⁸ Eliasson 2002, s. 273–316. 302–307.

specifikt handlade om stängelskyldigheten främst pekade på insläppande av boskap på åker- och skogsmark samt åverkan på hägnadsmaterial som det stora problemet. Det var sådana rättsliga problem som förväntades kunna lösas med en reform av stängelskyldighetslagstiftningen. En annan diskrepans mellan våra material är att diskussionen om huruvida åverkansbrottet skulle omvandlas till stöld inte förekom i stängelskyldighetsdebatten, enbart åberopandet av hårdare straffskalor för åverkan. Förklaringen till det är förstås att lösningen på problemet sågs vara förflyttandet av ansvaret för ågofreden, med tillhörande höjda bötesbelopp vid intrång.

En viktig poäng i Eliassons utläggningen var att brottet inte utgjorde en del av det allmänna tankesättet. Många i lokalsamhället såg det inte som problematiskt att exempelvis avverka träd på annans skogsmark. I synnerhet på tidigare allmänningar. Eliasson menade att detta tankesätt härstammade från äldre traditioner innan skiftesreformerna ”där gränserna var otydliga”.⁸⁹⁹ Tidigare hade äganderätten till skog – till skillnad från åker – aldrig varit grundad på nedlagt arbete. Den rättsåskådningen stödde sig bland annat på Lockes naturrättsbegrepp där arbete föregick äganderätt. I Lockes arbetsvärdelära blev förbättring en förutsättning för besittningstagande. Om någon förbättrade ett landområde uppfattades denne ha en legitim rätt till det området. Det bidrog till att åverkan på träd ofta inte bedömdes som lika skadligt som om någon stal produkter (det vill säga frukten av någons arbete) från annans åker.⁹⁰⁰ På samfällighetens utmarker hade delägarna i samfälligheten alltid tillåtit att släppa ut sin boskap på bete och plocka upp allehanda resurser såsom virke för eget husbehov. Skogsåverkan hade därmed främst betraktats som ett brott mot andra delägars nyttjanderätt, inte någons exklusiva äganderätt.

Rättsförhållandet mellan äganderätt och nyttjanderätt hade sett likartad ut i stora delar av Västeuropa – fram till den här tidpunkten. I flera västeuropeiska länder genomdrevs samtida lagändringar som syftade till att begränsa böndernas sedvanerättsliga utnyttjande av skogarna, antingen i den absoluta äganderättens namn eller med avsikt att skapa ett statligt skogsbruk. De hörde ofta ihop. I Frankrike fastställdes under början av 1800-talet flera förordningar för att hålla skogarna i ett hårdare statligt handgrepp. Detta ledde upp till stadgandet av *Code forestier* (1827), som likt i Danmark formulerade strikta regler för avverkning av skog. Genom paragrafen om *cantonnement* gavs de franska storbönderna dessutom möjlighet att

⁸⁹⁹ I den debatt han undersökte dök även Hierta och Raab upp. Bägge uppmanade ständerna i den allmänna skogsdebatten att anta hårdare straff för åverkan, men inte att omvandla åverkan till stöld, förutom enligt Raab vid skogsfällning ämnad för försäljning. Hasselrot spelade också en viktig roll i borgarståndets debatt där han återigen syns ha poängterat den ”åverkansindustri” som han såg härjade i hans ort. Eliasson 2002, s. 318–319.

⁹⁰⁰ Sörensson 1997, s. 83–85; Eliasson 2002, s. 265–266.

förvisa jordlösa grupper från sina privata skogsmarker. Den nya lagen slog ut hårdare mot dessa grupper i samhället, vilket ledde till social oro på den franska landsbygden. Med den danska skogsordningen från 1805 lades som tidigare nämnts skogskonserveringsarbetet under godsägare med väldigt lite skogs- och betesmark i kompensation till de mindre jordägarna. Dock ska reaktionerna på den danska förordningen som tidigare omtalat ha varit milda.⁹⁰¹

Det vi ser är alltså till stor del en förändring i synen på äganderätten. I det äldre rättstänkandet fanns en inbyggd hänsynstanke. Den privata jordägaren förväntades vara givmild, att låta personer släcka sin törst vid ens vattenhål eller fara över ens ägor. Sådana rättigheter hade ofta beviljats på sedvanerättslig basis. Men med Lockes naturrättsideologi legitimerades ett tankesätt som förklarade att fattigdom uppstod ur brist på disciplin. Detta medförde att egendom inte längre ansågs behöva komma med förpliktelser, utan var och en blev ålagd att ta ansvar för sitt eget välstånd.⁹⁰²

Övergången i uppfattningen av jordägarnas skyldigheter gentemot sina medmänniskor avspeglade sig på synen på intrång. Som Blomley framhållit kom synen på *trespassing* – brottet att göra intrång – att snävas in under tidigmodern tid. När egendom börjar upplevas som mer exklusiv blir den i förlängningen också mer rumsligt definierad. Intrång kom därmed att avse ett fysiskt landområde snarare än att betraktas som ett intrång i någons rättighet. Av samma anledning kom även själva handlingen att röra sig över någons fastighetsgräns att bli kriminaliserad. McDonagh och Griffin menade dock att det snarare skedde en ”progressive spatialization of the term trespass” under tidigmodern tid, men som inte nödvändigtvis berörde en visuell markör i landskapet utan snarare eventuella skador marken kunde erhålla.⁹⁰³ Bägge tolkningar passar däremot in på vad de svenska riksdagsmännen påpekade som problem med den gällande lagen om stängelskyldighet. Problemet var både att

⁹⁰¹ Peter Sahlins, *Forest Rites. The War of the Demoiselles in Nineteenth-Century France*, (Cambridge Massachusetts 1994); Fritzboeger 2004, s. 313, 345; Matteson 2015, s. 178–206. Se även E. P. Thompsons klassiska skildring av när den engelska adeln utkonkurrerade bönders nyttjanderätt till skog i syfte att säkerställa sina egna jaktmarker, E. P. Thompson, *Whigs & Hunters. The Origins of the Black Act* (1975; London 2013).

⁹⁰² Sörensson 1997, s. 83–85, 125.

⁹⁰³ McDonagh & Griffin 2016, s. 3; Blomley 2019, s. 238–239. Intrånget gällde inte endast privatiserade betes- och skogsmarker, utan även inägor. Exempelvis blev sedvanerätten för fattiga att få samla upp resterna av skörden (gleaning) alltmer omtvistad i England efter skiftena, fast inte utan anhängare till bevarandet av dessas rätt. Av jordägarna som tog utomstående till rätten användes ofta argumentet att intrång på privat egendom hade begåtts. Många gånger var det däremot jordägarna som drogs inför rätten för att ha misshandlat eller stulit skörderesterna av dem fattiga, som såg sin rätt hotad. Peter King, “Gleaners, Farmers and the Failure of Legal Sanctions in England 1750–1850”, *Past & Present* 125 (1989); Thompson 2010, s. 144.

människor rent fysiskt rörde sig över, öppnade grindar och tog genvägar, över andras privata markområden, samt risken att resurstillgångar förstördes av ingreppet.

En annan förklaring till varför åverkan alltmer uppmärksammades kan härledas till en ökad kamp under 1800-talet om naturresurserna. I sin avhandling undersökte Maria Ågren diverse rättstvister kring ägande som uppstod i Kopparbergs län under tidigmodern tid. Som hon beskrev det utgjorde åverkan en av huvudförseelserna i böndernas (också ökande) rättstvister under 1800-talets första decennier, bland annat beträffande nedrivande av hägnader och insläppandet av främmande boskap på privat egendom. Det är dock, som Ågren menade, oklart i vilken utsträckning några brott egentligen ägde rum, eller om individer snarare egentligen tvistade om just rätten till naturresurserna i närområdet. Framför allt försökte storbönder, men även hela byar, använda den lokala rätten för att stoppa jordlösa grupper och grannbyar från att nyttja deras betesmarker. I dessa åverkansmål hävdade alltså kärandena att ett brott hade begåtts, medan svarandena pekade på att marken inte var delad och därmed öppen. Vad som enligt Maria Ågren egentligen hade ägt rum var inte en våg av åverkan, utan snarare att större jordägare och byalag i högre grad än tidigare var benägna att utestänga personer de uppfattade som utomstående från att nyttja deras resurser.⁹⁰⁴

Historikern Jan Sundin såg även detta i rättsmaterial från Skåne, Östergötlands län och Västernorrland under samma tidsperiod. Som han menade avtog stridigheterna mellan statsmakten och allmogen angående skogen runt slutet av 1700-talet och första halvan av 1800-talet, parallellt med att kampen om skogen ökade mellan besuttna och obesuttna (jordlösa).⁹⁰⁵ Detta säger oss att det här inte bara var en företeelse kopplad till en viss region.

Förutom att ställa människor inför häradsrätten för åverkan – något som görs retroaktivt efter att ett ”brott” begåtts – kunde byarna proaktivt förhindra att en viss resurs nyttjades av utomstående genom att ansöka om så kallade vitesförbud. Vitesförbuden förbjöd rent formellt intrång på exempelvis betesmark eller skogsmark med risk för böter (viten). I snitt uppkom 22 vitesförbudsansökningar per år i Ågrens undersökningsområde under 1800-talets första decennier, vilket i jämförelse med de 6 ansökningar per år som återfinns från 1700-talets mitt förevisar hur viktig denna

⁹⁰⁴ Det här kan jämföras med de ökade skuldtvisterna Ågren såg i sitt material. Ökade skuldtvister säger egentligen inget om att det fanns fler skuldsatta än tidigare, utan återigen att det uppstått en ökad benägenhet att återkräva utmätna krediter. Här spelade staten och som Ågren kallar det den ”rättsliga ideologin” återigen en viktig roll, eftersom lagstiftningen under 1800-talet alltmer kom att legitimera fordringsägarens anspråk på att få tillbaka sina pengar. Ågren 1992, s. 144–147, 150–153.

⁹⁰⁵ Hans undersökningsområde utgjordes bland annat av Gullbergs härad i Östergötland, Säbrå tingslag i Västernorrland, samt Östra Göinge härad i Skåne. Jan Sundin, *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättsskipning i Sverige 1600–1840* (Lund 1992), s. 188–193, 379.

institution blev i regionen. Bara under åren 1825–26 ansöktes det om 45 vitesförbud. Ågren kopplade denna ökning i konflikterna om betesmarken till storskiftesreformens introduktion till Dalarna. Med storskiftet kom även den lokala rätten i större utsträckning än tidigare att sanktionera vitesförbudsansökningarna – även där svaranden menade att de hade en erkänd nyttjanderätt. Vitesförbuden ska därför ses som en fördjupning av äganderätten, där andras konkurrerande rättigheter, mestadels sedvanegrundade rättigheter till en viss resurs, i allt större utsträckning utgallrades.⁹⁰⁶

Det här knyter an till en allbekant samhällsutveckling som pågick parallellt med den agrara revolutionen, nämligen proletariseringen. Under perioden 1750–1850 kom en tilltagande mängd människor i Sverige att förlora möjligheterna att förvärva jordegendom. Den tidigare "livscykeln", enligt vilken individer inledde vuxenlivet som piga eller dräng i en annan bondes hushåll för att senare överta en egen gård, framstod inte längre som självklar. I stället kom en växande andel av befolkningen att vara hänvisad till lönearbete under hela sitt yrkesverksamma liv. Befolkningökningen har anförts som en av de faktorer som drev på den tilltagande proletariseringen i Sverige, då tillgången på jord på många håll var otillräcklig i förhållande till det ökande antal barn som nådde vuxen ålder. Samtidigt har marknadens expansion tillskrivits en minst lika stor, om inte större, betydelse i denna utveckling.⁹⁰⁷ Enligt siffror presenterade av Tommy Bengtsson och Martin Dribe, baserade på data från fyra socknar i Malmöhus län och där torpare inkluderas i kategorin jordlösa, ökade andelen jordlösa från 33 till 60 procent mellan perioderna 1766–1815 och 1865–1895. Denna utveckling har satts i samband med en årlig befolkningstillväxt om 0,8 procent.⁹⁰⁸

Så långt som det var genomförbart genomgicks hemmansklyvning till mindre bruksenheter, vilket delvis möjliggjorde för jordlösa att förvärva jord efter skiftena. Men det räckte fortfarande inte med jord till alla. På samma gång bidrog skiftesreformerna till en ökad efterfrågan på arbetskraft, bland annat till

⁹⁰⁶ Ågren 1992, s. 166–177; Liknande fenomen har även Jesper Larsson skildrat i sina studier av fåbodsväsendet i Dalarna. Storskiftet medförde där en starkare statlig kontroll och att reglerna kring organiseringen av fåbodarna blev striktare. Bland annat reglerades i mycket större utsträckning än tidigare hur många djur bönderna fick ta med ut till fåboden. Se Larsson 2014.

⁹⁰⁷ Winberg 1975, s. 16–17, 99–104, 269; Köll 1983, s. 25–26, 42–43; Ågren 1992, s. 64, 91.

⁹⁰⁸ Även om vissa samhällsgrupper, som torparna, ska ha haft tillgång till en liten bit jord i sina kontrakt bör de, enligt Tommy Bengtsson och Martin Dribe, grupperas med jordlösa eftersom de mest troligen inte kunde leva på enbart sitt jordbruk. Tommy Bengtsson & Martin Dribe, "New Evidence on the Standard of Living in Sweden During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Long-Term Development of the Demographic Response to Short-Term Economic Stress", i Robert C Allen, Tommy Bengtsson & Martin Dribe [reds.], *Living Standards in the Past: New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe* (New York 2005), s. 353–355.

nyodlingsföretagen. Den sociala differentieringen mellan självägande bönder och jordlösa ökade således kraftigt under den här tidsperioden och många ur den förra gruppen hade möjlighet att utnyttja denna obalans. Att torp och backstugor avlägsnades från utmarken i samband med laga skiftet för att bereda plats åt utflyttade delägare var heller inte ovanligt.⁹⁰⁹ Proletariseringen pågick alltså parallellt med att den svenska självägande bondeklassen blev alltmer förmögna. Detta tog avtryck i den politiska debatten, där många storbönder sakta även började alliera sig med den godsägande adeln.⁹¹⁰

Det största hotet mot den absoluta privata äganderätten tycks alltså ha varit jordlösa grupper. Det blev framför allt deras rörelsemönster i landskapet som under 1800-talet kom att uppfattas som ett större hot. Att spänningarna i lokalsamhället mellan just självägande bönder och de jordlösa grupperna ökade under detta århundrade har bland annat överlagts av Peter Aronsson. Det blev viktigare för svenska bönder, som numera såg sig själva som ”hemmansägare”, att markera sin ställning neråt än uppåt. Detta förklarar bland annat varför bondeståndet återkommande visade upp en solidaritet med andra fattigare bönder, men inte med andra grupper. Försök att formulera striktare lagar mot intrång genom stängselskyldighetslagen kan av denna anledning även betraktas som ett sätt att söka reglera de jordlösa gruppernas rörelsemönster, inte bara boskapens. Under den här tidsperioden tillkom ett antal nya lösdrivningsförordningar, både i Sverige och i England (inklusive dess kolonier). I efterhand har dessa förordningar, särskilt i Amerika och Sydafrika, beskrivits som en förlängning av det tidigare slaveriet, men enligt van Sittert hade förordningarna även funktionen att upprätthålla den privata äganderätten. Lagarna samskrevs nämligen med liknande regelverk angående jordlösas rörelsemönster i landskapet.⁹¹¹

I Sverige drevs debatten om lösdrivningen under 1800-talet på hårt av bondeståndet, vilket ekonomhistorikern Carolina Uppenberg undersökt. I deras roll som hemmansägare yrkade bondeståndet på lagar som framför allt gav gruppen en större kontroll över tjänstemannafolkets mobilitet, höll nere priserna på tjänstefolkets löner och på samma gång särskilde dem i rollen som arbetsgivare från andra jordbrukande grupper.⁹¹² När bondeståndet talade i riksdagen var det som tidigare nämnts troligen med utgångspunkt i den hemmansägande klassens intressen.

⁹⁰⁹ Gadd 2000, s. 214–217, 303; Svensson 2006, s. 405.

⁹¹⁰ Denna allians kom senare att kristalliseras i etablerandet av Lantmannapartiet när Sverige övergick från ständsriksdagen till ett tvåkamarsystem 1866. Bengtsson 2022, s. 427–430.

⁹¹¹ Ågren 1992, s. 166–176; Aronsson 1992, s. 221–227; van Sittert 2002, s. 113–115; Steven Hahn, *A Nation Without Borders. The United States and Its World in an Age of Civil Wars, 1830–1910* (New York 2016), s. 302, 326–328.

⁹¹² Uppenberg 2020, s. 244–251.

Uppenberg resonerade däremot i sin studie om att böndernas självbild som arbetsgivare även kan ha varit ideologiskt bunden. Detta kan ses överensstämja med Eliassons forskning där bondeståndet även var ledande i att vilja kriminalisera åverkan.⁹¹³ Även om bondeståndet alltså inte la fram några argument om hägnadsåverkan specifikt i stängseldebatten under den här tidpunkten betyder det inte att de var frånvarande från debatten om åverkan i allmänhet.

De ökade sociala konflikterna om naturresurserna som vi såg ovan är på sätt och vis ett svar på denna demografiska utveckling. Ågren har explicit kopplat den demografiska utvecklingen till förändrade rättsliga attityder under 1800-talet, särskilt i fråga om vad som ansågs vara legitima respektive illegitima sätt att göra anspråk på mark.⁹¹⁴ Eftersom en stor del nyodlingarna i samband med ett skifte företogs på betesmarken var det troligen inte enbart åverkan på själva träden som avsågs i debatten. För att upprätthålla den nya åkerns bördighet behövdes som redan nämnts ett större antal boskap – vilket gjorde betesmarken till en mer betydelsefull resurs än tidigare.⁹¹⁵ Det finns även tecken på att man tvistade om betesmark redan under medeltiden, i samband med att Sverige genomgick en snabb befolkningsökning med tillhörande nyodlingsverksamhet. Konflikter om naturresurserna under perioder av snabb befolkningsökning kan således också utgöra en förklaringsfaktor varför synen på åverkan och intrång förändrades.⁹¹⁶ Samtidigt går det inte att förneka att ämnet lyftes på ett mer principiellt plan. Åverkan likställdes med mycket hårdare brott mot den privata personen och dennes privata egendom.

Det går alltså inte att bortse från att riksdagsledamöterna kan ha överdrivit sina resonemang om en utbredd våg av åverkansbrott för att driva sin politik. Debatten var för det mesta isolerad till slättbygdens herrgårdsadel och borgarståndet, där den senare gruppen troligen allierade sig med godsägarna med utgångspunkt i skogsbruket. Däremot får vi inte glömma att det inom borgarståndet fanns jordägare, som därtill sysselsatte sig med lantbruk.

En aspekt att ha i åtanke är att skogen, men uppenbart även betesmarken, vid tidpunkten hade fått ett annat värde rent resursmässigt. Precis som annan fast egendom kunde skogsmark numera säljas och bytas på en större marknad. Men det var framför allt produkterna från skogen som ökade i värde, både för bergbruksindustrin och på den internationella marknaden. Av den orsaken ansågs

⁹¹³ Se Eliasson 2002, s. 287–296.

⁹¹⁴ Maria Ågren, *Asserting One's Rights: Swedish Property Law in the Transition from Community Law to State Law*, *Law and History Review* 19:2 (2001), s. 279–280.

⁹¹⁵ Ågren 1992, s. 173.

⁹¹⁶ Åke Holmbäck har därtill argumenterat för att skogen får ett högre värde i samband med att en tätbebyggelse uppstår. Holmbäck 1920, s. 17–18; Myrdal 1999a, s. 82.

åverkan på växande träd som ett grövre brott än olovligt tillgrepp på exempelvis torv, näver och ris, som många riksdagsmän genomgående var medvetna om att fattiga grupper behövde för sin överlevnad.⁹¹⁷ Här spelade det förmodligen roll att fattigvården förvaltades inom lokalsamhället, kostnader som alla mantalsskrivna i socknen stod för.

Skaraborgs län syns även konsekvent under 1800-talet ha bedömt flest skogsåverkansmål i Sverige. De flesta av brotten skedde dock på kronoparker och häradsallmänningar, inte enskildas ägor. Att brotten skedde på statens egendom kan förklara varför så många fall faktiskt hamnade inför rätten. De privata åverkansbrotten kan mycket möjligt ha förblivit osynliga i efterlämnat källmaterial. Det är därtill tydligt att avsaknaden av skog på slättbygden gav den befintliga skogen ett högre värde, vilket i sin tur orsakade mer konflikter om skogsresurserna. Om bönder i närområdet inte fick röra häradsallmänningens och kronoparkens skog kan skogsbristen ha övergått till att bli ett reellt problem. Där har Kardell exempel från kronoallmänningen Sydbillingen i Gudhems härad i Skaraborgs län, där allmogen kom att avlägsnas från delar av kronoskogen runt 1820-talet, vilket han medgav kan ha gjort att skogsbristen där var mer kännbar.⁹¹⁸ I områden kännetecknade av skogsbrist beskrevs alltså situationen som mest ohållbar och därmed brottet som mer rättsvidrigt, vilket inte är förvånande.

Enligt den marxistiska forskningstraditionen skulle denna debatt även kunna ses avspegla motståndshandlingar. Kan vi i den svenska kontexten förvänta oss ett sådant motstånd som de berättelser som framträder i E. P. Thompson klassiska beskrivning av motståndet till *enclosure*-rörelsen? Brittiska historiker har upprepade gånger skildrat protester och upplopp som inträffade på den engelska landsbygden i samband med att allmänningar inhägnades. Våldsamma berättelser där hägnader och häckar antingen revs ner, grävdes upp eller sattes i lågor – så kallade "hedge-breaking", illustrerar hur allvarsamt läget kunde vara. Liknande stridigheter om hägnaderna framträder även i amerikansk historieskrivning. "Fence-cutting wars", som pågick under hela 1800-talet mellan småskaliga bönder och stora ranchägare, har likt deras engelska förlaga beskrivits uppkom i en konfliktdinje mellan "capitalist property rights" och traditionella "common use rights" till öppen betesmark och resursuttag på

⁹¹⁷ Ågren 1992, s. 100–101, 117, 170, 226–244; Eliasson 2002, s. 306–311, 315–318; Hallberg och Nyström 2021, s. 57–59.

⁹¹⁸ Eliasson 2002, s. 292–293, 312–324; Kardell 2004a, s. 195.

allmänningen. Vi ser samma sorts upploppshändelser i Sydafrika innan faktiska stängselförordningar utfästes där mot slutet av 1800-talet.⁹¹⁹

I enlighet med vad Blomley tidigare argumenterat ska "hedge-breaking" uppfattas som ett bestridande av hägnaden som symbol för privat egendom. Men när hägnaden blev föremål för konflikt förvandlades även den till privat egendom. I samband med *enclosure* behövde därför även hägnaden i England konstant övervakning. McDonagh och Griffin menade däremot att "hedge-breaking" framför allt hade ett praktiskt syfte – hägnaden revs ner med avsikten att öppna upp den omtvistade marken för bete.⁹²⁰

I och med laga skiftet nåddes slutpunkten i de svenska allmänningarnas privatisering. Betet blev hädanefter individuellt. Det har beskrivits hur de "nya gränserna och rågångarna" som togs fram i och med skiftena (laga skifte specifikt) "stängde ute många fattiga och svaga från marker som de tidigare kunnat nyttja".⁹²¹ Erik Hallberg beskrev därtill i sin avhandling hur upploppssituationer uppstod på Dalslandsslätten år 1781, där hägnader runt de nyligen skiftade utmarkerna revs ner av allmogen i syfte att öppna upp betesmarkerna, vilket liknar vad McDonagh och Griffin beskrev med utgångspunkt i praktiska motståndshandlingar mot *enclosure* i England. Vidare gjorde Eliasson, om än en väldigt försiktig, tolkning att flera omnämnda upplopp mot skånska skogsplanteringar på kronoparker under 1800-talets första del kan ha haft liknande orsaksbakgrund som ovanstående engelska exempel.⁹²² Problemet med skogsplanteringar i statlig regi var just att dem inhägnades i planterhagar, vilket slog ut kringliggande socknars betesrättigheter. Att förlusten av dessa rättigheter hade stor påverkan på allmogens uppehälle uppmärksammades också i bondeståndet under 1840-talet.⁹²³

Riksdagsmännens uttalande kan därmed tänkas ha fångat upp pågående protester mot privatiseringen av samfärd utmark. Mitt källmaterial tillåter däremot inte en

⁹¹⁹ För en engelsk kontext se bland annat Thompson 1963, s. 60, 225–233; Neeson 1993, s. 277–291; Linebaugh 2010, s. 20–24; Thompson 2010, s. 115–126; Robson 2017, s. 628–631. För en amerikansk kontext se Mather & Hart 1954, s. 207; Hahn 2016, s. 326–238, 433–434. Det sydafrikanska exemplet återfinns i van Sittert 2002, s. 99–101. Motstånd behövde däremot inte enbart ske genom fysiska våldsdåd. Whyte har visat att ägo gränser som skulle dras i allmänningar kunde bestridas i rätten, vilket i stället försenade verkställandet av ett *enclosure*. Whyte 2003, s. 32–36.

⁹²⁰ Blomley 2007, s. 11; McDonagh & Griffin 2016, s. 3–4; Harvey 2017, s. 113. Hammond & Hammond visade att liknande skedde i Otmoor efter ett upplopp 1829. Det skapades även en organisation, "the Otmoor Association" för att bevara den tidigare allmänningen öppen. Se Hammond & Hammond 1948, s. 89–92.

⁹²¹ Danell 2020, s. 24.

⁹²² Eliasson 2002, s. 282–286; Hallberg 2013, s. 63–67; Hallberg & Nyström 2021, s. 48–49.

⁹²³ Bd. 1844–45: 3, s. 212–214. Motion av Ephraim Larsson från Älvsborgs län.

vidare analys av sådana eventuella motståndshandlingar.⁹²⁴ Det som är relevant i det sammanhanget är att skogen under den här tidsperioden gradvis kom – under påtryck av bland annat skiftesreformerna, uppdelandet av häradsallmänningarna och försäljningen av kronoskogen – att upptas i idén om den absoluta privata äganderätten. Det var framför allt på privat skog som åverkan började betraktas som ett grövre brott, eftersom det sågs som ett intrång i den privata äganderätten, inte som tidigare mot grannarnas nyttjanderätt.

När åverkan diskuterades inom riksdagsdebatten om stängelskyldigheten är det tydligt att hägnaden inte bara ansågs avgränsa mellan olika markslag, eller egentligen som ett skydd för den odlade marken, utan den uppfattades som ett verktyg som avgränsade mellan jordägarnas privata egendom och rätten till naturresurserna inom den enskilda, inhägnade egendomen. Även när det var boskap som stod för intrånget blev det boskapsägaren som kritiserades för att ha tillåtit sin boskap att förstöra frukten av andras arbete. Ännu värre var de som låtsades att det var allmän mark.⁹²⁵ Citatet från Raab som nämndes tidigare, där jordlösa pekades ut som de främsta brottsutövarna när det gällde åverkan mot hägnader, kan ses avspeglad i Blomleys resonemang om klassdisciplinering.⁹²⁶ Ur den synpunkten blev hägnaden ett klassdisciplinerade verktyg. Jämväl blir kopplingen mellan lösdrivningsförordningarna och den privata äganderätten mer tydlig. Hägnaden uppfattades inte bara symbolisera ägo gränsen – dess praktiska funktion var att upprätthålla den privata egendomen genom att stänga ute och därmed exkludera utomstående från det egna territoriet. En attack mot hägnaden likställdes med en attack mot den privata äganderätten som institution.

Här går det att hävda att så var fallet tidigare. Exempelvis Clas Tollin har beskrivit hur hägnader i medeltida diplom kunde utgöra gränsmarkörer.⁹²⁷ Delägare hade även haft rätt att särskilja en viss lott från övriga bymedlemmar med en hägnad. Men ägo gränserna, som jag beskrivit i tidigare kapitel, omvandlades eller fastställdes ånyo på kartan i samband med skiftesreformerna. Jordägarna kom i synnerhet med laga skiftet att få tydligt avgränsade skifteslotter lagda under gården, såväl åker som skog. Skiljelinjerna kom, mer än tidigare, att få karaktären fastighetsgränser. Det går att tänka sig att den hägnad som lantmätarna i och med stängseldelningen vid en

⁹²⁴ Enligt Hallberg och Nyström bör det dock inte ha varit lika vanligt att fördriva bort människor på svenska allmänningar (de skriver utmarker) efter skiftena som i England. Hallberg och Nyström 2021, s. 61.

⁹²⁵ Det här kan jämföras med amerikansk forskning där det tydliggjorts att framför allt andra människor utgjorde den främsta hotbilden mot privat egendom. Bourcier 1984, s. 556–558.

⁹²⁶ Blomley 2007, s. 5, 9–10.

⁹²⁷ Tollin 1999, s. 59.

skiftesförrättning bistod med, som såväl lagkommittén som reformatorer likt Macklean hade avsett skulle läggas i ägo gränserna, vid tidpunkten föreställdes som nya fastighetsmarkörer.

Allt det här har jag försökt antyda till tidigare. Men det var först nu som den bilden av hägnaden i större utsträckning artikulerades i själva riksdagsdebatten. Det betyder dock inte att den inte hade uppfattats så tidigare, i synnerhet bland juristerna och sympatisörerna till den engelska lantushållningen. Sådana föreställningar har dock förmodligen enklare att komma till ytan när slitningar uppstår i samhället än i samförstånd. Skälet till att detta artikulerades vid just den här tidpunkten bör ses som en respons på skiftesreformerna. Det behövdes ett nytt institutionellt sammanhang för ägofreden att hamna på dagordningen. Den relativt fria betesrättigheten hade, som jag visat, långsamt blivit utmanad och föremål för konflikt under 1800-talet, av både adel och andra bönder i lokalsamhället. Riksdagsmännen hade under flera årtionden samlat belägg och erfarenheter, som nu kunde användas för att argumentera för att hägnaden inte uppfyllde syftet att upprätthålla den privata äganderätten. Bland andra Bohnstedt hävdade att boskapens intrång på annans skogsmark fick befolkningen att ”förakta eganderätten och de densamma svagt skyddande lagar”.⁹²⁸ Med svagt skyddande lagar menades uppenbart 1734 års lag, vars rättsprincip kring åverkan hade hämtats upp i 1802 års stängselförordning. Hägnaden kunde inte längre anses uppfylla sitt huvudsakliga syfte: att skydda den privata egendomen och stänga ute andra människor och boskap, om den tilläts rivas ned av utomstående utan större repressalier.

Borgmästare Hasselrot visade upp den samtida förståelsen av lagen på ett belysande sätt. Grundsatsen i nästan all lagstiftning gick ut på att varje individ på olika sätt begränsade sin frihet för att inte inskränka på andra individers rättigheter – och att individen tog personligt ansvar om så skedde. Stängselskyldighetens egentliga rättsgrund utgick i stället, som tidigare nämnts, från självförsvaret. Rätten att få försvara sig själv och sin egendom. Det var ur den synpunkten som rätten att få inhägna sin egen egendom kunde härledas till äganderätten, som så många riksdagsmän upprepade gånger hänvisade.⁹²⁹ Hierta menade dock att hägnader endast kunde betraktas som en passiv åtgärd för att upprätthålla markens rättsskydd – som

⁹²⁸ Bg. bil. 1847–48, s. 37; Bihang 1847–48 7: 2, N:o 19, s. 2–3.

⁹²⁹ Bg. bil. 1853–54, s. 291–292. Samma förståelse av stängselskyldigheten syns också i justitiestatsministerns skrivelse till riksrådet. R. St. 1856, 1857 och 1858 1:1:2, N:o 123, s. 31. Att äganderätten härleddes till rätten att inhägna sin egen mark diskuterades i kapitel 4, under avsnittet om Högsta domstolens utlåtande på 1828 års proposition samt i avsnittet om lagfarenheten.

ägaren inte fick försvara med ”aktiv vapenstyrka”.⁹³⁰ Uppfattningen om hägnadens passiva rättsskydd förstärktes av föreställningen att hägnaden ofta låg långt utanför jordägarens närmaste privata sfär, det vill säga gården. Jordägaren ansågs inte kunna ha uppsikt över sina mest avlägsna fält, vilket innebar att skador på hägnaden ofta upptäcktes först när det redan var för sent.⁹³¹ I förlängningen uppfattades rättsväsendets tolerans mot åverkan inte bara leda till att brottet inte motverkades, utan också försvaga individens möjligheter att försvara sin egen rättssfär.

Den gällande rättsprincipen hade dock inte hindrat riksdagsmän från att återkommande hänvisa till rätten att få sin egendom – sin rättssfär – skyddad från intrång. Debatten som uppstod under 1812 och 1815 års riksdag illustrerar detta. Greve Gyllenborg, som hade yrkat på att boskapsägaren skulle hålla uppsikt över den boskap som släpptes ut under vintermånaderna, menade att jordägaren hade en naturlig och principiell rätt till ett sådant skydd.⁹³²

Vid 1800-talets mitt var det enligt lagberedningen underförstått att stängelseskyldigheten numera ”utan äfven måste betraktas till sin grund oförenlig med en utbildad eganderätts [...] kraf”. Samtidigt kunde endast en fast egendom som var fullt stadgad och ”åtnjutande af full helgd” bedömas ha behov av ägofredsprincipen.⁹³³ Ägofreden ansågs således inte som ett passande rättesnöre för en by som fortfarande var att betrakta som en samfällighet. Det var den absoluta äganderätten, det individualiserade jordbruket, som ansågs mer förenlig med ägofredsprincipen än med stängelseskyldigheten.

Oinskränkt och fullständig äganderätt till jorden innebär uti sig rättigheten till säkerhet för våld derpå. Så länge upförandet af särskilda försvarsanstalter till jordens skyddande från betning af annans kreatur åligger jordägaren, är detta en inskränkning i hans fullständiga äganderätt.⁹³⁴

Inte rätten att få försvara sig själv, utan rätten till säkerhet och skydd från intrång av utomstående. Enligt den rättstolkningen lämpade sig förflyttningen av ansvaret för ägofreden på boskapsägaren bättre, eftersom det var deras boskap som stod för

⁹³⁰ 1734 års lag föreskrev exempelvis att den som hittade annans boskap på sina ägor inte fick skada boskapen när man försökte driva ut den från ägor. 1734 års lag, BB 22: 1; Bihang 1853–54 7:2, N:o 24, reservation av Hierta, s. 10.

⁹³¹ Arrhenius 1847, s. 82. Anförande av Kylberg.

⁹³² Ad. 1815: 3, s. 278. Samma argument hade greven Mörner väckt i adelsståndets sammanträde under riksdagen 1844–45. Ad. 1844–45: 9, s. 615–616.

⁹³³ *Lagberedningens motiver* 1847, s. 121. Detta hämtades senare upp i utskottens betänkande under 1853–54 års riksdag. Bihang 1853–54 7:2, N:o 24, s. 4–5.

⁹³⁴ Ibid.

intrånget. För att upprätthålla den privata äganderättens skydd behövde den utomstående stå för övervakningen, genom att kontrollera sin boskap.

Det här resultatet förstärks av att andra samtida försvarsanstalter, såsom vitesförbudet, syns ha fått mothugg i riksdagen vid samma tidpunkt. Bondeståndet försökte avskaffa vitesförbuden med avsikt att i stället få igenom högre bötesbelopp för skogsåverkan och ohägn. Institutionen byggde nämligen på att ansvaret låg på individen att försvara den egna skogen genom att pålägga individen skyldigheten att både ansöka om vitesförbudet och bevaka att förbudet upprätthölls.⁹³⁵ Den absoluta privata äganderätten kunde således inte anses komplett förrän försvarsanstalter, såsom hägnader och vitesförbudet, inte längre sågs som ett villkor för ägofred. I grund och botten behövde lagstiftningen utgöra det centrala skyddet, genom förhöjda straffskalor för överträdelser och intrång i den privata äganderätten. Som lagen vid tillfället var skriven kunde hägnaden inte utgöra det praktiska skydd som krävdes av den. För att råda bot på problemet erfordrades en större samhällelig juridisk omvandling. Svaret på allt det skadliga blev att lagstadga om ägofreden. Om staten fastställde en sådan lag förväntades det bli i boskapsägarens intresse att grannen hade hägnad uppsatta där boskapsägaren nu – enligt förespråkarna för ägofredsprincipen – snarare hade intresse av att hägnaden var trasig.

Lagberedningens förslag till nya bestämmelser i kapitlet Om hemdjur (BB: 11) gav därtill jordägare en starkare rätt att ta in främmande boskap som rört sig på ens privata egendom, även om man inte hade haft en hägnad uppsatt. Motivet hänvisade till att det tidigare hade funnits en ”tyst överenskommelse” om tillåtelse för alla delägare i byn att släppa in boskap på annans ägor om det inte fanns en hägnad uppsatt, exempelvis efter slåttern. I och med skiftesreformerna kunde man inte längre förutsätta att det var anledningen till en uppsatt hägnad,

utan tvärtom bör anses förpligta hvardera till sådan vård om sina kreatur, att de ej inkomma på den andras ägor, och att denna, utan äfventyr att af dem störas, med sin jord kunna förfara som honom godt synes.⁹³⁶

Stora delar av detta kapitel kom även att hämtas upp i 1857 års förordning om ägofred. I lagberedningens tidigare förslag till ny straffbalk (1844) höjdes även bötesbeloppet för åverkan på andras hägnader, olovligt insläppande av boskap på

⁹³⁵ Som Eliasson nämnt utarbetade lagberedningen samtidigt en ny strafflag angående åverkan där höjda straffskalor var tänkt att ersätta vitesförbuden. Eliasson 2002, s. 295–296, 300–308.

⁹³⁶ *Lagberedningens förslag* 1847, BB 11: 1, 3, 13; *Lagberedningens motiver* 1847, s. 140–142.

annans ägor, samt för den som tog olovlig gångväg över annans ägor.⁹³⁷ Även dessa paragrafer kom senare att skrivas in i den nya förordningen om ägofred, fast med vad jag kan se avsevärt högre bötesbelopp.⁹³⁸

Det vi ser i debatten om åverkan är effekten av individualiseringen. Strängselskyldigheten hade sedan landslagarna varit grundad på byarnas gemensamma behov av hägnader för att kunna organisera ett blandjordbruk karaktäriserat av ett samspel mellan spannmålsproduktion och boskapsskötsel. Med skiftesreformerna försvann till stor del behovet av att samordna jordbruket inom byalaget. Detta kan i sin tur förklara varför 1734 års byggningsbalks rättsramar av många sågs som förlegade, eftersom paragraferna rättade sig efter en byorganisation som inte längre ansågs vara för handen, eller i varje fall inte längre önskvärd.

Blomley menade, kanske lite väl hårdtagat, att privatiseringen av allmänningarna skapade ett tillstånd där välbärgade jordägare kom att frukta sina fattiga medmänniskor. Hägnaden – som en införstådd försvarsmekanism – blev i samtida hushållningsmanualer porträtterad som ett botemedel till jordägarnas ”paranoia”; en föreställning som privatiseringen förorsakade.⁹³⁹ I England låg dock som redan nämnts ansvaret för att freda ägor på boskapsägaren, till skillnad från i Sverige där den låg på den som lade sina ägor under produktion. De engelska jordägarnas rätt till fred från intrång stod alltså redan stadig i deras *common law*, vilket medförde att hägnaden kunde utgöra en mer opersonlig kontrollinstans. Lagen stöttade oavsett upp äganderätten och rätten till fred från intrång. Hägnaden agerade mer ett komplement för att rent fysiskt upprätthålla och symbolisera den privata egendomen på plats i landskapet. Detta kan därtill besvara varför hägnaden som försvarsmekanism började ifrågasättas av ståndspersonerna, som såg ett bristande stöd från staten och rättsväsendet för upprätthållandet av deras privata äganderätt.

⁹³⁷ *Förslag till Straff-Balk* (Stockholm 1844), SF 22: 22, SF 27: 8–11. Olovligt nedrivande av hägnad skulle bestraffas med 5 riksdaler i böter, insläppande av boskap på annans ägor med upp till 30 riksdaler, och olovlig färd över annans mark med 10 riksdaler.

⁹³⁸ Förslaget på en ny strafflag diskuterades även i andra riksdagssammanhang under 1840- och 1850-talet. Se en kortfattad beskrivning av det skeendet i Anners 1983, s. 216. I Alvar Nelson rätthistoriska avhandling om förändringar i ärekränkingsbrottet framgår det att lagberedningens förslag i riksdagen mottog kritik för alldeles för låga straffskalor. Det kan förklara varför bötesbeloppen höjdes i den faktiska strafflagen som utkom 1864. Alvar Nelson, *Rätt och ära. Studier i svensk straffrätt* (Uppsala 1950), s. 64–68

⁹³⁹ Blomley 2007, s. 9–10, 17.

En ordnad skogs- och boskapsskötsel

Det finns dock en mer övergripande förklaring till varför ägofredensprincipen ansågs nödvändig för att skydda skogen. För att tydliggöra detta krävs en bredare överblick. Som Fritzbøger menade hade den privata äganderätten till skogen i Danmark förväntats ordna upp agrarsamhället. Idén om att skogarna skulle skötas bättre av individen än kollektivet figurerade redan i 1700-talets föreställningsvärld – från både överhet och bönder. Men någon ordning tycks det inte ha blivit. Tvärtom kom äganderätten vid 1800-talets mitt inte längre att ”ses som en garanti för bra skogsvård”.⁹⁴⁰

Eliasson benämnde på flera platser i avhandlingen perioden mellan cirka 1840–1858 för ”allmännyttans tid”. Detta eftersom flera riksdagsledamöter, framför allt ur ridderskapet och adeln och borgarståndet, började ifrågasätta den frihet som hade tilldelats den svenska jordägande klassen med skogen. I debatten uppstod en tydlig ideologisk konfliktlinje mellan två filosofiska grenar. Torbjörn Nilsson har ställt upp det som en kamp mellan naturrätten och utilitarismen, den senare med utgångspunkt i tänkare som Jeremy Bentham. Å ena sidan förväntades staten inte beblanda sig i hur medborgarna använde sin skog. Å andra sidan uppfattades människor aktivt nyttja sin skogsmark på sätt som riskerade att ödelägga de svenska skogarna. Förespråkare för den senare linjen förespråkade mer statlig intervention i den enskilda skogsägarens skogsutnyttjande.⁹⁴¹

Laga skiftet, vars regelverk innefattade en ovillkorlig delning av samfällighetens utmark, kom återigen att framstå som boven i dramat. Det spreds rön om delägare som skövlade sin skog inför ett laga skifte för att inte riskera att bli av med sin välhävdade skog under förrättningen. En annan erfarenhet som omnämndes var att skifteslag inför skiftet högg ner den samfälliga skogen i syfte att därefter fördela virket jämnt mellan delägarna. Detta genomfördes delvis ur en rättvisesynpunkt, men framför allt för att inte någon delägare skulle behöva ersätta den granne som förlorade bra skogsmark i delningen.⁹⁴² Den skogsbristdebatt som hittills skildrats berörde därmed både hot mot den egna rättsfären, men kanske framför allt ett uppfattat större hot mot det allmänna skogsbeståndet i Sverige.

Detta kan också förklara varför ägofredsprincipen dök upp ganska plötsligt i stängelseskyldighetsdebatten och tog över det allmänna stängselvitsordet plats i

⁹⁴⁰ Fritzbøger 2004, s. 345; Pettersson 1995b, s. 131–139; Märald & Westholm 2016, s. 5–6.

⁹⁴¹ Nilsson 1994, s. 140–144; Eliasson 2002, s. 193–262, 299–312. Olika tänkbara åtgärder för att bevara de svenska skogarna diskuterades vid en av sessionerna under lantbruksmötet 1853. Ett av förslagen som lyftes, men inte diskuterades, var att anta ägofredsprincipen. Schéele 1854, s. 141, 146.

⁹⁴² Pettersson 1995b, s. 134–141; Kardell 2017, s. 115.

debatten. Förespråkarna i den tidigare debatten hade förvisso pekat på att den jämlika ansvarsfördelningen skulle minska den enskilda jordägarens stängselskyldighet, men det var en lösning som lämpade sig främst på individnivå. Ur allmännyttig synpunkt skrevs ägofreden återkommande in som en lösning på det vidare problemet med tidens bristfälliga skogshushållning.⁹⁴³ Förordningen om ägofred skulle måhända inte vara nyttig för alla, men allmännyttig i avseendet att den föreställdes kunna främja svensk skogshushållning. Att den inte heller alltid kunde betraktas som rättvis var en risk som många anhängare av ägofredsprincipen var beredda att acceptera.⁹⁴⁴ Detta bidrar också till att förklara varför 1850 års kungörelse, enligt aktörer som Hierta, inte ansågs tillräcklig. Frågan om de svenska skogarnas tillstånd ansågs alldeles för brännande för att överlämnas till frivilliga överenskommelser.

Reformförespråkarnas förväntningar på ägofredsprincipen var därför att den skulle skapa ordning i det som de uppfattade som en irrationell svensk skogshushållning. I riksdagen såldes ägofredsprincipen in som en paketlösning för att reda ut många samtida problem med hur de svenska skogarna nyttjades. Både genom att tvinga bönderna till vallning, tjudring och stallfodring för att minska på skogsavverkningen – och via ansvarsflyttningen skapa ett starkare rättskydd mot överträdelser på såväl skogsmark som inägor. En central del av lagreformen var att bönderna skulle disciplineras till att utöva strikt kontroll över sin boskap.

Motstånd och medlingsförsök i debatten

Internationell inspiration

I sitt resonemang om stängselskyldighetslagstiftningen nämnde Hierta att den gällande lagen var rättsvidrig, ”hvilken Sverige numera ej lär hafva gemensam med något civiliseradt land”.⁹⁴⁵ Den föreslagna ägofredsprincipen förstods därför överensstämma med andra länders samtida lagstiftningar. Utgångspunkten i att flytta över ansvaret för ägofreden från åkerbrukaren till boskapsägaren hämtades alltså till viss del ifrån internationell rättsmodell, något som aldrig har tagits upp tidigare i den svenska forskningen om utvecklingen av stängselskyldighetslagstiftningen.

⁹⁴³ Exempelvis under 1853 års lantbruksmöte, där skogsbristen diskuterades. von Schéele 1854, s. 141–172, se specifikt sid 141 och 146.

⁹⁴⁴ Arrhenius 1847, s. 90. Anförande av kammarherrer af Forselles.

⁹⁴⁵ Ad. 1853–54: 1, s. 151; Ad. 1853–54: 2, s. 383.

I föregående kapitel diskuterades hur den danska stängselskyldighetslagstiftningen fångades upp i lagkommitténs motiv i ett försök att påvisa nyttan med hälftenprincipen. Skillnaden mellan då och den här tidpunkten var att inspirationsunderlaget hade breddats. Med ägofredsprincipen kunde fler länder användas som målbilder. Bland annat Frankrike omnämndes som inspirationskälla, men det verkliga föregångslandet var – föga förvånande – England. Men även Tyskland och Schweiz figurerade som exempel på bra lantbrukskulturer i ägofredsförespråkarnas resonemang.⁹⁴⁶

Samtidigt kunde andra länders sätt att organisera jordbruket användas som argument för att bevara den gällande stängselskyldighetslagstiftningen. Här nämndes Toscana och Calabrien av doktor J. Engström som exempel på platser där hägnader användes. Södra Europa kunde dock enligt Sprengtporten inte utgöra passande föremål för jämförelse med Sverige. De enda länderna enligt honom som hade egentliga stängselförordningar, det vill säga lagar som fastställde en skyldighet att underhålla en hägnad med sina grannar, var dem skandinaviska länderna. Som motargument hävdade samme Engström att alla länder kanske inte hade ”allmänna regler” kring hägnader som i Sverige, Danmark och Norge, men möjligtvis regionala lagar som deltagarna vid lantbruksmötet inte kände till.⁹⁴⁷ För anhängarna till ägofredsprincipen var det däremot bara nordeuropeiska och centraleuropeiska länder som fungerade som måttstock.

Utskotten fann initialt denna argumentation bristfällig, grundat i uppfattningen om att det svenska jordbruket ännu inte var lika framskridet som exempelvis inspirationslandet England. Orsaken till att jordägare där hade haft friheten att inhägna som de behagade sades delvis bero på att boskapen hölls inne stora delar om året. Det engelska lantbruket hade andra förutsättningar och byggde på andra sedvanor.⁹⁴⁸ Den historiska relationen till hägnaden återopades alltså återigen, men här som ett argument för att Sverige inte var redo för att ändra sin lagstiftning om stängselskyldigheten. Dock med reservation för att det svenska jordbruket kanske kunde bli redo i framtiden om det följde samma utvecklingslinje som i andra västeuropeiska länder. Däremot fann utskotten ägofreden en tydligt användbar rättsprincip, eftersom den var så mångsidig och verkade ha fungerat historiskt i andra

⁹⁴⁶ Arrhenius 1848, s. 282; Ad. 1847–48: 6, s. 501. Anförande av A. Söderling Hermelin och Mich. Silv. Hohenhausen.

⁹⁴⁷ Arrhenius 1847, s. 124–128, 131–133; Arrhenius 1848, s. 282, 297. Exemplet Toscana och Calabrien nämndes av doktor J. Engström.

⁹⁴⁸ Bihang 1853–54 7:2, N:o 24, s. 5.

länder. Både i länder ”med så gammal och utbredd odling” som Frankrike och England, samt i yngre länder med stora ödemarker som USA.⁹⁴⁹

Även det här uttalandet hämtades nästan ordagrant från lagberedningens motiv. Där hade lagberedningen reflekterat över de engelska böndernas frihet att välja fredningsanstalt, snarare än att det påtvingades dem ovanifrån av staten. Valet att hägna eller inte uppfattades i mångt och mycket som en frihet.⁹⁵⁰ England blev en uttalad inspirationskälla bland förespråkarna för ägofredsprincipen, både bland godsherrar och jurister. Det är lite ironiskt, med tanke på att den engelska landsbygden vid den här tidpunkten svämmade över av hägnader.⁹⁵¹ I detta sammanhang var det däremot inte den engelska landskapsbilden som framstod som förebild, utan snarare den engelska lagstiftningen, vilken uppfattades som bättre anpassad till principen om privat äganderätt. Engelska jordägare hade tillåtelse att inhägna sina ägor från grannen – vad de saknade var tvångsmedel för att tvinga grannar att delta i uppförande och underhåll av hägnader.

Danmark kunde därjämte tjäna som exempel. Den danska staten hade enligt utskotten nyligen antagit ägofredsprincipen, dock utan att ha tagit bort den allmänna stängelskyldigheten.⁹⁵² I Danmark hade man också historiskt haft en rättsprincip som liknade ägofreden, benämnd *markfred*. Bestämmelser om *markfred* kan utläsas i flera danska landskapslagar, samt Christian V:s *Danske Lov* (1683), där lagen fastställde att markfreden gällde under tiden som marken var produktiv. Skyldigheten att freda marken låg under den perioden på boskapsägaren.⁹⁵³ Tidigare hade således *markfred* betytt att boskapsägaren fredade inäggorna under specifika perioder om året. Här finns paralleller att dra med 1815 års svenska förordning om boskapsägars skyldighet att ha uppsyn över sin utsläppta boskap under vintern.

Hans Jörgen Christian Hoegh, författaren bakom boken om hur danska bönder borde förvalta sitt jordbruk i samband med *udskiftet*, hade menat att ingen jordägare skulle våga så ut några häckar på grund av risken för tjuvnad. I stället hade han förespråkats en striktare lagstiftning som bemötte jordägarnas behov av markfred: ”O! Om vår Regering kunde upfinna något medel, som vore nog kraftigt att gifva oss

⁹⁴⁹ Bihang 1853–54 7:2, N:o 24, s. 4–6. I Frankrike öppnade man, som tidigare nämnts, upp åkern och ången för gemensamt efterbete på hösten. Under den period som åkern var besädd skulle såklart boskapen stängas ute – något boskapsägaren enligt lag ansvarade för. Samma lag gällde i Nya Frankrike (nuvarande Kanada). År 1723 tvingades jordbrukarna enligt kolonialadministrationen att hägna sina åkrar, men ansvaret för boskapens intrång låg fortfarande på boskapsägaren även om jorden var inhägnad. Se Greer 2012, s. 374–375.

⁹⁵⁰ *Lagberedningens motiv* 1847, s. 120–121.

⁹⁵¹ Se Rackham 1989, s. 4–5.

⁹⁵² *Laberedningens motiv* 1847, s. 120–121; Bihang 1853–54 7:2, N:o 24, s. 4–6.

⁹⁵³ Benedicte Fonnesbech-Wulff, ”*Markfred*”, *Danmarks nationaleleksikon*, Hämtad 25-11-13.

egofred”:⁹⁵⁴ Hoeghs bok kom ut i original 1794 – samma år som också den första *markfredsforordningen* fastställdes efter påtryckningar från den danska överheten. Med detta flyttades allt ansvar för att säkerställa en konstant markfred över på boskapsägaren. Med 1794 års markfredsforordning föreskrevs tre medel för att upprätthålla markfreden: permanent hägnad, tjudring och vallning. Ansvaret för den permanenta hägnaden skulle som tidigare nämnts fördelas utifrån hälftenprincipen. Förordningen påbjöd högre straffpåföljder vid överträdelser, med olika bötesbelopp beroende på vilket boskap som hade begått övertrampet. Med förordningen tillkom även *hegnssynsmænd* som skulle tillse hägnaderna i socknen två gånger om året. Processen som skulle följas vid konflikter kom likväl att preciseras. Förordningen hade dock inte ansetts tillräcklig, varför ett supplement till förordningen hade utkommit 1817: *Markfred uden Hegn*, som tog bort kravet på hägnader. Vid tidpunkten var den danska skiftesverksamheten i princip klar. Den nya förordningen utnyttjades dock främst till en början av storbönder med stora markarealer, som i Västjylland.⁹⁵⁵

Enligt Schmidt uppstod förordningen om markfred som en effekt av den skiftesförordning som fastställdes 1781, där bönderna också förlorade rätten till det gemensamma efterbetet (*Ævret*) på inägor. Ofred ska nämligen ha blivit mer påtagligt efter skiftena. Många bönder ska ha ignorerat skiftesbestämmelserna och fortsatt släppt ut sin boskap på gemensamt efterbete, ända in på 1830–1840-talet. Förordningen om markfred ska först ha börjat verkställas bland bönder i samband med introduktionen av rapsodling, som odlades mycket längre in på hösten än kornet. Först då fann bönderna skäl att inte tillåta gemensamt efterbete på sina inägor. Denna beskrivning kan ses överensstämma med vad Gadd har anvisat gällande övergången till odlingen av höstsäd som ett incitament till enskiftet i Skaraborgs län. Det blev då vanligt i danska byar med anställandet av herdar och fältmän som vaktade över både boskapen och hägnaderna.⁹⁵⁶

Även om stängelseskyldigheten bevarades lades skyldigheten att ansvara för markfreden på boskapsägaren. Jordägaren tilläts, oavsett hägnadens skick, fanga in och kräva ersättning för boskapens skador. Mer uppseendeväckande är att jordägare

⁹⁵⁴ Hoegh 1999, s. 43. Orsaken till att det i citatet står ”egofred” och inte ”markfred” är troligen att det är en svensk översättning.

⁹⁵⁵ Både August F. Schmidt och Karen Friedman har pekat på att frivilliga överenskommelser om att avlägsna hägnaderna kan ha uppkommit i vissa danska regioner innan 1817 års förordning fastställdes. Schmidt 1953, s. 14–16, 45–46; Friedman 1984, s. 594–595.

⁹⁵⁶ Schmidt 1953, s. 61–95; Gadd 1983, s. 208, 224–227; Gadd 2005a, s. 85. Problemet med att efterbetet höll tillbaka en övergång till produktion av höststäd poängterades redan av Jacob Faggot under 1740-talet. Se Faggot 1746, s. 37.

tillmättes rätt att döda de utomstående svin, får och gäss som tagit sig in på ens egendom, men då utan rätt till ersättning för skadan de kan ha orsakat.⁹⁵⁷

Vid tidpunkten då ägofreden tog sig in i den svenska stängselskyldighetsdebatten kan man tänka sig att den överensstämmande danska markfredsförordningen hade börjat få effekt i grannlandet. Förordningens existens bör oavsett ha varit känd bland den svenska överheten, eftersom den exempelvis refererades till i lagberedningens motiv. Om det var den relativt samtida danska lagstiftningen om markfred som hade inspirerat reformförespråkarna att vilja gå över till ägofreden framgår aldrig i riksdagsdebatten. Frasen "frid för ägorna" var redan erkänd i en svensk kontext och dess innebörd given. Konceptet "ägofred" uppstod däremot väldigt plötsligt och kan tänkas ha översatts från danskan. Eftersom den danska lagstiftningen hade tagits upp som inspiration i debatten om hälftenprincipen vore det inte förvånande om återigen så var fallet här. Vad det säger oss är att Sverige kom att ta en liknande utvecklingsväg som Danmark gällande stängselskyldighetslagstiftningen, vilket är ett viktigt resultat av den här studien.

Liberal frihetsideologi och den interventionistiska statens tvetydiga roll i reformarbetet

Ett centralt argument som återkommande lades fram för att underminera stängselskyldigheten var att den ansågs inskränka och hålla tillbaka jordägarnas friheter. Här kopplades stängselskyldigheten främst till det pågående laga skiftet. Skiftesreformerna, i synnerhet laga skiftet, kom under den här tidsperioden på många platser i Sverige ses leda till en fördubbling av hägnadsmängderna. För det första på grund av att byalagets gemensamma gården försvann. Gårdarna tvingades som Kardell beskrivit det anlägga en slags "miniatyr" av det tidigare en- två- och tresädesbruket på sina nya, samlade ägor, som bör ha ökat en gårds hägnadsmängd. För varje by som skiftades ökade samtidigt antalet personer som kunde åberopa stängselvitsordet. Problemet intensifierades på grund av den ökade mängden hemmansklyvningar, vars regler som tidigare nämnts hade lättats upp i samband med laga skiftet. Där har Utterström visat att hemmansklyvningarna ökade snabbast i Skåne, Halland och Blekinge, men även Skaraborgs och Göteborgs och Bohus län.⁹⁵⁸ Det här uppfattade problemet med att stängselskyldigheten vid tidpunkten involverade allt fler parter

⁹⁵⁷ Hamilton 1859, s. 11–12.

⁹⁵⁸ Det enda kravet på en hemmansklyvning var som redan omnämnt att ett hushåll på tre arbetsföra individer skulle kunna leva på avkastningen från jorden. Juhlin-Dannfelt 1913, s. 54; Utterström 1957 I, s. 14–15; Kardell 2004a, s. 225; Ranby 2005, s. 50–64.

diskuterades i föregående kapitel. En av anledningarna till att hälftenprincipen hade understötts i riksdagen hade varit med utgångspunkt i att stängselskyldigheten just skulle bli enklare att omfördela vid nya fastighetsbildningar. Det går att tänka sig att fördelningen av stängselskyldigheten blev mer och mer komplext allteftersom fler parter involverades med det utvidgade stängselvitsordet.

Att grannar behövde samverka med varandra om hägnaderna kom av förespråkarna för ägofreden framställas som att de undantryckte den frihet jordbrukaren hade kunnat ha att, obehindrat grannars påverkan, lyfta sin hushållning.⁹⁵⁹ Stängselskyldigheten motverkade i det resonemanget jordbrukets förbättringsmöjligheter efter ett skifte – vilket i förlängningen sågs inskränkande på den enskilde jordägarens äganderätt. Förespråkarna för ägofredsprincipen kom således att använda samma argumentationsram som sedan första halvan av 1700-talet hade använts för att framhålla den nytta som skiftesreformerna och upplösningen av samfälligheten förväntades medföra: en fullständig självständighet från utomståendes influens.

Den gällande stängselförordningen framställdes således som onyttig för den jordägare som önskade att bruka andra medel för att freda sin egen egendom. I det resonemanget framstod också stängselskyldigheten som orättvis, eftersom lagen var påtvingad av staten.⁹⁶⁰ Skyldigheter och inskränkningar i äganderätten rimmade generellt illa med de liberala aktörerna, som förordade valfrihet.

Som nämndes i kapitel 2 var rätten att få disponera över sin mark utan utomståendes inblandning en av de centrala tankefigurerna i 1700- och 1800-talens ekonomiska tänkande. Om fredandet av ägorna grundades på ägandet av boskap väntades jordägarna äntligen erhålla den individuella friheten från byalagets tvång som hade utlovats med skiftesreformerna. Ägofredsprincipen väntades öppna upp för boskapsägaren att fatta egna beslut om hur denne ville sköta vården av sin boskap. Grannar kunde då, om de så fann det önskvärt, ingå ”ömsesidiga överenskommelser” om att bevara hägnaderna. Avgörande var att jordägarna gavs handlingsutrymmet att själva avgöra vad som var mest ändamålsenligt för den egna jordbruksförvaltningen.⁹⁶¹

Argumentet om friheten fångades upp i stängselskyldighetsdebatten på tämligen likartade sätt som den gjorde i andra samtida näringspolitiska debatter, som exempelvis om frihandeln, tullarna och näringsfriheten. Det skulle kunna ses som ett uttryck för vad bland andra Patrik Björklund har kallat för ”borgerlig liberalism”. Den tidiga borgerliga liberalismen tog nämligen avstånd från tidigare ideologier i föreställningen om att ”varje individ bäst inser sin egen fördel och att han därför bör

⁹⁵⁹ Bihang 1853–54 7: 2, N:o 24, reservation av Hierta, s. 15.

⁹⁶⁰ Arrhenius 1847, s. 129–130, 135–136.

⁹⁶¹ *Lagberedningens protokoll* 1847, s. 174.

ha full frihet att själv vårda den”.⁹⁶² Björklund menade däremot att den liberala näringspolitiska debatten främst utgick ifrån friheten som en medborgerlig rättighet. Detta resonemang har senare tillbakavisats av Martin Melkersson. Enligt Melkersson utgjorde friheten som idé ett lika viktigt instrument i föreställningen om samhällets ekonomiska förbättringsmöjligheter. De liberala aktörerna eftersträvade att den svenska staten skulle släppa tyglarna om ekonomin. Ekonomin var, enligt deras tankeprogram, tvungen att lösgröas från statlig inblandning för att svenska samhället skulle kunna framåtskrida. Melkersson menade snarare att: ”[d]eras uppfattning om staten baserades inte på ett korporativt utan på ett atomistiskt, individbaserat samhällsideal, där spontan samverkan mellan samhällets delar, individerna, skulle skapa bättre ordning och utveckling än om staten försökte göra det”.⁹⁶³

Denna syn på statens roll i ekonomin och rättssamhället tog sig uttryck i andra näringspolitiska spörsmål som dykt upp här och var i avhandlingen, exempelvis om statsmedel till utdikningsföretag och anrättandet av lantbruksinstitut för praktisk undervisningsverksamhet i lantbruk. Staten skulle, så långt det var möjligt, avstå från att understödja eller styra olika företag avsedda för privata ändamål eller vinning, så vida det inte gick att argumentera för att verksamheten eller ingreppet kunde bidra till en vidare allmännytta. För att få igenom sådana statliga ingripanden krävdes dock starka belägg för allmännyttan. Detta har använts för att förklara varför staten tog en sådan omfattande kontroll över byggandet av kommunikationsleder som kanalerna och järnvägarna.⁹⁶⁴

Allt det här besvarar statens tvetydiga roll i reformarbetet. Ur vissa avseenden syns ett tydligt kontrollbehov med centraliserade lagstiftningsförsök, i andra ett försök att lägga över bestämmanderätten på befolkningen och därmed göra dem mer självständiga inför byråkratin. Även försöket att introducera hälftenprincipen passar in i den beskrivningen. Åtgärdsförslag som denna påminner om ”den passivt understödjande” och ”liberala staten” som Maria Ågren beskrivit staten i rollen som lagstiftare i ägorätsfrågor under 1800-talet. När det gällde rättssamhället intog 1800-talets statsmakt en mer avvaktande hållning. Statens roll, på lokal samhällsnivå genom

⁹⁶² Olle Gellerman, *Staten och jordbruket 1867–1918* (Uppsala 1958), s. 7–16; Björklund 1964, s. 44–47; Torstendahl 1975, s. 142–149 förklarade även riksdagsmännens argument om rätten till undervisning under 1850-talet som ett uttryck för denna borgerliga liberalism.

⁹⁶³ Björklund 1964, s. 58; Melkersson 1997, se specifikt s. 183–184 för hans kritik mot Björklund. För en inblick i hur staten senare kom att tillåtas göra mer ingripanden i den svenska ekonomisektorn, se Svenbjörn Kilander, *Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring* (Uppsala 1991).

⁹⁶⁴ Torstendahl 1975, s. 40–44, 131–150; Melkersson 1997, s. 70–71, 100–106, 178–193,

häradsrätterna, blev att reda ut uppkomna tvister mellan parter snarare än som tidigare att aktivt gripa in och försöka forma befolkningens beteenden.⁹⁶⁵

Emellertid går det att urskilja hur godsägaradelns hängivelse till jordägarnas friheter i denna kontext framför allt tycks ha haft ett annat syfte – att omforma den svenska allmogen till rationella och självdisciplinerade agenter. De fria överenskommelserna framställdes inte nödvändigtvis som en rättighet, utan något som behövde regleras. Uppmärksammandet av individernas friheter i den här kontexten återspeglar delvis en rationalisering, men kanske ännu tydligare den liberala styrningslogik som utgör Foucaults *governmentality*-begrepp.⁹⁶⁶ Den mindre jordägaren sågs fastlåst i gamla ”irrationella” kollektiva organisationsformer som behövde brytas upp. I det här fallet den kvarstående kollektiva hägnadsorganiseringen. Friheten för svenska jordägare att välja andra metoder för att organisera betet framställdes som vägen framåt i det svenska jordbrukets fortskridande.

Samtidigt platsar argumenten för en striktare lag om åverkan väl in i den samtida politisk-ekonomiska tankebilden om statens främsta roll som beskyddare av medborgarnas absoluta äganderätt.⁹⁶⁷ Genom att flytta över ansvaret för ägofreden på boskapsägaren – och samtidigt höja bötesbeloppet vid överträdelser – kunde staten uppnå ett strängare regelverk kring intrång och således garantera den privata egendomens okränkbarhet. Å andra sidan inskränkte staten redan på jordägarnas äganderätt genom skiftena, vilket sågs som berättigat av skiftesförespråkarna för att kunna säkra en mer absolut äganderätt och rationell jordbruksförvaltning.⁹⁶⁸ Den nya förordningen om ägofred väntades alltså uppmuntra, men även disciplinera, allmogen till att pröva att förvalta sitt jordbruk utan hägnader. I synnerhet med utgångspunkt i den ordnade skogs- och boskapskötseln.

Vi får inte glömma lantbruksmötenas roll som arenor för eliten i den här kontexten. Det var ändå delvis därifrån som ägofreden uppstod i svensk debatt. Som Erik Bengtsson påpekat var det här en period där bondeklassen som kollektiv var ”slående svag”. I många avseenden syns skiftesreformerna ha lyckats med att splittra tidigare organisationsformer där bönderna hade kunnat gå samman. Detta lämnade utrymme för ståndspersonerna att i flera sammanhang – som under lantbruksmötena – diskutera jordbruksfrågor utan egentlig bondenärvaro och snarare tala över bönderna i dessa frågor.⁹⁶⁹ Argumentet för att flytta över ansvaret för ägofreden bör därför inte

⁹⁶⁵ Ågren 1992, s. 17–19, 174–175.

⁹⁶⁶ Foucault 2008, s. 45–65.

⁹⁶⁷ Thompson 2010, s. 162.

⁹⁶⁸ Detta diskuterades i föregående kapitel, se avsnittet om äganderättens materialitet.

⁹⁶⁹ Översättning från ”strikingly weak”. Erik Bengtsson, “The social origins of democracy in Sweden: the role of agrarian politics”, *Social History*, 47:4 (2022), s. 426–427.

förstås som ett anspråk på att återgå till ett gemensamt nyttjande av betesmarker, utan som ett svar på framför allt godsägares och storbönders strävan att på sina egendomar kunna hålla boskapen mer eller mindre konstant i ladugårdar, eller under tillsyn av ett anställt vallhjon, oberoende av grannens stängselvitsord.

Regional kultur och förslag om decentraliserad stängselkyldighetslagstiftning

Det var framför allt av rent praktiska skäl som stängselkyldigheten av många inte ansågs möjlig att avskaffa. Utskotten var eniga om att stängselkyldigheten var en tryckande börda för bönder i vissa regioner. Olägenheterna med stängselkyldigheten tog sig däremot uttryck olika i skilda delar av riket. I slättbygderna saknades materialet som krävdes för att upprätthålla skyldigheten, och där kunde vallning utgöra ett alternativ till hägnaden. För skogsbygder uppfattades vallningen däremot som orimlig.⁹⁷⁰ Som tidigare nämnts riktades utskottens motvilja att bifalla motionerna främst mot förslaget om ett hägnadsförbud, snarare än mot själva ägofredsprincipen.

Olämpligheten med en allmän stängselkyldighetslag som skulle passa för alla svenska regioner med sina varierande klimat, jordmånar och lokala förhållanden, uppmärksammades flera gånger i debatten under hela undersökningsperioden. Det tycks som att denna fråga var ännu mer brännande i stängselkyldighetsdebatten än i den om skiftesreformerna. Som Pettersson visat dog den debatten ganska snabbt ut i takt med att laga skiften faktiskt verkställdes. Men det beror förmodligen främst på att stängselförordningen fortfarande låg under omförhandling.⁹⁷¹ Riksdagsledamöterna kom återkommande med förslag inte bara på förändringar i stadgan utifrån det egna länets förutsättningar, eller uppmaningar att bifalla speciella regelbrytningar eller undantag för enskilda län, utan däribland anhållande om att helt splittra upp den allmänna stängselförordningen till fördel för att låta varje län formulera sina egna lokala författningar. Under det första lantbruksmötet la även en av deltagarna fram ett förslag om en decentralisering av stängselkyldighetslagstiftningen på sockennivå.⁹⁷² Det yttrandet kommenterades däremot inte.

⁹⁷⁰ Bihang 1853–54 7:2, No. 24, s. 5.

⁹⁷¹ Pettersson 2003, s. 102–103, 263–264.

⁹⁷² Arrhenius 1847, s. 122, Anförande av herr J. A. Björck; Bihang 1850–51 7: 2, s. 4; Bd. 1853–54: 2, s. 397; Bg. 1853–54: 5, s. 532; Bd. 1856–58: 2, s. 406. Sådana förslag hade också uppkommit i landshövdingarnas och hushållningssällskapens utlåtande över 1828 års propositionen. Se föregående kapitel.

I riksdagen uppstod ett antal motioner och inlägg som yrkade på mer lokalt självbestämmande. Dessa motioner kom nästan uteslutande från bondeståndet. Exempelvis uppmanade Anders Persson från Östergötlands län under riksdagen 1850–51 att riksdagen skulle anta den delningsprincip som man de senaste åren hade tillämpat i hans län, framtagen av ingenjören och kommissionslantmätaren Ernst Wimans i boken *Tankar i stängeldelningsfrågan* (1848). Enligt Wimans metod skulle man, för att få fram en jämlik stängseldelning anpassad till laga skiftet, beräkna delägarnas stängelskyldighet i förhållande till jordens uppskattningsvärde. Det krävde att lantmätare räknade ut varje lotts uppskattningsvärde i kvadratform, för att få till rätt proportioner.⁹⁷³ Kommissionslantmätaren Lars Josef Grönvall hade även han ett år tidigare utgivit ett eget förslag till en delningsprincip.⁹⁷⁴ Engagemanget för att reda ut problemet med stängelskyldigheten kan därför ses ha spridits till lantmäterikåren under 1840-talet. Skiftena, som var intimt förbundna med stängelskyldigheten, gav som tidigare nämnts lantmätarna ökad befogenhet att uträtta stängseldelningar. Att lantmätarna gav sig in i debatten, om än perifert och mestadels i dialog med varandra, förvånar inte. Den större debatten summerades också i ett flertal nummer av lantmåteriets tidskrift som trycktes under början av 1850-talet.⁹⁷⁵

För att ta ett annat belysande exempel som låg mer i linje med den överordnade debatten så anhöll bondeståndets ledamot E. M. Falk om att flytta över ansvaret för ägofreden på boskapsägaren, men att det endast skulle gälla för erkänt ”skogslösa trakter och slättbygder”, såsom Skaraborgs län där han härstammade ifrån.⁹⁷⁶ De flesta av anförandena var således inte lika radikala som exempelvis Flemings. Tvärtom ansåg

⁹⁷³ Ernst Wiman, *Tankar i stängseldelningsfrågan* (Linköping 1848); Bd. 1850–51: 1, s. 283–284; Bd. 1853–54: 2, s. 93–94. Som svar till Anders Persson förklarade utskotten att det skulle kräva en viss förståelse hos allmänheten för det räknesätt som låg till grund för delningsprincipen, vilket man inte kunde förutse. Eftersom förslaget ansågs alltför förenat med matematiska uträkningar, som allmogen inte uppfattades känna till, förutsågs lantmätarens biträde vid enkla stängseldelningar bli viktigare – samt allmogen inte kunna kontrollera uträkningen. Bihang 1850–51 7: 2, N:o 49, s. 3–4.

⁹⁷⁴ Grönvalls föreslagna delningsprincip blandade både hälftenprincipen med hemmantalet. Exempelvis föreslog han att halva rågångshägnaden mellan byar skulle fördelas på hälften och andra halvan utifrån hemmantalet. Lars Josef Grönvall, *Om stängsel-skyldighetens fördelning* (Stockholm 1847).

⁹⁷⁵ Bland annat publicerades avskrifter av Collins avhandling, lagkommittén och lagberedningens motiver, samt utskottsbetänkandena. *Tidskrift för landtmätare och egodelningsdomare* (Stockholm 1851–1853), N:o 1–2 (1853), s. 1–21; N:o 3–4, s. 60–86; N:o 5–6 (1853), s. 121–134; *Tidning för lantmätare* (Stockholm 1854), N:o 15–16 (1854), s. 113–123; N:o 17–18 (1854), s. 129–141; N:o 19–20 (1854), s. 145–147. I numret 5–6 (1853), s. 153–164 återfinns en kritik mot Grönvalls förslag från en anonym grupp lantmätare som menade att metoden var alldeles för invecklad. Skrivarna lovordade i stället hälftenprincipen. Grönvall besvarade, så vitt jag känner till, aldrig kritiken.

⁹⁷⁶ Bd. 1853–54: 2, s. 397–398.

Falk likt många tidigare talare att en allmän stängselförordning inte kunde tillämpas i Sverige. Hans huvudargument var både tidstypiskt samtidigt som det var ganska egendomligt. Han menade nämligen att det var orimligt att staten fick bestämma hur den "enskilde medborgaren skall bevaka sin egendom", alltså återigen en form av kritik mot den statliga påverkan på sättet jordägare organiserade sitt jordbruk. Som alternativ lyfte Falk att det i stället borde vara upp till länen att formulera egna regler.⁹⁷⁷

Att en decentraliserad eller undantagen stängselförordning återopades i bondeståndet är inte förvånande, med tanke på att bönderna tidigare hade kämpat för ett uppsplittrat reformprogram gällande skiftesförordningarna. Lokalt självbestämmande ska även ha varit viktigare i Västsverige än i Östsverige, där adeln hade en större makt i lokalsamhället.⁹⁷⁸ Detta var också en tid då många av statens tidigare ansvarsområden succesivt överfördes på lokalsamhällets institutioner. Under 1840-talet kom bland annat ansvaret för fattigvården och skolväsendet att läggas på sockenstämmorna. Den liberala faktionen inom bondeståndet har även skildrats tydde sig till liberalismen eftersom de var "anhängare av ett samhälle byggt på enskilt ägande, låga skatter och lokalt självstyre".⁹⁷⁹ Ett tänkbart syfte bakom de motioner som försökte få igenom en decentraliserad stängselskyldighet kan därför tolkas ha varit att försöka minimera den statliga kontrollen över lokalsamhället.

Skillnader i lokala kulturtillstånd diskuterades ett flertal gånger under lantbruksmötena när ägofreden stod på dagordningen. En anförare på det första lantbruksmötet påpekade den tänkbara svårigheten för exempelvis nybyggare i Norrland, med sina vidsträckta skogar, att i praktiken kunna använda vallhjon. Det fanns heller ingen arbetskraft att tillgå med en så liten befolkning. För bönder i skogsbygder rent allmänt, men särskilt bland de mindre jordägarna som uppfattades äga färre boskap än en storbonde, fanns enligt motståndarna inga fördelar att hämta med att valla över att inhägna den odlade marken. Den stora farhågan var att utmarken skulle börja efterlikna allmänningarna, men i stället för att grannarna gick samman om att anställa ett vallhjon föreställdes varje boskapsägare vara nödgad att anställa ett eget vallhjon.⁹⁸⁰

⁹⁷⁷ Bd. 1853–54: 2, s. 398.

⁹⁷⁸ Henrik Olsson, *Öst och Väst eller Nord och Syd? Regionala politiska skillnader inom den svenska bondegruppen under 1800-talet* (Göteborg 1998), s. 91–92; Christensen 2006, s. 736–740, nämnde jämväl att bonderiksdagsmännen kunde vara instruerade att framföra en viss politik i riksdagen av sina väljare.

⁹⁷⁹ Jansson 1987, s. 110–122; Aronsson 1992, s. 207–220; Pettersson 2003, s. 42, 79–81, 134–138. Citatet hämtat från Christensen 1997, s. 6–7.

⁹⁸⁰ Arrhenius 1847, s. 90–91, 124–125. Anförande av kammarherren C. S. von Paykull, prosten Holm, doktor J. Engström, bonden Pettersson.

Bland motståndarna till ägofredsprincipen var det alltså förslaget allmännytta som ifrågasattes, eftersom det inte ansågs gynna alla regioner. I detta avseende menade friherren och landshövdingen i Östergötlands län, Carl Otto Palmstjerna, att ingen kunde visa hur en ändring av grundsatsen skulle vara till allmän nytta för skogsbygderna – enbart för slättbygderna. Eftersom två tredjedelar av den svenska befolkningen bodde i skogsbygd skulle endast en minoritet ha nytta av en sådan lag.⁹⁸¹ Bondeståndets ledamöter pekade upprepade gånger på att vallgång och tjudring inte var praktiskt gångbart i skogsbygder. Tjudring lämpade sig enligt dem endast på bördig slättmark med stora åkerarealer i nära anslutning till gården, där en liten bit av åkern utan problem kunde läggas åt sidan för gräsväxt. Att anordna vallgång i områden där betesmarkerna låg långt bort från gården ansågs också orimligt. Hur skulle ett vallhjon kunna hålla konstant övervakning över boskapen under färden längs fågatan med öppna fält på vardera sida, utan att det frestade boskapen? I skogsbygderna använde man också stenmurar, varför frågan inte var lika brännande.⁹⁸²

Överläggningen vid lantbruksmötet i Lidköping 1853 hade slutat i ett stillestånd av samma orsaker. Deltagarna hade förvisso kommit fram till ett enhälligt beslut om att ansöka om en fullständig ändring av stängselskyldigheten i riksdagen. Men därefter begärde hälften av deltagarna särskilda stadgor för slättbygd och skogsbygd, som den tillställda kommittén vid mötet även hade yrkat på. Efter omröstningen dryftades det fram och tillbaka om ifall en förordning om ägofred kunde anses nödvändig för skogsbygd, eller om det egentligen behövdes en undantagsregel från grundregeln.⁹⁸³ Bland många, men absolut inte alla, ansågs förordningen om ägofred bara välbehövad för slättbygden. Hos flera förespråkare för ägofredsprincipen är det tydligt att lagen framför allt ansågs behöva ändras av praktiska skäl för vissa orter. Även Kylberg – som hade initierat hela den här processen under det första allmänna lantbruksmötet – menade egentligen att principen enbart lämpade sig för slättbygden. Det var enbart några få, men desto mer högljudda, aktörer som argumenterade utifrån en allmän principiell synpunkt. Den konfliktlinje som tidigare forskning har hävdat uppstod mellan släggbygdens godsägare och boskapsägare från de norra delarna av riket stämmer således inte.⁹⁸⁴ En konfliktlinje uppstod snarare mellan de som ville se

⁹⁸¹ Arrhenius 1847, s. 131–132.

⁹⁸² Exempelvis Lars Rasmussons anförande. Bd. 1856–58: 2, s. 405; Bd. 1856–58: 3, s. 302–303.

⁹⁸³ Det som röstades för var ett nytt kommittébetänkande, den här gången framtagen av Kylberg, kammarherren C. Beckfriis och samme Bohnstedt som hade drivit frågan under riksdagen 1847–48. von Schéele 1854, s. 60–61, 129–138.

⁹⁸⁴ Myrdal 1977, s. 67.

ägfredsprincipen gälla enbart för slättbygden och de som förespråkade en allmän förordning om ägfred.

Hiertas reservation

Med allt detta i åtanke valde utskotten att yrka på att riksdagsständerna skulle avslå samtliga motioner som väckts under 1853–54 års riksdag. De ansåg att kungörelsen från 1850 var tillräcklig för att tillmötesgå slättbyggens bönder. Hierta reserverade sig därefter emot utskottsbetänkandet. Hans första anmärkning mot betänkandet var att utskotten inte hade berättat hela sanningen om andra länders jordbruk. Utskotten borde, i stället för att ha hänvisat till svenska jordbrukets underlägsenhet som ett argument för att behålla lagstiftningen, ha uppgett att: ”det finnes länder med längre framskriden odling än Sverige emedan en sådan stängelskyldighet, som hos oss gäller, der är okänd.”⁹⁸⁵ Stängelskyldigheten utgjorde i det resonemanget återigen orsaken till att svenska jordbruket ännu inte var fulländat. Det fanns förvisso en insikt om att det svenska jordbruket vid tidpunkten inte kunde jämföras med andra länder. Men reservationen vittnar om en framtidsvision där det svenska jordbruket hade en potential att snarare komma i kapp, som återigen speglar den optimism som präglade förbättringsdiskursen.

Motståndarna till att radikalt ändra i stängelskyldigheten återkom ständigt till argumentet att lagar måste vara allmänt kända. Det var också av denna anledning som 1850 års kungörelse hade fastställts, i syfte att pröva principens tillämpbarhet bland befolkningen. Denna debatt uppstod bara fyra år efter att kungörelsen hade fastställts. Utskotten menade därför att ägfreden vid tidpunkten inte hade vunnit något inträde i allmänhetens tänkande. Även det argumentet motarbetades av Hierta. Han menade att han, med stöd från lantbruksmötena och diskussioner inom hushållningssällskapet, hade kommit fram till att lagstiftare borde rikta sitt fokus mot de som tänker snarare än de som inte gör det. I det resonemanget, som hämtar sitt uttryck direkt ur herrgårdskulturens språkbruk, framträder tydligt hans huvudsakliga invändning mot 1850 års kungörelse. Kungörelsens förväntade positiva effekter vilade på att människor faktiskt prövade de alternativa metoderna. Hierta menade att det i varje by alltid fanns åtminstone någon som motsatte sig varje form av förändring. Antingen av egenintresse, envishet och okunnighet, eller utan insikt i vilket resultat ett sådant beslut skulle få för efterkommande generationer.⁹⁸⁶ Resonemanget uppvisar kanske de mest väsentliga dragen i ståndspersonernas självbild. Allmogen framställdes

⁹⁸⁵ Bihang 1853–54 7: 2, N:o 24, reservation av Hierta, s. 10.

⁹⁸⁶ Bihang 1853–54 7: 2, N:o 24, reservation av Hierta, s. 11–12.

som oförmögen, av flera orsaker, att ta till sig den kunskap som ståndspersonen besatt.⁹⁸⁷

Så länge överenskommelsen krävde enhälligt beslut förutsågs traditionsbundna och förändringsoförmögna bönder stå i vägen för nyttiga överenskommelser att ta ner hägnaderna. Bristen på grannsjäma, som även uppmärksammades av den samtida kommissionslantmätaren C. J. Grönvall, ansågs hindrade möjligheterna för grannar att alls komma överens om hägnaderna.⁹⁸⁸ Hierta utarbetade ett eget lagförslag med allt detta i åtanke. Först och främst behövde villkoret om ett enhälligt beslut för att avtala bort hägnaderna avskaffas. I stället skulle en överenskommelse avgöras om ”de fleste sig förena, der de tillika ega mer än hälften af jordrymden inom samfälligheten”.⁹⁸⁹ För att inte en jordägares frihet skulle gå utöver en annans lika frihet behövde lagen följaktligen lämna beslutanderätten i händerna på de som ägde mest jord i byn. Friheten att få bestämma om stängelskyldighetens bibehållande skulle således hamna hos befolkningen, men det var enbart de större jordägarna i byn som skulle få välja sin (och då resterande grannars) betesorganisation. Friheten återopades dessutom enbart för de som inte längre önskade att inhägna sina ägor. Friheten fick inte sträckas ut inte till de som fortsatt ville göra det. Bondeståndet hade sina skäl att bestrida reformförslaget. Några av dem presenterades ovan. Andra kommer diskuteras i följande avsnitt. Enligt reformivrare som Hierta behövde däremot reform komma ovanifrån, antingen genom informationsspridning eller i det här fallet genom tvång, för att åstadkomma någon förändring.

Bondeståndets sista offensiv

När ständerna under riksdagen 1853–54 sammanträdde i sina separata rum godkände bondeståndet och prästeståndet utskottens uppmaning att lägga ner motionerna om ägofredsprincipen. Adeln var dock inte redo att retirera. I ett försök att medla i frågan tog de fram ett nytt förslag, som de bjöd in de andra ständerna att godkänna. Den nya grundprincipen för lagen – som delvis liknade Hiertas förslag – skulle bli ”att hvarje jordegare skall ansvara för vården af sina kreatur, eller gälda den skada, som de å andras ägor göra” dock med förbehåll ”att angränsande egare, eller delegare i samma byalag, må, om de fleste, hvilka ega mer än hälften af de ifrågavarande hemmanen eller byalaget, det önska, fortfara med den nuvarande stängsel-skyldighetens

⁹⁸⁷ Jfr med Runefelt 2011, s. 83, 90–94, 110–112, 114–119.

⁹⁸⁸ Kardell 2004a, s. 86.

⁹⁸⁹ Bihang 1853–54 7: 2, N:o 24, reservation av Hierta, s. 17–19.

fullgörande”.⁹⁹⁰ Ägofreden föreskrevs således bli regeln, med stängselskyldigheten som undantag, såsom man hade avgjort vid det första allmänna lantbruksmötet.

Prästeståndet och borgarståndet valde på direkten att förena sig med adeln. Prästeståndet kan dock inte hävdas ha varit enade om att godkänna adelns inbjudan. Deras första votering slutade nästan oavgjort. Däremot så ville prästeståndet ha med ett villkor på ändring av den andra punkten så att åtminstone hälften eller fler än hälften av delägarna behövda godkänna bibehållandet av stängselskyldigheten. När utskotten efter en ytterligare genomgång av lagförslaget bjöd in ständerna att acceptera adelns förslag i sin helhet valde prästeståndet att acceptera inbjudan utan villkor, främst med utgångspunkt i den rådande skogsbristen. Borgarståndet tycks inte ha haft några problem att acceptera inbjudan eftersom de redan hade varit på väg att återremittera utskottsbetänkandet i sin helhet.⁹⁹¹

Medan prästeståndet och borgarståndet valde att förena sig med adelsståndets inbjudan avstod bondeståndet inviteringen. Men de märkte uppenbart att stängselfrågan höll på att glida ur deras händer. Tidigare hade åtminstone prästeståndet varit på deras sida i denna sakfråga. Så såg förhållandet inte ut längre. En ledamot utropade till och med sin förvåning över att borgarståndet och prästeståndet hade godkänt betänkandet utan att höra bondeståndets ståndpunkt i ämnet.⁹⁹² Andra sade sig vara säkra på att Kungl. Maj:t inte skulle ta ett förhastat beslut, utan gå på bondeståndets linje eftersom de var mest insatta i ämnet.⁹⁹³ Tre ständers godkännande av betänkandet var dock tillräckligt för att motionen skulle överlämnas till Kungl. Maj:t för beslut. Bondeståndet blev pressade och gick därför in i en offensiv roll. Detta års riksdag var snart över. Ola Svensson från Malmöhus län funderade ett tag på om han skulle lämna in en motion, trots att det inte var kutym

⁹⁹⁰ Förslaget togs fram av ämbetsmannen August von Hartmansdorff, under en diskussion om att återremittera utskottens betänkande. Ad. 1853–54: 11, s. 255–279. Den främsta motståndaren till att alls förändra stängselskyldigheten bland adelsståndet var friherren Rehbinden. Han pekade framför allt på det svenska jordbrukets uppgång på exportmarknaden de senaste tjugo åren, som visade att lagen inte var i behov av reform, Ad. 1853–54: 11, s. 272–273.

⁹⁹¹ Bg. 1853–54: 5, s. 557–558, 705–711; Pr. 1853–54: 8, s. 145–154; Pr. 1853–54: 9, s. 233–235. Det nya förslaget hamnade den 12 oktober 1854 återigen i utskottens händer. De valde, med utgångspunkt i att tre av ständerna hade bifallit lagförslaget, att yrka på lagförslagets godkännande. Bihang 1853–54 7: 2, N:o 27, s. 1–2.

⁹⁹² Bd. 1853–54: 8, s. 27–28. Anförande av Nils Svensson från Kristianstad, instämt av Lars Gustaf Andersson från Älvsborg.

⁹⁹³ Bd. 1853–54: 8, s. 26–28. Anförande av Johan Johansson och Petter Jönsson.

att lämna in nya motioner så sent under riksdagen. I stället valde ståendet att författa en skrivelse till Kungl. Maj:t med deras anmärkningar på lagförslaget.⁹⁹⁴

Fattigare bönders utsikter att kunna valla sin boskap

Som kapitlet hittills visat betraktades metoder som vallning, tjudring och stallfodring som mest ändamålsenliga för slättbygderna. Genom vallningsmetoden förväntades de resurser som annars lades på hägnadsunderhåll i stället kunna användas för att pröva nya odlingssystem, såsom växelbruket, vilket enligt dåtidens agrarvetenskapliga teorier skulle förbättra både åkerbruk och boskapsskötsel. Samtidigt var både vallning och ladugårdsskötsel resurskrävande metoder. Enligt Örjan Kardell blev det dessutom svårare att upprätthålla vallgång efter laga skiftet, eftersom byarnas möjligheter att samordna arbetet försvann i och med skiftets genomförande.⁹⁹⁵ Det enskilda hushållet var därför tvunget att ensamt stå för vallgången. Detta problem var alla deltagare i debatten väl medvetna om. De mer förmögna godsägarna och storbönderna kunde köpa in den arbetskraft som krävdes för att upprätthålla en kontinuerlig vallgång. Frågan var snarare hur småbönderna skulle kunna organisera sin vallgång.

Det diskuterades redan under det första allmänna lantbruksmötet. Prosten Holm kritiserade tidigt i överläggningarna den sammansatta kommitténs yttrande med utgångspunkt i att en ung, fattig bonde inte kunde anses ha resurser att anställa en dräng att valla boskapen. Förslaget beskrevs "favoriserar alla större jordegare, men som skulle ganska menligt inverka på den fattiga bondens väl".⁹⁹⁶ Argumentet mot ägofredsprincipen tycks ha varit detsamma som under den tidigare debatten om hälftenprincipen. En sådan förändring av stängelskyldigheten förutsågs bli djupt orättvis för fattigare bönder, som saknade den arbetskraft som krävdes för att ständigt vakta boskapen. Kritiker menade att ägofredsprincipen i realiteten skulle stärka storbondens position, medan mindre bemedlade bönder riskerade att missgynnas.

Anckarsvärd, som hade varit positivt inställd till kommittéyttrandet, besvarade Holms inlägg med att hävda att det inte var för att gynna hans rika vänner som han hade anhängit om att mötet skulle godkänna kommitténs betänkande. Det fanns enligt hans mening inga "aristokratiska grundsatser" i betänkandet. Utan lagen behövde omförhandlas för att beakta såväl välbeställda som mindre bemedlade bönders påstådda "frihet" att övervaka sin boskap efter eget gottfinnande. Kylberg blev också

⁹⁹⁴ Bd. 1853–54: 7, s. 122–125; Bd. 1853–54: 8, s. 110; Bland annat hemställde bondeståndet på att Kungl. Maj:t skulle låta höra landets jordägare.

⁹⁹⁵ Kardell 2004a, s. 223–224, 236.

⁹⁹⁶ Arrhenius 1847, s. 117–118.

uppenbart förnärmad av Holms ståndpunkt om att förslaget enbart skulle gynna godsadeln. Enligt hans mening kunde en fattig bonde i varje fall tjudra sin boskap.⁹⁹⁷ Kylberg förmodade att byar skulle rätta sig efter vad grannbyarna gjorde, så att om en by ingick förening skulle andra närliggande byar bli inspirerade att pröva åtgärden.⁹⁹⁸ Han såg uppenbart ett liknande framtida scenario som Hierta, där staten och ståndspersonerna, genom informationspridning och understödjande stadganden, kunde uppmuntra byar till att välja alternativa fredningsanstalter än hägnader.

Flera reformförespråkare presenterade konkreta lösningar på problemet att inte alla jordägare hade samma möjlighet att valla. Kammarherren af Forselles föreslog medel, antingen från staten eller från hushållningssällskapen, som ett möjligt incitament. Grevén David Frölich hänvisade även han till premier och föreningar. Ekonomiska incitament var enligt hans argument det enda medlet som kunde ”undanröja opinionen hos allmogen”. Här syftade han främst på att man behövde övervinna bondeståndet, som återkommande gjorde motstånd i riksdagen i stängselskyldighetsfrågan.⁹⁹⁹

För motståndarna till att avskaffa stängselskyldigheten till fördel för vallning, som prostén Holm, spelade eventuella premier ingen roll. Den föreställda effekten av ägofredsprincipen var att den skulle fördjupa klyftorna mellan rika och fattiga bönder. I det sammanträde som ledde upp till att bondeståndet skickade in sin skrivelse till Kungl. Maj:t om att förhindra förordningen om ägofred åberopade riksdagsmännen flera gånger denna ståndpunkt. Fattigare bönder skulle ha svårt att tillhandahålla arbetskraft för konstant vallgång. En praktisk farhåga som lyftes var att bonden själv skulle nödgas följa efter boskapen och således tvingas åsidosätta det faktiska åkerbruket.¹⁰⁰⁰

Ett annat beklämmande alternativ var att bönderna nödgades använda sina barn som vallhjon, vilket upprepade gånger beskrevs skulle störa barnens skolgång, som dessutom hade blivit obligatorisk i och med folkskolans införande 1842. Det målades upp hur barnen i stället skulle ”finge inhemta sin uppfostran i skogarne, ibland kreaturen”.¹⁰⁰¹ Barn beskrevs därtill som dåliga vallhjon: förblindade av lek och stoj medan boskapen löpte amok.¹⁰⁰² Det vi ser är att ägofredsprincipen av kritikerna väntades kosta svenska bönder mer än den betungande stängselskyldigheten redan gjorde. Inte bara ur en ekonomisk synpunkt, utan socioekonomiskt, eftersom de

⁹⁹⁷ Ibid.

⁹⁹⁸ Arrhenius 1847, s. 90–92.

⁹⁹⁹ Arrhenius 1847, s. 90.

¹⁰⁰⁰ Bd. 1853–54: 8, s. 22–28.

¹⁰⁰¹ Bd. 1853–54: 8, s. 22.

¹⁰⁰² Bd. 1856–58: 2, s. 97. Bd. 1856–58: 3, s. 303.

fattigare böndernas barn förutsågs komma att halka efter i sin skolgång på grund av att de behövde hjälpa till hemma. Bönder har dessutom påtalats investerade tidigt i undervisningsväsendet, då bland annat läs- och skrivkunnighet möjliggjorde en klättring i den sociala hierarkin.¹⁰⁰³ Deras barns rätt till undervisning utgjorde således uppenbart en viktig fråga.

Denna farhåga skulle också besannas. I Mats Sjöbergs avhandling om barnarbete inom jordbruket visar han att många barn från 1860-talet och framåt in på 1900-talet frånvarade från skolan på grund av att de tvingades valla familjens boskap. De skötte vallningen under hela betessäsongen, men kunde byta av varandra så att åtminstone ett barn i syskonskaran kunde gå i skolan åt gången. 1857 års förordning om ägofred beskrevs som en av orsakerna till detta. Socknen som studien utgick ifrån, Bolstad i Älvsborgs län, led även av en utbredd skogsbrist som sannolikt resulterade i att det blev billigare för familjerna att använda barnen som vallhjon än att inhägna boskapen.¹⁰⁰⁴

Lagförslaget uppfattades också som orättvist ur rättsprincipiell bemärkelse. I adelsståndets hemställen föreskrevs nämligen att endast den grupp som ägde mest mark i byalaget eller skifteslaget skulle bestämma om att ta ner hägnaderna. Under bondeståndets sammanträde lyftes det upp att i ett skifteslag på fyrtio delägare skulle fortsättningsvis tjugo av dem kunna bestämma för övriga tjugo om deras hägnader. Det gick enligt Ola Svensson emot äganderätten rent principiellt, eftersom vissas rättigheter då skulle tillåtas gå ut över andras. Den egentliga orättvisan var dock uppenbart att bestämmanderätten förväntades hamna hos de förmögnare jordägarna i byn. Som biskopen Carl Hallström menade var det återigen ”ett rikedomens intresse, som här är ifråga”.¹⁰⁰⁵ Nils Svensson från Kristianstad var av samma åsikt. Den nya lagen skulle tillåta den större jordägaren att ”nästan göra hvad han vill med den mindre delägaren i byn”.¹⁰⁰⁶ I det värsta av de mardrömsscenarier som presenterades av bondeståndets ledamöter skulle många fattiga bönder, om stängselskyldigheten avskaffades, behöva stå för all hägnad själv. Dessa skulle nödgas ”att hellre till vrakpris således afträda sin jordtorfva åt en bättre lottad granne, än underkasta sig en stängsel, som öfverstego deras förmåga”.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰³ Detta diskuteras i Svensson 2001, s. 75–82.

¹⁰⁰⁴ Mats Sjöberg, *Att säkra framtidens skördar: barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstad pastorat 1860–1930* (Linköping 1996), s. 43, 70–71, 106, 114–115, 125–127, 131–135. Se även Szabó 1970, s. 188–189.

¹⁰⁰⁵ Pr. 1853–54: 8, s. 150.

¹⁰⁰⁶ Bd. 1853–54: 8, s. 27.

¹⁰⁰⁷ Bd. 1853–54: 8, s. 23–24. Väl märk att anförandet fruktade exakt det som Hammond & Hammond menade skedde i samband med enclosure-rörelsen i England. Se Hammond & Hammond 1948, s. 93–97.

Det vi kan se är att bondeståndet använde liknande argument mot förordningen om ägofred som i debatten om laga skiftesreformen. I synnerhet gällande reglerna som tillät några få delägare att bestämma över kollektivet. Att lägga ett sådant betydande beslut angående hägnaderna i händerna på några få i byalaget, som med skiftesvitsordet, framställdes som ett principiellt hot mot äganderätten.¹⁰⁰⁸ Farhågan var densamma, att mindre jordägare inte skulle ha råd med de påtvingade förändringarna och således tvingas bort från sin gård.¹⁰⁰⁹ Bland kritikerna mot ägofredsprincipen är det inga tvivel om att den föreslagna lagen sågs gynna en specifik grupp på bekostnad av en annan grupp. Godsadelns upprepade försök att lägga makten i händerna på de större jordägarna tyder på att bondeståndet hade skäl för den tolkningen. Men det går samtidigt inte att förneka att bondeståndet tämligen ofta använde bilden av ett förfallet bondejordbruk som ett retoriskt medel för att driva en politik som värnade om den självägande bondeklassens gruppens intressen. Sanningen ligger nog någonstans mitt emellan.

Däremot förefaller det ha funnits en uppfattad logik bakom argumentet att bestämmanderätten borde tillfalla de större delägarna: stängselskyldigheten ansågs helt enkelt drabba dem hårdast, eftersom de i teorin ägde större arealer.¹⁰¹⁰ Det går tillbaka på bilden av hägnaden som en, om än essentiell, ekonomisk påfrestning. Eftersom den ekonomiska bördan inte uppfattades delas lika mellan samtliga i byn ansågs det mest rättvist att bestämmanderätten inte sträcktes ut till alla. Likväl tyder inlägg av exempelvis Hierta på att adeln egentligen inte ville sträcka ut bestämmanderätten eftersom de trodde att den mindre delägaren skulle bestrida sådana överenskommelser av sedvana och oförstånd. Ståndspersonernas egenintresse kan likväl mycket troligen ha samverkat med överordnande idéer om det svenska lantbrukets förbättringsmöjligheter.

Detta fokus på bönders utsikter att anställa vallhjon speglar samma proletariseringsprocess som jag beskrev ovan. Anckarsvärd och Sprengtporten menade att det, till följd av befolkningsökningen, fanns gott om lönearbetskraft att tillgå för vallning.¹⁰¹¹ Reformförespråkarna var tidsenligt optimistiskt inställda till fattigare

¹⁰⁰⁸ Pettersson 2003, s. 84–87.

¹⁰⁰⁹ Utterström 1957 I, s. 571–572. Uppenberg har visat att sådana argument som nämndes ovan uppstod i den samtida debatten om tjänstefolkets mobilitet. I en riksdagsdebatt om torparens tillåtelse att anställa tjänstefolk lyftes farhågan att lönerna då skulle trissas upp, vilket skulle tvinga självägande bönder att antingen betala höga löner för att möta torparnas utlovade löner, eller sluta bruka sin jord, se Uppenberg 2020, s. 244–245.

¹⁰¹⁰ Collin & Gyllenhammar 1820, s. 25–26. Det som Collin och Gyllenhammar syftade på var dock oenigheter inom byalaget angående stängselvitsordet. Det var heller inte ett resonemang om gällande lag, utan en uppmaning om hur lagstiftningen borde skrivas.

¹⁰¹¹ Arrhenius 1847, s. 87–89, 130.

bönders ekonomiska handlingsmöjligheter, även detta en form av rationalisering. Stängselskyldighetsfrågan fick inte enligt ägofredsfröspråkarna bli en fråga som kunde härledas till uppdelningen mellan fattiga och rika jordägare. Om stängselskyldigheten avskaffades förutsågs även fattiga bönder kunna njuta av friheten att pröva de metoder som vid tidpunkten fanns till förfogande.

1857 års förordning om ägofred

”Förordning om egors fredande emot skada af annans hemdjur samt om stängselskyldighet” fastställdes den 21 december 1857. Den antogs under förhållandevis smärtfria former. Kungl. Maj:ts proposition, som lades fram vid Stockholms slott den 25 augusti 1857, hade tagit fasta på föregående riksdagsdebatt, där samtliga ständer förutom bondeståndet hade anslutit sig till den linje som bland andra Hierta drivit.¹⁰¹² Propositionen hade dessförinnan blivit bearbetad och justerad av justitiedepartementet – och granskades precis som tidigare propositioner av Högsta domstolen. Till skillnad från när Högsta domstolen granskade 1828 års proposition hade de enbart haft mindre synpunkter på denna. 1854 års riksdagsbeslut hade även resulterat i att synpunkter hade efterfrågats från hushållningssällskapen, landshövdingarna och Kammarkollegiet. Dessa hade inhämtats och överlagts av justitierådet innan propositionen presenterades inför riksrådet av dåvarande justitiestatsministern Claes Efraim Günther och justitieråden Carl Christian Schmidt och Carl Johan Thyselius den 22 juni 1857. Väl märk att det var samme Günther, numera befordrad till justitiestatsminister, som hade medverkat i lagberedningen. Propositionen, som först hade prövats av de förenade lag- och ekonomiutskotten, vann därefter samtliga ständs bifall i enlighet med utskottsbetänkandet.¹⁰¹³

¹⁰¹² Bihang 1856–58 1:1:2, N:o 123, s. 1–3.

¹⁰¹³ Högsta domstolen hade enbart haft några få anmärkningar på paragrafnivå med förslag till omformuleringar, snarare än att propositionen – som under 1828–30 års riksdag – attackerades på principiell nivå. Bihang 1856–58 1:1:2, N:o 123, s. 12–29, 43; Bihang 1856–58: 9, s. 675, 677, 678, 686.

Regelverket i 1857 års förordning om ägofred

Hvar, som hemdjur äger, vare pliktig att, medelst hägnad eller vallning eller på annat sätt, om dem hålla sådan vård, att de icke olofligen inkomma på annans ägor.¹⁰¹⁴

Lagen inleddes med ett kraftfullt avstamp. I och med den första paragrafen i den nya lagen sattes den tidigare svenska rättsprincipen om stängelskyldighet ur spel. Försättningsvis skulle alla boskapsägare åläggas att, genom hägnad eller andra metoder, hålla uppsikt över den boskap som släpptes ut på bete så att den inte tog sig in på någon annans egendom.¹⁰¹⁵

Förordningen skulle vara gällande från och med efterföljande år, då även tidigare förordningar eller beslut av domstol och ämbetsmyndigheter slutade vara giltiga.¹⁰¹⁶ Äldre stängseldelningar som grundats på tidigare förordningar tilläts även brytas upp för de jordägare som ville tillämpa det nya regelverket.¹⁰¹⁷

Rätten att få använda hägnader för att organisera sitt jordbruk togs som första paragrafen utvisar inte bort. Paragraf 2 fastställde i stället rätten att återopa stängelvitsord för alla ägor skilda genom lagligen fastställd rågång eller skifte, hädanefter för ömsesidigt skydd mot boskapen. Dock med undantag som förklaras nedan. Alla fastighetsgränser, såväl rågångar som skiljelinjer, skulle därför för framtiden vara inhägnade.¹⁰¹⁸ Förslaget om att regeln skulle bli inga hägnader, med hägnader som undantag, fick ägofredsforespråkarna alltså inte igenom. Däremot hamnade hägnaden som nämnt i fastighetsgränsen och förväntades enligt utskotten enbart användas för att hägna in boskap.¹⁰¹⁹

Kungl. Maj:t såg propositionen i stort som en jämkning av riksdagens oförenade ståndpunkter angående stängelskyldigheten. På så sätt förväntades förordningen blicka både bondeståndet som motsatt sig att stängelskyldigheten helt skulle

¹⁰¹⁴ *Förordning om egors fredande emot skada af annans hemdjur samt om stängelskyldighet* (1857): 1. Hädanefter Förordning om ägofred 1857.

¹⁰¹⁵ Därmed utsträcktes också den skyldighet som hade fastställts i 1815 års kungliga förordning om boskapsägarens skyldighet att ansvara över boskapen från vintertid till året om.

¹⁰¹⁶ Förordning om ägofred 1857: 37.

¹⁰¹⁷ Förordning om ägofred 1857: 3.

¹⁰¹⁸ Förordning om ägofred 1857: 2, 12, 14 och 16. Undantaget, som stipulerades i paragraf 12, gällde om ägoskillnaden gick i å eller väg. I sådana fall skulle båda parter uppföra egen hägnad på vardera sida om gränsen. Paragraf 14 föreskrev att grannarna, om inget annat överenskommet, skulle ta sin andel av hägnaden i en sträckning. Vilken sträckning som skulle ansvaras för bestämdes i överenskommelse, alternativt genom lottning.

¹⁰¹⁹ Bihang 1856–58 7: 2, N:o 38, s. 21.

avskaffas och de övriga ständerna som efterlängtade skyldighetens fullständiga undanröjande. Ansvarsförflyttningen sågs i det avseendet som ett försök att sammanjämka mellan reformförespråkare och kritiker, eftersom stängselvitsordet inte avlägsnades.¹⁰²⁰ Fortsatta möjligheter att avtala bort hägnaderna skrevs in i förordningen om ägofred utifrån 1850 års kungörelse, med förbehåll att sådana överenskommelser enbart skulle ha en giltighet på tio år. Syftet med att tidsbestämma överenskommelsen var för att inte avskräcka jordägare från att pröva en sådan förening. En liknande överenskommelse kunde fortsättningsvis även upprättas angående hägnadens täthet. Sådana avtal skulle nedtecknas i närvaro av vittnen och lämnas in till närmaste domstol. Överenskommelser kunde därefter förnyas tio år i taget och följde med till framtida ägare eller innehavare av marken.¹⁰²¹

Eftersom skyldigheten hade flyttats över från jordägaren till boskapsägaren, men vitsordet behållits, ansåg riksrådet att ansvarsfördelningen för hägnaden måste omprövas. Här antogs till slut hälftenprincipen. Enligt riksrådet gjorde ansvarsförflyttningen det omöjligt att upprätthålla den äldre delningsprincipen. Den äldre rättsprincipen för stängelskyldighet utgick från den odlade markens perspektiv – från jordägarens självförsvar. Ur den rättsprincipen hade större jordägare ansetts haft mer nytta av hägnaden eftersom dessa behövde försvara större markinnehav. Men om det var boskapsägaren som avsågs föremål för ansvaret blev all mark oavsett storlek relevant för inhängning. Då fanns ingen mer rättvis måttstock än hälftenprincipen. Den som ägde boskap kunde inte framtvinga sin åkerbrukande granne att till mer än hälften deltaga i hägnaden, i synnerhet eftersom det fanns andra metoder som kunde nyttjas för att hålla boskapen under kontroll och uppsyn. Mindre hemmansgårdar fick enligt justitieministerns uttalande finna sig vid att deras stängelskyldighet ökade med den nya lagen, eftersom det var för deras skull som stängselvitsordet hade bibehållits.¹⁰²² Detta betyder att ägare till skog, betesmark eller utmark för första gången fick ett stängselvitsord gentemot en intilliggande inäga – men inte tvärtom.

Där skog, utmark eller beteshage mötte liknande markslag skulle domstol pröva om hägnaden kunde anses nyttig. Lagen bestämde ingen maxsträcka för vad som kunde anses som skäligt. Om inga befintliga hägnader fanns mellan två utmarker skulle området betraktas som öppet för gemensamt bete, såvida det inte förekom

¹⁰²⁰ Bihang 1856–58 1:1:2, N:o 123, s. 2.

¹⁰²¹ Rätten att ingå i en sådan överenskommelse sträcktes även ut till innehavare av kronoboställen. Däremot sträcktes inte avtalet vidare till nästa innehavare. Förordning om ägofred 1857: 19. Bestämmelsen om att kunna avtala om hägnadens täthet tillkom på begäran av hushållningssällskapen, som hade förespråkat att grannarna skulle få välja mellan fastare och glesare hägnader beroende på boskap. Bihang 1856–58 1:1:2, N:o 123, s. 36, 39–40.

¹⁰²² Bihang 1856–58 1:1:2, N:o 123, s. 31–32.

lokala avtal som bestred det.¹⁰²³ En jordägare hade ingen rätt att kräva att en angränsande kronopark deltog i en gemensam hägnad – en rätt som däremot tillkom kronan själv, om den önskade ”befria sig från de angränsandes betesrätt”.¹⁰²⁴

Att inte angränsande jordägare till kronans marker gavs stängselvitsord kom senare att kritiseras från ett flertal håll. Bland annat av Pehr Erik Andersson, som hade suttit med i utskotten när propositionen överlades. Johannes Andersson från Älvsborgs län nämnde som exempel kronoparken Edsmären, liggandes i Gäseneds härad, som omringades av flera gårdar. Dessa menade han skulle med den nya lagen behöva stå för kostnaderna för flera ”milslånga skillnadslinier eller bekosta vaktare för kreaturen”.¹⁰²⁵ Han målade även upp en bild där jägeribetjäningen skulle lura runt varje hörn, redo att hämta in någon fattig landbos boskap. Det var enligt många ledamöter inte rättvist för kronan att slippa undan stängelskyldigheten, oavsett den onyttiga hägnaden kunde besitta.

Som svar på den återkommande debatten om hur lagen skulle ta i hänsyn mark som uppodlades eller tvärtom lades ut, fastställde paragraf 6 att stängelskyldigheten skulle bestämmas efter markernas beskaffenhet vid den tidpunkt som stängselvitsordet återopades. Förordningen tillät dock mer flexibilitet än tidigare då skyldigheten kunde anpassas allteftersom någon gjorde ändringar i sin markanvändning eller om grannar sinsemellan kom överens om annat.¹⁰²⁶

Ansvarsförflyttningen omformulerade vidare rågången till en enskild angelägenhet mellan två angränsande fastigheter, såsom lagkommittén hade förespråkat lite mer än trettio år tidigare. Härmed försvann det gemensamma ansvaret över rågångshägnaden. En oskiftad by blev i det avseendet sedd som en enskild fastighet. Detta uppfattades underlätta för både bestämmande om att uppföra en inhägnad och möjligheten att avtala bort hägnader, om det var en enkelriktad överenskommelse. Principen fastställde också jordägarens oberoende position gentemot övriga grannar i skifteslaget

Hvarje genom laga kraftvunnet skifte utbruten lägenhet blifver i afseende å hägnadsskyldigheten lika oberoende af öfriga delegare i den fordna samfälligheten, som han i andra hänseenden genom skiftet blifvit, och han får i fråga om stängsel ej att skaffa med andra än sina närmast omgifvande grannar, hvadan han ock är

¹⁰²³ Lagberedningen hade pekat på att villkoret för maxsträckan endast utgick från en rågångssträcka, när vissa kunde ha flera mindre rågångssträckor som i sammanräknat famntal skulle uppgå i liknande siffror. De hade därför en mer flexibilitet i beräkningen av nedsättning. *Lagberedningens motiver* 1847, s. 124–125; Förordning om ägofred 1857: 5.

¹⁰²⁴ Förordning om ägofred 1857: 7; Bihang 1856–58 7: 2, N:o 38, s. 24.

¹⁰²⁵ Ad. 1856–58: 8, s. 171–172; Bihang 1856–58 7: 2, N:o 38, reservation av Johan Johansson, s. 30; Bd. 1856–58: 8, s. 265–267, 278–279.

¹⁰²⁶ Förordning om ägofred 1857: 6 och 10.

oförhindrad att med en eller flere bland dessa öfverenskomma om stängsels borttagande, allt efter som de sins emellan kunna derom sig förena.¹⁰²⁷

Om en jordägare använde sitt stängselvitsord mot en angränsande samfällid by hade den senare däremot större bestämmanderätt. I den samfällida byn bestämde de större delägarna. Vid konflikt, exempelvis om hälften av de större delägarna yrkade på att sätta upp en hägnad medan andra hälften nekade den, skulle dock den nekande sidan automatiskt vinna. Hägnaden kunde under dessa förhållanden inte lagligen anses som nödvändig för samfälligheten. Däremot erhöll de som begärde att få uppföra en hägnad tillstånd att själva stå för hägnaden. Byar som fortfarande hade sina marker i tegskifte och samfällighet skulle i allmänhet följa tidigare regelverk. Lagen var inte riktad åt dem. Det gällde framför allt rätten att släppa ut boskap. Delägare som samordnade sitt bete kunde inte tillskrivas samma regel om att hålla konstant uppsikt över sin boskap.¹⁰²⁸

Ett skäl till att fler undantag skrevs in i lagstiftningen kan förklaras med att hägnaden i framtiden enbart förväntades användas för att stänga in betesmarker i särskilda beteshagar, där andra medel än inhägnad inte kunde brukas. Utifrån denna princip legitimerades bland annat varför boskapsägare inte tillerkändes stängselvitsord gentemot angränsande kronoparker: kronans marker, inklusive de skogsplanteringar som stod under statlig vård, användes aldrig för bete och hade därför ingen nytta av hägnaden. Samma logik förklarade också varför åkerbrukaren inte erhöll något stängselvitsord gentemot utmarksägaren: vissa skogar var alltför vidsträckta eller olämpliga för bete, vilket gjorde att vitsordet behövde ligga hos utmarksägaren. Justitiestatsministerns yttrande om att hägnaden fortsättningsvis skulle anses i lagligt tillstånd när gräset på betesmarken hade växt till sig styrker det resonemanget. Tidigare utgick tidpunkten för när hägnaden skulle stå i giltigt tillstånd från när tjälen gått ur marken, det vill säga när den odlade jorden skulle börja bearbetas. Den nya lagen behövde i stället ta sin utgångspunkt i när det årliga utsläppet av boskap på bete inleddes.¹⁰²⁹ Förordningen föreskrev därför att hägnaden skulle vara i giltigt skick den femtonde maj – såvida inte lokala överenskommelser angav annat – och förbli det fram till dess att tjälen åter inträdde på hösten.¹⁰³⁰

Som nämnts förutsatte lagen inte att byns boskap skulle skötas gemensamt, utan att varje enskild boskapsägare själv skulle finna en lösning som förhindrade skador på grannarnas egendom. En tredjedel av förordningens bestämmelser behandlade därför

¹⁰²⁷ Bihang 1856–58 1:1:2, N:o 123, s. 32; Bihang 1856–58 7:2, N:o 38, s. 22.

¹⁰²⁸ Förordning om ägofred 1857: 1, 17 och 20.

¹⁰²⁹ Bihang 1856–58 1:1:2, N:o 123, s. 34–38; Bihang 1856–58 7: 2, N:o 38, s. 23.

¹⁰³⁰ Förordning om ägofred 1857: 17.

rättsförloppet och straffpåföljder om ägofreden inskränktes. Hela rättsprocessen redogjordes för i detalj: från att främmande boskap hittas på annans egendom, då både skadan skulle värderas av ojäviga män, boskapen omhändertas och ägaren till boskapen eftersökas, till vad som skulle ske om boskapen inte lämnades tillbaka till ägaren. Frågor om stängselskyldigheten och eventuell ofred hänvisades till den lokala rätten. Gällande vilka brott som föreskrevs var det alltifrån missbrukad betesrätt på samfällad mark till att med uppsåt eller försummelse släppa in boskap på annans egendom. Boskapsägaren ansågs även vara ansvarig för sin boskap under den tid då hägnaden inte behövde vara i giltigt skick.¹⁰³¹

Bötesbeloppen för överträdelser skärptes i jämförelse med 1734 års lagstiftning.¹⁰³² Flera brottspunkter fordrade bötesbelopp på ett spann mellan fem uppemot hundra riksdaler. Den högsta summan som låg på tvåhundra riksdaler stadgades för uppsåtligt utsläppande av boskap, en summa som i 1734 års lag hade legat på tjugor riksdaler. Den lägsta högsta summan i 1857 års förordning om ägofred låg på femtio riksdaler och gällde för den som gjort detsamma men av försummelse. Om en hägnad eller grind revs ner ansvarade den dömda både för själva handlingen (från fem upp till hundra riksdaler) och för eventuella skador som kunde ha uppstått om boskap tog sig igenom öppningen. Utöver böter skulle skadan alltid ersättas.¹⁰³³

Enligt utskotten var paragraferna om ersättning nödvändiga för att peka ut grannarnas gemensamma skyldigheter och tillfredsställa alla parter. Med förhöjda bötesbelopp skulle ägofreden, med bibehållen stängselskyldighet ”upprätthållas i öfverensstämmelse med hvad sakens natur och rättvisan fordrar, helst båda de i hägnaden deltagande grannarne derförutan svårigen skola kunna förenas till ett gemensamt intresse för hägnadens vidmagthållande i fredgildt stånd”, precis som flera av reformförespråkarna hade hoppats på.¹⁰³⁴ Det skulle, precis som förespråkarna för ägofreden avsett, ligga i allas intresse att hägnaden hölls i giltigt skick. Boskapsägaren skulle genom de skärpta bötesbestämmelserna motiveras att övervaka sin boskap noggrant för att undvika sanktioner.

¹⁰³¹ Förordning om ägofred 1857: 21–36.

¹⁰³² Ett motsvarande bötesbelopp infördes även i den nya strafflagen, baserad på lagberedningens förslag, som fastställdes 1864. Strafflagen ersatte den tidigare Missgärningsbalken och Straffbalken uti 1734 års lag. SL 1864 24: 8–11. Strafflagen lade dessutom till en bestämmelse som förbjöd att ta olovlig väg över annans tomt, åker, äng, plantering eller andra ägor, förenad med ett bötesstraff om 50 riksdaler. (SL 24: 11). I lagberedningens förslag från 1844 hade beloppet legat på 10 riksdaler.

¹⁰³³ Förordning om ägofred 1857: 21. För en jämförelse med 1734 års lag, se BB 9: 5, som i sin tur refererar till BB 7: 8.

¹⁰³⁴ Bihang 1856–58 7: 2, N:o 38, s. 22.

Reaktioner på propositionen under 1857–58 års riksdag

En proposition kan sällan presenteras utan reaktioner. Såväl inte här. Såväl propositionen som ett flertal motioner i ämnet hamnade på utskottens bord. Även om utskotten sade sig ha tagit de inkommande motionerna i betänkande i deras utläggning är det tydligt att de i stor utsträckning gick på justitiestatsministerns linje. Utskotten instämde framför allt med justitiestatsministern om att propositionen presenterade en medelväg. Det sågs som en ”lycklig utväg” efter det motstånd som bondeståndet hade ställt upp angående förslaget som diskuterades vid 1853–54 års riksdag.¹⁰³⁵ De menade framför allt att de motioner som hade lämnats in, bland annat av Raab innan propositionen hade blivit offentliggjord, inte var av den beskaffenhet att de stod i vägen för ett fastställande av lagen. De valde därför att yrka på ständernas bifall av propositionen i sin helhet, utan några ändringar.¹⁰³⁶

Ett visst motstånd väcktes från bondeståndet både innan och efter propositionen hade blivit presenterad. Diskussionerna som uppstod innan propositionen utkom vittnar om att bondeståndet hade en föraning om vad som väntade. Erik Mallmin hade därför försökt förekomma propositionen genom att lämna in en egen motion den 18 november 1856, i uppenbart syfte att samla sina ständsbröder i en gemensam motstöt gentemot den väntade propositionen. Mallmin lyfte återigen kritik om de förväntade praktiska konsekvenserna av en lagstiftning som skulle kräva konstant vallgång eller tjudring. Han valde slutligen att föreslå ett godkännande av ägofredsprincipen, men som undantag till stängelskyldigheten och enbart så länge ”de fleste delegarne i stängsellaget” godkände en sådan förening.¹⁰³⁷

Men medan somliga var redo att försöka medla i frågan syns majoriteten ha varit avvaktande och velat vänta in egentliga propositionen. Under november och december månad år 1856 hölls två allmänna sammankomster där frågan diskuterades. Däremellan uppkom flera motioner som försökte omförhandla Mallmins motion. Vissa av de inre stridigheterna i bondeståndet rörde bland annat om hur överenskommelser att avskaffa stängelskyldigheten skulle bestämmas, men även om vilken delningsprincip som skulle gälla för den bevarade stängelskyldigheten. Några var benägna att gå på Mallmins linje, men bara om villkoret om ”de fleste”

¹⁰³⁵ Bihang 1856–58 7: 2, N:o 38, s. 21–25.

¹⁰³⁶ Raab lyfte fram de synpunkter som Kalmar läns hushållningssällskap hade haft på förslaget som skickades ut till hushållningssällskapen efter 1853–54 års riksdag. Han hade för övrigt varit med och utarbetat deras svar. Raabs förslag var extremt snarlikt den proposition som lades fram, varför det är rimligt att utskottet inte valde att adressera den. Den stora skillnaden var att Raab återigen fäste större blick på att hägnaden endast skulle stänga ute större djur. Ad. 1856–58: 1, s. 158–161. Se specifikt hans förslag till paragraferna 3 och 6.

¹⁰³⁷ Bd. 1856–58: 1, s. 446–449.

preciserades till trefjärdedelar. Andra ville att beslutet fortsatt skulle vara enhälligt. Därtill provade man olika kombinationer av delningsprinciper och stängselvitsord. Kunde ett allmänt stängselvitsord med hälftenprincipen antas, eller kanske ett allmänt stängselvitsord fast med hemmantalet som delningsprincip? Eller skulle man föreslå att stängselkyldigheten enbart borde lämpas efter större boskap?¹⁰³⁸ Det tycks som att åtminstone det allmänna stängselvitsordet, som redan lagkommittén hade föreskrivit i sitt lagförslag från 1826, hade vunnit företräde inom bondeståndet. Men de var splittrade i andra frågor. Många ville heller inte att den rådande stängselkyldigheten skulle förändras.

Bondeståndet var också av den åsikt att hushållningssällskapen inte kunde anses representera allmogens uppfattningar. Flera av riksdagsmännen hade medverkat under hushållningssällskapens möten när 1854 års förfrågan avhandlades. Något som återkommande poängterades var att inte alla deltagare hade fått höras i frågan. Erik Ersson från Gävleborgs län beskrev att de enda röstberättigade hade varit frälse- och ofrälse ståndspersoner såsom präster, militär och tjänstemän, däribland några få brukspatroner. I ett liknande sammanhang för Bohusläns hushållningssällskap hade, när röstningen höll på att övervinnas av nej-sidan, "Herrarne fingo nu brådt att framskaffa en Kapten, hvilken röstade med dem".¹⁰³⁹ Den generella bilden som framträder är att allmogen hade varit tillättna att vara på plats vid mötena, ibland även höras, men rösträtten enbart tillfallen betalande medlemmar ur herrgårdskulturen.

När propositionen väl hade lämnats över till ständerna yrkade Petter Jönsson på att deras tidigare diskussionsprotokoll skulle överlämnas till utskotten inför deras överläggningar, men blev nedröstad med utgångspunkt i att motionerna som uppkommit räckte.¹⁰⁴⁰ Även Raab försökte uppmärksamma den nya propositionen inom ridderskapet och adeln innan utskotten hade hunnit presentera sitt utlåtande. Men likväl där ville dock inte gruppen diskutera propositionen förrän efter att de fått ta del av utskottens utlåtande. Raab anmärkte mestadels på syftningsfel han ansåg sig ha hittat i propositionen, som han menade riskerade motverka förordningens syfte. Men han fann även principiella fel i propositionen, exempelvis om de undantag från stängselkyldigheten som föreskrevs. Vad som framgår i Raabs resonemang var att han hoppades på att hälftenprincipen skulle avskräcka bönder från att använda stängselvitsordet. Bondeståndets ledamot Johan Johansson, som senare reserverade sig mot utskottsbetänkandet, visade upp samma förståelse av förordningens egentliga baktankar: att egentligen "få bort all stängsel". Till skillnad från Raab som såg detta

¹⁰³⁸ Bd. 1856–58: 2, s. 92–110, 370–371, 404–406, 428; Bd. 1856–58: 3, s. 383–384.

¹⁰³⁹ Bd. 1856–58: 2, s. 102–103, 106–109.

¹⁰⁴⁰ Bd. 1856–58: 6, s. 569–570.

som något positivt som behövde förstärkas genom att ta bort undantagen, menade Johansson att förordningen helt enkelt skulle tvinga fattigare bönder att, i brist på möjlighet att upprätthålla sin stängselskyldighet med hälftenprincipen som delningsprincip, söka sig till överenskommelser med sina grannar om att avlägsna hägnaderna.¹⁰⁴¹

Utskottsbetänkandet ledde däremot inte till särskilt mycket debatt. Tre av fyra ständer hade redan godkänt det mer radikala förslaget vid föregående riksdag. Möjligen hade man kunnat tänka sig att åtminstone adeln skulle bli besvikna över att Kungl. Maj:t hade tagit fram ett förmedlingsförslag. Men när prästeståndet och adeln möttes i sina separata rum den 28 november hade bondeståndet bara tre dagar tidigare bifallit utskottsbetänkandet. För borgarståndet blev det troligen ännu enklare att bifalla propositionen. När ståndet träffades i plenum den andra december hade samtliga andra stånd bifallit betänkandet. Någon överläggning behövdes inte. Snarare får jag bilden av att alla ständer exklusive bondeståndet, särskilt adeln, var försiktiga med att vara alltför kritiska mot betänkandet när de äntligen fått bondeståndet att gå med på deras lagförslag.¹⁰⁴² För att "något resultat skulle vinnas, måste man jemka med sina egna subjectiva åsikter och gå en medelväg", resonerade exempelvis Ludvig Reinhold Kistner smått förtrutet under borgarståndets sammanträde.¹⁰⁴³

Varför antog då bondeståndet propositionen? När bondeståndet hade samlats den 25 november för att diskutera utskottsbetänkandet lyftes förvisso kritik mot hälftenprincipen, med ett flertal inlägg om att antingen återremittera betänkandet eller godkänna det med villkor att bevara hemmantalet som delningsprincip.¹⁰⁴⁴ Samtidigt höjdes återigen flera röster om att hälftenprincipen var att anses som mer rättvis.¹⁰⁴⁵

Den främsta orsaken till att bondeståndet valde att acceptera propositionen kan ses i de otaliga yttrandena om att lagförslaget hade kunnat blivit värre. Jonas Andersson från Östergötland menade bland annat att "det förevarande förslaget är det bästa, som för närvarande kan åstadkommas" och om bondeståndet inte godkände förslaget fanns en risk att ett ännu sämre förslag uppstod under senare riksdagar. Liknande tanke väckte Sahlström: lagen kommer "lända till vår och våra efterkommandes fördel, hvaremot om

¹⁰⁴¹ Ad. 1856–58: 8, s. 169–173; Bihang 1856–58 7: 2, N:o 38, reservation av Johan Johansson, s. 30. Reservationen förenades av Per Benjaminsson.

¹⁰⁴² Ad. 1856–58: 9, s. 796–798; Bg. 1856–58: 6, s. 440–442; Pr. 1856–58: 8, s. 118–119.

¹⁰⁴³ Bg. 1856–58: 6, s. 441.

¹⁰⁴⁴ Detta lyftes bland annat upp av Erik Christensson och Lars Rasmusson från Göteborgs- och Bohuslän, Per Östman från Västernorrlands län, Johannes Nilsson från Älvsborgs län, Gustaf Larsson från Stockholms län samt Erik Hansson från Gävleborg. Bd. 1856–58: 8, s. 264–265, 267, 270–271, 277, 280.

¹⁰⁴⁵ Exempelvis av Jöns Pehrsson från Blekinge län, Ola Månsson från Skåne och Johan Bergström från Kopparbergs län. Bd. 1856–58: 8, s. 271–272, 274–275.

detsamma förkastas, vi sannolikt få en sådan lagstiftning, som vi förut undanbedt oss".¹⁰⁴⁶ Bondeståndets egentliga fruktan, att hägnader skulle förbjudas, hade samtidigt inte förverkligats i propositionen. Det fanns snarare en uppfattning om att Kungl. Maj:t faktiskt hade lyssnat på den kritik som lyfts i bondeståndets skrivelse från föregående riksdag. Emellan den ovannämnda kritiken uppmanade många av bondeståndets ledamöter återkommande sina ständsbröder att "inte sönderslita denna fråga" och att bara godkänna betänkandet. Mallmin däribland dem. Eventuella rättningar i stadgan förväntades även kunde genomföras vid senare riksdagar. Vid varje sådant tillfälle nämns också i protokollet att yttranden blev av "de fleste av Ståndets andre ledamöter instämde".¹⁰⁴⁷ Bondeståndet godkände därför till slut utskottsbetänkandet. Det framgår dessutom att det inte genomfördes någon votering. Deras förväntningar på att ändra specifika paragrafer i förordningen vid nästkommande riksdagar tycks däremot inte ha gett något resultat, om man ser till registret över framtida riksdagar. Men det ligger utanför tidsramen för den här studien.

Tänkbara effekter av förordningen om ägofred

Att fastställa vilka effekter förordningen i praktiken fick för agrarsamhället är förenat med betydande svårigheter. Beträffande förordningens innehåll har Kardell framhållit att den i stora delar överensstämmer med 1802 års stängselförordning, i det att samma vitsord föreskrevs för samma markslag som tidigare. Det verkligt omvälvande inslaget, utöver ansvarsförflyttningen, var att hägnaderna hädanefter skulle läggas i fastighetsgränserna. Det är den bestämmelsen som bidrog till hägnadsmängdens ökande i Sverige.¹⁰⁴⁸ Kardell ger också i sin avhandling siffror på att hägnadernas totala mängd kontinuerligt ökade under perioden, specifikt efter laga skiftets tillkomst. Det fick han ut genom att mäta de nya skifteslinjerna som kom att utgöra delägarnas nya fastighetsgränser och addera dessa siffror till mätningen av den gamla rågången mellan byn och angränsande grannbyar. Totalsumman dividerades sedermera upp mellan delägarna för att få fram hur mycket hägnad varje delägare i teorin borde ha behövt anlägga. Däremot ingick enbart inrösningsjorden, den odlingsbara marken, i hans beräkning. 1857 års förordning om ägofred ska därtill ha ökat hägnadsmängden, till följd av att hägnaden enligt lagen flyttades ut till fastighetsgränserna snarare än, som

¹⁰⁴⁶ Bd. 1856–58: 8, s. 275–276, 283–284.

¹⁰⁴⁷ Exempelvis Petter Jönsson, vilket instämde av Karl Gustav Sköldberg och Nils Nilsson från Närke, Johan Gustaf Wassmuth från Stockholm, Herman Jönsson Öbom och Johan Erik Rutström från Norrbotten och Johan Westermarck från Västerbotten m. fl., Bd. 1856–58: 8, s. 263–284.

¹⁰⁴⁸ Kardell 2004a, s. 78–79.

förut, uppfördes i avgränsningen mellan markslag.¹⁰⁴⁹ Hur mycket hägnader som enskilda jordägarna behövde ta på sig efter 1857 års förordning om ägofred borde dock avsevärt ha påverkats av att hälftenprincipen fastställdes i förordningen, något Kardell inte tycks ha ägnat någon åtanke. För vissa jordägare bör hägnadsbördan ha minskat, medan den för andra borde ha ökat jämfört med tidigare.

Orsaken till att hägnadsmängden ökade trots att lagen föreskrev andra lösningar, såsom alternativa metoder och möjligheten att avtala bort hägnaden, är oklar. Gällande möjligheten att avtala bort hägnader går det egentligen inte att ge svar på, eftersom vi vet för lite i vilken utsträckning sådana överenskommelser ingicks. Vi kan nästan förutsätta att jordägare började inhägna delar av sin betesmark, för att organisera betet. Användandet av hagar blev alltmer vanligt förekommande i områden med begränsad tillgång på betesmarker. Tjudring kunde användas som komplement till hagarna i dessa områden. Där hela betesmarken var inhägnad bör den ha uppkommit på boskapsägarens begäran.¹⁰⁵⁰

Därtill kan mer hägnader ha framtvingats på grund av specifika paragrafer i förordningen. Paragraf 5, som stadgade att utmark skulle anses vara öppen för gemensamt bete i de fall där hägnader inte uppförts vid gränser mellan utmark, betesmark och skog – under förutsättning att inga lokala överenskommelser föreskrev annat – torde ha skapat incitament för jordägare att inhägna utmarken i syfte att undvika risken att boskap gjorde intrång på den egna marken.¹⁰⁵¹ Det kritiserades även i samtiden av brukspatronen Henrik Gahn, som menade att paragrafen utgjorde ett ingrepp i äganderätten.¹⁰⁵² Men det är snarare så att förordningen upprätthöll ett tidigare sedvaneförhållande. Hade man haft en skogsplantering sedan innan bör den rent praktiskt ha varit inhägnad. Skillnaden var att ingen tidigare, enligt Hasselrot, hade erkänts "rättighet" att beta på annans enskilda skogsmark. Paragrafen sågs dock som en jämkning lagstiftarna hade varit tvungna att gå med på för att tillmötesgå bondeståndet. Den paragrafen räknade borgarståndet med att kunna förhandla bort i ett senare riksdagssammanhang, men jag ser inte att det ska ha lett till någon rättning i förordningen, återigen baserat på riksdagens sakregister.¹⁰⁵³ Skog och betesmark behövde således inhägnas om ägaren ville ha fred eller exkludera utomstående från den.

¹⁰⁴⁹ Kardell 2004a, s. 224–229.

¹⁰⁵⁰ Det bekräftar Kardells frågelistmaterial från början av 1900-talet. Örjan Kardell, "Vallning, bete, mjölkning, och hägnader kring sekelskiftet 1900", *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2006 (2006), s. 53–59.

¹⁰⁵¹ Förordning om ägofred 1857: 5.

¹⁰⁵² Bg. 1856–58: 6, s. 441–442.

¹⁰⁵³ Ibid.

Det finns flera skäl att anta att det svenska skogsbetet minskade mot slutet av 1800-talet, med undantag för fåbodsområdena. Den växande skogsindustrin kom helt enkelt att konkurrera bort skogsbetet. Rätten att släppa får och getter på skogsbete i ohägnad skogsmark kom bland annat att inskränkas för ett flertal län genom en kungörelse från 1876. Hädanefter fick sådant bete endast ske inom den egna skogsslotten och då under vallning. Enligt hushållningsplaner från slutet av 1880-talet för tre kyrkoboställen i Kronobergs län som Sven G. Nilsson undersökt kom det mer öppna betet att ge vika för just kalhyggesbruk på utmarken. Böndernas betesdrift kom att bli ännu mer inskränkt under 1900-talets första hälft, speciellt efter 1933 års uppdaterade lag om ägofred. Det rationella skogsbrukets företrädare verkar aldrig varit helt nöjda med 1857 års förordning om ägofred. Skogsvårdsföreningen drev under 1900-talets början aktivt en opinion om att ytterligare inskränka på böndernas skogsbetesrätt.¹⁰⁵⁴

Justitiedepartementet inledde en utredning av lagen under 1920-talet, där bland annat juristen Thor Sjöfors ingick. I en senare artikel ur *Svensk juristtidning* (1933) som utkom i samband med lagen underströk Sjöfors att det främsta skälet för lagändringen var att tillgodose skogsindustrins intressen. I 1933 års lag om ägofred inskränktes bland annat rätten till skogsbete och antalet boskap en jordägare fick släppa ut på oinhägnade betesmarker.¹⁰⁵⁵

Därefter bör svenska bönder fortsatt ha haft behov av så kallade mellanhägnader runt åkergårderna beroende på vilket trädssystem som åtföljdes. Sådant kunde inte Kardell se i sina mätningar, men det framstår som rimligt, med tanke på att man behövde förhindra att den egna boskapen tog sig in på grödorna.¹⁰⁵⁶

Inget tyder alltså på att hägnader ska ha tagits ner i någon större utsträckning, förutom i södra Sveriges slättbygder, där hägnaderna verkar ha bytts ut mot vallning och tjudring, antingen i samband med laga skiftet eller med den nya lagen.¹⁰⁵⁷ Lantmätaren Hilmer Marin framförde i en skrift från 1859 att det skulle ta tid, ”säkerligen [...] mansåldrar”, innan svenska bönder hade lärt sig att hushålla sin

¹⁰⁵⁴ Aronsson 1979a, s. 91–92; Lars Kardell, ”Bondens skog”, *Bygd och Natur* (1979), s. 62–67; Sven G. Nilsson, ”Utmarksskogen förr i tiden – uppgifter från Linnés hembygd”, *Svensk botanisk tidskrift* 100:6 (2006), s. 398–401; Kardell 2008, s. 23–24; Kardell 2017, s. 115–117; Örjan Kardell, ”Swedish Forestry, Forest Pasture Grazing by Livestock, and Game Browsing Pressure Since 1900”, *Environment and History* 22:4 (2016), s. 566–573; Jönsson 2019, s. 90–95; Westin, Lennartsson & Ljung 2022, s. 57; Sörlin 2023, exempelvis s. 20–28, 66–73, 209–212.

¹⁰⁵⁵ Thor Sjöfors, ”Lagen om ägofred”, *Svensk juristtidning* 1 (1933), s. 457–458, 461–462.

¹⁰⁵⁶ Här har Kardell flera svar från hans frågelistsmaterial ifrån början av 1900-talet som visar att alltmer permanenta trägårdsgårdar inrättades i samband med att växelbruket introducerades i hans utvalda län efter 1860-talet. Kardell 2004a, s. 226.

¹⁰⁵⁷ Gadd 1983; Wiking-Faria 2010, s. 264–265; Nyström & Hallberg 2018, s. 111.

boskap inomhus året runt.¹⁰⁵⁸ I en landshövdingeberättelse från Malmöhus läns från 1861–65 nämndes att allmogen hade börjat tjudra boskapen i stället för att hägna in åkrarna med jordvallar: ”dels och jordbrukaren lärt sig inse att därigenom icke obetydlig åkerjord bortgår samt snösamlingar åstadkommas”.¹⁰⁵⁹ Kardell ställde sig försiktigt till att vallning på trädan kan ha ägt rum på slättbygden, men med ganska hög sannolikhet inte i skogs- eller mellanbygder. Vallning blev också mot slutet av 1800-talet väldigt dyrt, eftersom den inte längre gick att samordna inom byalagen. Någon professionell herdekår har jag inte sett refererad till någonstans. Vi kan alltså i det avseendet avfärda att Sverige ska ha gått exakt samma utvecklingslinje som i Danmark, där professionella herdar och fältmän i stor utsträckning anställdes efter att *markfredsforordningen* fastställdes. Snarare kom bönder i det sydsvenska höglandet runt sekelskiftet 1900 att ha inhägnat all utmark. Myrdal menade dock att slättbygderna fick en lättnad med förordningen, just på grund av ansvarsflyttningen.¹⁰⁶⁰ Någon omfattande vallningspraktik av det slag som ståndspersonerna hade förespråkat torde förordningen alltså inte ha givit upphov till.

Sammanfattning

Den stängelskyldighetsdebatt som hade pågått under närmare femtio år, som främst kretsade kring huruvida stängselvitsordet borde utvidgas till fler parter för att hålla nere hägnadskostnaderna för individuella investeringar, avstannade under 1847–48 års riksdag väldigt plötsligt. Debatten bytte snabbt fokus. Flera aktörer började argumentera för att hägnaderna inte alls var nödvändiga och att tvärtom stängelskyldigheten skulle avskaffas till erkännande av en ny rättsprincip: ägofreden.

I det här kapitlet har jag lagt fram olika förklaringar till varför 1857 års förordning om ägofred tillkom – den lag som flyttade över ansvaret för att skydda marken från övertramp från åkerbrukaren till boskapsägaren. Jag har delvis utvecklat redan kända förklaringsmodeller, som har saknat ett visst djup, men även introducerat tidigare okända förklaringar.

Den mest etablerade tolkningen, som introducerades av Juhlin-Dannfelt år 1913 och som vidmakthållits sedan dess, är att det var slättbygdens godsherrar som drev på debatten i syfte att slippa inhägna sina stora åkerarealer. Där spelade skogsbristen en

¹⁰⁵⁸ Hilmer Marin, *Vidräkning med de landtmäteriet rörande författningar* (Stockholm 1859), s. 31–32.

¹⁰⁵⁹ Citat hämtat från Berglund 2002, s. 25.

¹⁰⁶⁰ Schmidt 1953, s. 61–71; Myrdal 1977 s. 67; Kardell 2004a, s. 227–228.

erkänd roll, som inverkade på möjligheterna för jordägare på slättbygden att uppföra hägnader. Man kan också se det som att principförändringar sker på grundval av ekonomiska faktorer.¹⁰⁶¹ Den under 1800-talet fortlöpande uppodlingen av ängs- och betesmarker kan besvara varför det ansågs mer rimligt att flytta över ansvaret och i stället inhägna boskapen.

På många sätt bekräftar den debatt jag undersökt tidigare resonemang. Som pådrivare i debatten syns godsherrar och andra ståndspersoner från slättbygdsområden, i synnerhet från Skaraborgs län. Inte bara för att jag valde att titta närmare på deras lantbruksmöte. Tvärtom valdes deras lantbruksmöte ut för att de drev på frågan så hårt i riksdagsdebatten. Det var denna grupp som medverkade på de arenor som numera fanns tillgängliga, där likar kunde samlas för att diskutera det svenska jordbrukets modernisering.

De alternativa fredningsanstalterna som denna elit förespråkade – vallning, tjudring och stallfodring – sågs inte bara som passande alternativ till hägnader. Förespråkarna för dessa metoder hade som mål att påskynda en viktigare förändring bland slättbygdens allmoge. Eftersom mycket arbetstid och material behövde läggas ner på hägnaderna ansågs dem stå i vägen för introduktionen av växelbruket. Det eftersom organiseringen av växelbruket annars krävde massvis av mellanhägnader. Kostnaderna för hägnaderna står återigen ut som det stora hindret för ett rationellt jordbruk. Skillnaden nu var att hägnaderna inte längre ansågs värda deras besvär.

Det återkommande fokuset i ståndspersonernas resonemang på rationell boskapsskötsel, i kombination med växelbruket, var något som låg i tiden. Som Erland Mårald beskrivit det så kom det svenska jordbruket som en följd av agrarvetenskapens framväxt och jordbrukets kommersialisering att framhåvas ”som styrt av abstrakta principer”. Den abstrakta logiken medförde att det inte fanns några problem så länge folk rättade sig efter de nya reglerna och principerna. Det blev enkom individens fel om han eller hon inte tog till sig de nya metoderna som stod till deras förfogande. Allt annat ansågs som irrationellt.¹⁰⁶² Det är samma generalisering och förenkling som Scott uppmärksammat, vars syfte är att styra människors beteenden.¹⁰⁶³ Detta synsätt framträder i exempelvis Hasselrots argumentation. Det var inte torparna som behövde vinnas över, utan det var den bredare jordäggande befolkningen som behövde få kunskap om de ekonomiska fördelarna som väntade med växelbruksmetoden.

¹⁰⁶¹ Mather & Hart 1954, s. 207; Gadd 2000, s. 283–284.

¹⁰⁶² Erland Mårald, ”Jordbruket som fabrik och handelsbolag. Metaforer i den agrarvetenskapliga litteraturen under 1800-talet”, i Per Eliasson & Ebba Lisberg Jensen, [reds.], *Naturens nytta. Från Linné till det moderna samhället* (Lund 2000a), s. 95–96.

¹⁰⁶³ Scott 1998, s. 301–304.

Vad de tidigare förklaringsmodellerna har gemensamt är att de främst av allt utgår från ett inägoperspektiv. Kapitlets bidrag är förflyttandet av fokus från åkerbruket till skogsbruket och en bredare skogshushållning. Det är i sammanvävningen av stängelskyldigheten och det framväxande rationella skogsbruket som nya förklaringar träder fram, som komplicerar bilden av att debatten enbart ska ha handlat om att minska hägnadsbördan för slättbygdens jordägare. Debatten präglades, som jag visat, mer av social tillhörighet än om geografisk hemvist.

Förespråkarna för ett striktare kontrollerat skogsbruk ville med ägofredsprincipen reglera betesdriften. Det var böndernas agrara skogsanvändning som sågs hota det svenska skogsbeståndet. Särskilt ungskogen, som ofta återfanns på regelrätta skogsplanteringar. Även i denna kontext blev vallningen, tjudringen (helst i beteshagar) och stallfodringen sedda som lämpliga metoder, eftersom det förutsatte en striktare kontroll över boskapens rörelsemönster. Den framväxande skogsvetenskapen legitimerade denna praktikomvandling, eftersom den sa att skogsbetet var näringsfattigt. Skogsvetenskapen samverkade också med lantbruksvetenskapen, där foderväxtodlingen gavs ett stort fokus. Ett generellt ökat fokus på boskapsskötsel växte även fram i takt med att marknaden började riktas mot mejeriprodukter snarare än spannmål.

I debatten kring åverkan framträder två centrala problem kopplade till den rådande stängelskyldigheten, vilka relaterar både till samtida samhällsförändringar och till teorin om privat äganderätt. För det första ifrågasattes hägnadens funktion som territoriellt skydd, då den allt oftare sågs vandaliseras i syfte att möjliggöra olovligt boskapsbete. För det andra – och möjligen som en konsekvens av hägnadens uppfattade försvagade funktion som rättsskydd, framstod stängelskyldigheten som otillräcklig för att upprätthålla den privata äganderättens legitimitet. I denna kontext spelade troligen demografiska förändringar en avgörande roll. Konflikten om naturresurserna förvärrades även genom privatiseringen av samfälld mark till följd av skiftesreformerna.

Debatten om åverkan åskådliggör en förskjutning i synen på de rättsliga principer som det svenska agrarsamhället historiskt vilade på. Generellt framträder en upplösning av sedvanebaserade rättigheter, vilka tidigare utgjort fundament i den äldre samhällsordningen. Ännu viktigare var att den styrande rättsnormen i stängelskyldighetslagstiftningen, principen om självförsvaret, utsattes för kritik och omprövning. Självförsvaret skulle kunna förstås som en äldre rättsdoktrin som, trots sin ålderdom, bevarades under en lång tid just eftersom stängelskyldigheten hade skrivits in som reformstrategi för att underlätta individualiseringen av jordbruket. Mot mitten av 1800-talet blir det tydligt att denna princip allt oftare betraktades som föråldrad och oförenlig med samtidens förändrade samhällsförhållanden. I stället

lyftes ägofredsprincipen fram som ett mer modernt och ändamålsenligt rättsideologiskt ramverk, mer i linje med den privata äganderätten som institution. Det rörde sig därmed inte enbart om en omformulering av stängselskyldighetens grundprincip, utan om ett mer genomgripande fördömande av äldre normstrukturer och rättsliga föreställningar kring egendomsskydd.

Bondeståndet drev på annat håll i riksdagen en politik om strängare lagar kring åverkan, men vägrade synbarligen att acceptera ägofreden. För bönderna fanns skäl att inte göra det. Återigen präglades deras argumentation främst av rättviseargument där den fattiga bonden spåddes bli negativt drabbad av lagreformen, även om regionala kulturskillnader spelade en viss roll. De ifrågasatte återigen ståndspersonernas generalisering av agrarsamhället; att alla jordägare kunde uppfattas ha samma ekonomiska möjligheter att strukturera sitt lantbruk utifrån vad ståndspersonerna fann rationellt.

De enskilda förklaringsfaktorerna fungerar visserligen som isolerade faktorer, men det är först när de sammanvävs som en övergripande förståelse träder fram – nämligen strävan efter ett rationellt organiserat jord- och skogsbruk. Denna tolkning framträder särskilt tydligt i argumentationen från förespråkarna av ägofredsprincipen, där betoningen på individens fria val ofta användes som ett retoriskt medel för att legitimera reformen. Friheten att själv välja hur marken skulle skyddas från intrång framställdes som ett uttryck för ett moderniserat förhållningssätt till äganderätten. Samtidigt blottlägger detta en motsägelse: om syftet faktiskt hade varit att skapa fria och självbestämmande bönder, borde man också ha varit positivt inställd till en fortsatt användning av hägnader. I praktiken var målet det motsatta: att undanröja hägnaderna från landskapet. Reformförespråkarnas resonemang styrdes i hög grad av en förändrad syn på hägnadens samhälleliga nytta, där stängselskyldigheten kom att framställas som ett hinder för såväl individuell frihet som för jordbruksrationaliseringen.

Debatten präglades av ett betydande mått av förmynderi, särskilt från godsägaradelns sida, som uppfattade det som nödvändigt att staten ingrep för att säkerställa en övergång från traditionella odlingssystem till det mer produktiva växelbruket. Det bekräftar något som Ronny Pettersson har varit inne på. Skälet till att staten fortsatte trycka på en reform av jordbruket var enligt Pettersson att jordbruket letat sig in i den ekonomiska politiken. Jordbruket var för viktigt för Sverige för staten att släppa på försöket att rationalisera det. Den behövde däremot vara uthållig, eftersom skiftena inte kunde tvingas fram. Balansen mellan ”handlingsfrihet” och ”statligt tvång” i skiftesfrågan var hårfin.¹⁰⁶⁴ Försök till

¹⁰⁶⁴ Pettersson 1983, s. 345–347.

påtryckningar ovanifrån kunde däremot inte hindras. I ett allmännyttigt skogsperspektiv blev det centralt att begränsa böndernas användning av virke till anläggningen av hankärdsgårdar och att reglera boskapens rörelser för att skydda skogsplanteringar. Staten tillskrevs alltså en aktiv roll i att styra böndernas markanvändning i enlighet med allmännyttan. I skogspolitiken förenade sig borgarståndet med adeln. Det var dessutom enbart dessa som åberopade lantbruksmötena under riksdagen som ett tecken på en allmän opinion.¹⁰⁶⁵

Med allt detta i åtanke är min slutsats dock att 1857 års förordning om ägofred till viss del bör förstås som resultatet av en kompromiss. Riksdagen förstod i allmänhet att svensk landskapsbild, till följd av sin geografiska variation, inte lät sig jämföras med de mer homogena förhållanden som präglade exempelvis utländska modellförebilder eller för den delen svensk slättbygd. Detta oavsett hur starkt vissa aktörer, såsom Hierta, förespråkade sådana jämförelser. De betydande regionala skillnaderna i växtlighet och klimat innebar att svenska jordbruksförhållanden krävde en anpassad lagstiftning.

Kompromissen innebar att hägnader förblev ett giltigt medel för att upprätthålla ägofreden, tillsammans med vallning och tjudring. Denna kompromiss skedde däremot på bekostnad av de ekonomiskt svagare bönderna, vars hägnadsmängder bör ha blivit mer omfattande när hälftenprincipen till slut skrevs in som delningsprincip. Bondeståndet, som tidigare motsatt sig hälftenprincipen, tvingades till reträtt. Inte minst därför att ett mer radikalt lagförslag låg på bordet. Vid denna tidpunkt hade opinionen svängt, vilket frammanade deras sista offensiv. När dessutom det tidigare allierade prästeståndet drog tillbaka sitt stöd i stängselfrågan, föll bondeståndets sista försök att hålla tillbaka lagreformen, vilket i praktiken markerade debattens avslut.

¹⁰⁶⁵ Exempelvis Bg. 1853–54: 5, s. 547–551 av borgmästaren Fredrik Ekenman och brukspatronen Viktor Cassel.

Kapitel 6. Slutsatser och diskussion

Syftet med avhandlingen har varit att klarlägga rollen hägnader och stängselskyldigheten hade i reformen av svenskt jordbruk under 1700- och 1800-talen. I inledningskapitlet argumenterade jag att detta är en bra ingång till att förstå den omvandling som svenskt jordbruk gick igenom, eftersom det sedvanliga arbetet kring hägnaderna inom byalagen bör ha ändrats i och med att jordägandet blev mer individualiserat. De frågeställningar som avhandlingen har ämnat att besvara löd för att återknyta till inledningen

- *Vilka funktioner tillskrevs hägnaden i debatten under 1700- och 1800-talen?*
- *Hur omförhandlades lagstiftningen om stängselskyldighet under 1700 och 1800-talen?*
- *Hur samverkade stängselskyldigheten med andra reformer och processer för att individualisera och rationalisera det svenska jordbruket under perioden?*

Avhandlingen har återkommande varit i dialog med tidigare ekonomisk historisk forskning som fokuserat på den privata äganderätten utveckling under 1700- och 1800-talen. Skiftesreformerna har setts som ett led i denna utveckling, då jordbruket individualiserades och samfälld utmark privatiserades. Denna litteratur har bland annat visat en ökad betydelse av att fastställa och reglera ägo gränser under denna period.¹⁰⁶⁶ Dessutom behövdes sanktionshotande åtgärder för att förhindra intrång, vilket enligt neoinstitutionella ekonomhistoriker ska ha garanterat en investeringsbenägenhet i jordbruket.¹⁰⁶⁷

Mitt bidrag till denna forskningsdisciplin har varit att visa att hägnaden utgjorde ett nyckelverktyg i realiserandet av privat äganderätt. Hägnaden vävdes under 1700- och 1800-talen in i den privata äganderättens rättsfilosofi som en katalysator för att

¹⁰⁶⁶ Se Hallberg & Nyström 2021.

¹⁰⁶⁷ Pettersson 1983, s. 23–24.

skiftesreformerna skulle kunna leda till en individualisering. Jordägarnas skiljelinjer, efter enskiftet och laga skiftet deras fastighetsgränser, uppfattades specifikt i behov av hägnader för att säkra dispositionsrätten, som jag utifrån Maria Ågren tolkat berörde rätten att avgränsa och bestämma över ett landområdes markanvändning. Det var även där lagkommittén bakom 1826 års civillagsförslag hade avsett att hägnaden skulle uppföras, för att omforma stängselskyldigheten till en angelägenhet mellan två fastigheter, inte byalaget. Med hägnader behövde inte jordägare ta hänsyn till vad grannarna använde sin angränsande mark till. Hägnaden representerade och förstärkte jordägarnas självständighet materiellt i landskapet. Mer specifikt tilldelades hägnaden funktionen att göra ett redan välvägränsat område mer brukbart, det vill säga att underlätta för jordägarnas individuella odlingsföretag. Hägnaden blev därför i den samtida diskursen om skifte och förbättring sedd som en förutsättning för en ökad investering i jordbruket och exploatering av naturresurserna. Detta gällde både nyodling och skogsplantering. Det var dessutom känt i lantbruksvetenskapliga kretsar att värdet på marken höjdes av att vara inhägnad.

För att underlätta dessa odlingsföretag behövde samfälligheten enligt rådande ekonomiska föreställningar upplösas. Därför såg skiftesförespråkare specifikt hägnaden som ett medel för att förhindra samverkanspraktiker – samma samverkanspraktiker som hägnaden ur ett sedvanligt perspektiv hade upprätthållit, såsom det gemensamma betet på utmarken, stubbåkern och slätterängen samt trädan. Rätten att få särskilja den privata egendomen från utomstående, att få strukturera sin markanvändning utan inflytande utifrån, blev en ideologisk fråga. Det är resultatet av denna ideologi vi sett i liknande reformer i Frankrike under 1760- och 1770-talet, i lågländerna under samma tid, i England från 1500-talet och framåt, samt etappvis tillämpat i de brittiska kolonierna – för att mot slutet av 1700-talet fångas upp i Sverige.¹⁰⁶⁸ Begränsningar i individens stängselvitsord utmålades många gånger som ett hinder utifrån äganderättens principer. Att fastställa lagar som tillät individen att inhägna sin mark utan hänsyn till grannens rättigheter är ett uttryck för vad jag kallat den individualiseringsprocess som äganderätten undergick i samband med skiftesreformerna.

I ett vidare perspektiv tillskrevs hägnaderna länge en central roll i skapandet av ett rationellt och välordnat lantbruk. Det idealiserade landskap som skiftesreformernas förespråkare eftersträvade var inhägnat och tydligt influerat av bland annat engelska förebilder. Genom såväl enskiftes- som laga skiftesförordningen eftersträvades en sammanföring av markinnehavet runt gårdstomten som kärna. Avsikten var att varje jordägare därigenom skulle erhålla ökad överblick och stärkt kontroll över sin

¹⁰⁶⁸ Bloch 1978; Pettersson 1983.

egendom. Ett visst mått av förmynderi präglade denna föreställning. Man utgick ifrån att äganderättsliga konflikter skulle upphöra om hägnaden placerades direkt i fastighetsgränsen.

I riksdagsdebatten framträdde en konflikt kring hur hägnadens funktion skulle definieras. Detta behövde klargöras eftersom tolkningen fick direkt betydelse för vilka markslag som kunde åläggas stängselskyldighet. Kritikerna mot ett mer allmänt stängselvitsord betraktade hägnaden som en markslagsavgränsare avsedd att reglera mellan betesdriften och andra odlingsföretag, den funktion den hade haft sedan medeltiden. Det framträdde som tydligast i kritiken mot utvidgandet av stängselskyldigheten till utmarken, där stängselskyldigheten inte sågs behovsstyrd för byar som upprätthöll en samordnad betespraktik. Inom adeln hade dock markslagskategorierna börjat spela ut sin roll som effekt av nyodlingen och skiftesreformerna. Detta förstärktes när skiftesstadgorna började göra markslagen utbytbara. Det spelade enligt företrädarna för en allmän stängselskyldighet heller ingen roll vad det angränsande markslaget var kategoriserat som, när all mark sågs som ens privata rättssfär berättigad till ett skydd.

Hägnaden som skydd för privat egendom, något som uttrycktes i mer principiella termer av självförsvär, förlorade sin betydelse senare med debatten om ägofred. Då framhävdes i stället jordägaren rätt till kompensation vid intrång. Detta skydd kopplades direkt till möjligheten att stänga ute boskap, mer sällan att förhindra utomstående från att röra sig på privat mark. Det främsta problemet med att människor rörde sig på inhägnad mark var att de antingen avsiktligt eller av vårdslöshet släppte in boskap efter sig. Upprepade gånger under undersökningsperioden uppfattades även hägnaden i sig i behov av ett starkare rättsskydd, mot slutet på grund av erfarenheten att det gjordes ingrepp på den. Det tyder på att när jordägare investerade i mer permanenta hägnader så blev även hägnaden till privat egendom, i behov av lagstiftningens legitimering genom sanktionshot.

Själva lagen angav endast hägnadens syfte som att freda olika odlingsföretag från intrång av boskap, vilket har framkommit både i 1734 års lag, 1802 års stängselförordning och i 1815 års förordning om laggilla hägnader. Lagen befäste således samma medeltida rättsprincip fram till 1857 års förordning om ägofred. Problemet avsåg dock, såsom avhandlingen återkommande har visat, främst utomståendes boskap – inte den egna. Jag menar därför i likhet med Blomley att hägnaden först och främst kom att tillskrivas funktionen som verktyg, avsedd att upprätthålla privat egendom genom att reglera tillträdet till den. Att inhägna fast egendom kom att ingå i det privata ägandets repertoar av rättigheter. En ökad investering i jordbruket ansågs bortkastad utan möjligheterna till exkludering av

andras boskap. Precis som i England tog detta sig uttryck i en exkludering från förutvarande gemensamma betesytor.¹⁰⁶⁹ Såklart så ville man stänga ute sin egen boskap från ens grödor, men hägnadens praktiska syfte såsom den uttrycktes i diskursen var möjligheten att exkludera andra från privatiserad mark.

När det gäller stängelskyldigheten har avhandlingens utgångspunkt varit att ändringar i lagen bör förstås som reformstrategier avsedda att underlätta en institutionell omvandling, i detta fall individualiseringen av det svenska jordbruket. Undersökningen har i huvudsak bekräftat denna tolkning, men samtidigt synliggjort en mer komplicerad historia. Jag menar att skiftesreformerna ur ett regelverksperspektiv inte kan förstås utan att stängelskyldigheten beaktas. Lagen uppfattades som ett nödvändigt instrument för att möjliggöra och genomdriva förändringar i lokalsamhället.

De mest betydelsefulla förändringarna som tillkom med 1802 års stängselförordning var att stängselvitsordet utvidgades till att omfatta utmark och att enskilda jordägare erhöll rätt att framtvinga uppförandet av en gemensamt underhållen hägnad mellan sin och grannens skifteslott. Förordningen återspeglade hägnadens samtida ideologiska betydelse som en grundförutsättning för jordägarens vilja och möjlighet att investera i sitt jordbruk. I förlängningen handlade förordningen om att säkra den enskildes rätt till frigörelse från byalagets kollektiva tvång. Till exempel genom att legitimera inhägnandet av uppdelade utmarker. Bestämmelsen innebar att den som inte längre ville låta sin utmark ligga öppen för gemensamt bete fick rätt att inhägna den. Ingen granne kunde hädanefter motsätta sig detta. Genom att stängselvitsordet utsträcktes till utmarken vidgades även handlingsutrymmet för nyodling, skogsplantering och för att reservera rätten till betesmarken åt den egna boskapen. Den tredje punkten var dock klart underordnad de andra två bland överheten, som fokuserade på allmännyttiga företag riktade åt sådant som vid tidpunkten uppfattades gynna rikets ekonomiska välbefinnande, som en ökad spannmålsproduktion och förbättrad skogsvård.

Syftet med förordningen tolkade jag ha tjänat ett syfte att hålla nere hägnadskostnaderna för de jordägare som var i stånd att investera i sitt jordbruk, främst nyodling, eller bryta sig ur samfälligheten. Detta genom att sprida ut hägnadskostnaden på fler parter.

Utifrån ett äganderättsligt perspektiv skulle det nya regelverket kring stängelskyldigheten kunna förstås som en rättslig institution som reducerade transaktionskostnaderna för uppförandet av hägnader mellan angränsande privata

¹⁰⁶⁹ Se exempelvis Steinberg 1995, s. 49–50; Blomley 2007, s. 4–8; Blomley 2008, s. 1838–1839; Linebaugh 2010, s. 12.

fastigheter.¹⁰⁷⁰ Detta skedde på ett i flera avseenden likartat sätt som skifteslagstiftningens initiativregler, vilka underlättade omfördelningen och privatiseringen av mark.

Riksdagsdebatten har visat att det pågick en strid över hur jordbruket skulle organiseras till följd av skiftesreformerna. Det fanns inte bara en tolkning av hur stängselskyldigheten skulle vara formulerad, utan flera, ofta motstridiga tolkningar. Vissa aktörer var positivt inställda till radikala ändringar i lagstiftningen, medan andra förespråkade mindre modifikationer eller rent av motsatte sig all form av ändring i regelverket. Det skarpa läget i debatten blev också mer påtagligt över tid. Studien har således behandlat olika konfliktlinjer som dök upp under den tidsperiod som staten förhandlade om och formulerade ett nytt rättsligt ramverk för svensk stängselskyldighet.

Ett viktigt resultat av den här undersökningen är att debatten inte omedelbart handlade om att flytta över ansvaret för stängselskyldigheten från åkerbrukaren till boskapsägaren, såsom Juhlin-Dannfelt skildrade debatten 1913 och som sedan dess lämnats oemotsagd. Reformförespråkarna, i huvudsak ståndspersoner och storbönder, förefaller i stället gradvis ha flyttat fram gränserna för vem som kunde åläggas ansvar för hägnaderna. Fram till att ägofredsdebatten uppstod mot slutet av 1840-talet, som diskuterades i kapitel 5, tycks ambitionen snarare ha varit att fördela kostnaderna mer jämnt. Det innebar att boskapsägaren i vissa fall förväntades bära en del av ansvaret för markens fredande, men inte det fulla.

Eftersom stängselskyldigheten bygger på jordägarnas ömsesidiga rättigheter och skyldigheter behövde lagstiftaren hänvisa till det ömsesidiga behovet av hägnaden. Rättviseargument blev därför centrala i debatten. Konflikten i riksdagen bottnade i bristande konsensus kring vad som kunde betraktas som rättvist – vem som rättmätigt kunde anses ansvarig för hägnadskostnaderna. Frågan om hur rimlig en allmän stängselskyldighet var, oberoende av markslag eller storlek på ägorna, var omstridd. Det var där jordbruksrationaliseringen samverkade med reformstrategin genom att sudda ut olikheterna mellan markslagen, jordägarnas ekonomiska förutsättningar och filtrera bort de sedvanliga praktiker som inte krävde någon hägnad, såsom den öppna betesdriften.

Allmännyttan, som tidigare forskning poängterat utgjorde grundstenen i tidens ekonomiska tänkande, användes som argument för att legitimera utvidgningen av skyldigheten. Förbättring på en större skala kunde hamna i kläm när det ställdes upp mot vad som förutfattades vara mest rättrådigt, men ofta kunde vad som ansågs

¹⁰⁷⁰ Jfr Andersson & Hill 1975, där introduktionen av taggtråd, som sänkte övervakningskostnaderna, underlättade för boskapsägare att stänga in tidigare öppna betesmarker.

allmännyttigt föreställas eller vid tillfällen skildras som mest rättvist. Med allmännyttan i åtanke kunde företrädare för en utvidgad stängselskyldighet peka på behovet av hägnader för att säkerställa exempelvis nyodlingar och skogsplanteringar, två aktiviteter som staten vid tidpunkten hade intresse av att svenska jordägare genomförde. Därtill tillskrevs den arbetsamme enligt samtida förbättringsdiskurs, såväl den som nyodlade som den som frigjorde sig från byalaget, betydande lättnader i sina skyldigheter i syfte att uppmuntra fler sådana företag och åtgärder. Stängselskyldigheten fungerade återkommande som både ett incitament och tvångsmedel i försöket att driva igenom såväl institutionell förändring som andra processer.

Avhandlingen har belyst att försök att rationalisera landskapet och agrarsamhället återkommande motarbetades av bondeståndet. För att göra ändringar i stängselskyldigheten efter 1809 års regeringsform, där riksdagens makt stärktes, behövdes bondeståndets medgivande – vilken de sällan var benägna att ge. Debatten är därför karaktäriserad av konstanta försök till kompromiss. Riksdagen lyssnade ofta på landshövdingarna och hushållningssällskapen, som exempelvis vid arbetet att ta fram ett nytt ramverk för giltiga hägnader ålades att inhämta allmogens synpunkter. Deras roll i lagstiftningsarbetet är dock svår att precisera. Bondeståndet framhöll återkommande att de saknade inflytande över sällskapen. Samtidigt förmedlade dessa i praktiken länens behov och stödde inte alltid de mer radikala förslagen. Lagen anpassades dessutom ofta efter regionala förhållanden, som i förordningen om laggilla hägnader – om än med nödvändiga förenklingar för att göra den användbar. Avhandlingens resultat ligger därmed närmare kritiken mot Scotts teori, särskilt vad gäller statens hänsyn till regionala variationer och lokala intressen.¹⁰⁷¹ Riksdagen kan betraktas ha varit mer kompromissvänlig i frågan om stängselskyldighet på grund av det stora bondeinflytandet. De ansågs både ha bäst kännedom om ämnet och vara mest påverkade av lagens konsekvenser.

Avhandlingen har bekräftat vad vi redan känner till om bondeståndets politiska strategier, där deras politik framhävts inriktad på att värna om de självägande böndernas intressen. Bondeståndets kritik baserades främst på praktiska överväganden, exempelvis att regionala naturförhållanden gjorde en allmän stängselskyldighet olämplig. Särskilt betonades de ekonomiska kostnaderna. Sammantaget med skiftesdebatten utforskad av Ronny Pettersson framgår det att bondeståndet ofta pekade på att de ekonomiska bördorna som associerades med skiftesreformerna – där vi kan inkludera hägnadskostnader – skulle få större utslag på

¹⁰⁷¹ Se exempelvis Hölzl 2010.

den fattigare delen av bondeklassen.¹⁰⁷² Ett allmänt stängselvitsord baserat på samma logik som skiftesreformerna, det vill säga att alla delägare i byalaget hade lika maktställning, ansågs enbart kunna gynna större jordägare på mindre jordägars bekostnad.

Stängselförordningens vitsord bör däremot inte ses som ett i tiden uppfattat principiellt hot mot äganderätten. Stängselvitsordet utgjorde snarare ett ekonomiskt hot mot äganderätten, i form av praktiska kostnader. I stället för att visa upp en oro för att jordförmögenheter skulle förflyttas var man i stängselkyldighetsdebatten orolig för att kostnader skulle lämpas över på den ekonomiskt svagare. Det allmänna stängselvitsordet förväntades drabba särskilt hårt de skoglösa bönderna, som saknade de resurser som krävdes för att uppfylla skyldigheten. Här hade hägnadens praktiska funktion, sådan bondeståndet i stor utsträckning uppfattade den, en avgörande betydelse. Bondeståndet motsatte sig som avhandlingen belyst inte alla reformförslag. Det visar exempelvis debatten om att skapa ett stängselvitsord mellan inägor och uppodlad utmark, som pågick under nästan hela undersökningsperioden men först fastställdes i en kungörelse 1850. Det var framför allt där hägnaden saknade behovsstyrd motivering som bondeståndets ledamöter motsatte sig ett gemensamt ansvar, exempelvis i fastighetsgränser utan hänsyn till hägnadens rättsfunktion. Just detta gav upphov till misstankar om att stängselvitsordet i utmarken kunde missbrukas på obefogade grunder. Här spelade den förändrade markanvändningen en betydande roll i hur man såg på skyldigheten. I takt med att utmarken uppodlades kom allt fler ledamöter att inse vikten av att utvidga stängselvitsordet till utmarken, så länge den var eller kunde bli uppodlad.

Det förelåg visserligen inget direkt tvång att inhägna utmarken, men risken var ständigt närvarande att en granne åberopade stängselvitsordet och därigenom tvingade upp en hägnad som båda parter blev ansvariga för. Av ekonomiskt strategiska skäl fanns det därför starka incitament att söka begränsa vitsordets räckvidd. Den främsta kritiken som jag har sett som direkt går att knyta till inhägnandet av betesmarker är runt skogsplanteringar i kronoparker. Inhägnandet av privat skog och betesmark tycks, såvitt jag kan bedöma, inte i sig ha väckt någon större anstöt; det kontroversiella var snarare möjligheten att övervältra en del av ansvaret för hägnaden på andra. Även detta resultat ligger i linje med den beskrivning av bondeståndets politiska strategier som tidigare forskning presenterat. De värnade om sin fria dispositionsrätt till privat skog, men hade förmodligen uppskattat att behålla kronoparkerna som tillgänglig betesmark.

¹⁰⁷² Pettersson 2003, s. 24–29, 123–125.

Samtidigt går det inte att förneka att nästan alla förslag om genomgripande ändringar i stängselskyldigheten följde ståndspersonernas och storbrukarnas intressen, många gånger utifrån lantbruksmetoder efter internationell modell. Varje påtryckning för en lagändring – från att införa stängselvitsord mellan utmarker till accepterandet av ägofredsprincipen – utgick ifrån en praktik som ansågs kräva en förändrad stängselskyldighet för att kunna vinna gehör i de bredare lagren av bondeklassen. Detta gällde både nyodling, skogsplantering och senare även växelbruk – samtliga aktiviteter som ståndspersoner hade börjat göra i större skala långt innan de fick genomslag bland bönder. Det är främst i debatten om utmarksägarens stängselvitsord som man kan urskilja en djupare konflikt om rätten att få bestämma över hur svensk skog, betesmark eller utmark skulle användas i stort.

Till en början sågs stängselskyldigheten bland många, främst adeln men också samtida jurister, som en högst erforderlig reformstrategi för att säkra jordägarens rätt att styra över sin markanvändning och egendomens skydd. Det utvidgade stängselvitsordet fick däremot en motsatt effekt än vad som inledningsvis hade tänkts, delvis på grund av ökade möjligheter till fastighetsombildningar som skapade fler stängselvitsordsinnehavare – och alla nyhägnader som behövde anläggas utifrån vitsordet i samband med enskiftet och laga skiftet. På sätt och vis utgjorde stängselskyldigheten en misslyckad reformstrategi, som inte kunde hindra individens hägnadskostnader från att stegra.

Där hägnaden sågs utgöra en förutsättning för privat äganderätt sticker stängselskyldigheten ut som en inskränkning i samma äganderätt. Bondeståndet var de enda att uppmärksamma tvetydigheten i att stängselskyldigheten användes för att individualisera jordbruket. Debatten illustrerar att många under lång tid var villiga att ge avkall på självständigheten i utbyte mot lägre hägnadskostnader.

Skälet till att stängselskyldigheten – och i förlängningen hägnaden – till slut blev så pass avskydd bland ståndspersonerna är, som avhandlingen har visat, ett resultat av flera samverkande faktorer. På slättbygderna rådde en skogsbrist som, i kombination med de ökade åkerarealerna, gjorde det svårt att upprätthålla stängselskyldigheten och att övergå till växelbruket, vilket krävde fler mellanhägnader för att kunna organiseras. Frågan om jordbrukets organisation omfattade även stängselskyldighetens framtid. Debatten under 1850-talet visar att förespråkarna för ägofredsprincipen inte eftersträfvade en förflyttning av stängselskyldigheten till boskapsägaren, utan ett fullständigt avskaffande av skyldigheten och ett avlägsnande av hägnaderna ur landskapet. Vallnings- eller tjudringsmetoden, men helst stallfodring, skulle enligt ägofredsförespråkarna ta över hägnadens funktion att reglera boskapens rörelsemönster i landskapet.

I de åtgärder som staten under undersökningsperioden hade förespråkat för att bemöta den upplevda skogsbristen uttrycktes två nästan motsatta hållningar till hägnaden. Skogsbesparingsåtgärder fordrade ett frångående från den virkeskrävande hankgärdesgården. I stället förespråkades en övergång till andra hägnadstyper, såsom stenmurar, jordvallar och levande häckar, den sistnämnde med tydlig inspiration från engelskt lantbruk. Förutom på den södra slättbygden, där en påtaglig och i tidigare forskning bekräftad skogsbrist hindrade uppförandet av hankgärdesgårdar, kom – om vi ser till bland andra Örjan Kardell – svenska bönder att fortsätta bruka hankgärdesgårdar.¹⁰⁷³

Den andra åtgärden, skogsplantering, krävde hägnader eftersom odlad skog behövde samma skydd mot boskap som grödor. En rationell skogsförvaltning ansågs inte möjlig att förena med fri betesdrift. Samtidigt kunde kronan stärka sina anspråk på skogen genom att lägga undan del av skogen inom hägnad för bedrivandet av ett statligt skogsbruk. Anläggandet av statliga skogsplanteringshagar stängde ute, med andra ord exkluderade, närboende bönder från den tidigare sedvanerätten till bete på kronoparkerna.

Fördelen med en övergång till vallning, tjudring och permanent stallfodring ansågs mot mitten av 1800-talet vara att metoderna understödde både skogsbesparing och skogsplantering. Dessa hängde samman, eftersom föreställningen om en omfattande skogsåverkan på ungskog motiverade strängare krav på kontroll över boskapens rörelsemönster. Hägnaden övergick under slutet av undersökningsperioden till att bli en symbol uteslutande för merkostnader och illa skött skogshushållning.

Avhandlingen har visat att det fram till det sena 1840-talet inte ansågs rimligt att lagstadga om dessa metoder i Sverige. Inställningen till böndernas användande av virke och den fria betesdriften var förvisso ständigt negativ från överhetens sida, fast genomgående mer framträdande i lantbruksvetenskapliga kretsar än i riksdagsdebatten. Skiftesreformerna hade understött en privatisering av skogen, från överhetens perspektiv tänkt att uppmuntra ett återhållsamt nyttjande av skogen. Privatiseringen gjorde det också svårare att inskränka på böndernas rättigheter. Genom de motioner som greven Gyldenborg lade fram under 1810-talet fick man dock igenom en lagändring som delvis påtvingade boskapsägare ett större krav på översikt över boskapen – men endast under vintertid. De fåtal motioner som innan 1840-talet hade föreslagit en förflyttning av ansvaret hade motarbetats av utskotten och aldrig lett till någon diskussion under riksdagsståndernas separata sammanträden. För att genomföra en rättsprincipiell reform av stängelskyldigheten hade

¹⁰⁷³ Snarare än att byta ut hägnaderna började jordägare i stället göra hägnaderna glesare. Kardell 2004a, s. 198–199

lantbruksakademin under 1810-talet menat att metoderna behövde uppfattas som mer allmänna. Framväxten av nya forum, såsom lantbruksmötena, gav ståndspersoner möjlighet att utbyta erfarenheter om dessa metoder och bidrog till en opinionsförskjutning som ledde till en gemensam framstöt i riksdagen.

Först då fångades en mer allmän kritik mot fritt bete upp i riksdagen, då framför allt adelsståndet med stöd från borgarståndet brukar hävdas ska ha omvärderat tidigare privatisering av allmänningen.¹⁰⁷⁴ Det svenska skogsbeståndet sågs då i sådant dåligt skick att en återgång till kollektiv skötsel på många håll efterfrågades. Skiftena sågs ha förvärrat situationen. 1857 års förordning om ägofred utgjorde där en annan slags reformstrategi. Inte för att uppmuntra till skiftes- eller nyodlingsinitiativ, utan ett omfattande skogsbevarande. Efter undersökningsperioden började staten påbjuda restriktioner i böndernas betesdrift genom ett flertal förordningar från och med 1870-talet och framåt. Avhandlingen bekräftar här tidigare forskning av exempelvis Lars Kardell och Per Eliasson.

Kringströvande boskap ansågs också skapa oreda på landsbygden, i skarp kontrast både till den ordning som en rationell skogshushållning utlovade och i direkt motsats till ståndspersonernas ideal om ett produktivt, ordnat och fridfullt landskap. Mitt resultat kan dock nyansera vår bild av skogsbristdebatten under 1850-talet, eftersom jag kunde visa att inskränkningarna i den öppna betesdriften också hade ett äganderättsligt motiv. Att tillåta kringströvande boskap sågs som ett hot mot skogsägares privata äganderätt, eftersom oinhägnad mark enligt sedvana uppfattades som öppen för bete. Rättsskyddet sågs som alldeles för svagt för att avvärja människor från att åverka på skogen, varför boskapsägaren behövde påtvingas ett ansvar över sin boskap. Den privata äganderätten sammanvävdes därför med rationell skogshushållning på ett intressant sätt.

I analysen argumenterade jag också för att animalieproduktionens ökade betydelse mot mitten av 1800-talet spelade en central roll. En rationell boskapsskötsel fordrade enligt ståndspersonerna en effektiv gödselextrahering, stallfodring och en övergång till växelbruket med foderväxtodling. Odlingen av foderväxter ansågs kunna motsvara, eller till och med överträffa, den näring som boskap erhöll genom fritt bete på utmarken. Mycket tyder dock på att hägnadsmaterialbristen navigerades på lokal nivå genom överenskommelser om gemensam betesgång fast på privat mark innan det fångades upp i riksdagsdebatten.¹⁰⁷⁵ Många bönder hade också redan övergått till att hägna in boskapen i hagar som ett sätt att hantera den betesmarksbrist som på vissa

¹⁰⁷⁴ Eliasson 2002.

¹⁰⁷⁵ Wiking-Faria 2010.

håll gjorde sig gällande.¹⁰⁷⁶ Det var denna samlade erfarenhet som krävdes för att överheten till slut kom att yrka på lagändring.

Bondeståndets aktiva motstånd mot lagförslaget under 1853–54 års riksdag om att förbjuda hägnader höll däremot tillbaka en mer radikal omskrivning av lagen och genom en jämkning av bönderna och adelns hållningar fick man igenom 1857 års förordning om ägofred, som behöll stängselskyldigheten, men med omkastat ansvarskrav som resulterade i att stängselvitsordet enbart avsåg att stödja upprätthållandet av betet inom särskilda beteshagar.

Mot slutet av undersökningsperioden hamnade alltså bondeståndet i försvarsläge, eftersom prästeståndet och borgarståndet, som annars ofta stödde bönderna i debatten, röstade med adeln i syfte att förhindra att stängselskyldigheten förvärrade skogsbristen. Däremot bör man vara försiktig med att enbart tillskriva bondeståndet en offerroll. De var själva aktiva i att driva igenom partiell lagstiftning, exempelvis under 1810-talet när rättsskyddet för hägnader stärktes och striktare regler kring verkställandet av stängseldelningar i samband med skiften fastställdes. Dessutom fanns utbrytare från den gemensamma linjen inom alla ständer, inte minst inom bondeståndet, som tycks ha varit splittrat i nästan alla lagförslag rörande stängselskyldigheten. Här vill jag åter lyfta fram Anders Larsson – som först föreslog det allmänna stängselvitsordet och hälftenprincipen i riksdagen 1815 – som bör betraktas som minst lika inflytelserik för stängselskyldighetslagstiftningens utveckling som Raab, Richert, Danckwardt eller Hierta. Avhandlingen har också upprepade gånger visat att adelsståndet aktivt drev reformförslag som ursprungligen hade initierats inom bondeståndet.

Om debatten ses ur ett bredare maktperspektiv framstår påtryckningarna från ståndspersoner och storbönder som ett konkret försök att undslippa arbetet med hägnaderna. Utgångspunkt för större jordägare blev i stället kontinuerligt att försöka sprida ut kostnaderna, exempelvis i debatten om att göra stängselskyldigheten allmän och dela ansvaret på hälften. Syftet var uppenbart, trots att detta såklart aldrig uttrycktes, att lämpa över delar av hägnadsbördan på andra. Senare slippa skyldigheten helt och hållet. Då kunde stängselvitsordet åberopas som ett tecken på illiberalt hållningssätt till äganderätten. Eliten anpassade helt enkelt sina argument efter eget intresse och bild av vad som var mest rationellt. Hägnaden laddades återkommande med olika ideologiska betydelser. Först som en förutsättning för förbättring och privat äganderätt, vilket legitimerade varför man behövde sprida ut kostnaderna. Senare frihet att få slippa ansvaret för den. Samma frihetsargument kunde användas för- och emot skyldigheten, vilket tyder på att det inte egentligen var

¹⁰⁷⁶ Szabó 1970, s. 74–75.

något riktigt frihetsbegrepp det rörde sig om. Ideologiska slagord, såsom allmännyttan eller frihet, användes som retoriska troper för att motivera ens resonemang och driva politiken i en viss riktning.

Att debatten om att flytta över ansvaret för markens ägofred från jordägaren till boskapsägaren nådde Sverige senare än grannlandet Danmark kan förklaras av att den danska skiftesverksamheten redan fullbordats under 1810-talet. I Sverige var den däremot långt ifrån avslutad under 1840- och 1850-talen och på många platser knappt påbörjad. Att Sverige var så pass efter Danmark i slutförandet kan delvis förklaras med att lagförslagen främst riktade sig till ett skifteslandskap i bemärkelsen att alla bestämmelser som kan betraktas som radikala förutsatte att byarna hade genomgått enskifte eller laga skiftet. Dessutom hade den svenska staten mindre möjlighet att använda sig av tvångsmedel. Snarare använde sig staten mest av understödjande medel och propaganda i syftet att vägleda och pådriva den jordbrukande befolkningen i en viss riktning.

I undersökningar som granskat institutionella ramverk och samhällliga förändringsprocesser är det också vanligt att poängtera trögheten i dessa institutioner.¹⁰⁷⁷ Den kollektiva hägnadsorganisationen skulle gå att betrakta som en sådan seglivad institution, legitimerad av lagen i flera hundra år. I introduktionen argumenterade jag för att stängselskyldighetsdebatten – kanske i ännu högre grad än skiftesdebatten – erbjuder en mer direkt ingång till att förstå förändrade normer i synen på byorganisationen. Trots att lagen i praktiken endast angav hägnaden som ett medel för att skydda mark från boskap, blev den föremål för en bredare debatt om individualisering. Frågan är om lagen anpassades efter nya förhållanden i byarna, eller om den tvärtom var avsedd att skapa sådana förhållanden. Speglade debatten en bredare mentalitetsförändring?

Det finns det ingen tvekan om att 1802 års stängselförordning var menad att understödja en övergång till mer individuella hägnadssystem. I den lärda litteraturen och de förordningar som utkom framställdes såväl ägoblandningen som den gemensamma betesdriften som ett hinder för ett förbättrat jordbruk. På grund av hur regelverket för stängselskyldigheten var formulerat i 1802 års stängselförordning blir resultatet dock tvetydigt. Där många andra gemensamma angelägenheter mellan grannarna i byalaget försvann i samband med skiftena, som vilket odlingssystem man skulle välja, förblev stängselskyldigheten en fråga som beaktade bymedlemmarnas gemensamma intressen. Detta på grund av stängselvitsordet; det tvingade grannar att samarbeta om hägnaden. Med det sagt vill jag återigen poängtera att det är en stor skillnad mellan att gemensamt inhägna en åker eller äng och att hägna tillsammans

¹⁰⁷⁷ Se North 1993, s. 20–21; Pettersson 2003, s. 18; Svensson 2006, s. 13–14.

med grannen runt två annars avskilda åkrar. Faktum kvarstår dock att stängselvitsordet innebar att grannar behövde samordna sin hägnadspraktik. Med dagens blick kan ett individualiserat jordbruk te sig oförenligt med en kollektiv hägnadspraktik. Så uppfattades det inte under början av 1800-talet. Detta kan delvis också förklaras med att mycket få gårdar vid denna tid hade brutit sig ur byalaget. Den skiftesåtgärd som faktiskt genomfördes i de flesta svenska byar vid denna tidpunkt var storskiftet, vilket gjorde det möjligt för delägarna att behålla sina skifteslotter inom gemensamma gården.

Ett ännu tydligare tecken på att hägnaden fortsatte vara en samverkansfråga är att rågångshägnaden låg kvar under byalagets gemensamma ansvar. Det hade redan fastställts med brevet från 1798 angående utflyttade gårdars stängselskyldighet, för att två år senare införlivas i 1802 års stängselförordning. Denna bestämmelse försvann inte med enskiftet och laga skiftet. Tvärtom förtydligades denna regel i instruktionen till lantmätarna i samband med enskiftet. Rågången sågs länge, kanske längre än man kan tro, som en angelägenhet som berörde hela byn som ett stängsellag.

Rent konkret går det inte att hävda att byorganisationen upphörde när det gällde organiseringen av jordbruket efter skiftesreformerna. Försök att argumentera mot detta förhållande, med hänvisning till att skiftena hade skapat ensamgårdar som liknade egna små byar, blev upprepade gånger tillbakavisade. Detta tyder dock på en attitydförändring. Flera riksdagsmän, många ur bondeståndet, uppmärksammade att enskiftet och laga skiftet hade gjort den gällande lagstiftningen föråldrad. Framför allt ifrågasattes det gemensamma behovet av rågångshägnaden i ljuset av utflyttningarna. När gårdarna fysiskt separerades minskade också viljan att sköta gemensamma angelägenheter som inte direkt berörde den egna gårdens upprätthållande. Den rumsliga omstruktureringen påverkade bilden av hägnaden som en gemensam angelägenhet. Starkast bevis för detta hittar vi under debatten i samband med att laga skiftet fastställdes. Men även då var frågan fortfarande omstridd.

Riksdagen syns ha varit splittrad i frågan om hur långt individualiseringen hade nått. Det var inte självklart att byorganisationen var att betrakta som förlorad. Specifikt inte när det gällde hur man skulle hägna i byarna. Behovet av en individualiserad rågångshägnad kan dessutom antas ha varit mindre i en storskiftad by än i en enskiftad eller laga skiftad. Samtidigt ansåg vissa riksdagsmän att även delägarna i enskiftade och laga skiftade byar tillsammans borde betraktas som ett stängsellag. Vid ett tillfälle framställdes även en önskan att få igenom fler gemensamma stängselskyldigheter, såsom om hägnaderna längst vägar, som nyttjades av fler i byn än gården som hade mark intill vägen. Detta alltså trots att byn hade gått igenom enskifte. Stängselskyldigheten kunde därmed fortsatt betraktas som en gemensam ekonomisk fråga för bya- eller stängsellaget.

Lagkommittén och deras förespråkare ville göra stängelskyldigheten till en fråga mellan två fastigheter. Då antogs skyldigheten kunna fördelas mer jämnt. Detta uttryckte, som avhandlingen visat, en liberal logik grundad i en rationalisering, eftersom principen varken tog hänsyn till ekonomisk förmåga eller markens användning. Först med 1857 års förordning om ägofred, när rågångshägnaden slutligen blev en fråga mellan två angränsande fastigheter, bedömde riksrådet att jordägarna för första gången kunde betraktas som helt oberoende av byalaget.

Kungl. Maj:t visade dessutom vid flera tillfällen upp en försiktighet till att alltför hårt ingripa i byarnas sedvanliga gemensamma hägnadssystem. Dels av reformstrategiska skäl, dels för att undvika att skiftesreformerna skulle drabba grannbyar som ännu inte var skiftade (eller bara storskiftade). Stängelskyldigheten berörde alla, varför lagstiftarna behövde ta hänsyn till den oskiftade grannbyns rättigheter när de ändrade i skyldigheten. Denna finkänslighet syns kvar i 1857 års förordning om ägofred, som förutom att den inte tillämpades på oskiftade byar gav den oskiftade byn större inflytande över stängelsvitsordet när grannfastigheten återopade det.

Resultatet kan ställas upp emot de undersökningar av byordningar som uppstått efter enskiftet och laga skiftet, som visat skilda resultat. Kravet på samordning i betesdriften och hägnadssystemen berodde troligen på regionala förhållanden. Persson påpekade att många byordningar tillkom som en följd av konflikter i lokalsamhället efter enskiftet. I uppodlade områden med tillhörande brist på betesmark och virke till hägnader tycks olägenheten med kringströvande boskap ha varit mer omfattande – och erfordrat en striktare reglering.¹⁰⁷⁸ Därför skulle jag vilja påstå att samverkan om hägnaderna också kan förklaras som en effekt av individualiseringen. Det behöver inte tyda på att bygemenskapen var önskad, bara ett behov av att styra upp betet på ett eller annat sätt för att förhindra konflikter och oordning.

Många gånger fick ambitionen att sänka hägnadskostnaderna väga tyngre än vad som enligt samtida föreställningar betraktades som mest rationellt. Under sådana omständigheter kunde även samverkan framstå som en rimlig lösning. Detta blev tydligt i fastställandet av 1850 års kungörelse om rätten att avtala bort hägnader och därigenom öppna upp betesmarken. Ett hägnadsfritt landskap betyder inte att landskapet skulle vara öppet. Tvärtom var det på grund av den privata äganderätten som ägofredsprincipen förespråkades. Som kapitel 5 visade skedde en gradvis övergång i rättstänkandet från rätten till självförsvar till rätten till skydd från utomstående, som tog inspiration från ett internationellt rättstänkande. Vad som efterfrågades var ett större krav på en ordnad betesdrift, exempelvis i att

¹⁰⁷⁸ Persson 1960–1963, s. 32–36; Isaksson 1967, s. 214.

överenskommelsen nedtecknades och att boskapsägaren stod till svar vid brist på uppsyn över boskapen.

Minskade grannarnas möjligheter att samverka med varandra, som Persson menade, efter 1857 års förordning om ägofred?¹⁰⁷⁹ Det är svårt att svara på. Men bara för att ansvaret för ägofreden förflyttades till boskapsägaren med 1857 års lag betyder det inte att den ömsesidiga skyldigheten att hägna tillsammans försvann. När juristen Seve Ljungman skrev sin avhandling om rättshantering av grannlagsfrågor på 1940-talet hade 1933 års lag om ägofred, en uppföljning på 1857 års lag, fastställts bara några år tidigare. Stängelskyldigheten låg då fortfarande under grannplikt, ihop med bland annat dikning och vägunderhåll. Under den tid som Ljungmans avhandling skrevs förstods dessa lagar precis som under 1800-talet som en begränsning i äganderätten. Att grannar var tvungna att visa hänsyn till varandra, exempelvis genom att inte störa med buller eller rök, såg Ljungman som en begränsning i ”den enskilde personens handlingsmöjligheter”.¹⁰⁸⁰ Det faktum att stängelskyldigheten fortfarande existerar än idag tyder på att betesregling påfordrar samverkan och hänsynstagande.¹⁰⁸¹

Det skulle möjligt kunna gå att urskilja en total upplösning av byorganisationen och dess kollektiva strukturer i skiftade byar efter det att förordningen om ägofred fastställdes. För att belägga en sådan utveckling krävs ytterligare forskning, särskilt rörande konflikter kring markanvändning och delade skyldigheter under det sena 1800-talet och in i 1900-talet. Detta innebär såklart inte att konflikter kring markanvändning saknades under tidigare perioder. Med införandet av 1857 års förordning om ägofred kan man snarare förvänta sig en ökning av rättsfall rörande boskap som olovligen tagit sig in på annans egendom. Den centrala frågan för en sådan undersökning skulle bli hur rättsväsendet kan tänkas ha positionerat sig i dessa potentiella rättskonflikter.

Nu för tiden märks väl knappast några hägnader av, trots att vi egentligen möter varianter av dem överallt i vår vardag. En promenad i närmsta skogsområde kan ge skymtar av en smått förfallen stenmur som en gång i tiden stått där i sin praktfullhet. Häckar och staket pryder våra tomtgränser, troligen utan att många av oss reflekterar

¹⁰⁷⁹ Persson 1960–1963, s. 30–31.

¹⁰⁸⁰ Ljungman 1943, s. 4–5.

¹⁰⁸¹ Lagen om ägofred utgör en speciallagstiftning som inte ingår i den generella jordabalken, se Lars K. Beckman, *Sveriges rikes lag*. Fastighetsrätt, Volym 1, Upplaga 2:1 (Stockholm 2001), s. 39. Senaste gången som lagen ändrades var 2019. Där justerades flera paragrafer som möjliggör för regeringen att besluta om särskilda föreskrifter på begäran av regioner, hushållningssällskap och Skogsstyrelsen. Exempelvis om reglering av bete på oinhägnad skogsmark för att skydda skogsåterväxt, tidsgräns för när hägnaden ska vara i giltigt tillstånd och hur hägnaden ska utformas. *Lag om ändring i lagen (1933:269) om ägofred*, SFS 2019:844.

över varför vi har kommit att gestalta gränsen för ”mitt och ditt” på det viset. Äldre hägnadskonstruktioner betraktas i dag snarare som en del av det historiska kulturlandskapet, värda att bevara för den biologiska mångfald som utvecklats kring dem.¹⁰⁸² De passar dessutom väl in i den nostalgiska föreställningen om ett förlorat agrart förflutet som präglar samtida landskapsideal.

Mot slutet av 1800-talet framträdde ett alltmer homogent och öppet landskap. Många av de tidigare landskapselementen, såsom mossar och sjöar, hade då avlägsnats och omvandlats till åkermark. I stället för inhägnade åkrar och kringströvande boskap kom inhägnade betesmarker att bli vanligare, särskilt efter införandet av 1857 års förordning om ägofred.¹⁰⁸³ Antikvarien Mårten Aronsson gav i en artikel från 1979 uttryck för ett tydligt missnöje med kulturlandskapets utveckling under de föregående hundra åren, i spåren av den agrara revolutionen och jordbrukets mekanisering under senare år. Man skulle kunna, utifrån Martin Dackling, hävda att Sverige genomgick en andra agrar revolution efter 1945. De landskapselement som tidigare utgjort grundvalen för det svenska kulturlandskapet ansågs i stor utsträckning ha gått förlorade. I stället beskrevs de öppna ytorna som ”monotont öppna” och de slutna som ”monotont slutna”. Aronsson uppmärksammade särskilt hur hägnader, tillsammans med diken och andra så kallade odlingshinder, hade undanröjts för att möjliggöra bruket av allt större jordbruksmaskiner. Denna förändrade landskapsbild kopplades även till miljöproblem samt till landsbygdens avfolkning.¹⁰⁸⁴

Boskapens rörelsemönster har succesivt sedan 1800-talet blivit avsmalnad. Från att ha tillåtits på vidsläppta betesmarker till hushållna i mindre beteshagar och ibland mer eller mindre konstant stallfodring. Deras roll blev heller inte lika självklar för upprätthållandet av åkerns avkastning heller när konstgödsel blev allmänt tillgänglig. Med jordbrukets specialisering under 1900-talet kom produktionen att bli mer uppdelad. Man kan prata om mer regelrätta animalieproducenter och spannmålsproducenter.

Sverige är idag det enda land i världen som har ett lagstadgat krav på att mjölkkor ska gå lösgående utomhus under sommaren. I synnerhet naturarbetet är ofta förknippat med biologisk mångfald, men är ur ekonomisk synpunkt förbundet med höga

¹⁰⁸² Se John-Eric Gustafsson, *Hägnader och stängsel i kulturlandskapet: historik och arbetsbeskrivning över äldre och modernt hägnadsarbete*, 2 [rev.] uppl. (Stockholm 2002); Filip Mårtensson, *De skånska jordvallarnas skydd. En analys av de skånska jordvallarnas lagskydd kopplat till kulturhistoriska och biologiska värden*, kandidatuppsats i Kulturvård vid Göteborgs universitet (2018).

¹⁰⁸³ Gadd 2000, s. 351–353.

¹⁰⁸⁴ Mårten Aronsson, ”Odlingslandskap och livsform”, *Bygd och Natur* 60:6 (1979), s. 3–5; Martin Dackling, *Den agrara revolutionens fortsättning – jordbruk före och efter 1900*, paper presenterat vid det svenska historikermötet 2017, s. 4.

skötselkostnader i fråga om hägnader och hägnadsunderhåll. Djurskyddskrav och miljömål står därför ofta i konflikt med enskilda producenters verksamhet. Regeringen startade därför år 2023 en utredning för att se vilka möjligheter det fanns att exempelvis inskränka på beteskravet i förhoppning om att stärka svenska animalieproducenters konkurrenskraft och höja produktionen. Problemet är alltså numera omvänt. De höga hägnadskostnaderna kopplas till upprätthållandet av en lönsam och hållbar betesdrift, inte åkerbruk. Till skillnad från 1800-talets debatt är det även andra parametrar man tar i beaktande, såsom biologisk mångfald och EU-direktiv och rekommendationer.¹⁰⁸⁵

För att bemöta dessa kostnader lagstodgades den 1 januari 2026 möjligheten för svenska boskapsägare att byta till virtuella stängsel.¹⁰⁸⁶ Metoden bygger på att boskap förses med GPS-halsband som, via en applikation, kopplas till förutbestämda koordinater och därigenom skapar en virtuell hage inom vilken boskapen kan röra sig. När en boskap närmar sig den osynliga gränslinjen avges först en ljudsignal som varning. Om denna ignoreras och gränsen för hagen passeras utlöses en mild elektrisk stöt, avsedd att styra boskapen tillbaka mot det tillåtna området. Samtidigt får boskapsägaren en notifiering på sin mobiltelefon med information om vilket boskap som har överskridit gränsen och dess aktuella position. Virtuella stängsel är sedan några år tillbaka godkänd i flera länder, såsom Storbritannien, USA, Frankrike, Spanien och Norge.¹⁰⁸⁷ För tillfället provas metoden också i ett projekt mellan

¹⁰⁸⁵ Se exempelvis Christel Cederberg, Maria Henriksson & Håkan Rosenqvist, *Ekonomi och ekosystemtjänster i gräsbasead mjölk- och nötköttsproduktion* (Göteborg 2018), s. 54–55; Jordbruksverket, *Krav att hålla djur lösgående - konsekvenser, övergångsbestämmelser, undantag och andra incitament än lagstiftning*, Rapport 2019:17 (2019), s. 15–19; *Animalieproduktion med hög konkurrenskraft och gott djurskydd, Betänkande av Utredningen om en konkurrenskraftig animalieproduktion*, SOU 2024:56 (Stockholm 2024).

¹⁰⁸⁶ Pressmeddelande från Landsbygds- och infrastrukturdepartementet, *Regeringen tillåter virtuella stängsel för nötkreatur och får*, 23 oktober 2025, <https://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2025/10/regeringen-tillater-virtuella-elstangsel-for-notkreatur-och-far/> Metoden togs upp som en lämplig åtgärd i den statliga utredningen från, se SOU 2024:56, s. 380, 384–387, 392–393.

¹⁰⁸⁷ Lotten Wahlund & Matthew Hiron, "Virtuella stängsel: ett flexibelt verktyg för skötsel av naturbetesmarker", *SustAnimal Reports* 2 (2023). Se även Climate Hubs, *Virtual Fencing: A Climate Adaption Strategy*, <https://www.climatehubs.usda.gov/hubs/northwest/topic/virtual-fencing-climate-adaptation-strategy>; CSIRO, *Virtual fencing*, <https://www.csiro.au/en/research/technology-space/it/Virtual-fencing> Alla länkar hämtade 2026-01-13.

Sveriges Lantbruksuniversitetet, Umeå universitet, RISE (Research Institutes of Sweden) och Norduniversitetet i Norge (projektet löper mellan 2024 och 2027).¹⁰⁸⁸

Förespråkare för metoden framhåller den som mer djurvänlig och som ett verktyg för att främja biologisk mångfald, samtidigt som den kan minska kostnader för boskapsägaren och möjliggöra ökad kontroll över betestrycket, då den virtuella hagen enkelt kan justeras via applikationen. Djurrättsaktivister har däremot uttryckt farhågor om att metoden kan orsaka skada eller stress på boskapen, särskilt hos mer svårhanterliga boskap. En annan praktisk fråga är hur man konkret utan hägnader ska skydda boskapen från rovdjur.¹⁰⁸⁹ Svårare är det också att sätta GPS-halsband på vilddjur. I ett uthålligt skogsbruk med fokus på återväxt kommer förmodligen hägnaden behålla sin forna funktion som skydd för kringströvande djur.¹⁰⁹⁰

Det finns alltså en stor chans att hägnader inte kommer behövas i framtiden, åtminstone inte av praktiska skäl för att reglera betet. Eller så kommer de helt enkelt att finnas kvar av nostalgiska skäl. Det får framtiden utvisa.

¹⁰⁸⁸ Sveriges lantbruksuniversitet, *Exploring virtual fencing in Northern Sweden for dairy and beef cattle*, uppdaterad November 2025, <https://www.slu.se/en/research/research-catalogue/projekt/u/exploring-virtual-fencing-in-northern-sweden-for-dairy-and-beef-cattle/#:~:text=T%20address%20this,%20researchers%20are%20exploring%20virtual.fencing%20uses%20GPS%20collars%20fitted%20to%20cattle;>

¹⁰⁸⁹ Djurens rätt kritiserar regeringens förslag om virtuella stängsel, 25 augusti 2025, <https://djurensratt.se/nyheter/djurens-ratt-kritiserar-regeringens-forslag-om-virtuella-stangsel>, hämtad 2026-02-10.

¹⁰⁹⁰ Johan Rosenquist, *Hägn i skogsbruket. Using fence in forestry*, Examensarbete i skogsvetenskap vid Sveriges lantbruksuniversitet (Alnarp 2003).

English summary

The Closed Countryside: The Prescriptive Duty to Fence and the Organisation of Agriculture in Sweden during the 18th and 19th Centuries

This study examines fences, fence organisation, and the transformation of property rights in Sweden during the period commonly referred to as the agrarian revolution, typically dated to roughly 1750–1850. This era witnessed profound changes in the Swedish countryside: agricultural production expanded significantly, arable land doubled in size, new methods and technologies were introduced, and social relations were reshaped. It was also during this period that the Swedish enclosure movement unfolded, implemented through three major ordinances: *Storskiftet* (1757–1827), *Enskiftet* (1803–1827), and *Laga skiftet* (1827–1928).

The study identifies a notable gap in Swedish historical research concerning the relationship between fences – both as material tools and as symbolic markers – and the transformation of property relations during the enclosure movement. Scholars have occasionally remarked that fence organisations became increasingly individualised, and that the costs of fencing rose sharply due to land clearing, shortages of suitable materials, and the shifting of these expenses onto individual landowners. Research has mainly tended to emphasise the fence's role in separating the cultivated infields (*inägor*) from the surrounding commons (*utmark*), thereby highlighting its practical function in structuring the relationship between arable farming and animal husbandry.

Although this thesis does not undertake a direct comparison with the English enclosure movement, it draws considerable inspiration from British scholarship, particularly the work of legal geographer Nicholas Blomley. Throughout his career, Blomley has consistently linked fencing practices to changing property relations,

portraying the fence as a key instrument for enforcing the exclusivity inherent in private property regimes. In critiques of British enclosure, the fence – often in the form of the hedge – has been understood as a mechanism for excluding crofters and other landless groups from access to the commons.¹⁰⁹¹ In this context, the fence has been interpreted as making the exclusionary power of private property visible and tangible on the landscape.

The hypothesis guiding this study is that the fence – or, more precisely, the right to enclose one's land and to receive assistance from neighbours in maintaining that enclosure – became an increasingly important component of the bundle of rights associated with private property.

Sweden, however, did not follow the common-law regime that prevailed in England and some of its colonies, where the responsibility for protecting cultivated fields rested with the cattle owner, who was required to supervise grazing animals and compensate for any damage they caused. In contrast, the Scandinavian legal tradition placed the burden on the field owner, who was obliged to fence their land properly. Since the medieval period, Swedish law had recognised a prescriptive duty to fence, known as *stängselskyldighet*, which applied to all inhabitants of the village and required them collectively to enclose any land in need of protection from roaming livestock. This collective fence organisation has been described as a foundational element of Swedish village structure.

A similar form of communal fence organisation, well documented in European scholarship, thus existed in Sweden, but it was underpinned by an additional legal philosophy grounded in notions of self-defence. Intercommoning – the shared right to pasture animals on the commons, on stubble fields, and on fallow land – was a highly valued right across Western Europe during the early modern period. This makes the study of the evolving rules governing the prescriptive duty to fence, particularly in relation to enclosure and the purported dissolution of the village organisation, especially compelling.

The thesis departs from theoretical frameworks drawn from the history of ideas and economic history, examining how notions of individualisation were negotiated in

¹⁰⁹¹ For an international reader, it is important to note that there is no linguistic correlation in Swedish between the term *skifte* – the equivalent of “enclosure” – and the words used to denote an enclosed area, such as *inhägnad* or *gård*. The Swedish enclosure movement primarily involved the redistribution and consolidation of the scattered strips surrounding each farmstead, as well as the privatisation of common rights to the commons. Crucially, the Swedish enclosure ordinances did not require landowners to erect fences around the newly consolidated parcels (*skiften*). Instead, landowners were referred to the separate body of fence legislation – precisely the legal framework examined in this thesis.

the Swedish Diet in relation to the prescriptive duty to fence. Although the enclosure ordinances themselves were drafted by state officials, any changes to the prescriptive duty to fence required approval by the Diet, where Swedish farmers were represented through the Peasant Estate.¹⁰⁹² It is well established that the Peasant Estate gained considerable political influence during this period, and much research suggests that Swedish farmers not only accepted enclosure but often actively supported its implementation. Alongside the Peasant Estate, the Diet also comprised the House of Nobility, the Burgher Estate, and the Clerical Estate, the latter including both clergy and university employees.

The individualising effects of the Swedish enclosure movement have at times been downplayed. Some scholars have argued that although certain practices, such as decisions concerning the management of arable land, became more individualised, the organisation of fencing and grazing within the village may initially have remained relatively unchanged. Yet these claims have rarely been grounded in a close examination of the law itself or in contemporary perceptions of it. I therefore argue that this debate, and the legal reforms associated with it, reveal broader shifts in social relations and in the ways people understood their relationship to land.

Drawing primarily on records from the Swedish Diet, but also on ordinances, dissertations, husbandry manuals, and other documents, the thesis investigates changing attitudes toward – and conflicts surrounding – the relationship between fencing practices and agriculture, forestry, animal husbandry, and collective organisation. One of the theoretical lenses employed is the narrative of “improvement,” which the agrarian elite used to steer legislation in particular directions. Another concerns efforts to rationalise the landscape and agrarian society, as elites sought to eliminate what they perceived as obstacles to agricultural progress. In relation to both concepts, scholars have emphasised the importance of also considering counterarguments, compromises, and market developments that shaped these processes.

The first empirical chapter examines the period leading up to 1800, focusing primarily on *Storskiftet* and the privatisation of common land, both forest and pasture, in Sweden.¹⁰⁹³ The agrarian elite took a strong interest in these developments, largely because privatisation opened possibilities for additional land clearing on the

¹⁰⁹² Although participation in the Diet was restricted to freeholders and Crown tenants.

¹⁰⁹³ A *storskifte* did not in itself require landowners to divide their common land. The ordinance allowed cropland, meadows, and common land to be enclosed separately. However, the procedural rules governing the Swedish enclosure movement stipulated that the process could be initiated by a single landowner within the village. Once one owner applied, the redistribution process had to begin, regardless of whether the rest of the village supported it.

commons. Several obstacles, however, hindered such expansion. The most significant one being the cost of enclosing the cleared land.

According to contemporary law, Swedish landowners were permitted to erect fences around their private land, but only on the condition that they maintained the fences themselves. A fence could also not be used to restrict the general right of intercommoning – a legal principle also found in countries such as Denmark and France. Only in the case of two neighbouring villages, and only in relation to their adjoining cropland or meadows, could the parties compel the construction and maintenance of a shared fence.

Across Europe, numerous fence reforms were introduced during the eighteenth century that permitted landowners to enclose private land, but scholars generally agree that such reforms were adopted primarily by wealthy proprietors. In the Swedish context, it has been observed that although common land was privatised, landowners did not necessarily erect fences immediately; instead, grazing areas often remained open. Especially in regions devoted to animal husbandry. In practice, individuals primarily privatised the rights to specific trees rather than enclosing the land itself. One of the prevailing explanations in economic history for the long persistence of the open-field system with intercommoning – first articulated by Carl Dahlman – is that it kept fencing costs down. Without intercommoning, these costs would have had to be repeatedly negotiated and borne through individual transactions between farmers.

At the same time, the ability to erect fences was increasingly regarded as a prerequisite for individual investment in agriculture. It was with this in mind that the first reforms to the prescriptive duty to fence were introduced. I argue that the Swedish state identified a strategic opportunity to distribute the costs of fencing more broadly by expanding the existing duty. By invoking the rhetoric of the public good (*allmännyttan*), the government could justify why neighbours ought to bear part of the fencing costs incurred by a more “industrious” landowner who enclosed newly cleared land on the commons. In this framework, the neighbour’s own land use became irrelevant, as only land clearing (and later afforestation) was deemed rational from the state’s perspective.

This logic was formalised in the Fence Ordinance of 1802, which granted neighbouring villages – and neighbours within the same village – the legal right (*vitsord*) to compel one another to construct and maintain a shared fence. For the first time in Swedish legal history, this right was also extended to owners of forests and grazing grounds, enabling them, much like their English counterparts, to exclude other people’s livestock from grazing. Drawing on the work of Swedish economic historian Ronny Pettersson, I interpret this ordinance as part of a broader “reform strategy” aimed at facilitating institutional change by redistributing the costs

associated with the individualisation of property rights. Given the centrality of fencing costs in British debates on the proletarianising effects of enclosure, one might view such as fence reform as a potentially effective solution.

At the same time, several important caveats in the ordinance must be noted. The responsibility for maintaining the village boundary fence remained with the village community as a whole. The *uitsord* – the right to compel a neighbour to participate in a shared fence – applied only between two adjoining plots of cropland or meadow, and between two adjacent forests or grazing grounds. Furthermore, the fundamental obligation of the arable landowner to protect their fields from roaming livestock did not disappear, even if this principle would be increasingly challenged in the decades that followed.

The second empirical chapter remains within the same period but shifts focus to the *Enskifte* ordinance, a more radical form of enclosure than *Storskiftet*, as it required the division of cropland, meadows, and common land alike. This often compelled farms to relocate from the village centre, physically dispersing the farmsteads across the landscape.¹⁰⁹⁴ The chapter demonstrates that the same problem of fencing costs hindered early *enskiften*: farms that moved out could not easily absorb the additional expense of fencing their newly allocated holdings, an issue the 1802 ordinance had been designed to address.

With *enskiftet* also came new ideals of agricultural management, grounded in the belief that newly enclosed land must indeed be enclosed in order to protect it from encroachment. Advocates of enclosure increasingly emphasised the landowner's ability to exclude neighbours' livestock as essential to securing autonomy from external interference and enabling rational, efficient management. The fence thus emerged as a tool of exclusion and personal security.

During the 1810s, new supplements to the ordinance were introduced that underscored the urgency of completing fence divisions in connection with enclosure. For the first time in Swedish legal history, cattle owners were also made legally responsible for supervising the animals they released to graze during the winter months. To me, this suggests that the fence had acquired a broader purpose: it had become a mechanism for maintaining social order and preventing conflict in an increasingly individualised agrarian society.

¹⁰⁹⁴ The *storskifte* allowed landowners to receive up to four parcels within each of the village's traditional field systems. I argue that this was another reform strategy aimed at keeping fencing costs down by enabling neighbours to continue relying on collective fence arrangements. Full consolidation of each landowner's cropland, meadow, and common land, however, required some farmsteads to relocate outside the village core. In contrast to *storskiftet*, *enskiftet* could only be initiated if the entire village agreed to it, or it would apply solely to the individual landowner who requested it.

The chapter also examines the early reactions to the 1802 ordinance in the Swedish Diet. The Peasant Estate was particularly critical of the expanded right to compel the construction of shared fences on the commons. Their objections rested partly on the argument that much common land was unsuitable for land clearing and far too extensive to fence without exhausting local timber resources. While some criticism was framed as opposition to the privatisation of common land, the primary concern was the expectation that farmers would be required to participate in another landowner's enclosure.

Timber shortages were repeatedly identified as a major obstacle to fencing, particularly in the plainland regions where enclosures were otherwise encouraged. Since the early eighteenth century, local authorities and members of the learned elite had attempted to persuade farmers to abandon the traditionally favoured wooden fence, the *hankgärdesgård*, in favour of alternatives such as stone walls, earthworks, or, inspired by English practice, the living hedge. The hedge in particular gained traction among elite circles, a development I connect to the growing interest in landscape architecture and to the work of botanists such as Linnaeus, who could present their experiments with different tree species as patriotic contributions to society.

Despite these efforts, few farmers appear to have adopted alternative fencing methods before the Swedish enclosure reforms. The transition to new types of fences also had legal consequences. A supplement to the 1802 ordinance, introduced in 1815, specified the construction standards required for different fences to be considered lawful. This development was closely tied to the broader process of individualisation: as fears of damage caused by others' livestock increased, and as conflicts over land claims intensified, the legal system sought to regulate fencing more precisely. These changes must also be understood within the framework of self-defence, since any damage could potentially be attributed to a landowner's failure to maintain adequate fencing.

The perceived timber shortage also endowed the fence with a new purpose: protecting afforestation projects, which became a growing concern of the Swedish state during the nineteenth century. Afforestation developed alongside land clearing as a state-driven project justified in terms of the "public good", drawing on German models of rational, even-aged forestry. Much like contemporary forest-conservation initiatives in Denmark described by historian Bo Fritzboøger, the Swedish Crown both sold portions of its own commons and asserted stewardship over the remainder, reinforcing its rights as a landowner by fencing in its forests. Successful tree planting required effective restrictions on roaming livestock. These restrictions were enforced not only through fencing but also through new ordinances regulating grazing on Crown forests. In this context, afforestation could also be invoked as a

counterargument against critics who opposed the right to compel shared fencing on newly privatised common land.

The third empirical chapter adopts a slightly different point of departure, tracing a failed attempt to reform the prescriptive duty to fence between 1828 and 1845. I link this effort to a civil-law draft circulated in the early 1820s, authored by some of the most prominent Swedish liberal jurists of the period; jurists whose work is known to have influenced the formulation of the *Laga skifte* ordinance.¹⁰⁹⁵ These jurists reconceptualised the prescriptive duty to fence as a matter between two adjoining landowners, each possessing equal rights and corresponding duties, grounded in a liberal legal logic.

Their proposal sought, for the first time, to equalise the prescriptive duty to fence in two respects: first, by making cattle owners equally responsible for maintaining the peace of the field; and second, by assigning both landowners an equal share of the fencing obligation. Previously, responsibility had been distributed unequally according to economic capacity. This arrangement meant that larger landowners typically bore a disproportionate share of the burden – something many of them increasingly argued was unfair, since all landowners, rich and poor alike, depended on fences.

The growing subdivision of farmsteads further intensified this burden. As more smallholdings emerged – each with the same legal right to compel the construction of a shared fence – the obligations placed on larger landowners expanded correspondingly.

This proposal, as well as the suggestion of a universal duty regardless of land use, was consistently and vigorously criticised by the Peasant Estate throughout the period. They highlighted what they perceived as an attempt to rationalise agrarian society according to aristocratic ideals and insisted that the law must consider the intended function of the fence. For them, the duty had to be based on actual need, not imposed uniformly. Yet the dissertation also shows that, from this point onward, the Peasant Estate began to fracture on this issue. A fierce debate unfolded in the Diet, with several attempts at compromise, but by the 1844–45 session the proposals were decisively rejected. The matter was not, however, settled for good.

The proposed reform was, according to its advocates, intended to align the law with the emerging enclosed and individualised agrarian landscape. As farmsteads

¹⁰⁹⁵ *Laga skiftet* followed rules similar to those of *enskiftet*, but it came to be applied far more broadly, as *enskiftet* was largely suited to the southern plains of Sweden. Under *laga skifte*, all land had to be divided, yet each landowner could still receive their holdings in up to four separate parcels distributed across the former village. Importantly, *laga skifte* reintroduced the initiative rules of *storskiftet*, meaning that a single application was sufficient to trigger the enclosure procedure for the entire village.

relocated to the periphery of the former village, the collective border-fence came to be regarded as irrational. In this view, the 1802 ordinance appeared increasingly outdated – even to some of the more liberal members of the Peasant Estate. They argued that a landowner whose property lay closer to the village centre would have little incentive to contribute to the maintenance of a fence that now primarily benefited those with land adjacent to the village boundary. With *Laga skiftet*, these boundaries were moreover transformed into private property lines, further reinforcing the logic of individual responsibility.

Yet this trajectory toward individualisation was far from uncontested. Some continued to defend the collective border-fence on the grounds that a shared responsibility still existed – and was still desired – within the village community. For these actors, the fence remained not merely a physical structure but a symbol of collective order and mutual obligation.

After 1845, the terms of the debate shifted markedly – a development explored in the final empirical chapter. Seemingly abruptly, a new principle gained traction: the responsibility for preventing damage to the fields was to rest with the cattle owner, who was now expected to monitor their livestock and bear liability if it entered and damaged a field. After fifty-five years under the 1802 fence ordinance, this shift culminated in the introduction of a new ordinance in 1857, commonly referred to as the Law of the Peace of the Field (*förordning om ägofred*). This legal change has attracted the attention of agrarian historians in Sweden before, though their explanations have varied.

Some scholars have attributed the shift to the expansion of arable land, which encouraged farmers to fence in their animals rather than their increasingly extensive cropland. Between 1700 and 1850, the area under cultivation in Sweden increased by between 80 and 250 percent, making the fencing of cropland prohibitively expensive. Others have emphasised the influence of representatives from the southern plains – particularly members of the agrarian elite – who advocated the new principle in response to timber shortages exacerbated by land clearing in their home regions.

While my thesis confirms and expands upon several of the existing explanations, I also introduce additional reasons for why this principal shift was adopted in Sweden. One key factor was the emergence of a new arena for exchanging experiences and shaping political opinion: the agricultural meetings. At the very first meeting in 1846, members of the southern agrarian elite shared their experiences of using alternative methods to protect fields – namely herding, tethering, and more favourably permanent stable feeding. The arguments presented at these meetings soon echoed in the Diet. Although such methods had long been known and practiced within village

communities, what distinguished the elite's position was their advocacy for the permanent removal of fences.

Proponents of legal reform linked these alternative methods not only to the possibility of eliminating fencing costs but also to ideals of rational and efficient husbandry, shaped by an expanding market for livestock products. In particular, the combination of stable feeding, crop rotation, and the cultivation of fodder crops was promoted as a superior system that produced healthier cattle compared to the traditional practice of turning animals out onto poor summer grazing grounds.

Inspiration for the reform also came from abroad. English, French, and Danish legislation – Danish law having already influenced the earlier reform proposals – was invoked as evidence that Sweden could, and should, adopt a similar principle. One outcome of this study is the finding that Sweden ultimately followed a legal trajectory closely resembling that of Denmark, although the Danish process unfolded with far less conflict. This difference can, I argue, be attributed partly to political structure – Denmark remained until 1849 an absolutist monarchy, whereas in Sweden the Peasant Estate could effectively block such reforms – and partly to timing, as the Danish enclosure reforms had largely been completed by the 1810s.

Opponents of the Swedish reform argued that the country's agricultural productivity lagged far behind that of countries like England, making such a shift ill-suited to Swedish conditions. Advocates countered that it was precisely the existing legal framework that prevented Sweden from achieving similar levels of agricultural success.

This debate was also intertwined with a broader contemporary discussion about Sweden's perceived forest shortages. The state was repeatedly urged to intervene, and some commentators even encouraged it to infringe upon existing ownership rights in order to correct what was seen as a looming national crisis. In this context, it is unsurprising that farmers' fencing practices were once again singled out as problematic. Yet this time, informed by the growing experience of afforestation, it was not the fences themselves but the roaming cattle that were deemed in need of stricter control. Elite arguments were increasingly coloured by a tone of guardianship. Allowing cattle to wander freely was portrayed as disorderly and incompatible with a modern agrarian society. Farmers who continued the practice were described as "nomads," disruptors of civil society who threatened both agricultural improvement and social order.

The thesis also demonstrates that a jurisprudential logic underpinned this principal shift. Almost simultaneously, the earlier civil-law draft was revised and republished, reinvigorating the belief that Sweden required legislation suited to the new social conditions created by enclosure. From a property-rights perspective, many members

of the Diet argued that placing responsibility on cattle owners to monitor their livestock was more consistent with an absolute private-ownership regime. Requiring landowners to protect themselves through fencing was seen as ineffective in a society where, as some claimed, individuals could easily tear down fences to let their cattle roam. If such an incident occurred, the accused could simply blame the landowner for inadequate fencing and thereby evade punishment. In this sense, the law was said to encourage trespass.

The new legal team behind the revised civil-law draft therefore proposed not only a shift in responsibility but also stricter rules governing trespass more generally. Whether or not fences were in place, the landowner was to be secure in their right not to have their private property encroached upon.

The push-back against the proposed reform crystallised around two main counterarguments. First, critics argued that the law would be ill-suited to regions outside the southern plainlands, which constitute only a small portion of the Swedish landscape. Farmers in forested areas were expected to face significant practical difficulties in herding their cattle. Second, opponents maintained that poor farmers would be unable to afford hiring labour for herding, nor could they reasonably be expected to take on the task themselves. While the agrarian elite promoted these methods – and even demonstrated them to their peers at agricultural meetings – they did not translate into organisational forms that ordinary farmers could realistically adopt.

The Peasant Estate therefore insisted that landowners must at least retain the right to establish enclosed pastures. Without fences, they argued, an excessive amount of labour would have to be diverted to cattle herding, undermining the viability of everyday agricultural work.

I argue that the 1857 Law of the Peace of the Field was ultimately the product of compromise. The new legislation applied only to villages that had undergone enclosure, and it explicitly confirmed fencing as a legitimate option alongside the alternative methods promoted by the agrarian elite. Although the elite succeeded in securing many of the provisions they had advocated, they were unable to eliminate the possibility of fencing altogether. What changed, however, was the location and meaning of the fence: it was now to be placed along the boundary lines between two enclosed farmsteads rather than around the village as a collective unit. In practice, this shift dissolved the village-based organisation of fencing.

Although the debate frequently revolved around questions of justice and utility – who could rightly be assigned the duty – the underlying conflict was fundamentally about costs. The nobility and wealthier peasants sought to distribute these costs as widely as possible, regardless of how inequitable this appeared. No one, however

essential fences were for organising agricultural work, wished to bear the burden of building or maintaining them. The prescriptive duty to fence, initially conceived as a clever mechanism to reduce individual expenses, quickly lost its appeal once alternative methods of managing livestock became seen as viable.

From a legal standpoint, it is reasonable to interpret the prescriptive duty to fence as a restriction on private ownership. What is striking, however, is that – unlike other collective institutions such as intercommoning, which the Swedish agrarian elite routinely criticised as obstacles to improvement – the collective organisation of fencing did not attract comparable criticism for a long time. Even the agrarian elite accepted that collective fence arrangements, despite encroaching on absolute ownership rights, were justified so long as they reduced the costs of enclosure. The desire to be freed from this obligation – specifically, from the possibility of being compelled to share a fence with a neighbour – only emerged once their interests shifted.

In my thesis, I draw attention to this contradiction: the prescriptive duty to fence was used as a reform strategy to promote the individualisation of Swedish agriculture, yet its very design required legislators to continually consider the collective utility of fencing. Because the burden was shared, the law could not simply reflect the interests of individual landowners. Legislators could point to potential enterprises on the commons – afforestation, land clearing, or other improvements – but if the land itself was poor, even the most industrious farmer could not make it profitable. The entire reform project rested on an optimistic assumption that all land contained hidden resources waiting to be unlocked, provided it was enclosed.

When critics insisted that the law must account for the fact that most common land was used for grazing, or that many villages had not yet undergone enclosure, legislators were forced into compromises. These compromises were repeatedly challenged by the wealthiest landowners, who sought to distribute the costs of enclosure as widely as possible. Their underlying aim was to shift the financial burden away from themselves and onto others, as well to make the countryside appear more orderly and closed off, in line with their practices.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet, Stockholm

Kommitterade till granskning av storskiftes- och enskiftesförfattningarna, ÄK621 (1810), Vol. I, Skr. till K. M: t, Konzept, K. Bref.

Kommitterade till granskning av storskiftes- och enskiftesförfattningarna, ÄK621 (1810), Vol. II, Inklusive uppgifter från landshövd.

Kungliga skogs- och lantbruksakademin, Stockholm

Ä. a. E II: I (1813–1814).

Göteborgs riksarkiv, Göteborg

Skaraborgs läns hushållningssällskaps arkiv, Protokoll 1847–1859, A1:2 (1850).

Tryckta källor

Adamson, Rolf, "Statlig spannmålspolitik i övergången mellan merkantilism och liberalism 1810–1825", i Janken Myrdal [red.], *Statens jordbrukspolitik under 200 år* (Stockholm 1991).

—, "Staten och jordbruket", i Mats Morell, Janken Myrdal & Bengt M. P. Larsson [reds.], *Agrarhistoria* (Stockholm 1997).

af Forsell, Carl, *Statistik öfver Sverige, Grundad på offentliga handlingar*, facsimilieupplaga av 2. uppl. (Stockholm 1978).

- Albritton Jonsson, Fredrik & Wennerlind, Carl, *Scarcity: a history from the origins of capitalism to the climate crisis* (Cambridge, Massachusetts 2023).
- Almbjör, Martin, "Grävandet efter demokratis rötter. Riksdagen och kungamakten 1611–1866", *Scandia* 89: 1 (2023).
- Almqvist, Jan Eric, "Det norrländska avvitringsverket", i *Svenska Lantmäteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia, Del I* (Stockholm 1928a).
- , "Rågång, administrativ gräns och riksgrens", i *Svenska lantmäteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia, Del I* (Stockholm 1928b).
- , "Skogskommissionerna under det karolinska enväldet", i *Svenska lantmäteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia, Del I* (Stockholm 1928c).
- Animalieproduktion med hög konkurrenskraft och gott djurskydd, Betänkande av Utredningen om en konkurrenskraftig animalieproduktion*, SOU 2024:56 (Stockholm 2024).
- Anners, Erik, *Den europeiska rättens historia 2* (Stockholm 1983).
- Andersson Flygare, Irené, "Gård, hushåll och familjejordbruk", i Bengt M. P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal [reds.], *Agrarhistoria* (Stockholm 1999).
- Anderson, Terry L., Hill, P. J., "The Evolution of Property Rights: A Study of the American West", *Journal of Law and Economics* 18:1 (1975).
- Arnborg, Gunnar, *Stenmur'n. Odlarmöda i Västergötland* (Mölnlycke 1980).
- Arneil, Barbara, "Trade, Plantations, and Property: John Locke and the Economic Defense of Colonialism", *Journal of History of Ideas* 55:4 (1994).
- Aronsson, Mårten, "Slätter- och betesmark i det äldre odlingslandskapet", *Bygd och natur* (1979a).
- , "Odlingslandskap och livsform", *Bygd och Natur* 60:6 (1979b).
- Aronsson, Peter, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850* (Malmö 1992).
- , "Bönderna och den svenska politiska kulturen", i Mats Morell, Janken Myrdal & Bengt M. P. Larsson [reds.], *Agrarhistoria* (Stockholm 1997).
- Arrhenius, Johan Petter, *Berättelse öfver förhandlingarne vid det första allmänna Svenska Landtbruksmötet i Stockholm 1846* (Stockholm 1847).
- , *Berättelse öfver förhandlingarne vid det andra allmänna Svenska Landtbruksmötet i Stockholm 1847* (Stockholm 1848).

- , *Om Egofriden jemte Anvisning att anlägga lefvande häckar samt att uppföra annan ändamålsenlig stängsel* (Uppsala 1858).
- , *Handbok i Svenska Jordbruket. Första delen, fjärde omarbetade upplagan* (Stockholm 1879).
- Ash, Eric H., "Reclaiming a New World: Fen Drainage, Improvement, and Projectors in Seventeenth-Century England", *Early Science and Medicine* 21 (2016).
- Asker, Björn, "Bondemakten, markegångsdeputerade och fyrståndssystemet. 1700- och 1800-talens politiska historia i agrar belysning", *Historisk tidskrift* 145:4 (2025).
- Asplund, Johan, *Människan som samhällsvarelse. Tid, rum, individ, kollektiv, nytugåva*, (1983; Lettland 2022).
- Atkins, Peter et. al, *People, Land & Time. An Historical Introduction to the Relations Between Landscape, Culture and Environment* (London 1998).
- Bagger-Jørgensen, O., "Lantmäteriets organisation", i *Svenska lantmäteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia, Del 1* (Stockholm 1928).
- Beckman, Lars K., *Sveriges rikes lag. Fastighetsrätt*, Volym 1, Upplaga 2:1 (Stockholm 2001).
- Beeckaert, Esther, "Inequality and commons in the Ardennes in the second half of the eighteenth century", *Agricultural History Review* 68:2 (2020).
- "Bekväm", *Svenska Akademiens ordbok*, bd. 3 (Stockholm 1903).
- Bengtsson, Erik, "The social origins of democracy in Sweden: the role of agrarian politics", *Social History*, 47:4 (2022).
- , "The Politics of suffrage and representation in Sweden in the 'long 1848'", i Knut Dørum & Anne Engelst Nørgaard [reds.] *Scandinavia and the long 1848*, under utgivning.
- Bengtsson, Erik & Olsson, Mats, "Peasant Artistocrats? Wealth, Social Status and the Politics of Swedish Farmer Parliamentarians 1769-1895", *Scandinavian Journal of History* 45:5 (2020).
- Bengtsson, Tommy & Dribe, Martin, "New Evidence on the Standard of Living in Sweden During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Long-Term Development of the Demographic Response to Short-Term Economic Stress", i Robert C Allen, Tommy Bengtsson & Martin Dribe [reds.], *Living Standards in the Past: New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe* (New York 2005).
- Berger, Olof, "Riksdagsutskottens betänkanden", *Svensk juristtidning* 1 (1973).
- Berglund, Magnus, *Skånska jordvallar och andra hägnader i det träd- och stenfria landskapet* (Uppsala 2002).

”Billig”, *Svenska Akademiens ordbok* bd. 4 (Stockholm 1910).

Björck, Henrik & Kaiserfeld, Thomas, ”Akademiens historia”, i Johan Kärnfelt, Karl Grandin & Solveig Jülich [reds.], *Kunskap i rörelse: Kungl. Vetenskapsakademien och skapandet av det moderna samhället* (Göteborg 2018).

Björck, Theodor, *Samling af alla gällande K:gl. förordningar, instruktioner, författningar och reskripter m.m., samt Kammarkollegii och Direktörsembetets wid Landtmäteriet och Justeringsverket i riket utfärdade cirkulärbref och föreskrifter rörande landtmäteriet och dermed sammanhang egande ämnen, til tjenst för landtmätare, domare, prester, kamerala tjenstemän, jordbrukare och andra, för hwilka det är af intresse och wigt att känna den juridiska och ekonomiska lagstiftningen i dessa ämnen* (Stockholm 1851).

Björklund, Patrik, ”Adlig opposition och borgerlig liberalism vid 1823 års riksdag” *Scandia* 30:1 (1964).

Bloch, Marc, *French Rural History: an essay on its basic characteristics*, övers. Janet Sondheimer (London 1978).

—, *Feudal Society. Vol. 1. The Growth of Ties and Dependence*, övers. L. A. Manyon (London/New York 1989).

Blomley, Nicholas, ”Law, Property, and the Geography of Violence: The Frontier, the Survey, and the Grid”, *Annals of the Association of American Geographers*, 93:1 (2003).

—, ”Making Private Property: Enclosure, Common Right and the Work of Hedges”, *Rural History* 18:1 (2007).

—, ”Simplification is complicated: property, nature, and the rivers of law”, *Environment and Planning* 40 (2008).

—, ”The Boundaries of Property: Complexity, Relationality, and Spatiality”, *Law & Society Review* 50:1 (2016a).

—, ”The territory of property”, *Progress in Human Geography* 40:5 (2016b).

—, ”The territorialization of property in land: space, power and practice”, *Territory, Politics, Governance* 7:2 (2019).

—, *Territory. New Trajectories in Law* (Oxon/New York 2023).

Bohman, Magnus, *Bonden, bygden och bördigheten. Produktionsmönster och utvecklingsvägar under jordbruksomvandlingen i Skåne ca 1700–1870* (Lund 2010).

—, ”Medlemsorganisation mellan majestät och medborgare? Representation och makt genom hushållningssällskapen under det tidiga 1800-talets samhällsomvandling”, *Scandia* 89:2 (2023).

- Bohman, Stefan et. al. "Oss arma folk att plåga...". *Skiftet i västgötabyggnad Kungslena* (Stockholm 1976).
- Borell, Berit, *De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet* (Stockholm 1948).
- Bourcier, Paul G., "In Excellent Order': The Gentleman Farmer Views his Fences, 1790–1860", *Agricultural History* 58:4 (1984).
- Brady, Emily, "The Aesthetics of Agricultural Landscapes and the Relationship between Humans and Nature", *Ethics, Place and Environment* 9:1 (2006).
- Brenner Bishop, Lisa, *A Social History of the Private Fence in Nineteenth-Century America*, Dissertations, Theses, and Masters Projects. College of William & Mary (2000).
- Bring Larsson, Linnea, *På samma klot? Lantbrukskunskaper i 1720-talets Sverige* (Stockholm 2025).
- Bruno, Karl, *Exporting Agrarian Expertise: Development Aid at the Swedish University of Agricultural Sciences and Its Predecessors, 1950–2009* (Uppsala 2016).
- Bäck, Kalle, *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden: centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor*, (Stockholm 1984a).
- , "Skogspolitik och bondeopposition 1732–1756", i Kalle Bäck [red.], *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet* (Oslo 1984b).
- , *Början till slutet: laga skiftet och torpbebyggelsen i Östergötland 1827–65*, rev. uppl. (Borensberg 2016).
- Bäärnhielm, Mauritz, "Vad lagboken berättar", i Mats Widgren [red.], *Äganderätten i lantbrukets historia* (Stockholm 1995).
- Campbell, Åke, *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader* (Uppsala 1929).
- Carlsson, Sten, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning* (Lund 1949).
- Cederberg, Christel, Henriksson, Maria & Rosenqvist, Håkan, *Ekosystemtjänster i gräsbaserad mjölk- och nötköttsproduktion* (Göteborg 2018).
- Chambers, J. D., "Enclosure and Labour Supply in the Industrial Revolution", *The Economic History Review* 5:3 (1953).
- Christensen, Jan, *Bönder och herrar. Bondeståndet i 1840-talets liberala representationsdebatt. Exemplet Gustaf Hierta och J P Theorell* (Göteborg 1997).
- , "Radikalism som strategi. Bondepolitik vid 1800-talets mitt", *Historisk tidskrift* 126:4 (2006).

- Christensson, Jakob, *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning* (Stockholm 1996).
- Classens, Michael, "The Matter of Matter: Making Property in the Holland Marsh", *Society & Natural Resources* 31:2 (2018).
- Collin, Hans Samuel (preses) & Gyllenhammar, Fredrik (respondent), *Afhandling om Grannars Skyldighet enligt Sveriges Lag, att med hvarandra deltaga i Stängsels upprättande och underhållande* (Uppsala 1822).
- Cosgrove, Denis, "Modernity, Community and the Landscape Idea", *Journal of Material Culture* 11 (2006).
- Cottyn, Hanne, Vanhaute, Eric & Beeckaert, Esther, "Peasant frontiers as a research strategy: peasant resilience and the reproduction of common land rights", *Continuity and Change* 37:1 (2022).
- Dackling, Martin, *Den agrara revolutionens fortsättning – jordbruk före och efter 1900*, paper presenterat vid det svenska historikermötet 2017 (2017).
- , "Traditional or modern peasants? *odelsrett* and *bölds rätt* in parliamentary debates, 1810–1860", *Scandinavian Journal of History* 46:1 (2021).
- Dahl, Sven, *Torna och Bara: studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860* (Lund 1942).
- Dahlman, Carl, *The Open Field System and Beyond: A property rights analysis of an economic institution* (Cambridge/New York 1980).
- Danell, Kjell, *Vilt, jakt och människor i Norrlands skogar 1870–1900* (Möklinta 2020).
- Danhof, Clarence H., "The Fencing Problem in the Eighteen-Fifties", *Agricultural History* 18:4 (1944).
- De Moor, Martina, Shaw-Taylor, Leigh & Warde, Paul, "Comparing the historical commons of north west Europe. An introduction", i Martina De Moor, Leigh Shaw-Taylor & Paul Warde [reds.], *The management of common land in north west Europe, c. 1500–1850* (Turnhout 2002).
- Drayton, Richard, *Nature's Government: Science, Imperial Britain, and the "Improvement" of the World* (New Haven/CT 2000).
- Edling, Nils, *För modernnäringens modernisering. Två studier av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens tillkomst och tidigare historia* (Stockholm 2003).
- , *De areella näringarnas välgörare. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademin och dess donatorer* (Gävle 2010).
- Ehn, Wolter, *Mötet mellan centralt och lokalt. Studier i uppländska byordningar* (Uppsala 1991).
- Ek, Johannes, *Rätt börd och god skörd. En rättshistorisk studie om ståndsprivilegier och jordägande*, kandidatuppsats i Juridik vid Lunds universitet (2016).

- Ek, Sven B., "Fiktioner om 1800-talets kulturomvandling", *RIG: Kulturhistorisk tidskrift* 55:1 (1972).
- Ekbäck, Peter, *Mark- och fastighetsrättens utveckling i Sverige: En rättshistorisk orientering med betoning på fastighetsbildning och infrastruktur* (Stockholm 2017).
- Ekstrand, Viktor, *Svenska landtmätare: biografisk förteckning [D. 1] 1628–1900* (Stockholm 1896–1903).
- Elgeskog, Valter, *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet* (Lund 1945).
- Eliasson, Per, "När bruk av skog blev skogsbruk. Etablering av högskogbruk och trakthyggen i Sverige", i Per Eliasson & Ebba Lisberg Jensen [reds.], *Naturens nytta. Från Linné till det moderna samhället* (Lund 2000).
- , *Skog, makt och människor: En miljöhistoria om svensk skog 1800–1875* (Stockholm 2002).
- Eliasson, Per & Hamilton, Gustaf, "'Blifver ondt att förena sigh' – några linjer i den svenska skogslagstiftningen om utmark och skog", i Ronny Pettersson [red.], *Skogshistorisk forskning i Europa och Nordamerika. Vad är skogshistoria, hur har den skrivits och varför?* (Stockholm 1999).
- Enagrius, Carl Erik, *Samling Af Lantmäteri Författningar Ifrån Början Af 1763 till 1807* (Stockholm 1808).
- Engström, Alexander C., "Skogskris och resurskonflikt. Debatten om skogsödande i Sverige 1740–1820", *Historisk tidskrift* 144:2 (2024).
- Eriksson, Gunnar, *Karläggarna. Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870–1914* (Umeå 1978).
- Faggot, Jacob, *Tankar om fäderneslandets kännedom och beskrifning, jemte påminnelser och anledningar till allt hvad dervid bör iakttagas och efterfrågas* (Stockholm 1741).
- , *Svenska landtbrukets hinder och hjälp* (Stockholm 1746).
- Fahlbeck, Erik, *Sveriges riksdag. Historisk och Statsvetenskaplig framställning. Förra avdelningen, Riksdagens historia intill 1865, Åttonde bandet, Ständsriksdagens sista skede 1809–1866* (Stockholm 1934).
- Fritzbøger, Bo, *A Windfall for the Magnates. The Development of Woodland Ownership in Denmark c. 1150-1830* (Odense 2004).
- Foucault, Michel, *The birth of biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978–1979*, övers. Graham Burchell (Basingstoke 2008).
- French, Henry & Baker, Leonard, "'The result never quite equalled the promise': risk, reward, and reclamation on Exmoor, 1840-1897", *Agricultural History Review* 71:1 (2023).
- Fridlitzius, Gunnar, *Swedish corn export in the free trade era* (Lund 1957).

- , "Population, Enclosure and Property Rights", *Economy and History* XXII:1 (1979).
- Friedman, Karen J., "Fencing, Herding, and Tethering in Denmark, from Open-Field Agriculture to Enclosure", *Agricultural History* 54:4 (1984).
- Fries, Sigurd, *Stätt och stätta i Norden. Ett verbalabstrakts betydelseutveckling och ett bidrag till studiet av hägnadsterminologien* (Uppsala 1964).
- Forssman, Hilding, "Om skifte och annan jorddelning", i *Svenska lantmäteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia, Del 2* (Stockholm 1928).
- Frängsmyr, Tore, "Den gudomliga ekonomin: Religion och hushållning i 1700-talets Sverige", *Lychnos: Lärdomshistoriska samfundets årsbok* (1971–1972).
- , *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år, del II 1809–2000* (Stockholm 2004).
- Förslag till allmän civillag* (Stockholm 1826).
- Förslag till Straff-Balk* (Stockholm 1844).
- Förslag till Giftermåls-Balk, Ärfda-Balk, Jorda-Balk och Byggnings-Balk* (Stockholm 1847).
- Gadd, Carl-Johan, *Järn och potatis: jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860* = [Iron and potatoes: agriculture, technique and social change in county of Skaraborg 1750–1860] (Göteborg 1983).
- , "Jordbruksteknisk förändring i Sverige under 1700- och 1800-talen – regionala aspekter", i Lennart Andersson Palm, Carl-Johan Gadd & Lars Nyström [reds.], *Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning* (Göteborg 1998).
- , *Det svenska jordbrukets historia. Bd 3. Den agrara revolutionen* (Stockholm 2000).
- , "Odlingssystemens förändring under 1700- och 1800-talen", i Ulf Jansson & Erland Mårald [reds.], *Bruka, odla, hävda. Odlingssystem och uthålligt jordbruk under 400 år* (Stockholm 2005a).
- , "The agricultural revolution in Sweden, ca 1700–1900", i Magnus Jerneck et. al. [reds.], *Different Paths to Modernity. A Nordic and Spanish Perspective* (Lund 2005b).
- , "Från ensäde till tresäde. Falbygden och norra Småland, ca 1500–1800", i Martin Andersson, Ulrich Lange & Jesper Larsson [reds.], *Arbete och skörd: en festskrift till Patrick Svensson på hans 60-års dag* (Stockholm 2025).
- Gellerman, Olle, *Staten och jordbruket 1867–1918* (Uppsala 1958).
- Germundsson, Tomas & Lewan, Nils, "Enskiftet i Skåne 200 år. Reformen 1803 i geografiskt perspektiv", *Ale* (I) (2003).

- Goettlich, Kerry, "The rise of linear borders in world politics", *European Journal of International Relations* 25:1 (2018).
- Granér, Staffan, *Sambävd och rågång. Om egendomsrelationer, ägoskiftet och marknadsintegration i en värmäländsk skogsbygd 1630–1750* (Göteborg 2002).
- Greer, Allan, "Commons and Enclosure in the Colonization of North America", *American Historical Review* 117:2 (2012).
- Grill, Johan Abraham, "Försök med Timrade Gärdesgårdar", *Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar* (Stockholm 1789).
- Grimberg, Carl, *Svenska folkets underbara öden, VII. Gustaf III:s och Gustav IV Adolfs tid* (Stockholm 1913–1939).
- Grundström, Karin & Rosengren, Mathilda, "Allmänningen – en central periferi? Gemensam användning av mark i sydvästra Skåne under perioderna 1783–1827 och 1990–2022", *Scandia* 91:2 (2025).
- Grönvall, Lars Josef, *Om stängsel-skyldighetens fördelning* (Stockholm 1847).
- Gustafsson, John-Eric, *Hägnader och stängsel i kulturlandskapet: historik och arbetsbeskrivning över äldre och modernt hägnadsarbete*, 2 [rev.] uppl., (Stockholm 2002).
- Gustavsson, Karin, "Den vetenskaplige amatören i herrgårdsträdgården", *Bulletinen för trädgårdshistorisk forskning* 24 (2011).
- Haggren, C. J. & Westlinger, Axel, *Akademisk avhandling om ägodelningar, filosofi och juridik doktor, docens i allmänna hushållnings-lagfarenheten* (Uppsala 1811).
- Hahn, Steven, *A Nation Without Borders. The United States and Its World in an Age of Civil Wars, 1830–1910* (New York 2016).
- Haidenthaller, Ylva, *The medal in Early Modern Sweden. Significances and Practices* (Lund 2021).
- Hallberg, Erik, *Havrefolket: studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalboslätten 1770–1930* (Göteborg 2013).
- Hallberg, Erik et. al, "Sweden's agricultural revolution reassessed: A reconstruction of arable land and food production in 1810 and 1870", *Agricultural History Review* 70:1 (2022).
- Hallberg, Erik & Nyström, Lars, "Den ursprungliga kapitalackumulationen på svensk botten?", *Historisk tidskrift* 141:1 (2021).
- , "Svar på Tollin och Widgren av Hallberg & Nyström", *Historisk tidskrift* 142:1 (2022).

- , "Kampen om Lärkeskogen. Skogskommissionerna och äganderätten till allmänningarna 1650–1800", i Martin Andersson, Ulrich Lange & Jesper Larsson [reds.], *Arbete och skörd. En festskrift till Patrick Svensson på hans 60-års dag* (Stockholm 2025).
- Hamilton, G. K., *Om ägofrid efter svensk lag* (Uppsala 1859).
- Hammond, John Lawrence & Hammond, Barbara, *The Village Labourer, Vol. I* (London 1948).
- Hanssen, Börje, "Jacob Faggot som ekonomisk författare", *Kungl. Lantbruksakademiens tidskrift* (1942).
- Hardin, Garrett, "The Tragedy of the Commons", *Science* 162:3859 (1968).
- Harvey, David C., "Ambiguities of the hedge: an exercise in creative pleaching – of moments, memories and meanings", *Landscape History*, 38:2 (2017).
- Heckscher, Eli F., *Svenskt arbete och liv: från medeltiden till nutiden* (Stockholm 1942).
- , "Fysiokratismens ekonomiska inflytande i Sverige", *Lychnos: Lärdomshistoriska samfundets årsbok* (1943).
- Helmfrid, Staffan, *The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden: general features* (1961).
- Hessler, Carl Arvid, "Den svenska ståndsriksdagen", *Scandia* 8:1 (1935).
- Hobroh, Gunnar, "Till de skånska pilvallarnas historia", *Folkkultur. Meddelanden från Lunds universitets folkminnesarkiv* 4 (1944).
- Hobsbawn, E. J., *The Age of Revolution 1789–1848* (New York 1962).
- Hoegh, Hans Jörgen Christian, *Anvisning til et wäl inrättadt jord-bruk för landthushållare, som hafwa fått sin jord utskiftad från samhäfd. Brukbar äfwen för andra jord-brukare; Pris-skrift, som af Kongl. Landthushållnings-Sällskapet i Dannemark erhållit 1:sta Guld-Medallien år 1794, första delen* (Stockholm 1799).
- Holder, Jane, "Law and Landscape: The Legal Construction and Protection of Hedgerows", *Modern Law Review* 62:1 (1999).
- Holmbäck, Åke, *Studier över de svenska allmänningarnas historia, 1. Rättsreglerna för intaga av jord vid den fasta bosättningen uppkomsten av särskilda slag av allmänningar* (Uppsala 1920).
- , "Hans Samuel Collin", *Svenskt biografiskt lexikon*, Bd. 8 (1929).
- , "Lag och balk", *Svensk juristtidning* 1 (1941).
- Hoppe, Göran, "Skiftesreformerna och agrarutvecklingen", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 5 (1983).
- , "Svenska jordskiften och samhällsutvecklingen", i Janken Myrdal [red.], *Statens jordbrukspolitik under 200 år* (Stockholm 1991).

- , ”Jordskiftena och den agrara utvecklingen”, i Bengt M. P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal [reds.], *Agrarhistoria* (Stockholm 1997).
- Hornbeck, Richard, ”Barbed Wire: Property Rights and Agricultural Development”, *The Quarterly Journal of Economics* (2010).
- Hoskins, W. G., *The Making of the English Landscape* (London 2005).
- Hoyle, Richard W., ”Introduction: Custom, Improvement and Anti-Improvement”, i Richard W. Hoyle [red.], *Custom, Improvement And The Landscape in Early Modern Britain* (Oxon/New York 2016).
- Humphries, Jane, ”Enclosures, Common Rights, and Women: The Proletarianization of Families in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries”, *The Journal of Economic History* 50:1 (1990).
- Håkansson, August, ”Dränering, sjösänkning och ängsvattning”, Mats Morell, Janken Myrdal & Bengt M. P. Larsson [reds.], *Agrarhistoria* (Stockholm 1997).
- Höjer, Henrik, *Sveriges argaste liberal: Carl af Forsell: officer, statistiker och filantrop* (Stockholm 2007).
- Hölzl, Richard, ”Historicizing Sustainability: German Scientific Forestry in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, *Science as Culture* 19:4 (2010).
- Ingold, Tim, *Lines: A brief history* (London 2007).
- Isacson, Maths, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860: Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län* (Uppsala 1979).
- Isaksson, Olov, *Bystämman och bystadga. Organisationsformer i Norrlands kustbyar. Om samspel mellan lokal tradition och central påverkan* (Uppsala 1967).
- Isberg, Magnus, ”I väntan på en representationsreform. Riksdagens utskottsorganisation i 1809 års författningsverk”, i Margareta Brundin & Magnus Isberg [reds.], *Maktbalans och kontrollmakt. 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv* (Stockholm 2009).
- Jansson, Torkel, *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden* (Uppsala 1987).
- Jansson, Ulf, ”Forskning om äldre odlingssystem under de senaste 100 åren – en översikt”, i Ulf Jansson & Erland Märald [reds.], *Bruka, odla, hävda. Odlingssystem och uthålligt jordbruk under 400 år* (Stockholm 2005).
- , ”Värmlands landskap och odling under 1700- och 1800-talen: Jord, skog och järn”, i Olof Kährström [red.], *För den värmländska lanthushållningens väl: landshövdingar, akademiker och hushållningssällskap i arbete för agrar modernisering 1790–1820 skildrat i samtida och nyskrivna texter* (Stockholm 2015).

- Johannisson, Karin, "Det sköna i det vilda: En aspekt på naturen som mänsklig resurs", i Tore Frängsmyr [red.], *Paradiset och vildmarken* (Stockholm 1984).
- , *Det mätbara samhället* (Arlöv 1988).
- Jonasson, Maren, "De allmänna lantbruksmötena och lantbruksutställningarna 1847–1932", i Olof Kährström [red.], *När landet kom till staden. Lantbruksmöten och lantbruksutställningar som arenor för agrara moderniseringssträvanden i Sverige och Finland 1844–1970* (Stockholm 2013).
- , "Allmänna möten för lantbrukare i Finland, Sverige och Danmark 1845–1860", i Fredrik Eriksson & Per Eriksson [reds.], *Perspektiv på lantbrukets organisering – historiografi, begreppshistoria och källor* (Stockholm 2016).
- Jonsson, Ulf & Pettersson, Ronny, "Den franske bondens möte med marknaden och Kooperationen inom mejerinäringen", i Reine Rydén [red.], *Jordbrukarnas kooperativa föreningar och intresseorganisationer i ett historiskt perspektiv* (Stockholm 2004).
- Jordan, Terry G., "The Material Legacy of New Sweden on the American Frontier", i Carol E. Hoffecker, Richard Waldron & Lorraine E. Williams, et. al., [reds.], *New Sweden in America* (Delaware 1995).
- Jordbruksverket, *Krav att hålla djur lösgående - konsekvenser, övergångsbestämmelser, undantag och andra incitament än lagstiftning*, Rapport 2019:17 (2019).
- Juhlin-Dannfelt, Herman, *Kungl. Landbruksakademien 1813–1912 samt Svenska landthushållningen under nittonde århundradet*, del I (Stockholm 1913).
- , "Skifte och delning av jord ur ekonomisk synpunkt", i *Svenska lantmäteriets historia 1628–1928*, bd 2 (Stockholm 1928).
- Jägerskiöld, Stig, "Den historiska skolan i Sverige", i *Den historiska skolan och Lund, Rätthistoriskt symposium 1980* (Lund 1981–83).
- Jönsson, Jimmy, *Den biologiska vändningen: biologi och skogsvård, 1900–1940* (Lund 2019).
- , "Skogsbruk och vetenskaplig legitimitet. Gränsdragningsarbete kring skoglig marklära", i Bruno, Karl, Lundin, Per [reds.], *Önskad och ifrågasatt. Lantbruksvetenskapernas akademisering i 1900-talets Sverige* (Lund 2020).
- Jørgensen, Eva Krause, *Breaking the Chains. An Intellectual History of the Discursive Struggles over the Danish Agrarian Reforms, 1784-1797* (Aarhus 2015).
- Jönsson, Lars-Eric, "Landsbygdens landskap", i Anna Christina Ulfspärre, Mats Greiff och Lars-Eric Jönsson, et. al. [reds.], *Helsingborgs historia. Del VIII: 1 Landsbygden* (Malmö 2010).
- Kain, Roger, J. P. & Baigent, Elizabeth, *The Cadastral Map in the Service of the State: A History of Property Mapping* (Chicago 1992).

- Kaiserfeld, Thomas, *Krigets salt. Salpetersjudning som politik och vetenskap i den svenska skattemilitära staten under frihetstid och gustaviansk tid* (Lund 2009).
- , "Näringen, rationaliseringen och akademiseringen. Avslutande reflektioner", i Karl Bruno & Per Lundin [reds.], *Önskad och ifrågasatt. Lantbruksvetenskapernas akademisering i 1900-talets Sverige* (Lund 2020).
- Kalm, Pehr, *Pehr Kalms resa till norra Amerika* (Helsingfors 1904–1929).
- Kalm, Pehr (preses) & Högman, David Erik (respondent), *Trän til häckar eller lefvande gärdes-gårdar* (Åbo 1756).
- Kalm, Pehr (preses) & Schroderus, Isaac (respondent), *Sätt att hägna Åker och Äng med Skogens stora besparing* (Åbo 1778).
- Hilldoff, E., *Kalmar läns södra kungl. Hushållningssällskap 1811–1911* (Kalmar 1911).
- Kaplan, Steven L. & Reinert, Sophus A., "The Economic Turn in Enlightenment Europe", i Steven L. Kaplan & Sophus A Reinert [reds.], *The Economic Turn: Recasting Political Economy in Enlightenment Europe* (London/New York 2019).
- Kardell, Lars, "Bondens skog", *Bygd och Natur* (1979).
- , "Skogsvårdens uppkomst", *Kungl. Skogs- och lantbruksakademiens tidskrift* 125 (1988).
- , *Om skogsbetet i allmänhet och det i Klövsjö i synnerhet*, Rapport 105 för Svenska Lantbruksuniversitetet (2008).
- , "Landskapet berättar om skogens historia", *Skogshistoriska Sällskapets Årsskrift* (2016).
- Kardell, Örjan, *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900* (Uppsala 2004a).
- , "Hägnadssystemens fysiska placering i landskapet och deras förändring över tiden", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 47 (2004b).
- , "Vallning, bete, mjölkning, och hägnader kring sekelskiftet 1900", *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2006 (2006).
- , "Swedish Forestry, Forest Pasture Grazing by Livestock, and Game Browsing Pressure Since 1900", *Environment and History* 22:4 (2016).
- , "Geten som skogens fiende", i Katharina Leibring & Ingvar Svanberg [reds.], *Geten i Sverige: kulturhistoriska och samtida perspektiv* (Uppsala 2017).
- Karlsson Schaffer, Johan, "The Legal Complex in Struggles for Political Liberalism in Sweden", i Malcolm Feeley & Malcolm Langford [reds.], *The Limits of Legal Complex* (Oxford 2021).
- Karsvall, Olof, Jupiter, Kristofer & Wästfelt, Anders, "Fenced open-fields in mixed-farming systems: spatial organization and cooperation in southern Sweden during the seventeenth century", *Journal of Historical Geography* 80 (2023).

- Katajala, Kimmo, "Maps, Borders and State-Building", i Marko Lamberg, Marko Hakanen & Janne Haikari [reds.], *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality* (Lund 2011).
- , "Drawing Borders or Dividing Lands?: The Peace Treaty of 1323 between Sweden and Novgorod in a European Context", *Scandinavian Journal of History* 37:1 (2012).
- Katz, Larissa, "Exclusion and Exclusivity in Property Law", *University of Toronto Law Journal* 58 (2008).
- Keyzer, Maïka de, "The impact of different distributions of power on access rights to the common wastelands: the Campine, Brecklands and Geest compared", *Journal of Institutional Economics* 9:4 (2013).
- Kilander, Svenbjörn, *Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring* (Uppsala 1991).
- King, Peter, "Gleaners, Farmers and the Failure of Legal Sanctions in England 1750–1850", *Past & Present* 125 (1989).
- Kjærgaard, Thorkild, *The Danish Revolution, 1500–1800: An Ecohistorical Interpretation* (Cambridge 1994).
- Klintborg Ahlklo, Åsa, *Åkerns blomma: trädgården som jordbrukets förebild i 1800-talets Skåne* (Alnarp 2012).
- Kongl. svenska lantbruks-academiens annaler* 2:1 (Stockholm 1813).
- Kährström, Olof, "Diskussionsfrågor vid svenska lantbruksmöten", i Olof Kährström [red.], *När landet kom till staden. Lantbruksmöten och lantbruksutställningar som arenor för agrara moderniseringssträvanden i Sverige och Finland 1844–1970* (Stockholm 2013).
- Köll, Anu-Mai & Pettersson, Ronny, "Bönder och jordbruksomvandling. Teoridebatt och historieskrivning under 1900-talet", i Fredrik Eriksson & Per Eriksson [reds.] *Perspektiv på lantbrukets organisering – historiografi, begreppshistoria och källor* (Stockholm 2016).
- Lag om ändring i lagen (1933:269) om ägofred*, SFS 2019:844.
- Lake, Douglas, "'To improve the soil and the mind': Content and context of nineteenth-century agricultural literature", *Landscape Journal* 25:1 (2006).
- Lange, Ulrich, *Experimentalfältet: Kungl. Lantbruksakademiens experiment- och försöksverksamhet på Norra Djurgården i Stockholm 1816–1907* (Uppsala 2000).
- , *Ladugården. Om lantbrukets bebyggelse och arkitektur 1600–2000* (Huskvarna 2011).
- Lantmäteriet, Historiska kartor, Lantmäteristyrelsens arkiv, O176-29:3.

- Larsson, Jesper, "Boundaries and property rights: The transformation of a common-pool resource", *The Agricultural History Review* 62:1 (2014).
- , "Crises, commons and collective action. The changing use of woodlands and mountains in seventeenth-century upland Scandinavia", i Niels Grüne, Jonas Hübner & Gerhard Siegl [reds.], *Ländliche Gemeingüter: Kollektive Ressourcennutzung in der europäischen Agrarwirtschaft* (Innsbruck 2016).
- , "The Importance of Commons in an Integrated Peasant Economy in Early Modern Northern Scandinavia", i Aleksander Panjek, Jesper Larsson & Luca Mocarelli [reds.], *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond* (Koper 2017).
- , "Odlingsystem i förändring. Domböcker som källa till åkerbruket i Gagnefs socken 1730 till 1800", i Martin Andersson, Ulrich Lange & Jesper Larsson [reds.], *Arbete och skörd. En festskrift till Patrick Svensson på hans 60-års dag* (Stockholm 2025).
- Larsson, Lars-Olof, "Skogstillgång, skogsprodukter och sågar i Kronobergs län", i Olof Nordström, et. al. [reds.] *Skogen och smålänningen* (Växjö 1989).
- Liedman, Sven-Eric, *Den synliga handen: Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet* (Stockholm 1986).
- , *Från Platon till Gorbatsjov* (1972; Stockholm 1989).
- Lindahl, Barbro, "Svensk jordbrukspolitik under 200 år", i Janken Myrdal [red.], *Statens jordbrukspolitik under 200 år* (Stockholm 1991).
- Lindberg, Bo, *Disputation, dissertation, avhandling. Historien om en genre* (Stockholm 2022).
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria, Gustavianska tiden* (Stockholm 1997).
- Linebaugh, Peter, "Enclosures from the Bottom Up", *Radical History Review* 106 (2010).
- Linebaugh, Peter & Rediker, Marcus, *The Many-Headed Hydra: Sailors, Slaves, Commoners, and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic* (Boston 2000).
- Lindgren, Gunnar, *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt* (Uppsala 1939).
- Lindqvist, Svante, *Technology on Trial: The Introduction of Steam Power Technology into Sweden, 1715–1736* (Uppsala 1984).
- Linnarsson, Linnar, *Bygd, by och gård. Gammal bygd och folkkultur i Gäsene, Laske och Skånings härader I* (Uppsala 1948).
- , *Edsveden. En häradsallmännings historia* (Skara 1954).
- Linné, Carl von, *Carl Linnaeus skånska resa. Carl Linnæi skånska resa på högsta överhetens befallning förrättad år 1749*, red. Carl-Otto von Sydow (Stockholm 1975).

- Ljungman, Seve, *Om skada och olägenhet från grannfastighet. Ett bidrag till läran om immissionernas rättsliga behandling* (Uppsala 1943).
- Locke, John, *Two Treatises of Government* (London 1690).
- Loo, Tina & Stanley, Meg, "An Environmental History of Progress: Damming the Peace and Columbia Rivers", *The Canadian History Review* 92:3 (2011).
- Lundequist, Nils Wilhelm, *Handbok i Svenska Landtbruket*, andra omarbetade upplagan (Uppsala 1843).
- Lundqvist, Maja, *"Ny tid över tegarna". Nyodling och skifte i Torstuna härad 1750–1914*, Masteruppsats i Ekonomisk historia vid Uppsala universitet (2017).
- , *Ett revolutionerande skifte?: Skiftesreformer och jordbruksomvandling i Uppsala län 1750–1880* (Uppsala 2025).
- Lundström, Anders, *Handbok i landthushållningen såsom Åkerbruk, Ängsodling och Boskaps-skötsel* (Stockholm 1842).
- Lundwall, Ulf & Emanuelsson, Urban, *Risgären. Speciella gärdesgårdar på skånska*, rapport från Riksantikvarieämbetet (2015).
- Macklean, Rutger, *Lärobok i landtbruket för Skurups socken* (Arlöv 1985).
- Macpherson, C. B., *The Political Theory of Possessive Individualism. Hobbes to Locke* (Oxford 1962).
- Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén, Rättshistoriskt bibliotek 1:6 (Lund 1962).
- Magnusson, Lars, *Korruption och borgerlig ordning. Naturrätt och ekonomisk diskurs i Sverige under frihetstiden* (Uppsala 1989).
- , *An economic history of Sweden* (London 2000).
- Malm, David, *Blind stat: Empiriseringen av politiken i Sverige sekelskiftet 1800* (Stockholm 2025).
- Marin, Hilmer, *Vidräkning med de landtmäteriet rörande författningar* (Stockholm 1859).
- Marjanen, Jani, *Den ekonomiska patriotismens uppgång och fall. Finska hushållningssällskapet i europeisk, svensk och finsk kontext 1720–1840* (Helsingfors 2013).
- Martinius, Sture, *Jordbrukets omvandling på 1700- och 1800-talen. Svensk ekonomisk historia* (Lund 1982).
- Marell, Anders, "Rutger Macklean – jordbruksreformatorn som började inse skogens värde", *Skogshistoriska essäer* (1996).
- Marx, Karl, *Capital: A Critique of Political Economy*, Vol. 1, övers. Ben Fowkes (London 1976).

- Mather, A. S., Needle, C. L., & Coull, J. R., "From resource crisis to sustainability: the forest transition in Denmark", *International Journal of Sustainable Development & World Ecology* 5:3 (1998).
- Mather, Eugene Cotton & Hart, John Fraser, "Fences and farms", *Geographical Review* 44:2 (1954).
- Matteson, Kieko, *Forests in Revolutionary France: Conservation, Community, and Conflict, 1669–1848* (New York 2015).
- McCloskey, Deidre [tidigare Donald] N., "The Economics of Enclosure: A Market Analysis", i William M. Parker & Eric L. Jones [reds.], *European Peasants and Their Markets: Essays in Agrarian Economic History* (Princeton 1975).
- McDonagh, Briony & Griffin, Carl, J., "Occupy! Historical geographies of property, protest and the commons, 1500-1850", *Journal of Historical Geography* 53 (2016).
- Melkersson, Martin, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet* (Uppsala 1997).
- Meyer, Poul, *Danske Bylag. En fremstilling af det danske landsbystyre paa baggrunda af retshistoriske studier over jordfelleskabets hovedproblemer* (Köpenhamn 1949).
- Morell, Mats, *Bondeköpmän. Sörkörarnas arvtagare i Norra Ångermanland under sent 1800-tal* (Bjästa 1982).
- , *Det svenska jordbrukets historia. Bd 4. Jordbruket i industrisamhället 1870–1945* (Stockholm 2001).
- , "Landet kommer till staden – de allmänna lantbruksmötena 1846–1930", i Olof Kåhrström [red.], *När landet kom till staden. Lantbruksmöten och lantbruksutställningar som arenor för agrara moderniseringssträvanden i Sverige och Finland 1844–1970* (Stockholm 2013).
- , *Agrar Revolution. Jordbruksproduktionen i Uppsala och Västmanlands län ca 1750–1920* (Uppsala 2022).
- Müller, Daniel, *Skogsvännen. Anvisning att till skog uppodla ofruktbar mark, förbättra glesa skogar, plantera alléer, häckar m.m. till motverkande af den hotande vedbristen, till klimatets förbättring och landets försköning* (Stockholm 1857).
- Myrdal, Janken, "Hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget", *RIG: Kulturhistorisk tidskrift* 60:3 (1977).
- , "Hägnadernas historia", *Bygd och natur* (Karlskrona 1979).
- , "Bete och avel från 1500-tal till 1800-tal", i Janken Myrdal & Sabine Sten [reds.], *Svenska husdjur från medeltid till våra dagar* (Stockholm 1994).
- , *Det svenska jordbrukets historia. Bd 2. Jordbruket under feodalismen 1000–1700* (Stockholm 1999a).

- , ”Skogshistoria i ett agrarhistoriskt perspektiv”, i Ronny Pettersson [red.], *Skogshistorisk forskning i Europa och Nordamerika. Vad är skogshistoria, hur har den skrivits och varför?* (Stockholm 1999b).
- , ”Lantbrukslitteraturen under 1700-talet som indikator på djupgående mentalitetsförändringar i samhället”, i *Den svenska lantbrukslitteraturen från äldsta tid t.o.m. år 1850, Bibliografisk förteckning uppgjord av Per Magnus Hebbe, Faksimilutgåve med korrigeringar, kompletteringar och tillägg av Olof Kährström* (Halmstad 2014).
- Mårald, Erland, ”Jordbruket som fabrik och handelsbolag. Metaforer i den agrarvetenskapliga litteraturen under 1800-talet”, i Per Eliasson & Ebba Lisberg Jensen, [reds.], *Naturens nytta. Från Linné till det moderna samhället* (Lund 2000a).
- , *Jordens kretslopp: lantbruket, staden och den kemiska vetenskapen 1840–1910* (Umeå 2000b).
- Mårald, Erland & Westholm, Erik, ”Changing approaches to the Future in Swedish Forestry, 1850–2010”, *Nature and Culture* 11:1 (2016).
- Mårtensson, Filip, *De skånska jordvallarnas skydd. En analys av de skånska jordvallarnas lagskydd kopplat till kulturhistoriska och biologiska värden*, Kandidatuppsats i Kulturvård vid Göteborgs universitet (2018).
- Möller, Jens, *Gods, gård och landskap. Domänstruktur och kulturlandskap i Ljunits och Herrestads härader, Malmöhus län, under 1800- och 1900-talen* (Lund 1983).
- Nail, Thomas, *Theory of the Border* (New York 2016).
- Neeson, Jeanette M., *Commoners: Common Right, Enclosure, and Social Change in England, 1700–1820* (Cambridge 1993).
- Nelson, Alvar, *Rätt och ära. Studier i svensk straffrätt* (Uppsala 1950).
- Nibelus, Wilhelm Fredrik, *Jesper Hanssons Barn, En i synnerhet till Allmogens upplysning författad historia om bästa och förmånligaste bruk af Enskiftes lotter* (Lund 1809).
- Nilsson, Sven G., ”Utmärksskogen förr i tiden – uppgifter från Linnés hembygd”, *Svensk botanisk tidskrift* 100:6 (2006).
- Nilsson, Torbjörn, *Elitens svängrum: första kammaren, staten och moderniseringen 1867–1886* (Stockholm 1994).
- Nordquist, Richard, ”Förarbetenas rättsskällestatus – ett historiskt perspektiv”, *Juridisk publikation* 1 (2011).
- North, Douglass C., *Institutionerna, tillväxten och välståndet*, övers. Hans O. Sjöström (Stockholm 1993).

- Nyström, Lars, "Scattered land, scattered risks? Harvest variations on open fields and enclosed land in Southern Sweden c. 1750-1850", *Research in Economic History* 35 (2019).
- Nyström, Lars, Hallberg, Erik, "Two parallel systems: the political economy of enclosures and open fields on the plains of Västergötland, Western Sweden, 1805–65", *Historia Agraria*, 76 (2018).
- Nyström, Per, "En dag på Svaneholm", *Ord och Bild* 12 (1942).
- O'Donell, Ronan, "The creation of ring-fence farms: some observations from eighteenth- and nineteenth-century Northumberland", *Agricultural History Review*, 63:1 (2015).
- Olai, Birgitta, *Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken* (Uppsala 1983).
- , "*-till vinnande af ett redigt storskifte-": en komparativ studie av storskiftet i fem härader = ["-to achieve an orderly reallocation of holdings-"]: [a comparative study of the first phase of the Swedish enclosure movement in five districts]* (Uppsala 1987).
- Olsson, Henrik, *Öst och Väst eller Nord och Syd? Regionala politiska skillnader inom den svenska bondegruppen under 1800-talet* (Göteborg 1998).
- Olsson, Mats, *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet* (Malmö 2002).
- , *Skatta dig lycklig. Jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1900*, (Möklinta 2005).
- Olsson, Patrik, *Ömse sidor om vägen. Allén och landskapet i Skåne 1700–1900* (Lund 2012).
- Ostrom, Elinor, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge 1990).
- Overton, Mark, "Re-establishing the English Agricultural Revolution", *Agricultural History Review* 44:1 (1996).
- Persarvet, Viktor, Erikson, Marja & Morell, Mats, "Market growth, coordination problems and control – the timing of enclosures in East Central Sweden, 1807–1892", *Scandinavian Economic History Review* 71:3 (2022).
- Persson, Bengt-Arne, "Byalaget efter enskiftet. Studier i nordvästskånsk byorganisation", *Skånes hembygdsförbunds årsbok* (Lund 1960–1963).
- Claes Peterson, "Debatten om 1826 års förslag till en allmän civillag – en svensk kodifikationsstrid?", i Jukka Kekkonen et al. [reds.], *Norden, rätten, historia: festskrift till Lars Björne* (Helsinki: Suomalainen lakimiesyhdistys 2004).
- Peterson, Gunilla, *Jordbrukets omvandling i Västra Östergötland 1810–1890* (Stockholm 1989).

- Pettersson, Ronny, *Laga skifte i Hallands län 1827–1876: förändring mellan regeltvång och handlingsfrihet* (Stockholm 1983).
- , ”Dramat på allmänningen, en tragedi i två versioner”, i Ulf Jonsson & Johan Söderberg [reds.], *Från vida fält. Festskrift till Rolf Adamson* (Stockholm 1987).
- , ”Skifte och äganderätt”, *Historisk tidskrift* 95:1 (1995b).
- , ”Äganderätten, laga skiftet och skogarnas avtagande”, i Mats Widgren [red.], *Äganderätten i lantbrukets historia* (1995b).
- , *Ett reformverk under omprövning: skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet* (Eskilstuna 2003).
- Polanyi, Karl, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time* (1944; UK 2024).
- Pollard, E., Hooper M. D. & Moore N. W., *Hedges* (London 1974).
- Päiviö, Nils Johan, ”Från skattemannarätt till nyttjanderätt – rättsutvecklingen för samerna fram till den första renbeteslagen 1886”, i Inga Lundström [red.], *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr* (Stockholm 2007).
- Raaschou-Nielsen, Agnete, ”Danish Agrarian Reform and Economic Theory”, *Scandinavian Economic History Review* 38:3 (1990).
- Rabenius, Lars Georg (preses) & Kallstenius, Carl Daniel (respondent), *Academisk Avhandling om Laga Värn, Täppning och Hägnad* (Uppsala 1818).
- Rackham, Oliver, *The History of the Countryside. The full fascinating story of Britain's landscape* (London 1989).
- Ranby, Caroline, *Krappert och skifteslandskapet: laga skifte och agrar bebyggelseomvandling i Brunnby socken, Skåne 1830–1870* (Nyhamnsläge 2005).
- Reuterswärd, Elisabeth, *Ett massmedium för folket: studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* (Lund 2001).
- Rexius, Gunnar, *Det svenska tvåkamarsystemets tillkomst och karaktär. Med särskild hänsyn till principernas grundläggning 1840–41* (Uppsala 1915).
- Roberts, Lissa, ”Practicing oeconomy during the second half of the long eighteenth century: an introduction”, *History and Technology* 30:3 (2014).
- Robson, Elly, ”Improvement and Epistemologies of Landscape in Seventeenth-Century English Forest Enclosure”, *The Historical Journal* 60:3 (2017).
- Rodhe, Knut, *Gränsbestämning och äganderättstvist* (Uppsala 1944).
- Roman, Jan, *Den rationella Stängselbyggnadskonsten. Ny uppfinning, tillägnad Wermlands Kongl. Hushållnings-Sällskap* (Stockholm 1838).
- Rosenquist, Johan, *Hägn i skogsbruket. Using fence in forestry*, Examensarbete i Skogsvetenskap vid Sveriges lantbruksuniversitet (Alnarp 2003).

- Runefelt, Leif, *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande* (Stockholm 2005).
- , "Svensk mosskultur som överhetsprojekt före 1866", i Leif Runefelt [red.], *Svensk mosskultur: odling, torvanvändning och landskapets förändring 1750–2000*, (Stockholm 2008).
- , *En idyll försvarad. Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen 1800–1860* (Lund 2011).
- , "Några teman för forskning om lantbruksmöten", i Olof Kährström [red.], *När landet kom till staden. Lantbruksmöten och lantbruksutställningar som arenor för agrara moderniseringssträvanden i Sverige och Finland 1844–1970* (Stockholm 2013).
- Ruuth, Hugo, *Samling af författningar och cirkulär angående landtmäteriet m.m. i Sverige* (Östersund 1905).
- Sack, Robert David, *Human Territoriality. Its Theory and History* (Cambridge 1986).
- Sahlins, Peter, *Forest Rites. The War of the Demoiselles in Nineteenth-Century France* (Cambridge Massachusetts 1994).
- Sakregister till rikets ständers protokoll med bihang för tiden från och med år 1809 till och med år 1866. Bd 2, L-Ö* (Stockholm 1892–1893).
- Salberg, Johan Julius, "Huruledes en stark/waraktig ock lefwande Gärdes-gård/med liten möda ock kåstnad/inom 2 a 3 år, at nytia til nödig hägn, kan århållas", *Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar* (Stockholm 1740).
- Sato, Sora, "The Development of the Discourse Surrounding 'Social Improvement' during the Anglo-Irish Trade Dispute", *The Journal of Scottish Philosophy* 21:1 (2023).
- Schéele, Franz von, *Berättelse över förhandlingarne vid det sjette allmänna Svenska landtbruksmötet i Lidköping år 1853* (Karlstad 1854).
- Schmidt, August F., *Hegn og markfred* (Braband 1953).
- Schütz, E. J., *Om skifte af jord i Sverige: ett bidrag till kännedom om våra skifteslagars uppkomst och utveckling jemte försök till tolkning af gällande skiftesstadga* (Stockholm 1890).
- Scott, James C., *Seeing like a state: how certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven 1998).
- , "Further Reflections on Seeing Like a State", *Polity* 53:3 (July 2021).
- Serrano, Elena, "Making oeconomic people: The Spanish Magazine of Agriculture and Arts for Parish Rectors (1797–1808)", *History and Technology* 30:3 (2014).

- Sharman, Frank A., "An Introduction to the Enclosure Act", *The Journal of Legal History* 10:1 (2007).
- Shaw-Taylor, Leigh. "Labourers, Cows, Common Rights and Parliamentary Enclosure: The Evidence of Contemporary Comment c. 1760-1810", *Past & Present* 171 (2001a).
- , "Parliamentary Enclosure and the Emergence of an English Agricultural Proletariat", *The Journal of Economic History* 61:3 (2001b).
- Sittert, Lance van, "Holding the Line: The Rural Enclosure Movement in the Cape Colony, c. 1865-1910, *The Journal of African History* 43:1 (2002).
- Sivesand, Kent, *Skifte och befolkning. Skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälardalen* (Uppsala 1979).
- Sjöbeck, Märten, "Skånska gärdesgårdar. Ett bidrag till kunskapen om dess former och utbredning", i *RIG: Kulturhistorisk tidskrift* 8: 1–2 (1925).
- , "Pilträd plantera Åboerne flitigt..." några anteckningar om pilodlingen i Sydsvrige (Stockholm 1934).
- , *Det sydsvenska landskapets historia och vård* (Landskrona 1973).
- Sjöberg, Mats, *Att säkra framtidens skördar: barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstad pastorat 1860–1930* (Linköping 1996).
- Sjöfors, Thor, "Lagen om ägofred", *Svensk juristtidning* 1 (1933).
- Slack, Paul, *The Invention of Improvement: Information and Material Progress in Seventeenth-Century England* (Oxford 2014).
- Sporrong, Ulf, *Jordbruk och landskapsbild* (Lund 1970).
- Sporrong, Ulf & Wennersten, Elisabeth, *Leksands sockenbeskrivning Del X. Marken, Gården, Släkten och Arvet. Om Jordägandet och dess konsekvenser för människor, landskap och bebyggelse i Tibble och Ullvi byar, Leksands socken 1734–1820* (Solna 1995).
- Starlander, Jakob, "Skogen och bonden. Förvaltning av skogsallmänningar i Norra Österbotten under 1600-talet", i Annika Karlholm, et. al [reds.] *Träd i Sverige. Kulturhistoriska och samtida perspektiv* (Uppsala 2022).
- Statistisk utredning rörande under åren 1828–1905 utförda landtmäteriförrättningar m.m af Kungl. Landtmäteristyrelsen verkställd år 1906* (Stockholm 1906).
- Steinberg, Theodore, *Slide Mountain, or, The Folly of Owning Nature* (Berkeley 1995).
- Stenerson, Douglas C., "Emerson and the Agrarian Tradition", *Journal of the History of Ideas* 14:1 (1953).
- Stenmark, Lisa L., "Fences on the Epistemological Prairie: A Settler Colonial Approach to 'Religion and Science'", *Religions* 16:3 (2025).

- Strandin Pers, Annika, *Mark i marginalen: drivkrafter, pionjärer och myrodlingslandskap* (Stockholm 2012).
- Stridsberg, Einar, "Om gränsläggning mellan byar och gårdar under 1700-talet. Fallstudie från norra Uppland", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 13 (1987).
- Sundberg, Kerstin, "Nordic common lands and common rights. Some interpretations of Swedish cases and debates", i Martina De Moor, Leigh Shaw-Taylor & Paul Warde [reds.], *The management of common land in north west Europe, c. 1500–1850* (Turnhout 2002).
- Sundin, Jan, *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättsskipning i Sverige 1600–1840* (Lund 1992).
- Svala, Catharina, *Från Ladugård till Djur-Stall. Ekonomibyggnader under 250 år* (Lund 1993).
- Svensk Författnings-Samling för 1850* (Stockholm 1851).
- Sveriges rikes lag. Gillad och antagen på riksdagen år 1734. Till 250-årsdagen av lagens tillkomst efter den första i antikva tryckta upplagan av år 1780 med inledning av Stig Jägerskiöld*, Rättshistoriskt bibliotek 1: 37 (Stockholm 1984).
- Svensson, Henrik, *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi. Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft* (Lund 2005).
- , "Enskiftena före enskiftet – Pionjäreerna i praktiken", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 55 (2008).
- Svensson, Patrick, *Agrara entreprenörer. Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne ca. 1800–1870* (Stockholm 2001).
- , "Peasants and Entrepreneurship in the Nineteenth-Century Agricultural Transformation of Sweden", *Social Science History* 30:3 (2006).
- Svärdson, John, "Lantmäteriteknik", i *Svenska lantmäteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia, Del 1* (Stockholm 1928).
- Szabó, Mátyás, *Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinavien och Mellaneuropas beteskultur och vallningsorganisation* (Lund 1970).
- Sørensen, Esben Bøgh, "Reimagining Agrarian Management in Sixteenth- and Seventeenth-Century England", *Agricultural History* 97:4 (2023).
- Sörensson, Lars-Ingvar, *Naturrätt, egendomsrätt och praxis* (Göteborg 1997).
- Sörlin, Sverker, *Framtidslandet*, bearbetad och utökad nyutgåva (1988; Luleå 2023).
- Thomas, Keith, *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England 1500–1800* (England 1987).

- Thompson, E. P., *The Making of the English Working Class* (New York 1966).
- , *Customs in Common* (1980; Exeter 2010).
- , *Whigs & Hunters. The Origins of the Black Act* (1975; London 2013)
- Thunberg, Carl Peter (preses) & Unger, Jonas (respondent), *Om häckars plantering till lefvande gärdes-gårdar*, senare delen (Uppsala 1820).
- Thyselius, Erik, *Förteckning öfver komitébetänkanden. [1], Afgifna under åren 1809–1894* (Stockholm 1896).
- Tidning för lantmätare* (Stockholm 1854).
- Tidskrift för landtmätare och egodelningsdomare* (Stockholm 1851–1853).
- Tollin, Clas, *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid* (Lund 1999).
- Tollin, Clas & Widgren, Mats, ”Svar på Hallberg och Nyström av Clas Tollin och Mats Widgren”, *Historisk tidskrift* 141:4 (2021).
- , ”Svar på Hallberg och Nyström av Tollin och Widgren”, *Historisk tidskrift* 142:2 (2022).
- Torstendahl, Rolf, *Teknologins nytta. Motiveringar för det svenska tekniska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810–1870* (Uppsala 1975).
- Trozelsius, Clas Blechert (preses) & Hultqvist, Jonas (respondent), *Tankar om Stängsel* (Lund 1761).
- Ulväng, Göran, *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution* (Hedemora 2004).
- Uppenberg, Carolina, “Masters writing the rules: how peasant farmer MPs in the Swedish Estate Diet understood servants’ labour and the labour laws, 1823–1863”, *Agricultural History Review* 68:2 (2020).
- , ”Contracted Coercion: Land, Labour and Gender in the Swedish Crofter Institution”, *Scandinavian Journal of History* 48:5 (2023).
- Utterström, Gustaf, *Jordbrukets arbetare: levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet, D. 1* (Stockholm 1957).
- Vasudevan, Alex, McFarlane, Colin & Jeffrey, Alex, “Spaces of enclosure”, *Geoforum* 39 (2008).
- Villstrand, Nils Erik, ”Monolog eller dialog? Den tidigmoderna svenska staten i möte med sina undersåtar”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102:3 (2017).
- Wahlund, Lotten & Hiron, Matthew, ”Virtuella stängsel: ett flexibelt verktyg för skötsel av naturbetesmarker”, *SustAinimal Reports* 2 (2023).

- Waites, Ian, "The Common Field Landscape, Cultural Commemoration and the Impact of Enclosure, c. 1770–1850", i Matthew Cragoe & Paul Readman [reds.], *The Land Question in Britain 1750-1950* (London 2010).
- Warde, Paul, "The Idea of Improvement, c. 1520–1700", i Richard W. Hoyle [red.], *Custom, Improvement And The Landscape in Early Modern Britain* (Oxon/New York 2016).
- Watts, Michael J., "Enclosure: a modern spatiality of nature", i Paul Cloke, Philip Crang & Mark Goodwin [reds.], *Envisioning Human Geographies* (London/New York 2014).
- Weibull, Carl Gustaf, *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början* (Lund 1923).
- Wennerlind, Carl, "Atlantis Restored. Natural Knowledge and Political Economy in Early Modern Sweden", *American Historical Review* (2022).
- Westin, Anna, Lennartsson, Tommy & Ljung, Tomas, *Skogsbeten och bondeskogar. Historia, ekologi, natur- och kulturmiljövård* (Stockholm 2022).
- Whyte, Ian, "'Wild, Barren and Frightful' – Parliamentary Enclosure in an Upland Country: Westmorland 1767-1789", *Rural History* 14:1 (2003).
- , "Parliamentary enclosure and changes in landownership in an upland environment: Westmorland, c.1770–1860", *Agricultural History Review* 54:2 (2006).
- Widgren, Mats, "Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhällen", i Mats Widgren [red.], *Äganderätten i lantbrukets historia* (Stockholm 1995).
- , "Reading property in the landscape", *Norsk Geografisk Tidsskrift / Norwegian Journal of Geography* 60 (2006).
- Widmalm, Sven, *Mellan kartan och verkligheten: geodesi och kartläggning, 1695–1860* (Uppsala 1990).
- Widmalm, Sven & Sörlin, Sverker, "Naturvetenskap som ekonomi", i Anders Björnsson & Lars Magnusson [reds.], *Jordpären: svensk ekonomihistorisk läsebok* (Stockholm 2011).
- Williams, Glanville, L., "The Origin of the Prescriptive Duty to Fence", *Law Quarterly Review* 54:3 (1938).
- Wiman, Ernst, *Tankar i stängseldelningsfrågan* (Linköping 1848).
- Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering: kring den sociala strukturuomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen* (Göteborg 1975).
- , *Grenverket: studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier* (Stockholm 1985).

- , “Another Route to Modern Society”, i Mats Lundahl & Thommy Svensson [reds.] *Agrarian Society in History. Essays in Honour of Magnus Mörner* (London/New York 1990).
- Wiking-Faria, Pablo, *Freden, friköpen och järnplogarna: drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900* (Göteborg 2010).
- Wöern-Carlsson, Carl Mikael, ”om en bonde bor på en herregård, så kallas den herrgård ändock”: Platsbegrepp i det svenska agrarsamhället, 1700–2020”, *Historisk tidskrift* 143:4 (2023).
- Wästfelt, Anders, ”Arrende och annan nyttjanderätt till mark i lantbrukets historia”, i Anders Wästfelt [red.], *Att bruka men inte äga. Arrende och annan nyttjanderätt till mark i svenskt jordbruk från medeltid till idag* (Stockholm 2014).
- Åberg, Ulrik Johan (preses) & Collin, Lars Petrus (respondent), ”Observationer i den värmländska hushållningen”, i Olof Kährström [red.], *För den värmländska lanthushållningens väl: landshövdingar, akademiker och hushållningssällskap i arbete för agrar modernisering 1790–1820 skildrat i samtida och nyskrivna texter* (Stockholm 2015).
- Åhs, Eje, *Dessförinnan famla vi i mörkret. Ett program för ett läsbart svenskt jordbruk under 1700-talet*, Kandidatuppsats i Historia vid Uppsala universitet (2020).
- Ågren, Maria, *Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850* (Uppsala 1992).
- , *Att hävda sin rätt: synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd* (Stockholm 1997).
- , “Asserting One's Rights: Swedish Property Law in the Transition from Community Law to State Law”, *Law and History Review* 19:2 (2001).
- “Ägofred”, *Svenska Akademiens ordbok*, bd. 39 (Stockholm 2023).
- Ödman, Per-Johan, *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogisk historia* (Stockholm 1998).
- Össbo, Åsa, “Från lappmarksplakat till anläggarsamhällen”, *Historisk tidskrift* 140:3 (2020).

Elektroniska källor

- Climate Hubs, *Virtual Fencing: A Climate Adaption Strategy*,
<https://www.climatehubs.usda.gov/hubs/northwest/topic/virtual-fencing-climate-adaptation-strategy>. Hämtad 2026-01-13.
- “Close, V.” *Oxford English Dictionary*, <https://doi.org/10.1093/OED/1130145755>.
Hämtad 26-03-21.
- CSIRO, *Virtual fencing*, <https://www.csiro.au/en/research/technology-space/it/Virtual-fencing>. Hämtad 2026-01-13.
- Digitaliserat riksdagstryck 1521–1970*, Kungliga biblioteket: <https://riksdagstryck.kb.se/>.
- Djurens rätt kritiserar regeringens förslag om virtuella stängsel*, 25 augusti 2025,
<https://djurensratt.se/nyheter/djurens-ratt-kritiserar-regeringens-forslag-om-virtuella-stangsel>. Hämtad 2026-01-13.
- Fonnesbech-Wulff, Benedicte ”Markfred”, *Danmarks nationaleleksikon*, lex.dk/markfred.
Hämtad 25-11-13.
- Porträttarkiv, <https://portrattarkiv.se/details/lzSYNK3ifoMAAAAAAAbchQ>, Hämtad 2025-09-04.
- Pressmeddelande från Landsbygds- och infrastrukturdepartementet, *Regeringen tillåter virtuella stängsel för nötkreatur och får*, 23 oktober 2025,
<https://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2025/10/regeringen-tillater-virtuella-elstangsel-for-notkreatur-och-far/>. 2026-01-13.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Discourse on the Origin and Foundations of Inequality Among Men* (1755), hämtad från Internet Archive 2026-03-19.
- Svanskogs hembygdsförening, <https://www.hembygd.se/svanskogs-hembygdsforening/plats/295754/text/401075>. Hämtad 2025-09-02
- Svenska tidningar*, Kungliga biblioteket: <https://tidningar.kb.se/>.
- Sveriges Lantbruksuniversitet, *Exploring virtual fencing in Northern Sweden for dairy and beef cattle*, uppdaterad November 2025, <https://www.slu.se/en/research/research-catalogue/projekt/u/exploring-virtual-fencing-in-northern-sweden-for-dairy-and-beef-cattle/#:~:text=To%20address%20this,%20researchers%20are%20exploring%20virtual,fencing%20uses%20GPS%20collars%20fitted%20to%20cattle>. Hämtad 2026-01-13.

Minerva

1. Bengt Forkman, *Och det blev ljus. Hur MAX-lab kom till, växte upp och blev stort* (2001)
2. Håkan Håkansson, *Seeing the Word. John Dee and Renaissance Occultism* (2001)
3. Fernando Flores, *Mellan åsikt och vittnesbörd. Amerika och Västerlandets arkaiska rötter* (2001); 2:a uppl. (2004)
4. Monica Libell, *Morality Beyond Humanity. Schopenhauer, Grysanowski, and Schweitzer on Animal Ethics* (2001)
5. Hans Ryde (red.), *Virvlande visioner. Fysiken i Lund under det senare 1900-talet* (2002)
6. Andreas Önnerfors, *Svenska Pommern. Kulturmöten och identifikation 1720–1815* (2003)
7. Charlotte Christensen-Nugues, *Och de skall vara ett hjärta. Konsensusdoktrinen i medeltida kanonisk rätt* (2003)
8. Carl Magnus Pålsson, *Ombyggnad pågår. Lunds tekniska högskola och ingenjörskrollens förändring* (2003)
9. Fernando Flores, *Från Rudbeck till Mandelbrot. Identifikation, imitation och komparation i nutidsvetenskap* (2004)
10. Jakob Danneskiöld-Samsøe, *Muses and Patrons. Cultures of Natural Philosophy in Seventeenth Century Scandinavia* (2004)
11. Anna Tunlid, *Ärftlighetsforskningens gränser. Individer och institutioner i framväxten av svensk genetik* (2004)
12. Andreas Önnerfors (red.), *Mystiskt brödraskap – mäktigt nätverk. Studier i det svenska 1700-talsfrimureriet* (2006)
13. Jesper Sjöström, *Kemicentrum vid Lunds universitet. Perspektiv på organisation och forskning vid Sveriges första storinstitution* (2007)
14. Johan Sundeen, *Andelivets agitator. J A Eklund, kristendomen och kulturen* (2008)

15. Henrik Brissman, *Mellan nation och omvärld. Debatt i Sverige om vetenskapens organisering och finansiering samt dess internationella och nationella aspekter under 1900-talets första hälft* (2010)
16. Jonnie Eriksson, *Monstret & människan. Paré, Deleuze och teratologiska traditioner i fransk filosofi, från renässanshumanism till posthumanism* (2010)
17. Kristian Nilsson, *Baltic-Finns and Scandinavians. Comparative-Historical Linguistics and the Early History of the Nordic Region* (2012)
19. Matthew Norris, *A Pilgrimage to the Past. Johannes Bureus and the Rise of Swedish Antiquarian Scholarship, 1600–1650* (2016)
20. Anna Cappi, *Den haltande kontinenten? Autenticitet och ekonomisk frihet hos José Martí* (2016)
21. Tove Paulsson Holmberg, *Onaturlig födelse. Johan von Hoorn och det obstetriska dilemma 1680–1730* (2017)
22. Jimmy Jönsson, *Den biologiska vändningen. Biologi och skogsvård, 1900–1940* (2019)
23. Ingrid Dunér, *Controlling Destiny. Julian Huxley's Post-Darwinian Evolutionism and the History of Transhumanism* (2024)
24. Sarah Vorminder, *Det stängda landskapet. Stängselskyldighet och organiseringen av jordbruket i Sverige under 1700- och 1800-talen* (2026)

ISSN 1650-7339

Även om vi knappt märker av hägnader idag har de historiskt satt sin prägel på det svenska landskapet. I århundraden reglerade hägnader hur byar samordnade sin åkerproduktion med sin boskapsskötsel. Under 1700-talet uppstod dock jordreformer som syftade till att frigöra jordägare från bygemenskapens uppfattade hämskor. Hur skulle då ett svenskt jordbruk organiseras bortom denna gemenskap? Vilka regler skulle styra när, var och hur en hägnad borde uppföras – och vem som skulle ta ansvar för att säkerställa att marken förblev fredad?

Det stängda landskapet utforskar hur frågor som dessa fångades upp och diskuterades i svensk ekonomisk debatt under 1700- och 1800-talen. Den undersöker också förändrade rättsuppfattningar, normer och konflikter kring bland annat ägande, markanvändning och grannsamverkan. Genom att belysa vilken roll hägnader och regleringen av dem spelade i reformarbetet bidrar avhandlingen med nya perspektiv på den agrara omdaningsprocess som kännetecknar perioden.

SARAH VORMINDER (f. 1994) är verksam på Avdelningen för idé- och lärdoms historia, Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet. *Det stängda landskapet* är hennes doktorsavhandling.